MISSIE

In alles de Liefde

Geschiedenis van de Congregatie Dochters van Maria en Joseph 1820-2020

Charles Caspers

In alles de Liefde

Afbeelding omslag
Congregatio Filiarum Mariae et Joseph (Congregatie van de Dochters van Maria en Joseph).
Dit oud embleem van de Congregatie toont Maria met haar kind, en Jozef met bloeiende staf. Tussen hen beiden in: een klein kruis (boven) als symbool van Geloof, een groot hart (midden) als symbool van Liefde, een klein anker (beneden) als symbool van Hoop. Het hart is omkranst met de Doornenkroon. Schilderij op hout (diameter 82 cm), Moederhuis van de Congregatie, ’s-Hertogenbosch.

Dit boek is geschreven in opdracht van de Congregatie Dochters van Maria en Joseph, ook bekend als de Zusters van de Choorstraat in ’s-Hertogenbosch, ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de Congregatie op 7 juli 2020.

In alles de liefde
Twee eeuwen Congregatie Dochters van Maria en Joseph (1820-2020)
Driedelige uitgave in cassette
Nederland - Missie - Overzichten

© 2021, Congregatie Dochters van Maria en Joseph, ’s-Hertogenbosch
www.congregatiedmj.nl
Research en teksten © Charles Caspers
Ontwerp en Grafische verzorging: Leonie Koppel ontwerp, Baarn
Begeleiding uitgave: Marjet de Jong, Taal & tekenen, Amersfoort
Druk en bindwerk: Wilco, Amersfoort

Uitgave 2021, Uitgeverij Adveniat, Baarn
info@adveniat.nl
www.adveniat.nl

ISBN 9789493161597
NUR 707

Illustraties: Veel van de in dit boek opgenomen afbeeldingen komen uit het archief van de Dochters van Maria en Joseph. Van niet al het beeldmateriaal hebben wij de rechthebbende kunnen achterhalen. Rechthebbenden wordt verzocht zelf contact op te nemen met de uitgever.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

In alles de Liefde

Twee eeuwen Congregatie
Dochters van Maria en Joseph (1820-2020)

MISSIE

Charles Caspers

‘Opgewekt en moedig stapten de zusters in de auto en verlieten het Moederhuis en allen die daar waren, met het vooruitzicht er niet meer terug te komen en elkaar nog op deze wereld te ontmoeten; alleen de liefde tot God en het heil der zielen kon haar deze moed geven! *Grootse onderneming!*’

Uit: Kroniek 20 december 1921 over het vertrek van de eerste vier missionarissen Dochters van Maria en Joseph naar China

Op 7 juli 2020, in de tijd van de ‘Corona-pandemie’ herdachten wij het 200-jarig bestaan van onze Congregatie ‘Dochters van Maria en Joseph’, ook bekend als de Zusters van de Choorstraat.

De Congregatie der Zusters van Liefde ‘Dochters van Maria en Joseph’ werd gesticht te ’s-Hertogenbosch op 7 juli 1820, het feest van Onze Lieve Vrouw, de Zoete Moeder van Den Bosch. Jacobus Antonius Heeren, priester van het bisdom Den Bosch, was haar stichter.

Het begin van de negentiende eeuw was een onrustige tijd. Onder het gewone volk heerste grote armoede. Jacobus Antonius Heeren werd ermee geconfronteerd toen hij kapelaan was in de parochie Sint-Jacob in ’s-Hertogenbosch. Bewogen door deze dringende nood maakte hij plannen om hulp te bieden. Zo ontwikkelde de Congregatie ‘Dochters van Maria en Joseph’ zich verder en verlegde zij haar grenzen naar daar waar nood was, en nog is.

Het adagium van de stichter, ‘In Omnibus Charitas’ – In alles de Liefde –, verspreidde zich wereldwijd. Vandaar dat dit driedelige boekwerk over de hele geschiedenis van de gehele Congregatie gaat, vanaf de stichting: een deel ‘Nederland’, een deel ‘Missie’ en een deel ‘Overzichten’.

‘In alles de Liefde’ is een klassieke, aan de kerkvader Augustinus toegeschreven uitspraak. Als religieuze gemeenschap zijn wij gesticht en weten wij ons geroepen om ons in het bijzonder te richten op de medemens in nood. Tot op de dag van vandaag doen wij dat in Nederland, Indonesië en Timor Leste. Onze grondinspiratie vinden wij in de Blijde Boodschap van Jezus Christus. Het Evangelie beschouwen wij als onze eerste levensregel.

Moge deze geschiedschrijving een bijdrage zijn ter verrijking van de kennis over het apostolaat van Liefde in de Kerk én over landsgrenzen heen.

Mede namens de zusters van het Algemeen Bestuur,
Zuster Antonie Ardatin (algemene overste)

Met stralende gezichten heten de pupillen van Dena Upakara hun bezoekers welkom. Naast gedegen onderwijs en een aangenaam verblijf is een goede groepsgeest belangrijk voor de kinderen, want samen kun je meer dan alleen. 'Liefdevol met elkaar omgaan' is het basisbeginsel van Dena Upakara.
Foto: Charles Caspers, 2017

Inhoudsopgave

1 Tot aan het einde van de aarde

1.01 De missie in vogelvlucht 17
1.02 Geloofshelden 21
1.03 De Heilige Kindsheid 24
1.04 De Dochters van Maria en Joseph 25

2 De Congregatie in Brazilië (1906-1910)

2.01 Moeilijke start in Rio de Janeiro 29
2.02 Het Liefdehuis (caridade) in Curvelo 33
2.03 De missie-ijver gaat door 35

3 De Congregatie in China (1922-1948)

3.01 China en de missie 39
3.02 Fascinatie voor China 42
3.03 De Congregatie maakt haar keuze 48
3.04 De verheffing van de vrouw 50
3.05 Onze Lieve Vrouw Ter Pijnbomen 53
3.06 De eerste zending (1922) 55
3.07 De tweede zending (1923) 58
3.08 De maagden 62
3.09 De derde zending (1924) 64
3.10 Chao-yang 67
3.11 Hoopvolle Kerk 70
3.12 Weer de maagden 72
3.13 De vierde zending (1928) 74
3.14 Eerste visitatiereis van Moeder Venantia (1930) 75
3.15 De vijfde zending (1930) 79
3.16 Pa-kou 79
3.17 Zesde en zevende zending (1932 en 1934) 81

3.18 Mantsjoekwo ... 83
3.19 Noviciaat in Shan-wan-tzû ... 86
3.20 Tweede visitatiereis van Moeder Venantia (1939) ... 90
3.21 Een Sacramentsprocessie ... 93
3.22 Verdeeld over vier staties ... 96
3.23 Tweede Wereldoorlog ... 100
3.24 Eeuwige professie van de Chinese zusters (1943) ... 102
3.25 Na de Japanse bezetting ... 103
3.26 Op de vlucht voor de Roden ... 107
3.27 Geloofsafval ... 109
3.28 Repatriëring (1947-1948) ... 110
3.29 Zelfevaluatie van de gerepatrieerde zusters ... 115
3.30 Terugblik na vijftig jaar ... 120
3.31 Het lot van de Chinese zusters ... 122
3.32 Overleeft de Kerk in China? ... 125
Overzicht: Dochters van Maria en Joseph in China (Jehol) ... *129*

4 De Congregatie in Indonesië (1938 - heden)

4.01 Vergeefse verzoeken voor de missie ... 131
4.02 Het plan van Mgr. Hermus ... 133
4.03 Kerkelijke indeling ... 135
4.04 Heilig Hart ... 138
4.05 Naar Wonosobo (1938) ... 140
4.06 Start ... 142
4.07 Sinterklaas in Wonosobo ... 147
4.08 Goodwill ... 147
4.09 Opening van het doveninstituut (1939) ... 150
4.10 Voortvarend verder ... 154
4.11 Onder Japanse hiel (1942-1945) ... 159
4.12 Met dank aan Soekarno ... 162
4.13 Vlucht naar Nederland en terugkeer naar Wonosobo ... 164
4.14 Eerste visitatie van Moeder Elise (1951) ... 165
4.15 Gods schepping op Java ... 168
4.16 Versterking ... 172
4.17 Tweede visitatie van Moeder Elise (1956) ... 174
4.18 De kwestie Nieuw-Guinea ... 177
4.19 Indonesianisasi ... 179
4.20 Ontspanning en vooruitzicht ... 182
4.21 Van Soekarno naar Soeharto (1965) ... 184
4.22 Groei van de communiteit ... 186
4.23 Wrijvingen ... 189
4.24 Team pimpinan ... 192
4.25 Noviciaat ... 194
4.26 Bescheiden groei ... 197
4.27 Geboorteweeën van de nieuwe Provincie ... 200
4.28 De Indonesische Provincie Putri-Putri Maria dan Yosef (1997) ... 202
4.29 Van Provincie terug naar Regio ... 204

Schetsmatig overzicht van de communiteiten van PMY (2017) ... *206*
4.30 Wonosobo (bisdom Purwokerto), Moederhuis, Dena Upakara en Protecda ... 206
4.31 Wonosobo, Sint-Paulusparochie ... 211
4.32 Wonosobo, Don Boscoschool ... 212
4.33 Wonosobo, onderbouw middelbare school Bhakti Mulia ... 214
4.34 Wonosobo en andere plaatsen, Credit Union ... 215
4.35 Semarang (aartsbisdom Semarang), communiteit, apostolaat, coördinatie tegen vrouwenhandel ... 220
4.36 Klaten (Gondang, aartsbisdom Semarang), communiteit, toerusting van kleine handelslieden, roepingenwerk ... 223

4.37 Jakarta (aartsbisdom Jakarta), communiteit, family counseling en onderwijsondersteuning 224
4.38 Yogyakarta (aartsbisdom Semarang), communiteit, studieverblijf en Helen Keller Indonesia 226
4.39 Purworejo (bisdom Purwokerto), communiteit, apostolaat en onderwijsondersteuning 230
4.40 Grugu (bisdom Purwokerto), gezondheidsadvies 232
4.41 Kaliori (Banyumas, bisdom Purwokerto), communiteit, zorg voor alleenstaande ouderen 233
4.42 Baucau (Timor Leste, bisdom Baucau), communiteit, Sint-Marieschool en Sint-Jozefinternaat 235
4.43 Samen verder 242
Overzicht: Putri-Putri Maria dan Yosef (PMY) november 2017 246

5 De Congregatie in Congo (1959-1999)
5.01 Dankzij paus Pius XII 249
5.02 Hart der duisternis 252
5.03 De missie in Belgisch-Congo 256
5.04 Twee missieposten uitverkoren 260
5.05 Onderwijs over het Congolese volk 261
5.06 Lege plekken in Nederland 266
5.07 Start in Kabuluanda en Mashala (1959) 270
5.08 Eerste Republiek Congo (1960-1965) 278
5.09 Visitatiereis van Moeder Elise 281
5.10 De positie van de vrouw 291
5.11 Tussen hoop en vrees 297
5.12 Tweede Republiek Congo (1965-1997) 303
5.13 Gezondheidszorg en onderwijs (ca. 1965 - ca. 1990) 306
5.14 Een wereld vol angst 311
5.15 Afrikanisering, van Congo naar Zaïre 314
5.16 Overdracht 317
5.17 Van missionaris naar ontwikkelingswerker 327
5.18 Kananga – Katoka 330
5.19 Derde Republiek Congo (1997 - heden) 344
5.20 Congolees christendom 346
5.21 De Levensboom 348
Overzicht: Dochters van Maria en Joseph in Congo / Zaïre 350

Dankwoord 354

Bibliografie 358

Register van persoonsnamen 371

Tot aan het einde van de aarde

Inleiding

1.01 De missie in vogelvlucht

'Mij is alle macht gegeven in de hemel en op aarde. Gaat dus en maakt alle volkeren tot mijn leerlingen en doopt hen in de Naam van de Vader en de Zoon en de heilige Geest, en leert hun te onderhouden alles wat Ik u bevolen heb. Ziet, Ik ben met u alle dagen tot aan de voleinding der wereld' (*Matteüs 28,18-20*).[1]

Deze woorden van de Heer gelden als dé inspiratiebron van de missieactiviteiten van de Katholieke Kerk gedurende vele eeuwen.[2] Samengevat waren er, tot in de twintigste eeuw, voor missionarissen drie belangrijke taken:[3]

1 Zoveel mogelijk mensen lid van de Kerk maken door hen te dopen, omdat buiten de Kerk geen heil mogelijk is.
2 Het vormen van kerkelijk kader dat bestaat uit inheemse christenen, die op hun beurt het geloof kunnen doorgeven.
3 Het vóórleven van het Evangelie in navolging van Christus.

De wijze waarop missionarissen concreet te werk zijn gegaan, verschilde natuurlijk van tijd tot tijd en van plaats tot plaats. In de eerste eeuwen van het christendom gebeurde dat vooral door het prediken en voorleven van de Blijde Boodschap. In het Romeinse Rijk werden veel geloofsverkondigers én hun bekeerlingen terechtgesteld, bijvoorbeeld als zij weigerden om de keizer als godheid te aanbidden. Hun wrede lot kon de opmars van het christendom niet stuiten, integendeel. De martelaren werden door hun medegelovigen geëerd als geslaagde navolgers van Christus. Net zoals Hij waren zij gelijk de graankorrel die moet sterven om vrucht te kunnen geven *(Johannes 12,24-26)*.

In later eeuwen ging het bekeringswerk heel anders, vaak op een tamelijk mechanische wijze. Wanneer bijvoorbeeld een koning zich had laten dopen, plachten zijn onderdanen hem daarin te volgen. En als dat niet goedschiks ging, dan maar kwaadschiks. Zo dwong koning Karel de Grote in het jaar 782 enkele duizenden Saksische edellieden om zich op staande voet

---

1 'Als belangrijke Bijbelse aansporingen in de traditie gelden ook de woorden van Jezus: 'Zoals de Vader Mij gezonden heeft, zo zend Ik u' (*Johannes 20,21*) en 'Maar gij zult kracht ontvangen van de heilige Geest die over u komt, om mijn getuigen te zijn in Jeruzalem, in geheel Judea en Samaria en tot het uiteinde der aarde' (*Handelingen 1,8*).

2 De literatuur over missie is overstelpend. Een handige zoekmachine voor bronnen en literatuur is het digitale *Repertorium van Nederlandse zendings- en missiearchieven 1800-1960*. Een klassiek werk is Mulders, *Missiegeschiedenis*. Nog steeds bruikbaar is Van den Eerenbeemt, *De Missie-Actie in Nederland*.

3 Bij de als derde genoemde taak gaat het niet om actieve 'ledenwerving', maar om een voorbeeldige manier van aanwezig zijn. Sinds het tweede Vaticaans Concilie is de eerste taak minder belangrijk geworden of zelfs geheel weggevallen, omdat de Katholieke Kerk afstand heeft gedaan van haar aanspraak dat zij 'alleenzaligmakend' zou zijn. Zie vooral de dogmatische constitutie van het Tweede Vaticaans Concilie *Lumen gentium* ('Licht van de volkeren'), van 21 november 1964, hoofdstuk 2, § 8: 'de niet-christenen en hun weg naar het heil'.

Sancta Felicitas en Sancta Perpetua, beiden met de martelaarskroon in hun handen. Deze slavin en haar meesteres werden op 7 maart 203 in Carthago gedood omwille van hun geloof. *Zesde-eeuwse mozaïek in de Kerk van Ravenna.*

te laten dopen, zo niet dan werden zij onthoofd: 'Kop erin (= in de doopemmer) of kop eraf'.

In de Late Middeleeuwen was er weinig missie in Europa, omdat bijna de hele bevolking behoorde tot de 'homogene christenheid'. Er waren wel missionarissen, vooral Dominicanen en Franciscanen, die in kleine aantallen naar Azië trokken. Na de komst van de Reformatie was het in Europa voorgoed afgelopen met die homogene christenheid. Voortaan was er juist sprake van een verdeelde christenheid met als gevolg protestantse zendelingen en katholieke missionarissen (wij beperken ons tot die laatste groep). In het kielzog van de grote ontdekkingsreizen kwam er, vooral uit Zuid-Europa, een nieuwe missiegolf op gang naar Afrika, Azië en Amerika.[4] En ook het huidige Nederland was door Rome tot missiegebied verklaard, omdat hier te lande voor katholieken de publieke godsdienstuitoefening was verboden. Deze situatie duurde van het begin van de zeventiende eeuw tot 1853, toen – voor het eerst sinds drie eeuwen – de overheid toestond dat rooms-katholieke bisschoppen zich in Nederland konden vestigen.

Formeel is de Congregatie Dochters van Maria en Joseph in 1820 dus ontstaan in een missiegebied, en Pastoor Jacobus Antonius Heeren zal zich ongetwijfeld menigmaal een echte missionaris hebben gevoeld. Er viel immers heel veel in te halen van wat al die tijd aan godsdienstigheid en zedelijkheid verloren was gegaan. 1853 moet voor hem een vreugdevol jaar zijn geweest, met als hoogtepunt en tevens sluitstuk het binnendragen van het beeld van de Zoete Moeder in de Sint-Jan op het feest van Sint Jan (27 december).

Heeren was er helemaal niet voor dat de zusters zich al te ver van het Moederhuis begaven. Wat hem betrof bleef de Congregatie klein en overzichtelijk. De gedachte aan liefdewerken in verre landen zal helemaal niet bij hem zijn opgekomen en waarschijnlijk kon hij zich daar in de beginperiode van de Congregatie ook weinig bij voorstellen. Dat laatste gold trouwens voor de meeste Nederlandse katholieken, te meer omdat het voorheen voor hen verboden was om in de overzeese gebiedsdelen te missioneren. Omstreeks 1820 waren er weliswaar al enkele missionaire activiteiten in Suriname, zoals acties om slaven vrij te kopen, maar dat ging nog op weinig gestructureerde wijze.[5]

Langzaam aan kwam er meer op gang, en vanaf ca. 1830 raakte de missie bij een steeds groter publiek bekend. In dat jaar richtten enkele priesters de Nederlandse afdeling van het internationale Genootschap tot Voortplanting van het Geloof op, dat tot doel had 'aan de katholieke missionarissen in alle werelddelen de nodige steun te verlenen voor de verspreiding van het H. Evangelie'. Die steun kon worden opgebracht door zoveel mogelijk leden te werven die zich verplichtten om dagelijks voor de missie te bidden en wekelijks 2,5 cent aan de missie te geven. Het secretariaat van het Genootschap was gevestigd bij het grootseminarie in Nieuw-Herlaer. Nadat het seminarie naar Haaren was verhuisd, bleef het secretariaat in Sint-Michielsgestel gevestigd, nu bij het doveninstituut. De tweede directeur van dit instituut, M.J. van Bommel, was tevens secretaris-penningmeester van het Genootschap. Datzelfde gold voor zijn opvolger Th. Slits, diens opvolger C.A.J. Terwindt, en diens opvolger A. Hermus. Dankzij die dubbele hoedanigheid is laatstgenoemde niet weg te denken uit de geschiedenis van de Congregatie: hij was immers de geestelijke vader van het doveninstituut in Wonosobo, het huidige Dena Upakara.[6]

Terug naar de tijd van Pastoor Heeren. Vast en zeker zal het Genootschap ook bij hem de belangstelling hebben vergroot voor wat er in verre landen gebeurde, maar daarnaast vernam

[4] In de achttiende eeuw liep wereldwijd de katholieke missie sterk terug. Een enorme knauw was de opheffing van de Orde der Jezuïeten in 1773, waardoor 3260 paters aan het missiewerk ontvielen, aldus Van den Eerenbeemt, *De Missie-Actie in Nederland*, 25-26.

[5] Van den Eerenbeemt, *De Missie-Actie in Nederland*, 50-54; Willemsen, *Bijdragen aan de Wereldkerk*, 11, 14.

[6] Willemsen, *Bijdragen aan de Wereldkerk*, 9-15. Het Genootschap was in 1822 in Lyon gesticht door Pauline Marie Jaricot († 1862).

Petrus Donders verpleegt enkele bewoners van het melaatsenkamp Batavia aan de Coppenamerivier in Suriname. Dit schilderij (olieverf), in 1925 vervaardigd door Albin Windhausen, hangt in de Peerke Donders-kapel in Tilburg. *Foto: Katholiek Documentatie Centrum (KDC), Nijmegen.*

hij graag informatie uit de eerste hand. Zo was het voor hem een eer en genoegen om de vermaarde Pater Bernard Hafkenscheid († 1865), die meermaals als volksmissionaris in Amerika was geweest, als gast uit te nodigen en onder het genot van een goed glas wijn met hem te converseren.

1.02 Geloofshelden

De populariteit van de missie werd niet weinig gevoed en gekruid door de spannende verhalen van en over missionarissen in den vreemde, echte geloofshelden waren het. Zo'n held was in katholiek Nederland Petrus – Peerke – Donders. Deze Tilburger van eenvoudige afkomst vertrok in 1842 als priester-missionaris naar de Nederlandse kolonie Suriname om daar tot zijn dood in 1887 te arbeiden onder plantageslaven, melaatsen, indianen en marrons. In 1867 deed hij zijn professie bij de Redemptoristen, die een jaar eerder begonnen waren met de missie in Suriname. De faam van heiligheid die hij reeds tijdens zijn leven genoot nam na zijn dood nog verder toe dankzij de propaganda van zijn congregatiegenoten.

Jozef De Veuster als jonge Pater Damiaan, nog voordat hij als missionaris naar het eiland Molokai bij Hawaii werd gezonden. *KADOC, Leuven.*

Zijn ascetische leefwijze viel bij velen in de smaak en zal wellicht ook de Dochters van Maria en Joseph hebben aangesproken. Aan Petrus Donders' metgezellen was het opgevallen dat zijn gebed herhaaldelijk op zichtbare wijze door God werd verhoord, en dat hij daarnaast een held was in de versterving.

Zo placht hij zich dagelijks tot bloedens toe te geselen, tot vreugde van de ontelbare muskieten die hij ongemoeid liet. Met uitzondering van die muskieten waarmee Nederland minder gezegend was dan Suriname, vertoonde Donders' gedragspatroon duidelijke overeenkomsten met dat van de beide stichters van de Congregatie. In het interbellum werd in zijn geboortestad aan het Wilhelminapark een mooi standbeeld voor hem opgericht, en waar eens zijn geboortehuis had gestaan kwam een processiepark dat nog altijd bezoekers, ook uit Suriname, trekt. Op 23 mei 1982 werd hij door paus Johannes Paulus II zaligverklaard.[7]

De geloofsheld bij uitstek van België, de uit Tremelo afkomstige Jozef de Veuster, heeft zelfs wereldfaam verworven. In 1873 ging deze toen 33-jarige Picpus-Pater, voortaan beter bekend onder zijn kloosternaam Pater Damiaan, als missionaris werken onder de melaatsen op het eiland Molokai bij Hawaï. Hij slaagde erin om hun erbarmelijke leefomstandigheden te verbeteren en stichtte voor hen zelfs een parochie met de H. Philomena als patrones. Pater Damiaan had dus dezelfde favoriete heilige als Pastoor Heeren! In 1884 werd bij hem lepra vastgesteld maar hij bleef tot aan zijn dood in 1889 bij zijn mensen. Zijn zelfopoffering wekte bij veel mensen over de gehele wereld bewondering. Al in 1894, vijf jaar na zijn dood, werd te Leuven een standbeeld voor hem opgericht. In 1936 werd zijn stoffelijk overschot door het opleidingsschip van de Belgische marine, de Mercator, naar Antwerpen vervoerd en vervolgens in een ware triomftocht overgebracht naar de Sint-Antoniuskerk te Leuven. Pater Damiaan werd pas in 1995 zaligverklaard door paus Johannes Paulus II, maar in 2009 al heiligverklaard door paus Benedictus XVI. Hij wordt vereerd als patroon van de melaatsen en de aidspatiënten en heeft 10 mei als feestdag. Dat onze zuiderburen voor hem nog een plaats in hun hart hebben, blijkt onder meer uit zijn verkiezing in 2005 tot 'grootste Belg aller tijden'.[8]

Er waren ook missionarissen die de martelaarskroon verwierven, en naar het einde van de negentiende eeuw toe groeide hun aantal zienderogen. Zo kende Nederland aan het begin van de twintigste eeuw al twee kandidaat-zali-

[7] Enkele biografieën van congregatiegenoten: Schäfer, 'De Eerbiedwaardige Dienaar Gods Pater Petrus Donders'; Helmer, *Een groot Nederlander in Suriname*; Rademaker, *Petrus Donders*; Dankelman, *Peerke Donders*. Over de barre omstandigheden in negentiende-eeuws Suriname en de benadeelde positie van katholieken ten opzichte van joden en protestanten, zie: Scheepers, 'De Katholieke Missie in Suriname'; Van den Eerenbeemt, *De Missie-Actie in Nederland*, 50-54.

[8] De algemene roep om heiligheid werd een tijd lang tegengesproken door personen die beweerden dat lepra een gevolg is van zware zonde, en dat Pater Damiaan dus geen heilige maar een zondaar was. De controverse laaide hoog op en uiteindelijk werd Pater Damiaans blazoen geheel gezuiverd. Een belangrijke voorstander en -vechter van zijn heiligheid was de protestant Robert Louis Stevenson († 1894), de auteur van *Schateiland en Strange Case of Dr Jekyll and Mr Hyde*. Voor een biografische schets van Pater Damiaan, zie De Volder, *De geest van Damiaan*.

Missiezusters, Chinese vrouwen met parasol, en zelfs een Kindeke Jezus met wereldbol. Kindheidsoptocht in Siebengewald (L), ca. 1925. *Privécollectie. Foto: Centrum Kunsthistorische Documentatie (CKD), Nijmegen.*

ge missionarissen die in 1900 in China waren vermoord: Mgr. Ferdinand Hamer en Zr. Marie-Adolphine van Ossendrecht. Zij komen in het hoofdstuk over de missie in China nog ter sprake. Het gruwelijke levenseinde van al die martelaren was schokkend voor het thuisfront, maar allerminst afschrikwekkend. Het sterkte aspirant-missionarissen zelfs in het besef dat hun toekomstig werk een heilig werk was, en waren ook de apostelen en velen van hun volgelingen niet gedood omwille van hun missiewerk? Voor menig missionaris werd het martelaarschap een ideaal!

1.03 De Heilige Kindsheid

Om de jeugd – het reservoir van de toekomstige missionarissen – bij de missie te betrekken verschenen er tot ver in de twintigste eeuw boeken over leeftijdgenootjes die moedig het doopsel hadden ontvangen, ondanks gruwelijke martelingen niet aan het geloof hadden versaagd en met blij gemoed naar de hemel waren gegaan.[9] Om hun aandacht vast te houden stimuleerde de parochiegeestelijkheid kinderen tot twaalf jaar om lid te worden van het in 1843 te Parijs opgerichte 'Genootschap van de H. Kindsheid'. Op de jonge leden werd een bijzonder appel gedaan. Wereldwijd waren er miljoenen kinderen – vooral Chinese meisjes die te vondeling werden gelegd – gedoemd om te sterven zonder het doopsel te hebben ontvangen. Het Kind Jezus en zijn moeder Maria verlangden daarom van de leden van het Genootschap om ervoor te bidden dat deze heidense kinderen tijdig gedoopt konden worden en daardoor gered van de eeuwige dood. En voor al die doopsels waren missionarissen nodig.[10] Het cliché dat de Katholieke Kerk er met de missie alleen op uit was om 'zieltjes te winnen', een cliché dat tot in onze eeuw tot vervelens toe is herhaald, heeft hier bestaansgrond gekregen.[11]

Al in 1848 vestigde Joannes Zwijsen een Nederlandse afdeling van de H. Kindsheid in de parochie van 't Heike in Tilburg, destijds wellicht de meest roomse stad van Nederland. Het Genootschap verspreidde zich snel over heel Nederland. Bij het Provinciaal Concilie, in 1865 onder leiding van – inmiddels Monseigneur – Zwijsen gehouden te 's-Hertogenbosch, bevalen de bisschoppen aan de gelovigen van harte de H. Kindsheid aan, omdat dit Genootschap zich inzette voor het doopsel en de christelijke opvoeding van Chinese kinderen.[12] Het eigen tijdschrift van de H. Kindsheid, vanaf 1934 *De kleine apostel* geheten, bevatte veel inspirerende verhaaltjes en afbeeldingen.[13] Van de plaatselijke activiteiten van de H. Kindsheid kunnen ouderen zich nog de optochten herinneren waarin veel kinderen meeliepen, verkleed als kleine paters en zusters, soms als bisschop of Chinees.[14] Begin twintigste eeuw waren in Nederland bijna alle katholieke kinderen lid. Voor de missionarissen was deze morele en materiële ondersteuning door hun jonge supporters in het thuisland iets vanzelfsprekends geworden. Uit het geld dat al deze kinderen opbrachten konden in China weeshuizen worden opgericht en in stand gehouden. Vandaar dat in de Chinese missie een katholiek weeshuis een 'Kindsheid' werd genoemd.[15]

1.04 De Dochters van Maria en Joseph

In dit geestelijk klimaat en met andere religieuze congregaties in de nabijheid die de stap al hadden gezet, waren de Zusters van de Choorstraat niet ongevoelig voor het grote missieavontuur. In de twintigste eeuw is de Congregatie daar viermaal aan begonnen, achtereenvolgens in Brazilië, China, Indonesië en Congo. Al met al zijn er zo'n 75 zusters als missionaris naar deze landen gegaan. Op een geheel van ruim 1200 zusters, vanaf de stichting tot heden, is dat niet veel, slechts 6,25%. Maar dit cijfer zegt niet alles.

In de vorige eeuw leefden alle Dochters van Maria en Joseph in Nederland mee met hun medezusters in de missie. Zij volgden hun perikelen via de interne communicatie en stuurden brieven en presentjes naar ginder. Wellicht meer onbewust dan bewust versterkten de weinige zusters-missionarissen zo het gemeenschapsgevoel bij hun vele medezusters in Nederland, die verspreid over tientallen afdelingen elkaar vaak nauwelijks kenden. Daar kwam bij dat de Congregatie vanaf de jaren vijftig daadwerkelijk een speerpunt maakte van de missie. Vanaf augustus 1959 zijn 29 zusters uit Den Bosch als missionaris naar Indonesië of Congo vertrokken (5 naar Indonesië en 24 naar Congo).

In diezelfde periode waren er slechts 25 intredes in Den Bosch, en was er een grote afname van het totale aantal zusters door natuurlijke sterfte en uittredingen. Van de thuisblijvers was er bovendien minstens één zuster die een groot deel van haar energie aan de missie wijdde: de procuratrix, die constant in de weer was met de aanlevering van voorra-

[9] Dat kon gaan over jeugdige martelaren ten tijde van de Jonge Kerk, zoals de H. Agnes, of over recent bekeerde jongeren, zoals de 22 martelaren van Oeganda (1885-1887). Deze jongelingen waren bekeerd door de Witte Paters en bereid om voor hun geloof te sterven op de brandstapel, zie bijvoorbeeld Vencken, *De martelende brand*; Fischer & Mercator, *De catechismus verklaard door voorbeelden uit de missie*, 334-335 (nr. 549: 'Lijdensmoed van een kleine Chinees'), 349 (nr. 574: 'In het laatste uur kind Gods geworden').

[10] Van den Eerenbeemt, *De Missie-Actie in Nederland*, 85-88.

[11] Vgl. Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 478-479.

[12] *Acta et decreta synodi provincialis Ultrajectensis*, 264-265.

[13] *De kleine apostel* heette vanaf 1966 *KLAP* (van KLeine APostel) en bleef tot 2006 verschijnen.

[14] Begin jaren veertig bedroeg de oplage van *De kleine apostel* ruim 150.000 exemplaren, zie Van den Eerenbeemt, *De Missie-Actie in Nederland*, 152.

[15] Willemsen, *Bijdragen aan de Wereldkerk*, 15-17.

den en postpakketten en daarnaast contacten onderhield met de familie van de missionarissen. Want overal waren er natuurlijk ouders, broers en zussen, neven en nichten, die meeleefden met hun verre dochter, zus, nicht of tante.[16] Bovenal geldt echter dat dankzij de missie de geschiedenis van de Congregatie niet voorbij is. Om het met een toespeling op de woorden van Pastoor Heeren te zeggen: 'Op het fundament dat bij de stichting is gelegd, wordt nog steeds gebouwd'.

In dit boek volgen wij de Dochters van Maria en Joseph in de vier genoemde missielanden, nu eens van veraf, dan weer van dichtbij. Met 'veraf' bedoelen we het leven en de werkzaamheden van de zusters binnen de grotere historisch-culturele context. Want de zusters-missionarissen waren kinderen van hun tijd en onderhevig aan wat de tijd hun bracht. Economische en politieke omstandigheden, oorlog en vrede, secularisatie, eman-cipatie en andere (mondiale) ontwikkelingen bepaalden niet alleen de omstandigheden waaronder zij hun liefdewerken verrichtten, maar beïnvloedden ook de instelling waarmee zij dat deden. Dat gold natuurlijk ook voor de zusters in Nederland, maar op heel andere wijze. Immers, laatstgenoemden waren en zijn nog, met enkele weinige uitzonderingen, 'dochters van Nederland'.
De zusters in de missie moesten zich, met wisselend succes, zien waar te maken te midden van volkeren waarmee zij zich innig verbonden voelden maar waaruit zij niet waren voortgekomen.

Met 'dichtbij' bedoelen we de lotgevallen van de zusters-missionarissen zelf, hun streven, hun initiatieven, concrete werkzaamheden, welslagen en tegenslagen, hun tekortkomingen maar ook de vreugde die zij mochten beleven met de mensen daar. Vanzelfsprekend hebben zij steeds hun liefdewerken willen verrichten overeenkomstig het charisma van de Congregatie. Maar de vertolking daarvan is steeds afgestemd op de actualiteit en op de interpretatie van de tekenen des tijds. Zo zien wij hen evolueren van klassieke missionarissen tot moderne missionarissen, van – inderdaad – 'zieltjeswinners' tot vrouwen die het voornamelijk erom te doen was samen met de mensen daar te leven en te bidden. Wij zien ook, in Indonesië, hoe na verloop van tijd zusters van het eigen land het stokje overnamen van de Nederlandse zusters.

Afhankelijk van het gebruikte bronnenmateriaal, zoals brieven en visitatieverslagen, figureren in dit boek sommige zusters meer dan andere. Maar per saldo komen ze meer als gemeenschap naar voren dan als een verzameling individuen. Het blijft een zusterboek. Dat boek eindigt met een korte blik op de toekomst. Want de geschiedenis van de Congregatie is nog niet ten einde.

[16] De procuratrices in het Bossche Moederhuis, zoals Zr. Egidia van Grunsven en Zr. Bonifacia van de Laak werden door de zusters-missionarissen op handen gedragen.

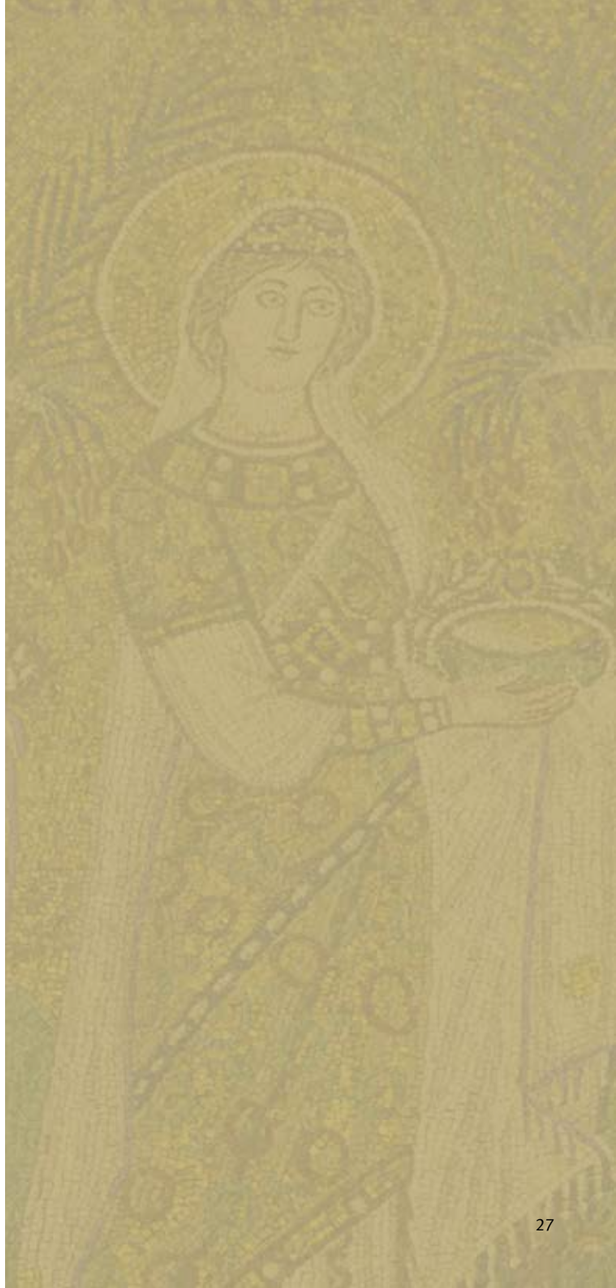

De Congregatie in Brazilië

(1906-1910)

2.01 Moeilijke start in Rio de Janeiro

Tot begin twintigste eeuw was de missie voornamelijk een zaak van ordes en congregaties. En zij deden dat allemaal op hun eigen manier. Een van die congregaties, de 'Congregatie van de Allerheiligste Verlosser', waarvan de leden bekend zijn als paters Redemptoristen, had een missiegebied in Brazilië én een klooster in Den Bosch.[1] Telkens als in de Tweede Nieuwstraat geklept werd voor het angelus, moesten de paters aan de Zusters van de Choorstraat denken, want het klokje hadden ze ooit van Pastoor Heeren gekregen. Sinds die gulle gave plachten de paters bijna dagelijks de vroegmis in het Moederhuis te lezen en jaarlijks de retraite voor de zusters te verzorgen. En zo zijn de Dochters van Maria en Joseph dankzij deze paters in het grootste land van Zuid-Amerika terechtgekomen.[2]

Brazilië, in oppervlakte groter dan de Verenigde Staten zonder Alaska, kennen we thans als een land waar de positie van de Katholieke Kerk jaarlijks verder afkalft, mede vanwege de opkomst van allerlei evangelische kerkgenootschappen. De glorietijd van de Kerk in dit land ligt in de twintigste eeuw. In de negentiende eeuw was de positie van de Braziliaanse Kerk nog ronduit slecht. Dat gold in nog heviger mate voor het gros van de bevolking, die bestond uit Indianen, nakomelingen van immigranten uit Europa en van slaven die afkomstig waren uit Afrika. Vanwege de gebrekkige of zelfs geheel afwezige infrastructuur kampte het land met schrijnende armoede en wetteloosheid.

Tot 1889 was Brazilië een keizerrijk dat dezelfde ideologie volgde als de voormalige kolonisator Portugal, het zogenoemd 'Verlicht despotisme'.[3] Dit hield in dat de macht geconcentreerd was bij één persoon (de despoot) wiens visie en beleid bepaald werden door de inzichten van de Verlichting. Dit laatste kwam neer op het primaat van de rede en een ondergeschikt belang van de godsdienst. Sterker nog, met behulp van de rede wilden de machthebbers de godsdienst modelleren. Bijgevolg had de Katholieke Kerk weinig in te brengen in de samenleving.[4] Toen prinses Isabella, de overigens heel katholieke regentes van Brazilië, in 1888 de slavernij afschafte, kwam de bezittende klasse daartegen in opstand. Dat luidde het einde van het keizerrijk in en het begin van

[1] Timmermans, 'Hoe de paters redemptoristen werken in Brazilië'.
[2] Archief DMJ, I Brazilië, vooral nr 1, huiskroniek. Zie ook Eijt, *Religieuze vrouwen*, 253-255.
[3] Het verlicht despotisme in de Portugese en Braziliaanse variant staat ook bekend als Pombalisme, genoemd naar de Portugese staatsman Sebastião José de Carvalho, markies van Pombal († 1782).
[4] Ook koning Willem I, ten tijde van Pastoor Heeren, was een verlicht despoot en wilde in zijn land de godsdienst naar zijn eigen wensen modelleren.

In 1906 vertrokken de eerste Dochters van Maria en Joseph naar Brazilië. Zittend: Zr. Xaveria Snijders (overste) en Zr. Hilaria Keukens (assistente). Staand: Zr. Febronia Lemmens en Zr. Frederica Gigengack. In 1909 volgden nog drie zusters-missionarissen: Zr. Damascena van Nuland, Zr. Melanie Segeren en Zr. Blandina Louwers. *Archief DMJ.*

de republiek Brazilië.[5] In de eerste decennia van de twintigste eeuw maakten vooral grootgrondbezitters, zoals de 'koffiebaronnen', de dienst uit in de republiek. Dat was nog steeds een allesbehalve ideale situatie, maar omdat een stuk staatsbemoeienis wegviel kreeg de Kerk ruimte voor opbouwwerk ten dienste van de bevolking.[6]

Op 21 juli 1906 hadden de algemeen overste, Moeder Concordia Berendsen en de huisoversten hun jaarvergadering in het Moederhuis. Daar deelde Moeder Concordia mee dat pater-missionaris P. Beks, rector van een Redemptoristenklooster in Belo Horizonte, namens de Braziliaanse aartsbisschop J. Arcoverde de Albuquerque Cavalcanti, aan de Congregatie had gevraagd om zusters te sturen naar een nieuwe missie in Rio de Janeiro. Dit onderwerp was nog maar nauwelijks ter sprake gebracht of er werd gemeld dat de pater aan de deur stond en de vergadering wenste toe te spreken. Moeder Concordia stond dat toe en weldra werden de aanwezigen meegenomen in een betoverend verhaal over dat exotische land dat zo'n nood aan zusters had. Redemptoristen stonden bekend als praters die hun publiek in vervoering konden brengen. Die eigenschap gold in bijzondere mate Pastoor Heerens' vriend pater Bernard en blijkbaar ook voor pater Beks.

Zodra de welluidende missionaris vertrokken was, boden verschillende oversten zich spontaan aan om naar de missie te gaan. Andere oversten beklaagden zich omdat zij al te oud waren voor het missie-avontuur. Moeder Concordia verzocht aan hen allen om deze zaak voorlopig niet met de zusters te bespreken. Eerst diende vurig gebeden te worden om Gods wil te leren kennen. Toen men gevoelde dat de missie naar Brazilië God welgevallig was, ging alles snel in zijn werk. Uit de vele vrijwilligers koos het bestuur vier zusters die zich klaarmaakten om spoedig te vertrekken: Zr. Xaveria Snijders (overste), Zr. Hilaria Keukens (assistente), Zr. Febronia Lemmens en Zr. Frederica Gigengack. Zij mochten voor het vertrek naar de missie hun naaste familie bezoeken om afscheid te nemen. Op Zr. Hilaria was dat niet van toepassing; zij mocht Zr. Ignatia van Gennep, op dat moment overste te Liessel, bezoeken omdat die als een moeder voor haar had gezorgd toen zij als jong meisje in het weeshuis aan de Bossche Keizersstraat verbleef.

Het werk in Rio zou in eerste instantie bestaan uit de opvoeding van weesmeisjes en

5 Als dank voor de afschaffing van de slavernij ontving prinses Isabella van Brazilië († 1921) van paus Leo XIII de hoge onderscheiding van de Gouden Roos.

6 Indrukwekkend en schrijnend over de omstandigheden waarin de gewone bevolking in de meer afgelegen gebieden moest – en vaak nog moet – leven zijn de boeken van Anthonie van Kampen en Carlos Mesters, respectievelijk *Geschonden Eldorado*, Bussum 1972 en *Zes dagen in de kelders van de mensheid. Dagboek van Carlos Mesters, missionaris in Brazilië*, Den Haag 1980.

Onze Lieve Vrouw van Aparecida (tussen Rio de Janeiro en São Paulo) is nog altijd heel populair in Brazilië. Hier houdt paus Franciscus het van kroon en mantel voorziene beeldje behoedzaam in zijn handen tijdens de Wereldjongerendagen in juli 2013. *Foto: Ronaldo Correa (via Flickr/JM] Rio 2013).*

de zorg voor kostdames. Op 20 september 1906 gingen de vier zusters in gezelschap van drie paters en een broeder Redemptorist scheep in Antwerpen. 's Anderendaags voeren zij af om op 15 oktober in Rio de Janeiro aan te komen. Al snel na aankomst vernamen de zusters dat werken in het pension voor de dames hun meest omvattende werk zou zijn, de inkomsten daarvan kwamen dan beschikbaar voor eventuele andere liefdewerken. Toen zij op audiëntie bij de aartsbisschop waren, toonde deze zich zeer verheugd, vooral toen hij vernam van het onderwijs aan doven in Sint-Michielsgestel. Iets dergelijks wilde hij in de toekomst ook graag in Brazilië gerealiseerd zien. Hij overhandigde iedere zuster een zilveren medaille van O.L. Vrouw van Aparecida en gaf aan hen zijn zegen.[7]

Ondanks die vriendelijke ontvangst was vanaf het begin al duidelijk dat het mis zou gaan. Als afdeling van de Congregatie wilden de zusters helemaal niet ondergeschikt zijn aan de dames van het stichtingsbestuur en evenmin voor onbepaalde tijd als dienstmeid opdraven voor verwende rijke vrouwen. Op 30 december 1906 werd hun een contract voorgelegd met onder meer de bepaling dat wanneer zij zich niet aan de voorschriften hielden het bestuur mocht ingrijpen. Dat weigerden zij te ondertekenen. Gelukkig was hun rector, pater G. Perriëns, het helemaal met hen eens.

Een troost was dat de zusters vanaf 6 maart 1907 het H. Sacrament in hun kapel mochten bewaren. 'Waar Jezus komt, brengt hij kruisjes en lijden mee, maar ook de kracht om daar niet onder te bezwijken, ook wij zouden dat al spoedig gaan ondervinden', vermeldt de huiskroniek. De situatie werd onhoudbaar. Het stichtingsbestuur wilde slechts religieuze

[7] De verering van Onze Lieve Vrouw van Aparecida, met als cultusobject een zeventiende-eeuws aardenwerk beeld, in een basiliek te Sao Paulo, is heel populair in Brazilië, en kan zelfs bogen op een nationale feestdag op 12 oktober. Zie Rickli, 'Narratives, Movements, Objects'.

dienstbodes en daarvoor hadden andere, reeds langer in Brazilië werkzame, congregaties bedankt. Vandaar dat dit bestuur met hulp van de Redemptoristen, die niet goed waren ingelicht, was gaan zoeken in Europa. Er restte geen andere keuze dan de op misvattingen berustende samenwerking op te zeggen.

2.02 Het Liefdehuis (caridade) in Curvelo

Nadat een voorstel om met het echte liefdewerk te beginnen bij de Duitse Redemptoristen in Aparecida tot niets had geleid, konden de zusters op 11 september dan toch een doorstart maken in een nieuwe missiepost. Het betrof een klein hospitaal, *casa de caridade* (liefdehuis) in Curvelo in Minas Gerais, drie dagreizen van Rio. Zij gingen maar met drie. Zr. Hilaria, die voortdurend ziek was in dit vreemde klimaat, keerde terug naar Nederland.

Het huis dat de zusters in Curvelo aantroffen verkeerde in erbarmelijke staat, maar toch voelden zij zich er dadelijk thuis. Op 16 september werd de *caridade* heropend met een H. Mis. Daarna bleef het H. Sacrament rusten in de kapel. Anders dan in Rio het geval was, konden de zusters hier te werk gaan naar bevind van zaken. Hun nieuwe rector, pater Tiago Boomaars, was goud waard, hij ging in alles voor de zusters door het vuur. De plaatselijke bevolking was blij met hen en met de wijze waarop zij de zieken behandelden. Al

Kerk van de H. Gerardus Majella in Curvelo, Minas Gerais, in 1966 tot basiliek verheven door paus Paulus VI. *Foto: Andrefcorreia (via Wikimedia Commons).*

twee weken na de heropening werd de *caridade* bezocht door de president van de staat Minas, die tevens een donatie deed. Op 2 november kwam de provinciaal van de Redemptoristen, pater F. Lohmeyer, op bezoek. Hij overhandigde de zusters een geldbedrag dat het Bossche Moederhuis aan hem had meegegeven. In de daaropvolgende jaren (1908, 1909, 1910) kwam ook de bisschop van Diamantina, Don Joaquin, enkele malen op bezoek. In Curvelo volgden de zusters jaarlijks een retraite onder leiding van een pater Redemptorist, net als hun medezusters in het Bossche Moederhuis gewoon waren. Jaarlijks werden in de *caridade* meer dan honderd patiënten opgenomen, van wie ongeveer een kwart kwam te overlijden, uiteraard voorzien van de laatste sacramenten.

Vlugschrift van het 'Pauselijk Liefdewerk van den H. Petrus', vol aansporingen om de priesteropleidingen in missielanden te steunen. De redactie voorzag dat als de landen in het Oosten het koloniale juk zouden afwerpen, zij wellicht ook de vertegenwoordigers van de paus van Rome zouden wegsturen. Als er dan geen inlandse clerus klaarstond, zou de kerstening van Azië en Afrika weer terug bij af zijn, zo luidde de redenering. *Privécollectie. Foto: CKD, Nijmegen.*

Op dringend verzoek van de drie missionarissen stuurde de Congregatie begin 1909 nog drie zusters naar Brazilië: Zr. Damascena van Nuland (assistente), Zr. Blandina Louwers en Zr. Melanie Segeren. Den Bosch wist hoe hoog de nood was: met grote spoed ving het drietal de bootreis aan, zonder een of meer begeleidende paters! Op 8 mei 1909 arriveerden zij in Curvelo, het zustertal daar was dus in één keer verdubbeld. De nieuwkomers volgden ijverig les in de Portugese taal en draaiden al snel goed mee. Maar met hun Nederlandse gestel en hun veel te zware kloosterhabijt waren zij niet goed bestand tegen het tropische klimaat en de ongezonde leefomstandigheden. In juli 1909 ontving Moeder Xaveria de laatste sacramenten. Zij herstelde weliswaar, maar toen was de beurt aan Zr. Damascena. Acht maanden moest zij het bed houden. Ook Zr. Febronia was vaak ziek, zodat er van het zestal steeds twee of drie uitgeschakeld waren. De drie of vier anderen hadden de zorg voor het huishouden en de *caridade*.

Toch bleef men optimistisch gestemd. Ook de Redemptoristen waren er op zeker moment van overtuigd dat het moment rijp was om met meisjesonderwijs te beginnen. Nabij de paterskerk zou heel goed een school, met zowel internaat als externaat, van start kunnen gaan. Er moesten dan wel nog wat zusters bijkomen. De paters stuurden hierover een uitvoerige brief (d.d. 18 januari 1910) naar het Moederhuis in Den Bosch, compleet met begroting waaruit moest blijken dat de geplande onderneming kostendekkend was. Moeder Concordia antwoordde eveneens uitvoerig (d.d. 15 februari 1910) dat de Congregatie niet ongenegen was een tweede afdeling te beginnen in Curvelo. Een strikte voorwaarde was dat de missieactiviteiten daar financieel onafhankelijk moesten kunnen gebeuren. De paters hadden van de Congregatie veel meer enthousiasme verwacht en beduusd temperden zij hun plannen. Erger nog, vanwege administratieve fouten vreesden zij dat de *caridade* in financiële problemen zou kunnen komen. Toen bekend werd dat ook Zr. Melanie een blijvende blessure had opgelopen, hakte de Congregatie de knoop door. Aan pater Gerard van Deursen, die als rector pater Boomaars was opgevolgd, en aan Moeder Xaveria werd op 24 juni 1910 meegedeeld dat alle zusters moesten terugkeren naar Nederland. Er was een contractuele opzegtermijn van een half jaar, maar de paters stonden toe dat alle zes zusters gezamenlijk vertrokken. Op 11 september 1910 kwamen zij met de stoomboot Zeelandia aan in Amsterdam waar Moeder Concordia hen welkom heette. Het kroniekje van de missie in Brazilië eindigt met de woorden: 'Het heeft ons geen enkel ogenblik berouwd de missie te hebben verlaten omdat het (…) geen succes was. God heeft het zo bestierd. Zijn Heilige Naam zij gezegend'.

2.03 De missie-ijver gaat door

De slechte start in Rio de Janeiro was al de halve mislukking van de missie in Brazilië. Er waren geen goede afspraken gemaakt, wat leidde tot energieverspilling, misverstanden en ergernis. De doorstart in Curvelo bood meer perspectief. Met hun liefdewerk genoten de zusters de waardering van de arme bevolking, van de rijke notabelen en van de paters. Maar het ongezonde klimaat en de wankele financiele positie van de missie deden de balans negatief doorslaan, de Congregatie had er geen fiducie meer in. Gelukkig voor de arme sloebers in Curvelo kwam de missie er weer snel bovenop. De paters bleken uitstekende inspirators en organisators. Twee jaar na het vertrek van de zusters begonnen zij met de bouw van een mooie aan Gerardus Majella gewijde kerk, die in 1966 door paus Paulus VI tot basiliek is verheven.

De Dochters van Maria en Joseph zaten niet bij de pakken neer, daar was trouwens weinig gelegenheid toe. In 1914 begon de Grote Wereldoorlog. Terwijl andere Europese landen werden getroffen door vernietigend krijgsgeweld, wilde de Nederlandse Kerk de gelovigen mobiliseren voor de missie. In 1915 startte in de parochies de zogenoemde 'Missieactie' met

als initiatiefnemers L. van Rijckevorsel s.j. en Mgr. A. Hermus. Doelstelling was om meer missie-roepingen op te wekken en meer financiële steun van de gelovigen te verwerven. Tot dan toe was die werving vooral gegaan via het Genootschap tot Voortplanting van het Geloof en het Genootschap van de H. Kindsheid, aangevuld met allerlei nieuwe activiteiten van ordes en congregaties, maar beide initiatiefnemers wilden nu komen tot een goede diocesane en parochiële aanpak. Daarnaast pleitten zij voor een duidelijke geografische focus op de eigen koloniën, met name Nederlands-Indië.[8]

Al deze missie-ijver was het Vaticaan niet ontgaan. Op 12 maart 1918, acht maanden voor het einde van de Eerste Wereldoorlog, benoemde paus Benedictus XV de Nederlandse kardinaal Willem van Rossum tot prefect van de Congregatio de Propaganda Fide, wat tevens beschouwd kan worden als een pluim voor de Kerk in het vaderland van de nieuwe kardinaal.

Kort na de oorlog kreeg in Nederland de missie nog meer aandacht dankzij de oprichting van een nationale Priestermissiebond en de vestiging van een afdeling van het 'Pauselijk Liefdewerk van de H. Apostel Petrus' in Breda.[9] Het Liefdewerk stimuleerde de stichting van studiebeurzen voor inheemse priesterstudenten uit missielanden, gesponsord door katholieke weldoeners in Nederland. Een flinke steun in de rug voor het Liefdewerk was in 1919 de encycliek *Maximum Illud*, waarin paus Benedictus XV eveneens aanspoorde om de opleiding van inheemse priesters te ondersteunen, zowel financieel als personeel. De Congregatie van de Dochters van Maria en Joseph was een van de vele religieuze instituten die het op zich namen om permanent een seminarist te laten studeren. Overigens ging *Maximum Illud* niet alleen over de inzet van (aanstaande) priesters en paters, maar ook over die van andere religieuzen. Broeder- en zustercongregaties voelden zich daardoor extra gemotiveerd om naar de missie te gaan en daar de priester-missionarissen te helpen in scholen, hospitalen, enzovoort.[10]

Naast deze initiatieven van de kerkelijke overheid kwam er in de jaren twintig een ware hausse op gang aan missietijdschriften, missiekalenders en allerhande bidprentjes ter bekering van 'heidenen'. [11] Wie dat goede doel steunde met gebed of een kleine donatie, kon daarmee een aflaat verdienen. Ook kon men een blikken missiespaarpotje mee naar huis krijgen, waarop natuurlijk goed de juiste congregatie en het precieze afleveradres vermeld stonden. Het Roomse leven straalde en wasemde 'missie' uit. In de jaren twintig was het 'Groot Missieuur' begonnen, dat wil zeggen een veelomvattende mobilisatie onder Nederlandse katholieken om naar de missie te gaan. En degenen díe gingen, waren vooral religieuzen. Ook de Dochters van Maria en Joseph waren van de partij.[12]

8 Van den Eerenbeemt, *De Missie-Actie in Nederland*, 126-140, met verwijzing naar Van Dijck, 'Mgr Hermus' aandeel in de missieactie' en de brochures van L. Van Rijckevorsel over de missieactie. Zie ook Willemsen, *Bijdragen aan de Wereldkerk*, 21-25. Al voor Van Rijckevorsel en Hermus begonnen met de Missie Actie, werd in 1912 in Den Bosch de Indische Missie Vereniging opgericht, de voorloper van de latere Cebemo, zie Van Heijst, *Gedreven helpers*, 292-399.

9 Over de activiteiten van vooral Jan Smit en Mgr. Hermus voor het Pauselijk Liefdewerk, zie Poels, *Een roomse droom*, 143-146.

10 Willemsen, *Bijdragen aan de Wereldkerk*, 25-26.

11 Overigens kende Nederland omstreeks 1945 nog steeds 76 verschillende tijdschriften die geheel of gedeeltelijk gewijd waren aan het katholieke missiewerk. Ter vergelijking: België kende toen 39 missietijdschriften en het grote Frankrijk 33. Zie Van den Eerenbeemt, *De Missie-Actie in Nederland, 174-175* (tijdschriften).

12 Roes, *Het groote missieuur*; Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 473-476.

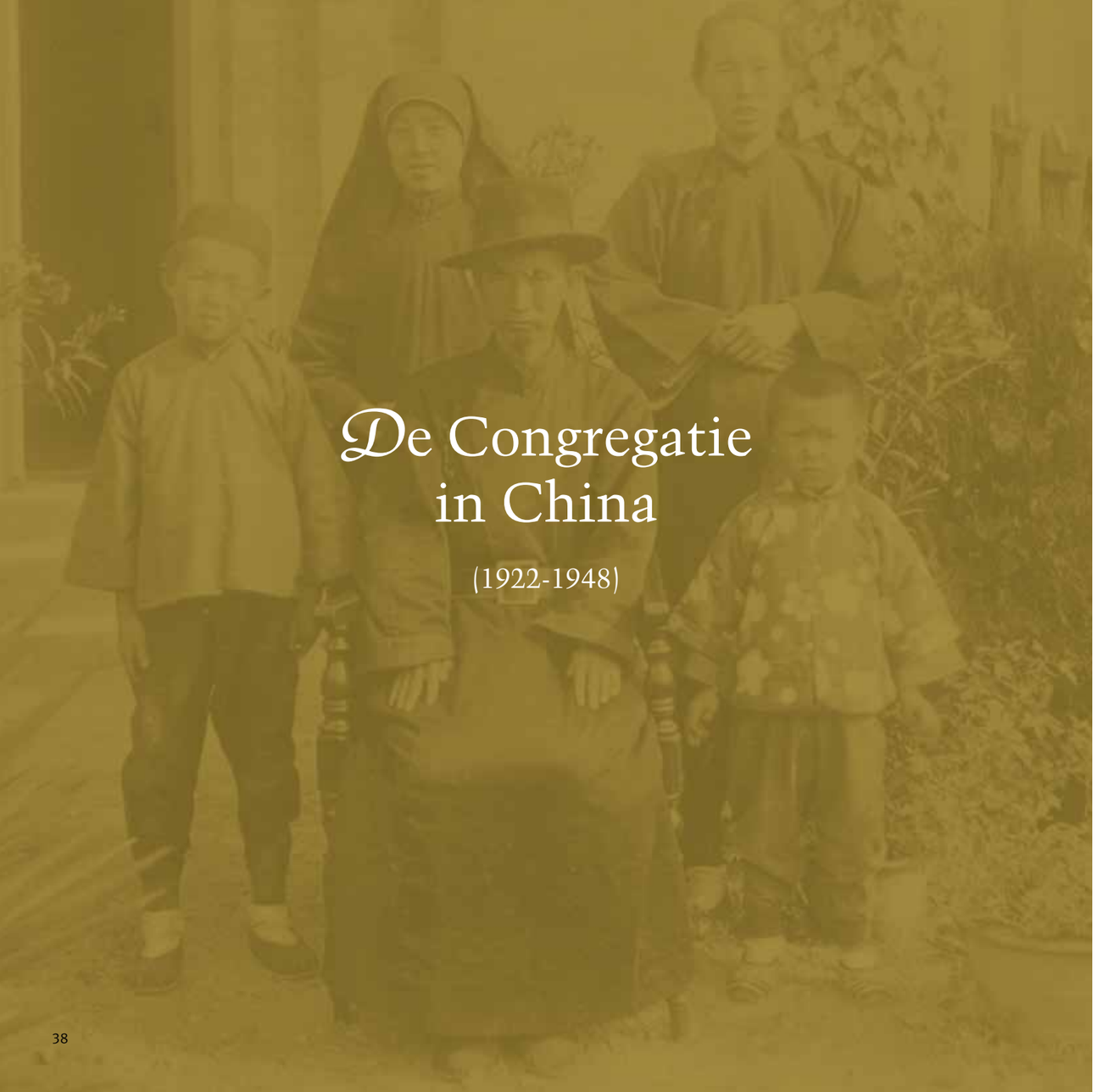

De Congregatie in China

(1922-1948)

3.01 China en de missie[1]

Dankzij het bekeringswerk van Nestoriaanse missionarissen waren reeds in de vroege Middeleeuwen veel Chinezen tot het christelijk geloof overgegaan.[2] Dit werk hield echter geen stand. In de dertiende eeuw ondernamen Franciscaanse en Dominicaanse missionarissen opnieuw pogingen om dit grote volk te bekeren, zonder resultaat.[3] Het verslag dat Marco Polo omstreeks 1300 vervaardigde van zijn reis naar China maakte veel indruk in Europa. Men realiseerde zich dat het hier niet zomaar om een land ging, maar om een heel cultuurgebied, een andere wereld. Marco Polo was zelfs een gunsteling geworden van de grootkhan Koebilai, de Mongoolse heerser over China. Deze vorst was bijzonder geïnteresseerd in het christendom en had zelfs aan de paus verzocht om de komst van missionarissen. Desondanks liepen hernieuwde missioneringspogingen van franciscanen en Dominicanen ook in de veertiende eeuw op een fiasco uit.

Na de Middeleeuwen kwam er een nieuwe missiegolf op China af, met de Jezuïet Franciscus Xaverius († 1552) als boegbeeld, maar het land bleef gesloten voor hem en andere westerlingen. Pas nadat de Portugezen in 1557 met toestemming van de Chinese overheid een handelspost hadden mogen openen in de kustplaats Macao (niet ver van Hongkong), kwamen er nieuwe mogelijkheden. Indrukwekkend is het relaas van de inspanningen die de Italiaanse Jezuïet Matteo Ricci († 1610) decennialang deed om China te winnen voor het christelijk geloof. Om enige kans van slagen te hebben wilde hij – geheel in Jezuïtische traditie – met zijn bekeringswerk niet beginnen aan de onderkant van de samenleving, bij de 'gewone' Chinezen, maar aan de bovenkant, bij het keizerlijk hof in Peking. Het lukte hem om tot de hoogste regionen door te dringen – al kreeg hij de keizer nooit te zien – en als westers geleerde, vooral op het gebied van de astronomie, oogstte hij veel bewondering en goodwill. Tijdens zijn verblijf in China realiseerde hij zich steeds meer dat de Chinese beschaving niet onderdeed voor de Europese en daar in menig opzicht zelfs boven uitstak. Des

---

1 Over de missie van de Congregatie in China is een uitstekende geschiedenis geschreven door Zr. Pia Maria van de Vall en Zr. Cecilia van der Poel, verschenen in 22 afzonderlijke afleveringen in *De Heeriaan*. In 2005 zijn deze bijdragen gebundeld door Zr. Veronie Franken en Zr. Tine Vink in een afzonderlijk boekwerk: *Naar het land van Chiang Kai-Shek en Mao-Tse-Tung. "Onze Missie in China" 1922-1948. Zusters van de Choorstraat 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 2005. De samenstelsters hebben niet alleen goed gebruik gemaakt van het rijke congregatie archief maar ook van de vele mondelinge informatie die Zr. Corda aan hen verschafte. Een mooi beknopt overzicht van de missie in China biedt ook Molengraaf, *Geroepen en toegewijd*, 102-111. Voor dit hoofdstuk is dankbaar gebruik gemaakt van dit voorwerk, met aanvullende gegevens uit het archief van de Congregatie en met extra aandacht voor de grotere historische en culturele context waarbinnen de missie in China past.

2 De Nestoriaanse Kerk, tegenwoordig vaak aangeduid als Assyrische Kerk, is ontstaan na de veroordeling in 431 door het Concilie van Efeze van de patriarch van Constantinopel, Nestorius. Deze aanvaardde niet de godheid van Christus en bijgevolg ook niet Maria's moederschap van God.

3 Jansma, *Oost-westelijke verkenningen in de dertiende eeuw*.

Matteo Ricci en zijn medebroeder Michael Roger worden 'met grote beleeftheyt ontfanghen in het Rijck Sina'. Een hoopvol begin van de missie in China. Afbeelding in Cornelius Hazart, *Kerkelycke historie van de gheheele wereldt*, deel 1 (Antwerpen: Michiel Cnobbaert. 1667). *Tilburg, Universiteitsbibliotheek. Foto: Paul Slot.*

te meer raakte hij ervan overtuigd dat deze hoogstaande beschaving het verdiende om kennis te maken met de Blijde Boodschap. De Chinezen waren echter bijzonder gehecht aan hun eigen traditie. Welnu, Ricci wilde beide tradities aaneensmeden door aan Confucius († 479 v. Chr.), een wijsgeer die bepalend is geweest voor het Chinese mens- en wereldbeeld, een plaats te geven binnen de christelijke eredienst. Ook wilde hij officiële kerkelijke erkenning van de voorouderverering waaraan de Chinezen hechtten. Hij presenteerde het confucianisme als een soort basis, en het christendom als een soort kroon die daar perfect op paste. Op die wijze was het voor Chinezen mogelijk om lid van de Kerk te worden met behoud van hun eigen cultuur. Tot dit inzicht was hij niet alleen gekomen uit pragmatisme maar ook omdat hij de inzichten van Confucius beschouwde als een verrijking voor het christendom.

Ricci's werk werd voortgezet door zijn ordegenoten, zoals de begaafde astronomen Adam Schall von Bell († 1666), Ferdinand Verbiest († 1688) en Philippe Couplet († 1693). Schall liet in 1650 de eerste katholieke kerk in Peking bouwen en mede dankzij zijn inspanningen werd enkele jaren later in het hele Rijk vrijheid van godsdienst toegestaan. Verbiest werd zelfs privédocent van de Chinese keizer en verwierf de rang van mandarijn. Couplet verzorgde de eerste editie van de werken van Confucius in een Europese taal (Latijn).[4] Dankzij de Jezuïeten kwam omstreeks 1700 de missie in China tot bloei. Helaas voor hen hadden andere missionarissen, met name Franciscanen en Dominicanen, tegenovergestelde opvattingen over orthodoxie en geloofsoverdracht. Uiteindelijk werd in 1742 dit onderlinge geschil, de zogenoemde 'ritenstrijd', door paus Benedictus XIV in het nadeel van de Jezuïeten beslist: er kwam nadrukkelijk geen katholieke erkenning van Confucius en van de voorouderverering. Daardoor was de missie geknakt, er begon zelfs een periode van felle christenvervolgingen. Zo verhinderde het pausdom de kerstening van China van bovenaf.[5]

Toch kon, op verborgen wijze, de missie worden voortgezet. Ook nadat hun orde in 1773 door paus Clemens XIV in een aantal Europese landen was opgeheven, zetten de Jezuïeten hun werk in China voort. Daarnaast slaagden zij erin om een groot deel van hun missiewerk over te dragen aan missionarissen van de door Vincentius a Paulo opgerichte Congregatie van de Missie, ook bekend als de Lazaristen. In de negentiende eeuw kregen wereldwijd de katholieke missie-activiteiten, die in de achttiende eeuw op een laag pitje stonden, weer nieuw elan.

Omstreeks 1850 ontstond er in China een massale volksopstand ('Taiping') tegen het vermolmde keizerlijk gezag. De christelijk geïnspireerde opstandelingen waren voor gelijke rechten van mannen en vrouwen, en tegen de grootschalige opiumhandel. Omdat die handel lucratief was voor de westerse mogendheden, besloten Engeland en Frankrijk het keizerlijk bewind te steunen, wat leidde tot vele miljoenen doden en een totale nederlaag van de rebellen. Zo verhinderden de Europese grootmachten de kerstening van China van onderaf.

In 1860 wijzigde de situatie opnieuw. Toen het keizerlijk bewind, dat evenmin tevreden was met de door buitenlanders opgelegde handelsvoorwaarden, de zogenoemde 'tweede opiumoorlog' had verloren van Engeland, moest het de komst van missionarissen dulden. Die kwamen in groten getale en met goede bedoelingen, maar zij konden niet ongedaan maken dat zij door het gros van de bevolking geassocieerd werden met de gehate buitenlandse overheersers en uitbuiters.

[4] Heyndrickx, *Philippe Couplet*.

[5] Zie Mulders, *Missiegeschiedenis*, 295-304. Voor een boeiende biografie van Ricci, zie Cronin, *De wijze man uit het westen*. Sinds het optreden van Ricci verwierven de Jezuïeten voor lange tijd de functie van astronoom aan het keizerlijk hof, zie Duhr, *Un jésuite en Chine*; Von Collani, 'Johann Adam Schall von Bell S.J.'. Vgl. Lou, *Mijn roeping*, 45-47. Dat de Jezuïetenmissie in Nederland met belangstelling werd gevolgd blijkt onder meer uit een treurspel dat Joost van den Vondel in 1667 schreef en waarin Adam Schall een belangrijke rol speelt: *Zungchin of ondergang der Sineesche heerschappije*. Zie hierover ook Van den Eerenbeemt, *De Missie-Actie in Nederland*, 12-14.

In 1865 begonnen de paters Scheutisten met hun missiewerk in Oost-Mongolië, waar zij bijna zestig jaar later de Dochters van Maria en Joseph mochten verwelkomen als hun nieuwe collega's.[6] In 1883 werd dit uitgestrekte gebied onderverdeeld in drie missiebisdommen of apostolisch vicariaten. Een daarvan was Jehol, overeenkomend met de gelijknamige Chinese provincie (190.000 km2, bijna vijf keer de oppervlakte van Nederland). In dit onherbergzame en dunbevolkte gebied leefden ca. 30.000 katholieken, nog geen 1,5 % van de bevolking. Enkele tientallen priesters, merendeels paters Scheutisten, waren verantwoordelijk voor de zielzorg, wat impliceerde dat zij soms dagenlang onderweg waren om één of enkele katholieke families te bezoeken. In Jehol zouden zich vanaf 1923 ook de Dochters van Maria en Joseph vestigen, uiteindelijk verspreid over vier plaatsen.[7]

3.02 Fascinatie voor China

Het enthousiasme van veel Europese missionarissen, inclusief de Dochters van Maria en Joseph, was voor een belangrijk deel te danken aan de Franse Karmelites Thérèse Martin, die in 1897 op 24-jarige leeftijd in Lisieux was gestorven aan tuberculose.[8] Haar (bewerkte) autobiografie, *Histoire d'une âme*, werd gretig gelezen, zowel door religieuzen als leken, en verscheen reeds in 1907 in een Nederlandse vertaling (*Geschiedenis ener ziel*). In recordtijd, respectievelijk in 1923 en 1925, werd zij zalig- en heiligverklaard. Net als haar medezusters koesterde zij een verering voor de Franse missionaris Jean-Théophane Vénard, die in 1861 in Tonkin (het huidige Vietnam) omwille van zijn geloof was doodgemarteld.[9] Ten tijde van Thérèse's kloosterleven had Frankrijk een groot deel van zuidoost Azië gekoloniseerd, bekend als Indo-China (ongeveer Vietnam, Laos en Cambodja). Toen deze jonge religieuze nog niet was gekluisterd aan haar ziekbed, bereidde zij zich erop voor om als missionaris uitgezonden te worden naar Hanoi. Daar was in 1894 vanuit Lisieux een Karmel gesticht.[10] De bekering van China was haar hoogste streven,

[6] De Congregatie van de Missionarissen van Scheut, of Congregatie van het Onbevlekt Hart van Maria, werd in 1862 gesticht door de Vlaamse priester Theophiel Verbist (1823-1868) en richtte zich van meet af aan op China. Over de missie van Scheutisten, zie Knipschild, *Soldaten van God*. Vgl. Thijs, 'Oproer en opstand in het Hemelsche Rijck van het Midden'.

[7] Deze missiepost hadden de Scheutisten in 1865 overgenomen van de Franse congregatie van de Missions étrangères de Paris. Zie Tiedemann, *Reference Guide*, 19.

[8] Van de heilige Theresia van Lisieux, feestdag 1 oktober, zijn veel pakkende levensschetsen vervaardigd, zoals Van der Meer de Walcheren *'De Heilige Theresia van het Kind Jesus'*.

[9] Samen met 191 anderen werd Théophane Vénard in 1988 door paus Johannes Paulus II heiligverklaard. Zij worden speciaal vereerd op 24 november als de martelaren van Vietnam. Over de missie in Vietnam, zie bijvoorbeeld Knipschild, *De bekering van de wereld*, 121-132.

[10] *Laatste woorden van de Heilige Theresia van het Kind Jesus*, 19, 29, 72-73, 153.

Frontispice van *Cantilène pour une Jeune Sainte*, een dichtbundel van Maurice Brillant, verschenen in 1923, het jaar waarin Thérèse van Lisieux zalig werd verklaard. In de hemel ontvangt Thérèse van het Kind Jezus rozen, die zij vervolgens uitstrooit over de aarde. De kunstenaar, Maurice Denis († 1943), vermeldt onder de afbeelding dat hij zijn genezing te danken heeft aan haar voorspraak. *Foto: CKD, Nijmegen.*

wat verklaart dat zij later is uitgeroepen tot beschermheilige van de missie, samen met Franciscus Xaverius overigens. Beide missiepatronen deelden dus het verlangen om zich persoonlijk in te zetten voor de kerstening van China, maar aan geen van beiden is dat gelukt. Als hemelse voorsprekers hebben zij echter veel betekend voor de missie. In de eerste helft van de twintigste eeuw riepen tal van missionarissen Thérèse aan om haar voorspraak, en inspireerde zij intellectuele Chinezen om zich te bekeren tot het katholicisme. Een van bekendste is de rechtsgeleerde John Wu, die zo onder de indruk was van Thérèse's autobiografie dat hij zich in 1937 in Sjanghai katholiek liet (her)dopen.[11]

Wat eveneens het enthousiasme voor de missie in China aanwakkerde, in het bijzonder bij religieuzen, was de marteldood van vele missionarissen tijdens de zogenoemde Bokseropstand. Onder hen waren ook enkele Nederlanders, van wie Mgr. Ferdinand Hamer († 1900), apostolisch vicaris van Ortos in Binnen Mongolië (Noord-China), en Zr. Marie-Adolphine van Ossendrecht († 1900), Franciscanes Missionaris van Maria in Shanxi (eveneens Noord-China), wel de meest bekende zijn. Hun gedachtenis is tot heden behouden gebleven: in Nijmegen met een standbeeld van

[11] Wu, *De wetenschap der liefde*; Wu, *Boven Oost en West*, 258-260.

Mgr. Hamer bij het Keizer Karelplein en het met een Chinees torentje bekroonde Mgr. Hamerhuis nabij station Heijendaal; in Ossendrecht met een jaarlijkse Marie-Adolphinebedevaart en -processie op zondag nabij 9 juli. Het gruwelijke levenseinde der Nederlandse martelaren werkte niet ontmoedigend, maar spoorde velen juist aan om naar de missie te gaan, met de mogelijkheid om martelaar te worden.[12]

De haat tegen missionarissen die destijds in China woedde, had te maken met een even gruwelijk als hardnekkig misverstand. Wanneer ten tijde van schaarste en hongersnood arme ouders niet in staat waren om hun kinderen te voeden, legden zij soms hun jongste kind, vooral als dat een meisje was, te vondeling.[13] Deze postnatale beperking van het kindertal wekte de deernis van de missionarissen. Bij menige missiepost werd een weeshuis of 'Kindsheid' gesticht waar arme moeders hun kind – in bijna alle gevallen ging het om een meisje – kwamen afgeven, dat dan al spoedig daarna door missionarissen of hun vrouwelijke

In 1923 lieten de Scheutisten aan de Verlengde Groenestraat in Nijmegen een studiehuis bouwen dat zij vernoemden naar hun in 1900 vermoorde medebroeder, Mgr. Ferdinand Hamer. Thans is het Bisschop Hamerhuis in gebruik van de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen. De kleurrijke pagode op het verder sobere bouwwerk doet de toeschouwer automatisch denken aan China, waar de Scheutisten hun missie hadden. *Foto: Charles Caspers.*

helpers (de maagden) werd gedoopt.[14] Ook in de missiestatie waar de zusters van de Choorstraat als eerste naar toegingen, ter Pijnbomen, stond een weeshuis of 'Kindsheid', later (1935) zou daar nog een grote school bijkomen.

In de perceptie van de missionarissen redden zij niet alleen de levens van deze kinderen, maar dankzij het doopsel ook hun ziel. Door deze kinderen bovendien een goed-katholieke opvoeding te geven werd tegelijkertijd gewerkt

[12] Boumans, 'Monseigneur Hamers en gezellen'; Schneiders, *Mgr. Ferdinand Hamer; Knipschild, Ferdinand Hamer 1840-1900*, zie ook de site http://www.harryknipschild.nl/; Caspers, 'Het voortleven van Marie-Adolphine van Ossendrecht'. Een Vlaamse medezuster en -martelares van Marie-Adolphine van Ossendrecht was de Vlaamse Marie-Amandine van Schakkebroek.

[13] Nog bij hun bezoek in 1939 aan de missie in Chao-yang merkten Moeder Venantia en Zr. Dominica op dat er heel weinig weesjongens waren tegen heel veel weesmeisjes.

[14] In de toenmalige Chinese samenleving verlangden ouders meer naar een zoon dan naar een dochter. De meisjes die bij de Kindsheid terechtkwamen konden later door de missie worden uitgehuwelijkt. Zie *Annalen van Sparrendaal* 39 (1939) 73-75.

Vrouw die vondelingen naar de 'Kindsheid' (weeshuis) van een missiepost draagt. *Archief DMJ.*

aan de kerstening van China. Veel Chinezen konden echter niet bevatten waarom die vreemdelingen zoveel kosten en moeite besteedden aan kinderen die niet eens van henzelf waren, daar moest een verborgen reden voor zijn. Zo ontstond het steeds terugkerende gerucht dat de missionarissen uitwaren op de organen van de kinderen, vooral de ogen en het hart, om daarvan dure medicijnen te maken. Telkens opnieuw werd dit gerucht ontmaskerd en konden overheidsbeambten slechts constateren dat de kinderen onder de hoede waren van welwillende mensen. Dat alles mocht echter niet baten. Wie een hekel aan christenen had, wenste vast te houden aan deze leugens of wakkerde de valse geruchten nog verder aan.[15] Zo was het in 1870 in de kustplaats Tien-tsin (het huidige Tianjin) ten zuidoosten van Peking) tot een gewelddadige uitbarsting gekomen vanwege de vermeende organenhandel. Na een epidemie hadden de zusters Vincentianen, die in deze stad een klooster met een weeshuis hadden, veel zieke kinderen opgenomen en gedoopt. Bij het volksoproer werden ettelijke christenen vermoord, waaronder tien Vincentianen, sindsdien bekend als de 'Martelaressen van de H. Kindsheid'.

De Chinese regering moest diep door het stof bij de geallieerde westerse mogendheden voor

[15] Mungello, *The Catholic Invasion of China*, 71-92. Vgl. Van Hecken, *Documentatie*, deel IV, 57-64.

deze, door het gepeupel begane, schanddaad. Om een einde te maken aan alle verdachtmakerij, stelde ze voor dat de weeshuizen voortaan onder toezicht van de overheid zouden komen, dat vrouwelijke religieuzen het land zouden verlaten en dat de missionarissen zich voortaan niet meer met Chinese vrouwen zouden bemoeien. Deze verzoeken werden niet ingewilligd door de machtige geallieerden. De wijd verspreide haat tegen missionarissen en vrouwelijke religieuzen nam hierna nog verder toe.[16] In Jehol, het latere missiegebied van de Dochters van Maria en Joseph, waren toen nog geen vrouwelijke religieuzen, dus gelukkig ook nog geen ingewortelde haat tegen hen.

Met de reeds genoemde Bokseropstand (1899-1900) kwam de spanning tussen de Chinese bevolking en de westerse overheersers tot een climax. Deze nagenoeg ongewapende vrijheidsstrijders genoten de morele steun van keizerin-regentes Cixi († 1908), maar leden een vernietigende nederlaag tegen de tot de tanden bewapende buitenlandse mogendheden. Gevolg was een nog verdere vernedering van het Chinese keizerrijk, dat grote stukken grondgebied aan de bezetters moest afstaan. Volgens de Benedictijner monnik en voormalig premier en minister van buitenlandse zaken van China, Lou Tseng Tsiang, was het zogenoemde Protocol van Peking (1900), waarmee de overwinnaars hun wil aan China oplegden 'één der wreedste, onrechtvaardigste en blindste daden uit heel de geschiedenis der werelddiplomatie'.[17]

De relatie tussen China en de Europese mogendheden bleef slecht toen in 1919 bij het verdrag van Versailles (de formele beëindiging van de Eerste Wereldoorlog) besloten werd om de baai van Kiao-Chow, een deel van China dat na de Bokseropstand door Duitsland was ingepikt, over te dragen aan Japan. Toen de zusters begin jaren 1920 in Oost-Mongolië arriveerden, waren zij vanwege hun Europese herkomst bij voorbaat al niet geliefd bij het gros van de bevolking. Daarbij kwam bovendien dat de expansie van Japan in noordoost China akelig dicht bij de missiestaties in Oost-Mongolië was gekomen. Veel westerlingen zagen een lichtpuntje in de ondergang van het keizerrijk en het begin van de Chinese republiek in 1911 onder leiding van Sun Yat-sen († 1925). Diens machtspositie verzwakte echter jaar na jaar. In bestuurlijk opzicht raakte China steeds meer uit koers en niemand kon weten welke kant het op zou gaan.

[16] Vgl. Jung, *De keizerin*, 121-134.

[17] Lou, *Mijn roeping*, 50. Over Cixi, zie Jung, *De keizerin*.

Aan keizerin Cixi komt de verdienste toe dat zij China de moderne tijd heeft binnengeloodst. In de westerse geschiedschrijving wordt vooral gewezen op haar kwalijke rol tijdens de zogenoemde Bokser-opstand (1899-1901) die talrijke mensenlevens heeft gekost. Schilderij, olieverf op doek (237 x 137 cm), in 1905 vervaardigd door Hubert Vos. De 72-jarige keizerin poseerde persoonlijk, maar wenste als dertigjarige afgebeeld te worden. Beijing, Zomerpaleis.
Foto: Jos van Och, Stichting Restauratie Atelier Limburg, Maastricht

3.03 De Congregatie maakt haar keuze

In 1920, tien jaar na het debacle in Brazilië, vroeg de provinciaal van de Nederlandse Kapucijnen, pater Stanislaus Luppes, de zusters of zij genegen waren om mee te werken in de missie in Medan op Sumatra.[18] De Congregatie stond daar welwillend tegenover en dacht zelf aan de opvoeding van kinderen, zoals de Zusters van Veghel dat deden op Borneo. Voor dat liefdewerk waren geen gediplomeerde leerkrachten nodig. De Congregatie beschikte weliswaar over hoger opgeleide zusters, maar kon deze niet missen in eigen land. De Kapucijnen wilden de zusters echter inzetten voor een kleuterschool ('fröbelschool'), later uitgebreid met scholen voor lager en middelbaar onderwijs en een kweekschool. Dat was allemaal hard nodig om het hoofd te kunnen bieden aan de loge der vrijmetselaars die een grote greep had op het onderwijs aldaar. De Congregatie deinsde terug voor dit liefdewerk, niet alleen omdat dit alles teveel vakleer-krachten zou vereisen, maar ook omdat de doelgroep vooral bestond uit Europeanen. De zusters verlangden juist naar de échte missie, 'de bekering der ongelovigen'. Voortdurend wikkend en wegend namen zij zich voor om rond Kerstmis de knoop door te hakken.

En toen, daags voor Kerstmis, meldde zich, als een bode van de Voorzienigheid, een Scheutist van het Missiehuis van Sparrendaal (Vught) bij het bestuur. Pater Jozef (Jos) van Eygen stelde namens de in China werkzame missiebisschop Mgr. Conradus Abels aan de Dochters van Maria en Joseph voor om samen te werken in de missie in het apostolisch vicariaat Jehol (thans Rehe) in de Chinese provincie Oost-Mongolië.[19] Hun taak zou er voornamelijk uit bestaan om jonge vrouwen, de zogenoemde 'maagden', te vormen tot inlandse zusters. Het verzoek van de Scheutisten viel in goede aarde, te meer omdat Mgr. Hermus, de directeur van het Doveninstituut te Sint-Michielsgestel, hen van harte had aanbevolen bij de Congregatie. Misschien heeft ook meegespeeld dat de Dochters van Maria en Joseph, die immers een pauselijke congregatie waren (en nog zijn), hechtten aan de encycliek *Maximum Illud* (1919) van paus Benedictus XV. Daarin werd aangedrongen op de vorming van inlandse

[18] Over de missie van de Nederlandse Kapucijnen op Borneo en Sumatra, zie Jacobs, *In de schaduw van Franciscus*, 372-458.

[19] In de archiefstukken is vaak sprake van Mongolië of Oost-Mongolië. Steeds gaat het om delen van het huidige Binnen-Mongolië, een autonome regio in China die in het noorden aan Mongolië en Rusland grenst. Eeuwenlang heersten hier Mongoolse vorsten, die echter schatplichtig waren aan de Chinese keizers. In de loop van de negentiende en begin twintigste eeuw werd deze regio steeds meer door China gekoloniseerd, Chinese boeren verdrongen Mongoolse nomaden. Toen de Congregatie begon met de missie in Oost-Mongolië, waren Mongolen nog maar een minderheid van de bevolking. Zie Van Hecken, *Documentatie*, deel I, 189-214. In 1883 werd Oost-Mongolië een apostolisch vicariaat (missiebisdom) met Ter Pijnbomen als residentie.

Paus Benedictus XV. Met zijn encycliek *Maximum Illud* – Nederlandse vertaling: *Over de verkondiging van het geloof over de gehele wereld* – spoorde deze paus religieuzen aan om zich extra voor de missie in te zetten en onderling samen te werken.

geestelijken en religieuzen in de missielanden. Kortom, de zusters waren enthousiast, dit was het echte missiewerk! Eenparig besloten ze om het voorstel aan te nemen en ze bliezen de missie op Sumatra af.[20] De Congregatie zal zich enkele maanden later extra gesterkt hebben gevoeld in haar besluit door de boodschap van het grote missiecongres dat in juli 1921 werd gehouden in Maastricht. Een van de deelnemers sprak daar profetische woorden:[21]

> 'China is het land van belofte. Het Boeddhisme heeft China godsdienstig en godvruchtig gemaakt en een gezonde moraal gegeven. Daardoor heeft het als het ware de grondslag gelegd voor het Christendom. De laatste jaren echter is er in China veel veranderd. Alleen het Christendom zal de ware nationale geest bewaren. Binnen 25 jaar is de vraag beslist of China de weg van het Christendom is opgegaan, ofwel zich naar het moderne Heidendom heeft bekeerd'.

De woorden die hij daar aan toevoegt, geven ons heden ten dage bijzonder te denken: 'China wordt over tientallen jaren, misschien

[20] Overigens deden in 1929 de Priesters van het Heilig Hart eveneens een beroep op de Congregatie voor de missie op Sumatra, eveneens zonder gevolg.

[21] *Het Pauselijk Liefdewerk van den H. Petrus*, 7-8.

honderd, op economisch, politiek, misschien zelfs intellectueel gebied het belangrijkste land der wereld'.[22]

3.04 De verheffing van de vrouw

In overleg met pater Van Eygen, als gevolmachtigde van zijn congregatie, werden de plannen verder uitgewerkt.[23] Toen Mgr. Abels had vernomen dat het besluit van de zusters definitief was, stuurde hij uit Oost-Mongolië een dankbrief (d.d. 13 juli 1921) aan Moeder Simplicia Verhuizen. Daarin lezen we hoe deze missiebisschop dacht over het belang van het toekomstig werk van de zusters, meer precies hun inzet voor de maagden.[24]

'Ik moet u bekennen dat het werk waarmee zij (de zusters) zullen belast worden mij zeer ter harte gaat. Het geldt immers de opleiding onzer inlandse maagden, die zich van hun kant bijna uitsluitend toewijden aan de opvoeding van het vrouwenpersoneel van de Missie: H. Kindsheid, meisjesscholen, catechismus, enzovoort.

Nu is het een overbekend feit dat ook in de heidense landen de vrouw een voorname rol speelt op godsdienstig gebied; een brave, godsdienstige moeder is een schat in een familie, en waar zij heerst, daar heerst ook de goede, christelijke geest in de familie en is de goede opvoeding der kinderen gewaarborgd. Al onze inlandse maagden, al onze seminaristen en inlandse priesters hebben een goede, brave moeder.

Van de andere kant is het ongetwijfeld zo dat onze inlandse maagden een bijzondere opleiding nodig hebben welke alleen Europese zusters hun kunnen geven. Ik kan dan ook de goede God niet genoeg danken dat Hij ons een congregatie van zusters heeft doen aantreffen welke mijns inziens bijzonder geschikt is om met dit belangrijk werk belast te worden.'

Na aanwijzingen te hebben gegeven over de wijze waarop de zusters het best kennis kunnen verwerven van de Chinese taal en zeden, en voorafgaand aan zijn bisschoppelijke zegen, spreekt Abels nog de wens uit dat zij het daar net zolang mogen volhouden als hijzelf. Op 1 maart 1881 – dus al veertig jaar geleden – was hij als jonge missionaris uit Brussel naar de missie vertrokken en nog nooit had hij toegegeven aan de bekoring om terug te keren naar Europa![25]

De hierboven aangehaalde passage past perfect bij het door de Kerk gekoesterde beeld van de vrouw en zal door de zusters met instemming zijn gelezen. In het toenmalige katholieke mens- en wereldbeeld waren moeders gewoonweg belangrijker dan vaders. De moeder staat niet alleen aan het begin van het leven van ieder mens, maar is ook degene die het meest bepalend is voor de opvoeding van de kinderen. Aan die condities werd – en wordt – volgens de Kerk het best voldaan wanneer kinderen opgroeien in een harmonisch gezin. Wat Mgr. Abels beoogde was volkomen duidelijk voor de zusters:

- Een keurkorps van vrouwelijke religieuzen om de kennis en vaardigheden van de maagden op een hoger niveau te brengen. Dit is het topje van de piramide.
- Een grote groep maagden om Chinese meisjes en vrouwen katholiek te vormen. Dit is het middenstuk van de piramide.
- Een nog grotere en steeds verder uitdijende groep van Chinese vrouwen, met name huismoeders, om het katholieke geloof verder door te geven aan hun kinderen. Dit is de brede basis van de piramide.

Het werkplan van Mgr. Abels was heel ambitieus, vooral als we bedenken dat de positie van de vrouw in China heel anders was dan in Europa. Europa was ooit gekerstend dankzij het verbond tussen priesters en vrouwen, te beginnen bij koningin Clothilde, die het voor elkaar kreeg dat haar man, Clovis, zich in het jaar 498 liet dopen door bisschop Remigius.[26] Langzaamaan was in West-Europa onder begeleiding van de Kerk het (kern)gezin een algemeen verschijnsel geworden: man en vrouw kiezen voor elkaar op basis van liefde en respect en verlaten ieder hun eigen familie om samen een nieuw gezin te stichten.[27]

In China bleven echter ook na hun huwelijk de meeste mensen in grotere familieverbanden leven. Concreet kwam dat er op neer dat vrouwen na hun huwelijk deel gingen uitmaken van de familie van hun man. De vrouwen die wél wat te vertellen hadden waren niet de (jonge) moeders maar hun (oude) schoonmoeders, die onbereikbaar waren voor de buitenwe-

[22] Raymakers, 'Oost-Aziatische kultuur', citaat op p. 44. Over de turbulente geschiedenis van het einde van het keizerrijk tot aan het begin van de Volksrepubliek, zie Paine, *The Wars for Asia*.

[23] De uit het Limburgse Neeritter afkomstige Jozef Van Eygen was in 1898 nog maar nauwelijks als jonge missionaris in Ter Pijnbomen gearriveerd, of hij liep een ernstige beenbreuk op. Resultaat was dat zijn benen niet meer van gelijk lengte waren en hij de rest van zijn leven mank was. Dat maakte hem ongeschikt voor het echte 'veldwerk'. Als kapelaan en later ook als docent en contactpersoon bleek hij echter van grote waarde voor de missie. In 1910 keerde hij terug naar Europa om eind 1922 weer naar China te vertrekken, ditmaal in gezelschap van de tweede groep 'missionarissen van de Choorstraat'. In het eeuwboek van de Nederlandse Scheutisten lezen we over hem: 'Deze kleine en tengere man die in 1898 naar Oost-Mongolië afreisde met een zwakke gezondheid, bleek over een onvermoede taaiheid te beschikken. Als vormingsleider van vele catechisten heeft hij groot werk geleverd. Hij was de nestor van de Congregatie toen hij in 1961 stierf, 88 jaar oud', zie *Ideaal van mijn jeugd*, 22.

[24] Archief DMJ I China 2.2.1; I China 16.1.

[25] Conradus Abels was in 1856 geboren te Weert en zou op 4 februari 1942 overlijden in Ter Pijnbomen.

[26] Vgl. Mulders, *Missiegeschiedenis*, 70-71.

[27] Over de verschillen die honderd jaar geleden bestonden tussen China en Europa over de opvatting en beleving van liefde, zie Pan, *When True Love Came to China*.

Een maagd van Ter Pijnbomen met haar familie, ca. 1925. De erezetel is vanzelfsprekend voor de heer des huizes. *KDC, Nijmegen.*

reld. Bijgevolg verkeerde in China de vrouw nauwelijks in de positie om de opvoeding van de kinderen naar haar hand te zetten.[28] Ten tijde van de missie in Jehol was China weliswaar volop in verandering, maar verkeerde de vrouw nog steeds in een minderwaardige positie. Dat alles was Mgr. Abels niet ontgaan. Toch wilde hij doorzetten. Wat hij beoogde was niet gering: de kerstening van China diende hand in hand te gaan met de verheffing van de vrouw. De zusters wilden hem daarbij helpen en gingen met hem in zee.

Dat China een gevaarlijk land was voor missionarissen wisten de zusters drommels goed. Net als andere religieuzen waren zij bekend met de geloofsvervolgingen die nog maar betrekkelijk recent in dat grote geheimzinnige land hadden plaatsgevonden, en met de martelaren die dat had opgeleverd. Wellicht hadden zij van de Scheutisten in Sparrendaal een exemplaar gekregen van een nieuw boek over de missie in Oost-Mongolië: *Marteldood van den eerwaarden Pater Jozef Segers*, een jonge Vlaamse missionaris die in 1900 door Boksers was vermoord. In deze biografie, geschreven door de broer van de martelaar, worden voortdurend vergelijkingen gemaakt met het Lijdensverhaal. Zo blijkt pater Segers helemaal gelijkvormig te zijn aan de lijdende Christus, lijken de schijnheilige mandarijnen sprekend op Pilatus, en doet het Chinese volk dat de pater beschimpte niet onder voor het Joodse volk dat 'Kruisigt Hem' riep. Net als andere martelarenboeken maakt dit boek aan de lezer duidelijk dat wie geen geloofsmoed heeft beter thuis kan blijven, en dat wie wel geloofsmoed heeft, in de gelegenheid zal komen om dat te bewijzen.[29]

3.05 Onze Lieve Vrouw Ter Pijnbomen

De missiepost waar de zusters zich zouden vestigen was verbonden aan de residentie van de apostolisch vicaris te Sung-shu-tsui-tzû, niet ver gelegen van Mantsjoerije. De Nederlandse vertaling van de residentie luidt 'Onze Lieve Vrouw Ter Pijnbomen'. Voor de komst van de Scheutisten groeiden er in de omgeving namelijk veel pijnbomen. De combinatie van dit gegeven met de bijzondere devotie van de Scheutisten tot Maria leverde deze naam op. In de residentie stond op een verhoging een kapelletje met een bijzonder Mariabeeld,

[28] Over de positie van de gehuwde vrouw in China, zie bijvoorbeeld een notitie die Zr. Dominica in 1939 maakte bij het bezoek dat zij samen met Moeder Venantia aan Chao-yang bracht: 'Gedurende ons verblijf hier heeft Moeder nog een vrouw moeten behandelen, die op drie plaatsen in haar hals gesneden had, om zo een eind aan haar leven te maken. Jong getrouwde vrouwtjes, die steeds onder de plak van schoonmama zitten, proberen nogal eens op die manier een eind aan hun leven te maken, of ze nemen morfine, of ze springen in de put. Ze hebben ook dikwijls een echt hondenleven, zijn de slaven van het gezin, en krijgen dikwijls veel slaag, en als ze dan als heidenen weinig of niets geloven, is het ook moeilijk voor zo iemand om het uit te houden'. Vgl. Van Meenen, *China*, 208-215.

[29] Segers, *Marteldood van den eerwaarden Pater Jozef Segers*.

waarschijnlijk gemodelleerd naar een voorstelling van O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen. De paters en de Chinese christenen kwamen graag bidden bij dit genadebeeld in 'het kapelletje op de heuvel', vooral op 1 oktober, de bijzondere feestdag van Maria in Ter Pijnbomen. De veelal Belgische paters Scheutisten verkortten de plaatsnaam in het dagelijks taalgebruik tot 'Pins', het Franse woord voor pijnbomen, uitgesproken als 'Pens'.[30]

Hieronder volgt een verkorte versie van de beschrijving van O.L. Vrouw Ter Pijnbomen, zoals die eind negentiende eeuw is vervaardigd door de Limburgse missionaris Hubert Kallen, uiteraard een pater Scheutist.[31]

> 'De bisschopsstad is niet meer dan een arm Chinees dorp van duizend zielen die bijna allemaal katholiek zijn. De plaats ligt in een diepe vallei, die van noord naar zuid loopt. De scherpe noordenwind heeft hier dus vrij spel. Aan beide kanten zijn hoge, grauwe rotsbergen die door de zomerregens geleidelijk worden uitgebrokkeld. Aan de noordkant van het dorp ligt de bisschoppelijke residentie. Zij beslaat een oppervlakte van ruim drie hectare. Een gedeelte van Ter Pijnbomen is met gebouwen bedekt, zoals de parochiekerk, die tevens als kathedraal fungeert. Je kunt de missiepost niet zo maar binnenlopen, het is een ommuurd en bewapend fort.[32] Net als andere delen van China, heeft het apostolisch vicariaat Jehol vaak met volksopstanden en roverbendes te maken, een goede verdediging is van levensbelang.'

Dankzij de stevige vestingbouw van deze missiepost en dankzij de hulp van Russische soldaten was de christelijke gemeenschap in 1900 in staat om een grootscheepse aanval van de Boksers af te slaan.[33] Ook de paters Scheutisten wisten toen hun mannetje te staan. Op een eigentijdse groepsfoto zien we de missionarissen, onder wie de jonge Jozef van Eygen, poseren met geweer en patronengordel![34]

[30] Zie http://www.harryknipschild.nl/harryknipschild.nl/97-hubert-kallen/415-6-eindbestemming-onze-lieve-vrouw-der-pijnbomen Prachtig vervolgverhaal, onder meer de bisschopswijding van Abels op 31 oktober 1897, met 12.000 gasten waarvoor alleen al veertig varkens geslacht dienden te worden.

[31] Zie http://www.harryknipschild.nl/harryknipschild.nl/97-hubert-kallen/421-8-een-brief-uit-de-missie

[32] Van Hecken, *Documentatie*, deel V, 253 (plattegrond Ter Pijnbomen); Van Hecken, Documentatie, deel III (kaart van Oost-Mongolië); Van Hecken, *Documenten*, deel VIII (kaart bisdom Jehol).

[33] Zie http://www.harryknipschild.nl/harryknipschild.nl/97-hubert-kallen/466-21-aanval-op-de-pijnbomen. Zie ook, uitvoerig: Van Hecken, *Documentatie*, deel V, 303-332. De Russen kwamen niet louter om de christenen bij te staan maar ook en vooral om het immense tsarenrijk nog verder uit te breiden met Mantsjoerije en Mongolië.

[34] Zie http://www.harryknipschild.nl/harryknipschild.nl/97-hubert-kallen/473-23-ongevraagde-hulp-van-de-russen

In 1900 werd de ommuurde missiepost van Sung-shu-tsui-tzû (O.L. Vrouw Ter Pijnbomen) belegerd door de Boksers, maar de christenen hielden stand. De missionarissen verdedigden mee. Links onder zit de jonge pater Jozef Van Eygen met geweer. *KADOC, Leuven, Fotoarchief Scheutisten Oost-Mongolië.*

3.06 De eerste zending (1922)

Toen de Congregatie begin 1921 het besluit had genomen om naar Oost-Mongolië te gaan, was het allereerst zaak om een goede selectie te maken uit de vele kandidaat-missionarissen. In de kroniek lezen we hierover: 'We begonnen met gebed, opdat O.L. Heer ons zou laten zien wie de geschikte personen waren om dit grote werk aan te vangen. Het moesten gezonde zusters zijn en degelijke religieuzen'. Als overste van de nieuwe missiepost kwam Zr. Casimira van der Linden uit de bus, op dat moment al twaalf jaar overste van het Instituut voor Doven in Sint-Michielsgestel. Zij werd bij

Op 20 december 1921 vertrokken de eerste Dochters van Maria en Joseph uit het Bossche Moederhuis naar de missie in China. Van links naar rechts: Zr. Judoca van Beijsterveld, Zr. Casimira van der Linden, Zr. Crescentia Hak en Zr. Melanie Segeren. *Archief DMJ.*

uitstek geschikt geacht voor de vorming van de maagden tot het religieus leven. De andere uitverkorenen waren Zr. Melanie Segeren, voor de verpleging, Zr. Judoca van Beijsterveld, voor onderwijs en Franse conversatie (Frans was de voertaal van de missionarissen in China), en Zr. Crescentia Hak, voor de keuken. Zr. Melanie was de eerste veteraan-missionaris van de Congregatie, zij was een van de zeven zusters van het avontuur in Brazilië. Vanaf augustus 1921 werden deze vier in het Moederhuis door paters van Sparrendaal onderwezen in de Chinese taal en cultuur. [35] Zij waren immers voorbestemd om leiding te geven aan de maagden die al langer op de missiepost werkten en daar belangrijke zorg- en onderwijstaken vervulden. De Congregatie maakte zich daar bij voorbaat enige zorgen over. Terecht. Het was immers niet vanzelfsprekend dat de maagden, met name de leidinggevenden onder hen, zonder meer het roer zouden overgeven aan nieuwkomers van de andere kant van de wereld. Sommige paters wuifden deze ongerustheid echter weg door te zeggen dat die maagden heel onderdanig van aard waren. Bovendien konden degenen die tot dan toe aan het hoofd stonden wel worden overgeplaatst naar een andere missiepost.

Mgr. Abels dacht daar anders over. Hij stelde voor dat de zusters na aankomst in China eerst minstens een jaar zouden verblijven in Yen-chow-fu om daar vervolgonderwijs te krijgen in de Chinese taal en cultuur. Pas daarna konden zij dan doorreizen naar hun eigen missiepost en waren zij voldoende in staat om gezag uit te oefenen over de maagden. Op 20 december 1921 vertrok het viertal uit Den Bosch naar het verre China. De kroniek vermeldt:

[35] De vier uitverkorenen volgden ook een cursus kinderverzorging. Vicaris Pompen regelde intussen dat de Congregatie van Rome formeel toestemming kreeg om in de missie te werken en, indien de situatie dat vereiste, daar zieken aan huis te verzorgen.

> ‘Opgewekt en moedig stapten de zusters in de auto en verlieten het Moederhuis en allen die daar waren, met het vooruitzicht er niet meer terug te komen en elkaar nog op deze wereld te ontmoeten; alleen de liefde tot God en het heil der zielen kon haar deze moed geven! Grootse onderneming!’

De reis ging eerst in gezelschap van Moeder Simplicia en Zr. Ancilla de Wert met auto en trein naar Oostende, en vandaar met de veerboot naar Engeland. Daar namen twee paters Scheutisten de begeleiding van de zuster-missionarissen over en begon op 23 december de verre reis per stoomschip, de Kasghar, uit Londen. Eind december ontving het Moederhuis het eerste bericht (gepost in Gibraltar) dat de vier zusters wel wat last hadden gehad van zeeziekte, maar dat ze vooral overgelukkig waren omdat ze waren uitverkoren voor dit groots missiewerk. In Nederland baden al hun medezusters dagelijks voor een behouden vaart.[36]

Op 4 februari 1922 liep de Kasghar de haven van Sjanghai binnen. Vandaar vertrokken de vier zusters enkele dagen later volgens plan naar Yen-chow-fu voor intensief onderwijs in de Chinese taal. Zij lieten hun medezusters in Nederland weten dat het goed met hen ging naar lichaam en vooral naar geest. Wat dat laatste betreft werden ze zelfs ronduit verwend: dikwijls meer dan één mis per dag, elke eerste vrijdag van de maand nachtelijke aanbidding, elke maand bovendien een conferentie.
Ze draaiden volop mee in de huishouding wat weer niet wil zeggen dat alles van een leien dakje liep. Het (vervolg) onderwijs in de Chinese taal was zwaar, waarbij kwam dat hun docenten Duitstalige zusters van Steyl waren.[37] In mei kwam het verheugende bericht dat Zr. Melanie een meisje had gedoopt en haar Simplicia had genoemd, naar de algemene overste.

Maar toen kwam als een donderslag bij heldere hemel de tijding dat Moeder Casimira op 8 juni aan tyfus was overleden.[38] De verslagenheid was groot bij alle zusters, maar het missie-initiatief was daarmee geenszins geknakt. De drie overgeblevenen zetten door en verkeerden, nog altijd in Yen-chow-fu, in goed gezelschap.

[36] De zusters baden onder meer *Stella Maris* en een gebed tot de H. Rafaël, de aartsengel die bij uitstek geldt als patroonheilige van reizigers.

[37] De Congregatie van de Dienaressen van de H. Geest (‘blauwe zusters’) is in 1889 in Steyl gesticht door Arnold Janssen, samen met Maria Helena Stollenwerk en Hendrina Stenmanns. Over de indrukwekkende missie van deze missiezusters in Yen-chow-fu, zie Kuepers, *China und die katholische Mission in Süd-Shantung*. Een van de in China werkzame missionarissen van de mannelijke tak van deze grote Congregatie, Jozef Freinademetz (‘de H. Jozef van Shantung’, † 1908), is in 2003 heiligverklaard.

[38] De laatste dagen van mei voelde Zr. Casimira zich niet goed en had zij geen eetlust meer. Haar ziekbed duurde dus iets langer dan een week. Zij werd begraven op het kerkhof in Yen-chow-fu.

3.07 De tweede zending (1923)

De Congregatie besloot om snel weer drie zusters naar China te sturen, waarvan een de nieuwe overste zou worden. Na zorgvuldige selectie kwam Zr. Immaculée Verhaar als overste uit de bus. Zr. Dosithea van Laerhoven (naaien en allerlei) en Zr. Polycarpa Versteden (keukenzuster) zouden haar vergezellen. Het Congregatiebestuur verzocht aan alle zusters van het Moederhuis en de afdelingen om voortaan na het ochtendgebed een Onzevader te bidden ter ere van de H. Rochus, 'opdat onze Missiezusters van alle ziekten mogen bevrijd blijven'.

Samen met Jozef van Eygen, de pater die als eerste de zusters voor de missie in Oost-Mongolië had benaderd, en enkele van zijn confraters vertrok het drietal op 8 november 1922 naar China. Eerst ging het met de trein naar Marseille, tot daar reisden Moeder Simplicia en Zr. Ancilla met hen mee. In Marseille brachten ze gezamenlijk een bezoek aan de basiliek van Onze Lieve Vrouw de la Garde, de patrones van de zeevaarders en van de vele missionarissen die vanaf hier vertrokken naar verre landen.[39] Ditmaal voer het gezelschap met de 'André Lebon'. De zeereis

Op het hoogste punt van Marseille staat de basiliek van Notre Dame de la Garde. Het beeld van Maria is goed zichtbaar vanaf de Middellandse Zee. Vandaar dat Maria hier vooral wordt vereerd als patrones van zeelieden, vissers en reizigers. *Foto: Benh Lieu Song, bewerkt door Rabanus Flavus (via Wikimedia Commons).*

naar Sjanghai duurde van 10 november tot 15 december. In een brief naar het thuisfront schrijft pater Van Eygen: 'De zusters houden zich kranig. Zij vinden het wel heel wat rumoeriger dan in het Moederhuis in de Choorstraat, maar hebben toch allerbeste schik'.[40] Onderweg werd onder meer Saigon bezocht, het huidige Ho Chi Minhstad, waar de zusters bijzonder onder de indruk waren van de bloeiende missie van de Franse Zusters van St. Paul de Chartres.

[39] Deze prachtige basiliek heeft Eugène de Mazenod († 1861) laten bouwen, de stichter van de Oblaten van Maria Onbevlekt Ontvangen (O.M.I.). Boven op de kerktoren, goed zichtbaar voor de zeevaarders, staat het beeld van Maria.

[40] *Annalen Missionarissen van Scheut* 23 (1923) 8.

Na aankomst in China was er snel de vreugdevolle hereniging met de eerder gearriveerde zusters. Gezamenlijk bezocht het zestal het graf van Zr. Casimira, om daarna, inmiddels was het al 11 januari 1923, in gezelschap van pater Van Eygen uit Yen-chow-fu af te reizen naar in Sung-shu-tsui-tzû of te wel O.L. Vrouw Ter Pijnbomen. Het eerste stuk, met de trein, ging nog wel, daarna werd het pas echt lastig met karren op hobbelige wegen. Als eerste Europese zusters in Oost-Mongolië (!) hadden de Dochters van Maria en Joseph veel bekijks van de bevolking, Daarnaast genoten zij met hun voortdurend aangeheven lied 'Houdt er de moed maar in' de bewondering van pater van Eygen.[41] Op 18 januari arriveerden zij eindelijk ter plekke en werden zij feestelijk ingehaald door Mgr. Abels, diens medebroeders, seminaristen, maagden, scholieren en weesjes. De jeugd zong zelfs een Nederlandstalig lied: 'Lang zullen ze leven'. In het complex van de bisschoppelijke residentie was een groot kloostergebouw, dat qua stijl leek op een Nederlands klooster, voor hen gereserveerd. Het was het enige gebouw met een verdieping – in die tijd iets heel bijzonders – en tevens het enige gebouw van Ter Pijnbomen dat tot op de dag van vandaag nog staat als een huis!

De drie als laatsten gearriveerde zusters waren nauwelijks in de gelegenheid geweest om na aankomst in China te acclimatiseren en taalonderwijs te krijgen. Daarmee was geen stevige basis gelegd. Het kwam eveneens ongelukkig uit dat de nieuwe overste niet behoorde tot de zusters van het eerste uur, maar kersvers uit Den Bosch was overgekomen. Gelukkig beschikte Zr. Immaculée wel over leidinggevende kwaliteiten en een uitstekende talenknobbel. Achteraf zou duidelijk blijken dat de Congregatie de situatie meer dan eens had onderschat. China ging in alle opzichten de Europese maat te boven. Het land was even groot als alle Europese landen tezamen, telde meer inwoners dan Europa, en bovendien, het was ontoegankelijker en ondoorgrondelijker dan Europa. Dat laatste gold in meerderlei opzicht: geografisch (moeilijk bereikbare streken), klimatologisch (soms extreme afwisseling tussen warm en koud, droog en nat weer, zoals in Oost-Mongolië),[42] cultureel én mentaal. Daarbij komt nog dat de Chinese taal heel moeilijk is voor niet meer zo jonge leerlingen. Ook de paters Scheutisten worstelden daarmee. Zelfs degenen die al tientallen jaren in de missie werkzaam waren, waren zich pijnlijk bewust van hun gebrekkig taalgebruik.[43]
Toen de zusters in Ter Pijnbomen arriveerden troffen ze de volgende structuur aan:

[41] *Annalen Missionarissen van Scheut* 23 (1923) 126.

[42] Zie bijvoorbeeld Thijs, 'China's rivieren'.

[43] Van Hecken, *Documentatie*, deel V, 10-11.

Op 18 januari 1923 viel de zusters een feestelijk onthaal te beurt in Sung-shu-tsui-tzû (O.L. Vrouw Ter Pijnbomen). Onder leiding van pater Valeer Albers vormden de seminaristen een imposant orkest. *Archief DMJ.*

Opvoedingsgestichten

- seminarie, onder leiding van de paters
- college (jongensschool), onder leiding van paters en broeders
- normaalschool voor meisjes en maagden, deze school kwam onder leiding van de Dochters van Maria en Joseph
- congregatie van de broeders van het Heilig Hart, deze broeders waren bestemd voor onderwijs en apostolaat in de missie
- in de omgeving ettelijke dorpsscholen voor lager onderwijs, onder leiding van broeders, maagden en lekenpersoneel

Liefdadigheidswerken

- dispensaire of apotheek, ook deze kwam onder de hoede van de Dochters van Maria en Joseph
- gesticht van de H. Kindsheid, onder de hoede van de maagden
- oude mannenhuis, onder de hoede van de maagden
- oude vrouwenhuis, onder de hoede van de maagden

In deze setting gingen de zes kersverse missionarissen uit Den Bosch te werk. In het verre West-Europa was het congregatiebestuur bijzonder ingenomen met de nieuwe missie. De zusters in Nederland baden veelvuldig het schietgebedje dat pater Van Eygen hun bijzonder had aangeraden: 'Heilig Hart van Jezus, dat uw Rijk kome in China'. Toen hij op even beleefde als slimme wijze in een brief aan Moeder Simplicia had gevraagd om een bijdrage van 5000 gulden voor een nieuwe kapel voor de zusters in Ter Pijnbomen, besloot de Congregatie gulhartig om dat verzoek te honoreren. Van Eygen mocht dit tevens beschouwen als een geschenk voor zijn zilveren priesterfeest. Bij Moeder Simplicia leefde ook de hoop dat 'Onze Lieve Heer de missie zou zegenen en heel veel postulanten zou sturen'.[44]

Ter Pijnbomen, 31 maart 2008, 85 jaar na het begin van de missie van de Dochters van Maria en Joseph in China. Van heinde en verre zijn christenen toegestroomd om een gezelschap van Belgische priesters te verwelkomen. Op de achtergrond het voormalige zusterklooster. *Foto: Verbiest Instituut, Leuven.*

[44] Archief DMJ, Bestuursarchief nr 55, vergadering van 21 en 22 mei 1923.

Vooral Zr. Melanie deed het goed als verpleegster en beheerder van de apotheek. Zo kwam ze met jong en oud in aanraking en had al spoedig enkele kinderen gedoopt. Misschien waren de zusters – net als andere missionarissen – wel iets te gretig in hun drang om de bevolking te kerstenen. Zo vermeldt pater van Eygen dat eens, toen Zr. Melanie bij een stervende vrouw was geroepen, deze laatste nog voldoende kracht had om te roepen: 'Ik wil me niet bekeren, hoor!'[45]

3.08 De maagden

Al waren de zusters vanwege de taalkloof nog lang niet bij machte om te doen wat ze wilden doen, ze gaven met hun leefwijze toch het goede voorbeeld aan de maagden, zo wordt trots in de kroniek vermeld. In het Moederhuis was de stemming over China weer opperbest. Mede dankzij de topprioriteit die de Rooms-Katholieke Kerk verleende aan de missie, was de kleine groep zusters in China zo'n beetje het elitecorps van de Congregatie geworden. Toen de directie van het Pauselijk Liefdewerk van de H. Petrus aan Moeder Simplicia had verzocht om extra steun door middel van gebed, ging de Congregatie daar meteen in mee. Voortaan gold als extra intentie bij de communie: meer priesterroepingen voor de missie.

Eveneens begin 1924 bezocht Mgr. Lodewijk Janssens, de coadjutor van Abels, voorafgaand aan zijn terugkeer naar Oost-Mongolië het Moederhuis om verdere toekomstplannen te bespreken. Daarbij kwam ook weer de vorming van de maagden ter sprake.[46] De kerkelijke overheid in China wilde dat de rol van de maagden geleidelijk zou worden overgenomen door religieuzen, vandaar dat nog in hetzelfde jaar het in Sjanghai gehouden regionaal concilie aandrong op de vorming van meer inlandse religieuzen. Janssens liet aan de Congregatie de keuze om met de maagden verder te gaan zoals op dat moment al gebeurde, of hen op te leiden tot leden van de Congregatie Dochters van Maria en Joseph. Moeder Simplicia en de medebestuurders antwoordden Janssens dat zij een noviciaat overwogen van de eigen congregatie. Dit diende dan op een andere plaats gevestigd te worden dan Sung-shu-tsui-tzû, en uitsluitend met nieuwelingen die niet eerder bij de maagden waren geweest. Alleen op die manier konden de eigen zusters van meet af aan de overhand hebben. Het zou nog wel een paar jaar duren voordat het zover was, maar er was nu een scherp doel om naar toe te werken.

Vanuit didactisch oogpunt bezien was het

[45] *Annalen van Sparrendaal* 24 (1924) 197.

[46] Lodewijk Janssens (†1950) was professor op het seminarie te Sung-shu-tsui-tzû. In 1923 werd hij daar door Abels tot hulpbisschop gewijd met recht tot opvolging. Bij zijn bisschopswijding koos Janssens als devies *in omnibus caritas*, dit deelde hij dus met de Congregatie!

45ste week NOVEMBER 1937 30 dagen

WOENSDAG 3 — H. Hubertus

Zonsopg. 6.50 Maanopg. 7.21
Zonsondg. 16.27 Maanondg. 16.19

DONDERDAG 4 — H. Carolus Borromeus

Zonsopg. 7.01 Maanopg. 8.25
Zonsondg. 16.25 Maanondg. 16.51

De Onderwijzeres van Sung-chou-tsoei-tze

Zusters, Dochters van Maria en Jozef in de China-missie der Paters Mission. van Scheut

3 Nov.: 4 u. 35 m. Nieuwe Maan. NOVEMBER 4 Nov.: Morgen Eerste Vrijdag

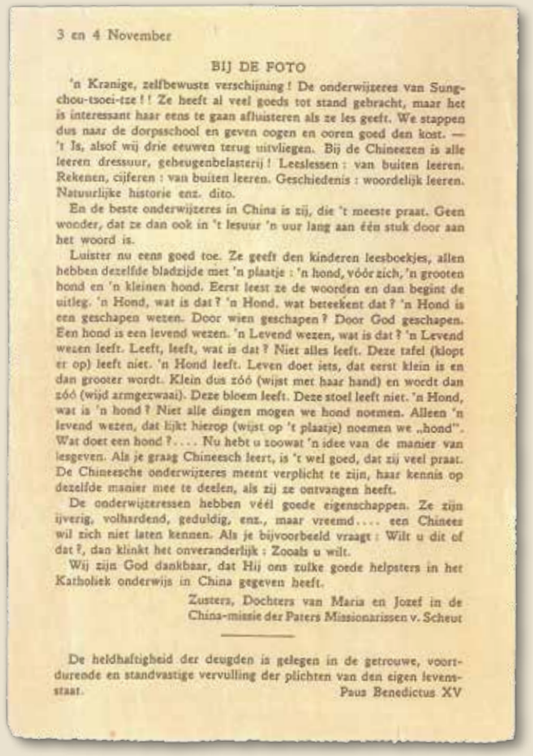
3 en 4 November

BIJ DE FOTO

'n Kranige, zelfbewuste verschijning! De onderwijzeres van Sung-chou-tsoei-tze!! Ze heeft al veel goeds tot stand gebracht, maar het is interessant haar eens te gaan afluisteren als ze les geeft. We stappen dus naar de dorpsschool en geven oogen en ooren goed den kost. — 't Is, alsof wij drie eeuwen terug uitvliegen. Bij de Chineezen is alle leeren dressuur, geheugenbelasterij! Leeslessen: van buiten leeren. Rekenen, cijferen: van buiten leeren. Geschiedenis: woordelijk leeren. Natuurlijke historie enz. dito.

En de beste onderwijzeres in China is zij, die 't meeste praat. Geen wonder, dat ze dan ook in 't lesuur 'n uur lang aan één stuk door aan het woord is.

Luister nu eens goed toe. Ze geeft den kinderen leesboekjes, allen hebben dezelfde bladzijde met 'n plaatje: 'n hond, vóór zich, 'n grooten hond en 'n kleinen hond. Eerst leest ze de woorden en dan begint de uitleg. 'n Hond, wat is dat? 'n Hond. wat beteekent dat? 'n Hond is een geschapen wezen. Door wien geschapen? Door God geschapen. Een hond is een levend wezen. 'n Levend wezen, wat is dat? 'n Levend wezen leeft. Leeft, leeft, wat is dat? Niet alles leeft. Deze tafel (klopt er op) leeft niet. 'n Hond leeft. Leven doet iets, dat eerst klein is en dan grooter wordt. Klein dus zóó (wijst met haar hand) en wordt dan zóó (wijd armgezwaai). Deze bloem leeft. Deze stoel leeft niet. 'n Hond, wat is 'n hond? Niet alle dingen mogen we hond noemen. Alleen 'n levend wezen, dat lijkt hierop (wijst op 't plaatje) noemen we „hond". Wat doet een hond?.... Nu hebt u zoowat 'n idee van de manier van lesgeven. Als je graag Chineesch leert, is 't wel goed, dat zij veel praat. De Chineesche onderwijzeres meent verplicht te zijn, haar kennis op dezelfde manier mee te deelen, als zij ze ontvangen heeft.

De onderwijzeressen hebben véél goede eigenschappen. Ze zijn ijverig, volhardend, geduldig, enz., maar vreemd.... een Chinees wil zich niet laten kennen. Als je bijvoorbeeld vraagt: Wilt u dit of dat?, dan klinkt het onveranderlijk: Zooals u wilt.

Wij zijn God dankbaar, dat Hij ons zulke goede helpsters in het Katholiek onderwijs in China gegeven heeft.

Zusters, Dochters van Maria en Jozef in de China-missie der Paters Missionarissen v. Scheut

De heldhaftigheid der deugden is gelegen in de getrouwe, voortdurende en standvastige vervulling der plichten van den eigen levensstaat. Paus Benedictus XV

Onderwijzeres in Ter Pijnbomen. Op de keerzijde van dit kalenderblad wordt het Chinese onderwijssysteem op de korrel genomen. *Archief DMJ.*

heel begrijpelijk dat de zusters een radicale scheiding wilden aanbrengen tussen de bestaande maagden en de toekomstige novicen. Eeuwenlang waren de Chinezen vertrouwd geweest met een duidelijke maar volstrekt vastgeroeste lesmethode: van jongs af aan de lesstof hardop opdreunen en blijven herhalen tot men alles van buiten kende. De maagden zaten nog teveel aan die methode vast; daarom kon men veel beter het noviciaat aanvangen met jonge, plooibare vrouwen.[47] Het andere argument, namelijk om een situatie te creëren waarin de zusters beter hun gezag konden doen gelden, woog nog zwaarder.

[47] Toen de zusters begonnen met hun missie in Ter Pijnbomen, was er nog maar net een eind gekomen aan een eeuwenoud onderwijssysteem waarin alles aankwam op het kennen van de klassieken, vgl. Thijs, 'De ontwikkeling van China'.

3.09 De derde zending (1924)

In 1924 selecteerde de congregatie weer vier zusters die breed konden worden ingezet – zowel voor verpleging als voor muziek, apotheek en onderwijs – om de maagden en de toekomstige novicen zo goed mogelijk te kunnen vormen. Het betrof: Zr. Casparina van Bragt (doofstommenonderwijs, harmonium en Frans), Zr. Josefo Klerx (kinderverpleging, apotheek, naaien, zingen, handwerken), Marie Magdalena Rabelink (verpleging, onderwijs, apotheek, Engels), Marie Helena de Bruyn (handwerken, Engels, zang, harmonium, apotheek). Over deze nieuwe stap in het missiewerk vermeldt de kroniek: 'We vertrouwen erop dat O.L. Heer de offers, die we brengen ter wille van de Missie, zal vergelden en de Congregatie rijkelijk zal zegenen'. Om de missie ook op andere wijze te versterken besloot het bestuur in mei 1924 om de studie van een inlandse priesterstudent te bekostigen en daarvoor jaarlijks een bedrag van 800 gulden over te maken.[48]

In de voorbereidingsfase kregen de vier uitverkorenen toestemming om deel te nemen aan het Internationaal Eucharistisch Congres dat van 22 tot 27 juli 1924 werd gehouden in Amsterdam. Na het Congres logeerden de vier missiezusters nog enkele dagen in de communiteit in Beverwijk, waar anders nooit bezoek kwam uit de Congregatie. Door dit bezoek 'werd de liefdeband die ons verenigt nauwer aangehaald en de ijver voor de Missie werd levendiger'. Uit deze vermelding in de kroniek wordt duidelijk dat de missiezusters feitelijk een dubbele functie hadden. Niet alleen gingen zij 'heidenen' redden in een ver land, maar bijna net zo belangrijk, zij fungeerden ook als een gemeenschappelijk aandachtspunt voor al hun medezusters die zich, verspreid over vele afdelingen, bezighielden met onderwijs en zorg voor kinderen en ouderen. De Dochters van Maria en Joseph waren voornamelijk een onderwijscongregatie en geen missiecongregatie. Maar de weinige missionarissen die zij hadden, te beginnen in Brazilië en later in China, Indonesië en Congo, waren van grote symbolische waarde: zij hielpen mee om 'de boel bij elkaar te houden'.

Uiteraard informeerde Moeder Simplicia regelmatig bij de Scheutisten naar de toestand in China en kreeg dan het geruststellende antwoord dat al die berichten over oorlogssituaties zwaar overdreven waren. Heel tevreden was zij over de Vlaamse pater Henri De Hondt, die bereid was met de vier zusters

[48] Op kosten van de Congregatie begon een jonge man, Jean Benedictus met de priesterstudie. Voorjaar 1925 ontving Moeder Simplicia van hem een dankbrief met kort verslag over de studievoortgang. Voortaan zou zij jaarlijks een verslag krijgen. Nog lang na de missie in China is de Congregatie doorgegaan met steun aan Chinese priesterstudenten. Zo had *De Heeriaan* een vaste rubriek 'Van onze priesterstudent', zie bijvoorbeeld Francis Cheung in *De Heeriaan* 14 (1964) 22-23.

Voor katholieke gezinnen was het een grote eer en vreugde wanneer een van de zonen priester werd. Opname uit ca. 1925. *Archief DMJ.*

Tijdens de lange bootreizen naar de missie was er aan boord ruim gelegenheid om de mis bij te wonen. Reclamefolder Rotterdamsche Lloyd. *Maritiem Museum Rotterdam.*

mee te reizen en hun geestelijk begeleider te zijn. De Hondt was al eerder als missionaris in Oost-Mongolië geweest en kon dus bogen op ruime ervaring en wegwijsheid.

Na uitgebreide afscheidsceremoniën vertrokken de vier zusters op nieuwjaarsdag 1925 met de auto naar Brussel. Tot daar werden zij vergezeld door Moeder Simplicia en Zr. Ancilla. Van de Belgische hoofdstad ging het verder met de trein naar Genua en vandaar, in gezelschap van meerdere missionarissen, naar het Verre Oosten met de Gemma, een passagiersschip van de Holland-Oost-Azië lijn. Ze reisden in het voortreffelijk gezelschap van meerdere missionarissen en genoten het voorrecht om aan boord iedere morgen drie missen te kunnen bijwonen!

Thuis, in het Moederhuis, werd de reis natuurlijk met spanning gevolgd en ook verslapte de aandacht voor Ter Pijnbomen geen moment. Daarbij koesterden de zusters een groot vertrouwen in Gods Voorzienigheid. De kroniek vermeldt dat er gegronde vrees was voor een minder goede afloop vanwege de onlusten, 'maar van de andere kant was ons vertrouwen des te groter naarmate we langer en vuriger gebeden hadden'. De stemming zat er dus goed in, zowel bij de thuisblijvers als bij de reizigsters, en met enkele tussenstops arriveerde deze derde groep missiezusters eind maart 1925 in Ter Pijnbomen.

De nieuwe missionarissen werden ter plaatse verder ingewijd in de Chinese taal en cultuur, dat gebeurde door een van de paters en door moeder Immaculée.[49] Toen verbleven er dus al tien zusters in Ter Pijnbomen, of 'De Pens'. Aan het thuisfront bleef de betrokkenheid onverminderd groot. In de jaarlijkse vergadering van Moeder Simplicia met de oversten van de afdelingen werd besloten om alle zusters van de Congregatie lid te laten worden van de 'Vrome vereniging van missen en gebeden ter ere van de Onbevlekte Maagd Maria en voor de bekering van China en Japan'.[50]

3.10 Chao-yang

Met zo'n grote groep achtte men de tijd gekomen om een nieuwe afdeling te stichten, meer precies een 'dispensaire' (een medische hulppost met apotheek) voor vrouwen en kinderen. Dat gebeurde in Chao-yang, ditmaal geen kleine nederzetting maar een echte stad, ongeveer een dagreis ten noorden van de bisschoppelijke residentie O.L. Vrouw Ter Pijnbomen. Deze plaats, die ook bekend stond als 'de stad met de drie torens', was nog omge-

[49] Een van de taaldocenten was een Chinese priester, Tchang genaamd. In oktober 1926 verbleef hij bij de paters in Sparrendaal vanwaar hij een bezoek bracht aan het Moederhuis. Daar werd hij allerhartelijkst ontvangen. Van Nederland vertrok hij weer naar Rome als docent Chinese taal ten dienste van missionarissen.

[50] 'Liefdewerk van Missen en Kruistocht van Gebeeden ter eere der Onbevlekte Maagd Maria, voor de Bekeering van China, Japan en Omliggende Gewesten' (1923).

ven met muren waarvan 's nachts de poorten gesloten werden. Van de 20.000 inwoners waren er ca. 300 katholiek. Tot de plaatselijke parochie hoorden in totaal 1200 gelovigen, waarvan er 900 dus van buiten de stad kwamen, uit de omliggende dorpen. Eind april 1926 arriveerden daar Zr. Melanie, die nog behoorde tot de eerste groep, in gezelschap van Zr. Dosithea en Zr. Polycarpa, die met de tweede groep naar China waren gekomen. Hun aankomst was later dan gepland vanwege de binnenlandse onlusten. Uit de dagboeknotities komen de zusters echt over als missionarissen-pioniers:

> 'Op 28 mei hebben we aan de straatdeur een bord uitgehangen en was de dispensaire geopend. In het begin kwamen er niet veel zieken: vijf of zes zieken per dag, soms ook maar twee of drie. Langzamerhand werd het drukker en begonnen ze ook van de omliggende dorpen te komen, zodat er eind juni al twintig of meer per dag kwamen. Op 16 juni werd het eerste kindje gedoopt'.

Er zouden nog vele doopsels volgen.

Pater Van Eygen doet, in een brief d.d. 8 augustus 1926, enthousiast verslag van de vestiging van de zusters in Chao-yang.[51]

Voor hem staat het geestelijk belang van de Chinese bevolking voorop, meer bepaald de bevrijding van allerlei heidense voorstellingen en praktijken en de bevrijdende bekering tot het katholieke geloof. De zusters zijn namelijk, veel meer dan de paters, in staat om de Chinese vrouwen te bereiken en te bekeren. Via bekeerde vrouwen (vooral moeders) kan men de gezinnen bekeren en via bekeerde gezinnen kan men (grote delen van) de samenleving tot het ware geloof brengen. Via mannen kan men de gezinnen en de samenleving niet bekeren, zo redeneert Van Eygen verder, want mannen staan onverschillig tegenover godsdienst, terwijl vrouwen op dat gebied veel inniger of zelfs fanatieker zijn.

Wellicht overschatte hij toch de moeilijkheidsgraad van het bekeringsproces. Zo had een christelijke moeder vaak minder over haar eigen kinderen te vertellen dan haar heidense schoonmoeder. Hoe dan ook, met hun dispensaire waren de zusters goed bezig volgens pater Van Eygen. Hun streven was het om via de genezing van het lichaam ook de Blijde Boodschap aan de zieke zielen te kunnen overbrengen. Het was immers ook Jezus zelf die de zieken genas en het Rijk Gods verkondigde. 'En het werkt!' – vervolgt hij.[52]

[51] *Annalen van Sparrendaal* 26 (1926) 217-222.

[52] De visie van pater van Eygen, volgens welke medische bijstand het bekeringswerk ten goede komt, komt overeen met die van paus Pius XI, zie Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 476-477.

> 'De zusters zijn nog maar een paar maanden in Chao-yang, maar elke week hebben zij enkele heidense kinderen die in stervensgevaar verkeerden kunnen dopen en daardoor de hemel voor hen toegankelijk gemaakt. Op hun beurt zullen de hemelse kinderen bij God smeken om voor hun heidense familie de genade van de bekering af te smeken'.

Regelmatig kreeg het drietal enkele dagen gezelschap van medezusters uit Ter Pijnbomen, waarover gretig werd bericht aan het thuisfront in Nederland. Dat laatste was tevens bedoeld ter geruststelling, want in deze tijd werd China getroffen door volksopstanden en anarchie. Zr. Melanie schrijft aan Moeder Simplicia dat de missie in het zuiden en westen van China het inderdaad zwaar te verduren heeft, maar dat het in Jehol niet gevaarlijk is.[53]

Na eerst verteld te hebben over de drukte op de dispensaire, gaat zij verder over het werk dat de zusters daar doen voor het zielenheil van de mensen daar. Trots vertelt zij dat zij zelf en haar twee medezusters in het eerste jaar in Chao-yang 120 kinderen hebben gedoopt. Gewoonlijk gebeurde dat op zo'n wijze dat de moeders van die kinderen niet doorhadden wat er aan de hand was. Dan zei de dopende zuster bijvoorbeeld dat het voorhoofd nat werd gemaakt om de ziekte beter te kunnen herkennen. Deze geheimzinnigdoenerij was nodig omdat de heidenen niet wilden dat zij of hun kinderen onder invloed van de westerse missionarissen kwamen. Bovendien wilden zij ook na hun dood bij elkaar blijven, niet van elkaar gescheiden door een christelijke hemel.[54]

Op laagdrempelige wijze betrokken de zusters hun patiënten bij het katholieke geloof, bijvoorbeeld door godsdienstige platen in de dispensaire op te hangen en daarover te vertellen wanneer dat zo uitkwam. Of dat broze begin ergens toe zou leiden, hing volgens Zr. Melanie mede af van het gebed dat aan het thuisfront zo veelvuldig voor de missie werd gestort. En, net als pater Van Eygen, ging zij ervan uit dat de gedoopte en vervolgens over-leden kinderen belangrijke helpers waren bij het bekeringswerk: 'Wij willen hopen dat de kleine engeltjes, die reeds het Hemels geluk genieten, behulpzaam zullen zijn om hun vroegere landgenoten hun geluk te doen delen'.[55]

[53] *Annalen van Sparrendaal* 27 (1927) 169-175 (augustusnummer).

[54] De vrees van de 'heidense' Chinezen voor het christelijke doopsel doet onwillekeurig denken aan de Friese koning Radboud in de kersteningsgeschiedenis van Nederland. Volgens de legende stond deze vorst op het punt om zich te laten dopen, maar zag hij daar op het laatste moment van af toen hij vernam dat in het hiernamaals geen plaats was voor zijn heidense voorvaderen.

[55] Vgl. Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 478-479.

3.11 Hoopvolle Kerk

Intussen had Moeder Simplicia al lang het plan opgevat om de Missie in China te bezoeken. De binnenlandse onlusten lieten dat echter niet toe. Het enorme volkrijke land was steeds meer op drift geraakt en het centrale gezag was zwak. Talrijke arme lieden voor wie geen werk en onderdak was en die ook als bedelaar niet in leven konden blijven, vormden roversbenden en maakten het land onveilig. De bevolking had geen andere keuze dan bescherming te zoeken bij lokale krijgsheren met privé-legers, die zich zelf ook vaak gedroegen als geboefte en bovendien voortdurend met elkaar overhoop lagen. Volgens pater Van Eygen konden de wetshandhavers niet optreden tegen de wetsovertreders omdat de soldaten veelal oude rovers waren en veel rovers oude soldaten.

Het is deze sociale en politieke situatie die wij ook herkennen in de boeken van de Amerikaanse schrijfster Pearl Buck (1892-1973), zelf de dochter van een protestantse zendeling in China.[56] Gebruik makend van de chaotische situatie kregen de door Sovjet Rusland gesteunde communisten, van wie wel bekend was dat zij het christelijk geloof haatten, steeds meer voet aan de grond. Net als vele anderen waren de missionarissen aanhangers van generaal ('generalissimo') Chiang Kai-Shek, die er stap voor stap (of gevecht na gevecht) in slaagde om China enigszins tot een eenheid te smeden en als enige in staat leek om de communisten een halt toe te roepen. Daar stond weer tegenover dat zijn functioneren de Japanners achterdochtig maakte, die het immers niet hadden voorzien op een sterk herenigd China.

De katholieke wereldkerk liet zich door dit alles niet afschrikken. Met veel vertoon werden op 28 oktober 1926 in de Sint Pieter te Rome de zes eerste Chinese bisschoppen gewijd. De fotorapportage daarvan treffen wij aan in een Nederlandstalig *Gedenkschrift*, verschenen als promotiemateriaal voor het 'pauselijk liefdewerk van de H. Apostel Petrus'.[57] In de inleiding, 'De eerste Chinese bisschoppen en wij', maakt kardinaal van Rossum een vergelijking met de situatie die honderd jaar eerder bestond in Nederland.

Generalissimo Chiang Kai-Shek (1887-1975) in 1943. De missionarissen stelden hun hoop en vertrouwen in hem als regeringsleider van een democratisch China, maar in 1948 moest hij het onderspit delven in de strijd tegen de communisten. *Foto: Wikimedia Commons.*

Op 28 oktober 1926 werden in Rome de eerste Chinese priesters tot bisschop gewijd. Hier is het slot van de ceremonie te zien, de kersverse bisschoppen hebben zojuist van paus Pius XI (links) hun staf en mijter ontvangen. Uit *De Kerk Groeit. Foto: CKD, Nijmegen.*

[56] Met haar boeken over China won Pearl Buck in 1938 de Nobelprijs voor de literatuur. De terreur op het Chinese platteland door zelfstandig opererende krijgsheren schildert Buck onder meer in het tweede deel van haar trilogie *House of Earth: Sons*, in het Nederlands verschenen als *De zonen van Wang Lung*, Haarlem/Antwerpen 1948. In de biografie die zij over haar vader schreef – Nederlandse vertaling: *De strijdbare dienaar. Portret van een ziel*, Haarlem 1950 – maakt Pearl Buck duidelijk dat zij de bekering van China tot het christendom een onnodige en onmogelijke zaak vindt. Over de totale ontwrichting van het maatschappelijk leven door de rovers in delen van China, zie Flameygh, *De lijdensweg van drie Kruisgezanten in Mongolië*.

[57] *De Kerk groeit.*

Hoe bekrompen en gebrekkig was toen onze kerkelijke toestand wel niet? Nederland was een echt missieland, niemand kon toen nog denken aan enige missie-arbeid naar verre landen, opgebracht door Nederlandse katholieken. Maar binnen een eeuw was de Kerk in Nederland helemaal gerevitaliseerd en stond zij weer in volle bloei. Zij was in staat om niet alleen zichzelf, maar ook anderen te helpen, aldus nog steeds Van Rossum.

Dit alles overtreffende resultaat was volgens hem voor een heel belangrijk deel te danken aan de komst van de eerste Nederlandse bisschoppen (in 1853) die konden voortbouwen op het voorbereidend werk van missionarissen uit den vreemde. Zo maakt onze eigen geschiedenis duidelijk dat de wijding der Chinese bisschoppen in Rome een keerpunt voor de Kerk in China betekent, een keerpunt voor de gehele missionering zelfs. Hij eindigt zijn inleiding met de woorden: 'Moge door Gods goede genade (…) China in honderd jaren door zijn eigen episcopaat evenveel zegen en groei ontvangen als ons goede katholieke Nederland'. Kortom, wat in Nederland in het klein was gebeurd, zag Van Rossum in China in het groot gebeuren. Een optimistisch vooruitzicht, en bovendien een soort episcopale verwantschap tussen beide landen, en daar mochten de Nederlandse katholieken best trots op zijn. We zullen echter zien dat de blijde verwachting van kardinaal Van Rossum niet is uitgekomen.

Aan het slot van het *Gedenkschrift* is een kleine rubriek opgenomen over de 'troebelen in China'. Hierin wordt meegedeeld dat de chaos in China en Mongolië ook zijn terugslag heeft gehad op de missies, in sommige zelfs zo erg dat bijzondere hulp noodzakelijk is. Vandaar dat er een apart steuncomité is opgericht. Giften kunnen worden overgemaakt naar elk van de zes leden van dit comité, waaronder de secretaris, Mgr. A. Hermus te Sint-Michielsgestel.

3.12 Weer de maagden

Op 11 maart 1928 ging de opleiding van en supervisie over de maagden volledig over naar de Nederlandse zusters. Uit de kroniek en correspondentie komt voortdurend naar voren dat de verstandhouding tussen zusters en maagden altijd complex, meestal moeizaam en soms zelfs vijandig is geweest. Het kon ook moeilijk anders: de zusters waren naar China gegaan om daar te helpen bij de opleiding van de maagden tot religieuzen. Deze maagden hadden tijdelijke geloften van kuisheid en gehoorzaamheid (aan Mgr. Abels) afgelegd, maar niet de gelofte van armoede. In de geschiedenis van de Kerk komen we deze formule wel vaker tegen. Ze doet denken aan de leefwijze van de begijnen en van veel mannen-

In O.L. Vrouw Ter Pijnbomen hadden de maagden de zorg voor de kinderen van de Kindsheid (weeshuis), onder supervisie van de zusters. Op deze foto zien we Zr. Immaculée links, en Zr. Judoca rechts van de kinderschare. Achter de kinderen staan drie maagden. *Archief DMJ.*

en vrouwenconventen die tot de geestelijke hervormingsbeweging van de Moderne Devotie behoorden. Geleerden duiden deze groep soms aan als 'semi-religieuzen'. In de praktijk heeft dat altijd tot conflicten geleid. Kort gezegd, volgens menig criticus is men religieus of niet-religieus, maar niet iets er tussen in. Ook voor de zusters waren de maagden, ondanks hun geloften, niet meer dan leken, te meer omdat zij net als ander personeel salaris ontvingen.

Toen de zusters in Ter Pijnbomen aankwamen, troffen zij zowel oude als jonge maagden aan, die al vele jaren de paters-missionarissen terzijde stonden in de zorg en in het onderwijs, en dat alles verdeeld over meerdere missieposten. Tot dan toe leidden de oude maagden de jonge op. En plots kwamen daar uit een ver land de zusters tussenbeide. Stonden die zusters dan boven de oude maagden? Jazeker. En wie kwamen in aanmerking voor de opleiding? De jonge maagden natuurlijk. En stonden die na verloop van tijd dan ook boven de oude maagden? Jazeker. De oude maagden zagen hun positie onderuit gehaald, werden geacht daaraan mee te werken, maar bleken daarvan helemaal niet gediend.

De paters adviseerden de zusters om, zo goed en zo kwaad als dat kon, vriendelijk te blijven en de oude maagden complimentjes te maken, om zo een situatie van wederzijds vertrouwen te creëren. Met dergelijke manoeuvres werden de ongelijkheid en ongelijkwaardigheid van de maagden echter meer gecamoufleerd dan weggenomen. Zo was het aan hen reglementair niet toegestaan om in een missiepost het priesterhuis te bezoeken, de zusters mochten dat wel. De maagden interpreteerden dat, heel begrijpelijk, alsof zijzelf minderwaardig waren in de dienst van God en Kerk.

3.13 De vierde zending (1928)

Vol goede moed vertrokken na enig uitstel op 2 oktober 1928 weer drie Zusters uit Den Bosch om vanuit Frankrijk met de André Lebon naar China te varen. Dat waren Zr. Beata van Lieshout (die in Rotterdam speciaal een medische missiecursus had gevolgd),[58] Zr. Marie Catharina Hulsen (voor de keuken) en Zr. Aloysia van den Bosch (voor onderwijs). Zij reisden onder de hoede van pater Frans Hoogers, net als pater Van Eygen een ervaren missionaris die de Chinese taal machtig was. Van hem kregen de zusters tijdens de bootreis taalles. Zr. Marie Catharina schrijft hierover naar huis: 'De Pater zegt, over een paar jaar spreekt jullie net Chinees of je er altijd geweest bent'. Dat was toch iets te gemakkelijk gedacht van pater Hoogers.

Na een lange bootreis voeren zij eindelijk de haven van Shanghai binnen. Zr. Marie Catharina was verbijsterd toen ze de vele vrouwen zag met korte voeten, een verminking die hun als kind was aangedaan ten tijde van het keizerrijk.[59] In het hospitaal waar de zusters Vincentianen werkten, kwam zij op een grote zaal met kleine kinderen die door hun ouders waren achtergelaten. Een kindje dat op sterven lag werd snel gedoopt, 'dus dat is goed af', redeneert Zr. Marie Catharina.

Na een binnenlandse treinreis en een laatste traject met hotsende en knotsende ezelkarretjes kwam het gezelschap op 22 november in Ter Pijnbomen aan. Moeder Immaculée is blij met de versterking, maar ook bezorgd. De gebrekkige taalkennis van de zusters is nog steeds een grote barrière; in haar ogen hebben de paters, vooral pater Van Eygen, de zusters te zeer overschat. Haar vele zorgen werden in november 1929 uitgebreid besproken door het Congregatiebestuur.[60] Men realiseerde zich dat deze pater, ondanks al zijn voortreffelijke eigenschappen, aan Den Bosch geen realistische voorstelling had gegeven van de toestand in China.

3.14 Eerste visitatiereis van Moeder Venantia (1930)

En dan eindelijk, op smartelijk aandringen van Moeder Immaculée, werd er een visitatiebezoek geregeld van Moeder Venantia van Maanen, die in mei 1929 Moeder Simplicia was opgevolgd als algemene moeder overste.[61] Maar Zr. Simplicia, die op haar beurt overste van het Moederhuis was geworden, ging wel mee. Gezamenlijk voeren zij eind januari 1930, in gezelschap van pater Hoogers, uit Genua met alweer de Gemma naar Sjanghai. Vandaar ging het in ander gezelschap met een grote omweg naar Ter Pijnbomen. Deze route werd bewaakt door de Japanners die tevens een groot deel van Mantsjoerije in noordoost China onder controle hadden.

Na aankomst, op 16 maart, constateerden beide Moeders dat het uitstekend was gesteld met het lichamelijk en geestelijk welzijn van hun medezusters. De behuizing was ruim, de maaltijden nagenoeg Europees van samenstelling. De paters verwenden de zusters in liturgisch opzicht en hielden hen ook voortdurend op de hoogte van de politieke toestand. De twee bezoeksters waren vertederd over de wijze waarop de twee groepen missionarissen met elkaar omgingen: 'De Paters en Zusters leven samen gemoedelijk, doch tevens op eerbiedige

[58] Over de cursussen van het Diocesaan Medisch Missie Comité in Rotterdam, zie Van Heijst, Derks & Monteiro, *Ex caritate*, 475-476.

[59] Pas in het begin van de twintigste eeuw was door de hervormingsgezinde keizerin Cixi een verbod uitgevaardigd op het inbinden van de voeten van kleine meisjes.

[60] Er waren nogal wat personele problemen, zoals onderlinge spanningen en botsingen, gezondheidsklachten van Zr. Marie Catharina, enzovoort.

[61] In eigen land placht de Algemeen Overste iedere afdeling tenminste eens in de drie jaar te bezoeken.

afstand, er valt niets op te zeggen, de Paters zijn allen stichtend, ze zijn echte missionarissen'.[62]

Ook het vele werk dat de zusters verzetten en de waardering die zij daarvoor kregen van de Chinezen, ook van de maagden, stemden de bezoeksters tot tevredenheid. Alleen de actieve taalbeheersing viel nog altijd tegen. De zusters gaven weliswaar veel instructies maar gingen (te) weinig met de Chinezen in gesprek. Dat patroon kon het best verbroken worden op gezag van Mgr. Abels, die in alles het laatste woord had. Helaas was deze eerbiedwaardige man al oud geworden en was hij 'geheel ver-Chineest en dus langzaam'. De plaatselijke maagdenschool vergde veel inzet van de zusters, vooral van Moeder Immaculée die nu tevens schoolhoofd was. Aan deze school waren ook inheemse onderwijzeressen verbonden 'die in naam de leiding hebben, doch in werkelijkheid is dit voor de zusters'. Het was de bedoeling dat de school zou evolueren tot een normaalschool met een veelzijdig vakkenpakket: muziek, tekenen, natuurkunde, biologie, scheikunde, rekenen, meetkunde, wiskunde, economie, Engels, gymnastiek. Dit vakkenpakket was er mede op instigatie van de burgerlijke overheid gekomen, die China op het vlak van onderwijs wilde spiegelen aan Europa. Tegelijkertijd dachten de zusters aan twee onderwijsniveaus: een groep meisjes kreeg voortaan vooral godsdienstonderwijs en les in huishoudelijke vaardigheden, een andere groep kreeg voortaan meer uitgebreid onderwijs en mocht doorstuderen.

Tijdens de visitatie spraken beide zusters ook met de coadjutor van Mgr. Abels, Mgr. Janssens, over de vorming van Chinese religieuzen. Al spoedig waren zij het erover eens dat de overheveling van de eigen congregatie in China geen goede optie was. Er moest een geheel nieuwe congregatie komen, afgestemd op het leven in China. De leden daarvan konden werken op de normaalschool en daar de leken-leerkrachten vervangen. Beide bezoeksters zagen het helemaal zitten. De bisschoppelijke residentie van Ter Pijnbomen was gelegen in het rustigste gedeelte van China, de regering had respect voor de paters en zelfs de rovers die zich in deze regio schuilhielden lieten hen ongemoeid.

Op 3 april vertrokken Moeder Venantia en Zr. Simplicia naar de dispensaire in Chao-yang. De Zrs. Melanie, Dosithea en Polycarpa hadden het daar lang niet zo druk met de dispensaire

[62] Ook in eigen land was de relatie van de Congregatie met de Scheutisten uitstekend. Toen in 1930 in Sparrendaal een kleinseminarie werd gebouwd, kwam daar speciaal een huis voor de Zusters van de Choorstraat bij. De zusters namen de zorg voor de keuken en het huishouden op zich. In Nijmegen werden de in het Piusconvict verblijvende priesters goed verzorgd door de zusters, en zoiets wilden de Scheutisten ook wel. In 1970 sloot het kleinseminarie om plaats te maken voor het Maurick College, maar de zusters bleven de paters en broeders bijstaan tot 1991, zie *Ideaal van mijn jeugd*, 83, 94 (foto), 96, 151, 158.

O.L. Vrouw Ter Pijnbomen, ca. 1930. Jonge maagden krijgen handwerk les van Zr. Judoca. Zij zitten op een *kang* of bed-oven. *KDC, Nijmegen.*

als pater Van Eygen hun had voorgespiegeld. Dat was te wijten aan de talrijke door 'kwakzalvers' gerunde apotheken. Daar stond tegenover dat er, veel vaker dan in Ter Pijnbomen, gelegenheid was om kinderen in stervensgevaar te dopen: 'Zo worden er toch nog zieltjes voor O.L. Heer gewonnen'. Ook hier waren de leefomstandigheden van de zusters goed, net als in Nederland: 'Het enige wat aan de missie doet denken is de omgeving, het zijn hier allemaal Chinezen'!

Op 20 april werd Zr. Melanie aangesteld tot overste van het huis in Chao-yang. De paters hadden plannen om daar nog een school te bouwen, dat zou reden kunnen zijn om er een vierde zuster naar toe te sturen, al was er op dat moment nauwelijks voldoende werk voor drie. Voorts wisten zij te vertellen dat over een jaar in het dorp Pa-kou ('Acht Valleien') nabij de stad Ping-Chuan, vijf dagreizen van Ter Pijnbomen en vier dagreizen van Chao-yang verwijderd, een nieuwe missiepost met dispensaire en school zou worden geopend, met werk voor vier zusters.

Na van 8 mei tot 23 juni weer in Ter Pijnbomen te hebben verbleven begonnen de oversten met hun thuisreis. Zij verkozen een treinreis door Siberië boven een langdurige bootreis. Vanwege het communistische schrikbewind in Rusland waren hun medezusters daar behoorlijk ongerust over. In Nederland wist men niets van het nieuwe reisschema. Belangrijke post, bijvoorbeeld over de vestiging van een nieuwe school in Nijmegen, werd door Den Bosch naar Colombo gestuurd en vandaar ging het weer via Sjanghai naar Ter Pijnbomen. Een deel van deze post is nooit aangekomen.

Pater van Eygen, de grote steunpilaar en favoriet van de zusters, wist te regelen dat de twee waaghalzen onder een valse identiteit – als verpleegsters – konden reizen en op 24 juni vertrokken zij uit Ter Pijnbomen. Eerst ging het met de kar en vervolgens met de trein noordwaarts naar Manzhouli aan de grens met Rusland. Vandaar reisden zij verder met de beroemde Trans-Siberië expres.

Over de terugreis vermeldt de kroniek dat Moeder Venantia en Zr. Simplicia hadden geleerd dat er voor een lange boot- of treinreis helemaal niet veel bagage nodig is, want men kan gemakkelijk onderweg een wasje doen, dat scheelt aanzienlijk in kosten en moeite. 'We kunnen nu onze zusters leren hoe ze reizen moeten en wat ze moeten doen en laten'. Precies op 7 juli 1930 kwamen zij aan in Den Bosch. Van deur tot deur had de thuisreis dertien dagen geduurd, met de boot zouden ze er een maand langer over hebben gedaan. In de kapel van het Moederhuis hieven allen het *Benedicite* en het *Te Deum* aan.

3.15 De vijfde zending (1930)

Al snel na thuiskomst werd besloten om in hetzelfde jaar 1930 nog twee zusters naar Ter Pijnbomen te sturen, van wie er één zou fungeren als nieuwe overste. Zo kon Zr. Immaculée zich volledig wijden aan de maagdenschool en waren de zusters voldoende in aantal om de missie uit te breiden naar Pa-kou. Op basis van de opgedane ervaringen werden deze zusters, Zr. Theodosia Bleeker (de nieuwe overste) en Zr. Mechelina Eijsvogels, met de trein door Rusland naar China gestuurd. Zij reisden in dameskostuum, met slechts weinig handbagage en in gezelschap van twee paters.[63] Met de kortere reisduur leek China niet meer zo ver weg. Op 29 november vertrokken zij uit Brussel en op 12 december kwamen zij al in Ter Pijnbomen aan. Alles liep nu op rolletjes.

3.16 Pa-kou

Op 14 februari 1931 vertrokken vier zusters – Zr. Beata (overste), Zr. Casparina (schoolhoofd), Zr. Josefo (handwerken), Zr. Mechelina (keuken en huishouding) – van Ter Pijnbomen via Chao-yang naar Pa-kou. Tot ieders vreugde was dat weer in gezelschap van pater Van Eygen. Een week later kwamen zij eindelijk aan op de plaats van bestemming, behoorlijk kachel van al dat schudden en schokken van de karren. Voor de zusters waren de betrekkelijk korte reizen binnen China een veel zwaardere inspanning dan de lange maar comfortabele boot- en treinreizen.

Zr. Beata zou trouwens na vier jaar om gezondheidsredenen al weer naar Nederland moeten terugreizen. Ook zij ging met de trein via de Trans-Siberië expres! Deze zuster was heel geliefd bij de bevolking, omdat zij gemakkelijk buiten de kloostermuren trad en contact had met 'gewone mensen'. Dat was tegen het zere been van Moeder Theodosia die wilde dat de zusters meer afstand bewaarden tot de bevolking en op de eerste plaats dienstbaar waren aan de paters. Vrij zeker had Zr. Beata een grotere talenknobbel dan Moeder Theodosia. Dat laatstgenoemde geen direct contact had – en ook niet wenste – met de bevolking kwam zowel door haar opstelling als door het feit dat ze geen Chinees kon spreken. Zij was tamelijk overhaast van Amsterdam, waar zij overste was van het Sint-Jacobusgesticht aan de Banstraat, naar China gestuurd en tot overste van Ter Pijnbomen gebombardeerd, terwijl zij nota

[63] In vergelijking met vorige zendingen ging alles in sneltreinvaart. Zo vermeldt de kroniek van het Sint-Jacobusgesticht aan de Amsterdamse Banstraat: 'Half oktober 1930 kwam de tijding dat Moeder Theodosia benoemd was tot overste in het eerste missiehuis in Sung-shu-tsui-tzû. Met heldenmoed bracht zij het offer, verliet ons op 4 november 1930, om naar het Moederhuis te gaan waar zij op 28 november naar de Missie vertrok, incognito via Siberië (Archief DMJ, Amsterdam, Banstraat, 1).

Opening van de dispensaire in Pa-kou, 1931. Middenboven van links naar rechts: Zr. Josefo, Zr. Beata, Zr. Casparina en Zr. Mechelina. *Archief DMJ.*

bene al naar de zestig liep.[64]

Terug naar de nieuwe school in Pa-kou. Deze was voorzien van een internaat, want katholieke kinderen woonden heel verspreid en vaak op afgelegen plaatsen in de regio. Met de zusters waren ook twee maagden meegekomen, die voor het lijfelijk onderhoud van de kinderen zorgden en met hen in hetzelfde huis woonden. Een van deze maagden was tevens belast met het taalonderwijs. Over haar vermeldt de kroniek dat zij te zeer haar invloed trachtte te doen gelden. Als Zr. Casparina niet haar tanden had laten zien, zou deze maagd al snel de lakens hebben uitgedeeld. Dat gevaar was nu gelukkig afgewend, ofschoon de zusters ervoor moesten waken dat het voor iedereen duidelijk was dat zij de baas waren en niet de maagden.

Frappant is het verschil tussen de missiezusters en de eerste generatie zusters van de

[64] Zr. Beata onderging ten gevolge van haar ziekte in januari 1940 een medische ingreep in Tilburg en zou daarna voorspoedig herstellen. In 1971 is zij overleden.

Choorstraat, honderd jaar eerder! Die stonden in direct contact met de kinderen voor wie zij zorgden of aan wie zij les gaven. Bij de zusters in China was dat niet mogelijk. Zij waren afhankelijk van de maagden, die als brug naar de kinderen fungeerden. De meeste zusters kregen geleidelijk aan wel enig vat op de Chinese taal, maar het hield niet over.

Ook de twee andere staties begonnen op volle toeren te draaien en ogenschijnlijk verliep de transformatie van de maagdenschool tot normaalschool volgens plan. Mgr. Abels hield de Congregatie in Nederland op de hoogte van zijn plannen voor de nieuwe congregatie, te beginnen met de oprichting van het noviciaat. Daarvan wilde hij graag Moeder Immaculée als hoofd aanstellen. Het is trouwens nog maar de vraag wie de belangrijkste drijvende kracht achter het noviciaat vormde. Mgr. Abels sprak er voortdurend de zusters op aan, maar zelf werd hij ook onder druk gezet. Enkele maagden hadden hem met klem verzocht om een nieuwe congregatie op te richten, anders zouden zij serieus overwegen om in een ander bisdom in te treden als religieuze.

De concrete uitwerking van de plannen moest nog op zich laten wachten. In 1931 en 1932 was de algemene toestand in het vicariaat Jehol gevaarlijk geworden vanwege de verdere expansie van Japan in het nabije Mantsjoerije en de steeds brutaler wordende roversbenden. Deze benden waren voortgekomen uit de opgejaagde en daardoor dak- en broodloze bevolking, een rechtstreeks gevolg van de armoede dus.[65] In Ter Pijnbomen bereidden de paters zich al voor om zichzelf en de christenbevolking te verdedigen, de mitrailleurs stonden al klaar! In Chao-yang werden soldaten van de Kwomintang (Chinese Nationalistische Partij) ingekwartierd om weerstand te kunnen bieden aan de Japanners. De zusters overleefden daar gelukkig een Japans bombardement, en het werk ging weer verder. De missionarissen in Jehol koesterden dubbele gevoelens tegenover Japan. Van de ene kant waren zij geneigd om een Japanse bezetting van Jehol te verwelkomen want zo zou er tenminste een einde komen aan de chaos. Bovendien hadden zij de indruk dat de Japanse overheid niet onwelwillend stond tegenover de Missie. Van de andere kant waren ze beducht voor de nieuwe, mogelijk heel strenge, wetten waarmee de Japanners hen zouden kunnen knevelen.

3.17 Zesde en zevende zending (1932 en 1934)

In deze spannende periode vroeg Mgr. Abels alsnog om twee bevoegde leerkrachten, één voor de maagdenschool en één voor het nieuwe

[65] Na een incident bij Mukden op 18 september 1931, een (geënsceneerde) aanslag op de Zuid-Mantsjoerijse spoorweg, bezetten de Japanners Mantsjoerije.

Soms waren alle zusters van de verschillende missieposten bijeen in Ter Pijnbomen, met name bij een gezamenlijke retraite. Deze foto is gemaakt tussen augustus 1933 en augustus 1934. Van links naar rechts, boven: Zr. Marie Helena, Zr. Corda, Zr. Mechelina, Zr. Immaculée; tweede rij: Zr. Dosithea, Zr. Casparina, Zr. Aloysia, Zr. Charitas; derde rij: Zr. Crescentia, Zr. Josefo, Zr. Marie Catharina, Zr. Marie Magdalena, Zr. Polycarpa; onderste rij: Zr. Melanie, Zr. Theodosia, Zr. Beata. *Archief DMJ.*

noviciaat. Met onbevoegde leerkrachten, zoals Zr. Casparina, viel het volgens hem in de praktijk wel eens tegen. Op 6 oktober 1932 vertrokken Zr. Charitas Gilberts en Zr. Corda van den Hout in gezelschap van de pas tot missiebisschop gewijde pater Francis Joosten uit Nederland naar China. Twee dagen later ging het gezelschap uit Genua weer verder met de boot, de Serooskerke.[66] Na een voorspoedige reis kwamen zij op 25 november aan in Ter Pijnbomen, waar ze intensief taalonderwijs ontvingen. Mgr. Abels was tevreden over deze twee nieuwe krachten en vroeg er spoedig weer twee. Hij moest nog bijna twee jaar wachten. In juni 1934 vertrokken Zr. Alfrida Martens, Zr. Pauline van Bree en Zr. Leonardo Tooten met de Holland-Azië-lijn uit Hamburg naar China. Op 11 augustus arriveerden zij in Ter Pijnbomen. Op dat moment kon niemand weten dat zij de hekkensluiters zouden zijn. De laatste groepen zusters die vanuit Den Bosch naar China werden gestuurd hadden het voordeel dat er al medezusters aanwezig waren die hen konden opvangen en wegwijs maken. Dat was waarschijnlijk de reden dat er in Nederland nog amper aan voorbereiding werd gedaan. Daar stond echter ook een groot nadeel tegenover. Zr. Corda zou later vertellen dat de zusters in Ter Pijnbomen voornamelijk in hun eigen kloostertje verbleven, tamelijk afgeschermd van de inheemse bevolking. Hun behuizing, dagorde en maaltijden waren helemaal op zijn Nederlands. Nieuw aangekomen zusters kregen een half jaar de tijd om de taal te leren, verder was er wat huishoudelijk werk voor hen. Terugblikkend kon Zr. Corda slechts zeggen dat zij veel beter voorbereid hadden moeten zijn.[67]

3.18 Mantsjoekwo

Intussen was datgene waarmee de missionarissen rekening hadden gehouden, ook uitgekomen. In 1931 en 1932 hadden de Japanners in rap tempo heel Mantsjoerije veroverd, In 1933 breidden zij het veroverde gebied verder uit met andere Chinese provincies, waaronder Jehol. Om de buitenwereld een rad voor ogen te draaien doopten zij de veroverde gebieden om tot een nieuw keizerrijk, Mantsjoekwo. Als nieuwe keizer installeerden zij een marionet, Pu Yi. Deze persoon was niemand minder dan de laatste echte keizer van China, die in 1912 was afgezet kort na het begin van de Chinese

[66] Beide zusters waren ook aanwezig bij de bisschopswijding van Joosten door kardinaal Willem van Rossum c.ss.r. op 28 augustus 1932. 's Anderendaags zou Van Rossum overlijden in het ziekenhuis te Maastricht. In 1937 zou Zr. Corda de missie in Chao-yang versterken. Net als in Nederland werden ook in China de zusters frequent overgeplaatst van de ene naar de andere afdeling.

[67] Eijt, 'Mensen Gods liefde leren kennen', 101.

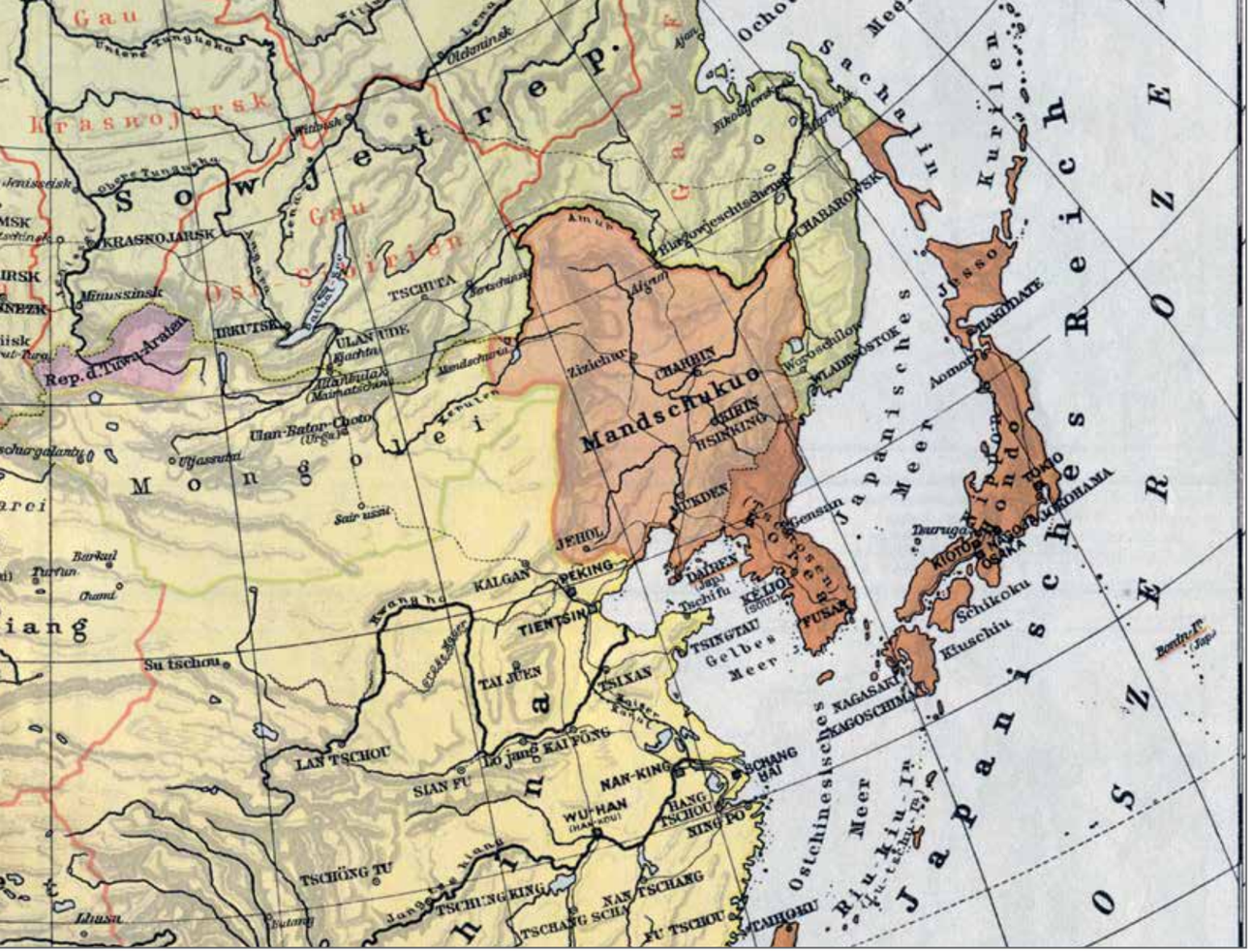

Jehol op de wereldkaart. Nazi-Duitsland was een van de weinige landen die het keizerrijk Mantsjoekwo erkenden. In deze Duitse schoolatlas uit ca. 1942 staat deze Japanse vazalstaat dan ook duidelijk aangegeven. Tot Japan zelf behoorden tot 1945 ook Taiwan (sinds 1895), een deel van het eiland Sachalin (sinds 1905) en Korea (sinds 1910). Op deze kaart is goed te zien dat Jehol betrekkelijk dicht bij de Chinese hoofdstad Peking ligt.
Uit: Diercke, *Schulatlas für höhere Lehranstalten, grosze Ausgabe*, 80ste Aufl. *Foto: CKD, Nijmegen.*

republiek.[68] In werkelijkheid bleven de Japanners de baas. Hun filosofie was dat de bevolking van Mantsjoekwo weinig met China te maken wilde hebben en zich meer verwant zou voelen met immigranten uit het overbevolkte Japan.

Het keizerrijk Mantsjoekwo werd overigens niet erkend door de Volkenbond, de voorloper van de Verenigde Naties. De Congregatie in Den Bosch realiseerde zich niet eens dat haar missionarissen in Jehol tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog in een ander land woonden, ofschoon dat wel degelijk impact had op hun werkzaamheden.[69] Het Vaticaan daarentegen hield zelfs rekening met een heel nieuwe missieopzet in dit gebied. Enkele eeuwen na dato stemde de Heilige Stoel alsnog in met de voorstellen van Ricci en was het de Chinese katholieken voortaan toegestaan om eerbetoon te brengen aan Confucius en aan hun voorouders.[70]

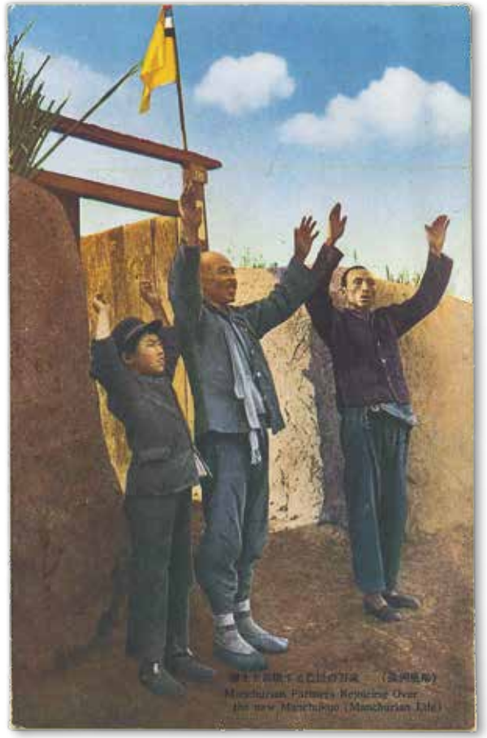

Volgens de Japanse propaganda stond de inlandse bevolking te juichen bij het vernemen van de totstandkoming van Mantsjoekwo.
Ansichtkaart, Archief DMJ.

[68] Pu Yi († 1967) was een achterneefje van keizerin Cixi. Op haar sterfbed in 1908 wees zij hem, nog maar een tweejarige peuter, aan als de volgende keizer. Bij zijn afzetting in 1912 was hij nog maar een jongetje van zes jaar. Bij zijn aanstelling tot keizer van Mantsjoekwo was hij een jonge twintiger. Over hem gaat de bekende film, *The Last Emperor*, die Bernardo Bertolucci in 1987 maakte. Over de politieke situatie, zie bijvoorbeeld Shen, *Japan in Manchuria*.

[69] In snel tempo werd Mantsjoekwo door de Japanners niet alleen gemilitariseerd maar ook ontgonnen en geïndustrialiseerd om de eigen oorlogsplannen te kunnen uitvoeren. Vandaar dat de zusters een tijd lang verbleven in een gebied waar orde en tucht heersten. Na de capitulatie kwam daar abrupt een einde aan.

[70] Mulders, 'Het Ritenvraagstuk in Mandsjoekoe'.

Een van de eerste maatregelen van de nieuwe machthebbers in Jehol was het onderwijs naar hun hand te zetten, de scholieren in het nieuwe keizerrijk dienden immers pro Japans opgevoed te worden. Dit impliceerde dat de zusters, onvermijdelijk, zaken moesten doen met de bezetters. Aanvankelijk leek dat nog mee te vallen. In 1933 schreef Moeder Theodosia naar het thuisfront: 'Japan heeft eerbied voor priesters en maagden en de kerk staat bij de Japanezen in hoog aanzien'.[71]

3.19 Noviciaat in Shan-wan-tzû

Volgens plan zou het noviciaat najaar 1933 beginnen. Op 7 augustus 1933 overleed echter na een kort ziekbed Zr. Judoca. Zij is de tweede zuster van de Congregatie die in China haar graf vond. Vanwege het gemis van deze belangrijke leerkracht moest de start van het noviciaat met een jaar worden uitgesteld.[72] Die start was uiteindelijk in Shan-wan-tzû, een kleine, door de Scheutisten gestichte nederzetting waar alleen katholieken woonden. De opening verliep in twee etappen. Op 11 oktober 1934 droeg de tot directeur benoemde pater Joseph Nols de eerste mis op in de kapel van het noviciaat. Aanwezig waren onder anderen Zr. Marie Magdalena, Zr. Immaculée, Zr. Alfrida en vier postulanten. Deze elfde oktober, het feest van het moederschap van Maria, werd verkozen tot de jaarlijkse feestdag van de Congregatie.[73] Op het feest van Christus Koning (28 oktober) 1934 ging het noviciaat echt van start onder leiding van Zr. Immaculée (novicemeesteres). De groep postulanten bestond uit zeven meisjes uit Ter Pijnbomen, ondersteund door twee maagden. Logistiek zou het veel gemakkelijker zijn geweest om met het noviciaat te beginnen in Ter Pijnbomen, waar de Scheutisten bijvoorbeeld ook een broederopleiding hadden. Mgr. Abels had echter een goede reden om een andere plaats te kiezen. De nabijheid van 'oude maagden' zou immers de vorming van 'jonge zusters' ernstig kunnen belemmeren.[74] Overigens waren er in Shan-wan-tzû ook maagden. In alle staties waren de maagden eenvoudig onmisbaar voor het door de missionarissen opgezette systeem, niet alleen als huishoudsters en onderwijzeressen, maar meer nog als contactpersonen met de bevolking.[75]

In Shan-wan-tzû kwam ook een nieuwe dispensaire, onder de hoede van Zr. Marie Magdalena. Zr. Alfrida kreeg de zorg over de keuken en de huishouding. Van de nieuwe zustercongregatie zijn de meeste gegevens verloren gegaan. Hieronder volgt een selectieve weergave van de door Mgr. Abels goedgekeurde constituties van de Congregatie der 'Dochters van Maria', gevestigd te Shan-wan-tzû in het vicariaat Jehol.[76]

Al bij de naam vallen zowel de overeenkomst als het verschil met de Nederlandse Congregatie op: hetzelfde, maar minder. Jozef is er afgevallen. Zoals alle religieuze congregaties wilde de nieuwe congregatie de volmaaktheid van haar leden bevorderen. Daartoe dienden de leden te leven volgens de drie kloostergeloften en verdere regels, en hun krachten te besteden aan het welzijn van hun medemensen, overeenkomstig de voorschriften van de bisschop. Meer concreet, door de jeugd op te voeden in de scholen; geloofsonderricht te geven aan bekeerlingen; weeskinderen te verzorgen; oude vrouwen te verzorgen; zieken te verplegen; 'heidenen in stervensgevaar' te

Tijdens het Mantsjoekwo-bewind kregen de meisjes meer dans- en gymnastieklessen dan voorheen het geval was. *Archief DMJ.*

[71] *Annalen der Missionarissen van Sparrendaal* 33 (1933) 85-86.

[72] In juli werd Zr. Judoca getroffen door een hersenbloeding waarna ze in het ziekenhuis te Mukden werd opgenomen. Daar is zij overleden in het bijzijn van Zr. Immaculée. Zij werd begraven op het katholieke kerkhof te Mukden. Over haar sterfbed werd uitvoerig naar de Congregatie geschreven door de pastoor van Ter Pijnbomen, pater Omer Ampe, eindigend met de woorden: 'Wij hebben een flinke helpster minder op aarde doch een voorbidster in de hemel mogen we hopen'.

[73] Archief DMJ China I 16.1.

[74] De visie van Abels stemde dus overeen met de visie van Mgr. Janssens, bijna tien jaar eerder, om niet in Ter Pijnbomen te beginnen met een noviciaat.

[75] Over de vaak benadrukte betekenis van de maagden, zie bijvoorbeeld *Annalen van Sparrendaal* 86-87.

[76] Volledige tekst van de constituties, in het Nederlands: *Constitutiën der Congregatie van inlandsche Maagden onder de benaming van Dochters van Maria; te Shan-wan-tzû in het Vicariaat Jehol gevestigd, in: Contact der Heerianen* 7 (juni 1967) 86-90. Op p. 85 ook een lijst van 32 zusters die bij deze congregatie zijn ingetreden. Van Hecken, *Documentatie*, deel VIII, 96, geeft echter een langere naam: 'Congregatie van de Inheemse Dochters van de H. Moeder Onbevlekt Ontvangen' (Sheng Mu wu jan yüan tsui kuo chi chen nü hui). Zie ook de korte en weinig precieze vermelding in R.G. Tiedemann, Reference Guide, 90. Voor de Congregatie van de Dochters van Maria en Joseph, zie *Ibidem*, 52. Pater Jeroom Heyndrickx vertelde in een interview op 24 juli 2018 dat de Chinese Congregatie nog steeds bestaat!

Deze kersverse Dochters van Maria zijn al ingekleed, maar hebben nog geen professie gedaan. Net als andere Chinese vrouwen van hun generatie hebben zij kleine voeten – 'lotusvoetjes'– als gevolg van strak inbinden tijdens hun kinderjaren. *Archief DMJ.*

dopen; de kerk en de sacristie te onderhouden; naar gelang de omstandigheden zorg te dragen voor de kledij en de keuken van de priesters (art. 1 en 2). Van de leden werd verwacht dat zij over een grote offervaardigheid beschikten (art. 3, 5 en 7).

Als bijzondere feestdagen golden Maria Onbevlekt Ontvangen (8 december) en Heilig Hart van Jezus (derde vrijdag na Pinksteren). Als bijzondere beschermheiligen van de nieuwe congregatie golden de H. Jozef, de H. Franciscus Xaverius en de H. Theresia van het Kindje Jezus (art. 4). Jozef blijft dus belangrijk, Franciscus Xaverius en Therèse van Lisieux zijn, als patronen van de missie, twee logische beschermheiligen. Nu valt juist de afwezigheid van Vincentius op, nota bene de patroon van alle liefdezusters.

Wat het afleggen van de geloften en de geestelijke oefeningen betreft, kwam de nieuwe congregatie overeen met andere actieve congregaties (art. 15-20). Er zijn ook opvallende verschillen aan te wijzen. Zo dienden de kandidaat kloosterlingen tijdens hun postulaat eerst nog de lagere school af te ronden (art. 6 en 9). Deze minimale beginsituatie van de toekomstige religieuzen kan wel worden toegeschreven aan de decennia van politieke chaos en de maatschappelijke achterstelling van de vrouw. Opmerkelijk is ook het artikel over de zieken (art. 6). Eerst wordt bepaald dat de zieke zusters met liefde door hun medezusters verzorgd moeten worden. Maar dan gaat het verder: 'Nochtans zullen de zieken zich niet moeilijk gedragen, noch om kleine onpasselijkheden bekommerd zijn; zich volgens omstandigheden nog trachten nuttig te maken, of haar lijden opdragen voor het werk der Congregatie'. Samen met de herhaalde nadruk op offervaardigheid maakt deze bepaling duidelijk dat de toekomstige zusters in een streng regime moesten leven, met een hoge pijndrempel.

De leden van de nieuwe congregatie droegen aanvankelijk een lang donkerblauw, later zwart kleed van Chinese snit, een zwarte sluier met aan de voorkant een wit randje, en een kruisje aan een zwart koordje. Bij het afleggen van de eeuwige geloften ontvingen zij een zilveren ring. Dat duurde wel een poosje: zes maanden postulaat, dan een periode van zes jaar waarin eerst driemaal jaarlijks en vervolgens eenmaal voor een periode van drie jaar geloften werden afgelegd voordat de eeuwige professie kon worden gedaan. Tijdens dat lange traject werden de jonge zusters al snel naar verschillende plaatsen uitgezonden om te zorgen voor weeskinderen, scholen, katechumenaat voor vrouwen, de kleding van de paters, het schoonhouden van de kerk, enzovoort. Om de verstandhouding tussen zusters en maagden te bevorderen kregen ook de maagden religieuze

kleding, maar zonder kruisje en uiteraard ook zonder ring. Dat waren slechts kleine verschillen, maar wel verschillen waar iedere insider meteen op lette. Pas op 1 januari 1943 zou de eerste groep inlandse zusters de eeuwige geloften afleggen.[77]

Er is een niet gedateerde lijst bewaard gebleven met de namen van 32 ingetreden zusters, van wie er op het moment dat de lijst werd opgemaakt één was uitgetreden en twee waren overleden. Veertien van hen hadden Maria als kloosternaam gekozen. Ook waren er twee Philomena's. Zouden de Chinese zusters al snel na hun intreden vernomen hebben van de bijzondere verering van pastoor Heeren voor Philomena? We weten het niet. We weten nog maar nauwelijks iets van deze zusters, maar misschien komt er een tijd dat zij weer in het het daglicht treden.[78]

3.20 Tweede visitatiereis van Moeder Venantia (1939)

Wat had de missie in achttien jaar tijd opgeleverd? Cijfermatig in ieder geval al aardig wat: van één vestiging naar vier, en ook de liefdewerken waren niet gering in aantal. Van begin 1929 tot eind 1938 zijn er in Ter Pijnbomen 170 mensen gedoopt en hebben daar gemiddeld 3168 patiënten per jaar de dispensaire bezocht. Maar dat alles was nog maar een fractie vergeleken bij wat er nog te doen stond. Slechts een klein deel van de bevolking was bekeerd en de weg om echt tot de harten van de Chinezen door te dringen was nog lang. Naast zieltjes redden – voor de zusters leek niets zo belangrijk als het dopen van kinderen – bleef de educatie van vrouwen, met name de vorming van de maagden en de organisatie van het noviciaat, voorop staan. Ondanks de repressie van de Japanners waren de vooruitzichten voor de missie niet ongunstig. Toen in 1937 de Japans-Chinese oorlog begon had de missie daar aanvankelijk geen last van, alle vier de missieposten bevonden zich al binnen het Japanse machtsgebied.[79]

[77] In *De Heeriaan* 28 (1999) 23 gaan Zr. Cecilia en Zr. Pia Maria er nog van uit dat 'geen enkele groep van onze Chinese Congregatie tot de eeuwige professie is gekomen, want in 1941 werd Zr. Immaculée geïnterneerd. Zo werd die jonge loot aan onze religieuze stamboom in de kiem gesmoord door de oorlog'. Volgens Jeroom Heyndrickx is dat dus niet waar.

[78] Voorts waren er drie Margaretha's, drie Anna's, twee Agnessen, één Theresia, één Clara, één Martha, één Francisca, één Paula, één Juliana, één Johanna en een zuster van wie de kloosternaam niet is genoteerd.

[79] Elders in China was de toestand veel erger. Toen op 9 oktober 1937 in de stad Zhengding Mgr. Frans Schraven c.m. weigerde om Chinese vrouwen als seksslavinnen uit te leveren aan de Japanse bezetters, werden hij en acht andere paters Lazaristen nog dezelfde dag levend verbrand. In 2012 werd in een zijkapel van de parochiekerk van Broekhuizenvorst (gemeente Horst aan de Maas) een grote muurschildering van kunstenaar Jan Haen c.ss.r. aangebracht, ter gedachtenis aan Mgr. Schraven, zijn gezellen en hen die geschonden zijn door seksueel geweld. Op zondag 7 oktober 2019 ondernamen in Nederland woonachtige katholieke Chinezen een bedevaart naar deze kapel. Ook in China is een gedachtenisteken opgericht. Tezelfdertijd als Schraven stierf in China ook pater Armilianus van Heel o.f.m. de marteldood, eveneens omdat hij de Japanners niet wilde voorzien van seksslavinnen.

Op 12 januari 1939 reisden Moeder Venantia van Maanen en Zr. Dominica Sterk uit Den Bosch met de trein naar Marseille en vandaar met de boot, de Dempo, naar Java om daar op 7 februari aanwezig te zijn bij de officiële opening van het nieuwe doveninstituut in Wonosobo. Vandaar vertrokken zij op 17 maart naar China, waar ze op 12 april in Chao-yang aankwamen. Zr. Dominica was niet alleen een vaardige secretaris maar beheerste ook de Franse taal. Dat kwam goed van pas als we bedenken dat destijds in China Frans de diplomatieke taal was en dat visa, paspoorten en dergelijke in het Frans werden opgesteld. Beide zusters merkten het grote verschil tussen het tropische Nederlandsch-Indië en het barre Oost-Mongolië: 'Het landschap waar we door reisden was bruin en grauw en grijs; de huizen van leem met papier in plaats van ruiten, kale bergen, enz. Neen, geen natuur zoals op Java!'

Moeder Venantia was negen jaar eerder ook al op visitatiebezoek geweest, toen samen met Zr. Simplicia. Ze merkte dat de wegen nu veel beter waren dankzij de Japanners die de bevolking tot arbeid hadden gedwongen. Na enkele dagen in Pa-kou verbleven zij ruim drie weken in Ter Pijnbomen. Nog maar kort voor het bezoek had de sterk geërodeerde regio veel te lijden gehad van overstromingen. Dankzij de instructies van enkele Nederlandse ingenieurs konden de missionarissen tijdig een dam

Moeder Venantia en Zr. Dominica voeren begin 1939 met de eerste vaart van het spiksplinternieuwe passagiersschip Dempo, zo genoemd naar een vulkaan op Sumatra, naar Nederlands-Indië. In 1944 is de Dempo voor de kust van Algiers getorpedeerd door de Duitsers. Afb. uit Nico Guns, *Dempo en Baloeran. De mooiste schepen van het oosten. Foto: CKD, Nijmegen.*

aanleggen waardoor men ternauwernood kon voorkomen dat de hele residentie door de kolkende rivier werd meegesleurd![80] Vandaar ging het weer naar Chao-yang, waar zij onder meer de school bezochten waarvan de meisjes-afdeling sinds 1937 onder leiding van Zr. Corda stond.[81] Daar kregen de leerlingen ook Japanse les, een verplicht vak op alle scholen in dit zogenaamde keizerrijk. Naast de intensieve taallessen werden de kinderen ook gedrild in gymnastiek en vaderlandsliefde, alles op de manier zoals de Japanse inspecteurs dat wilden.

[80] *Annalen van Sparrendaal* 39 (1939) 12-13.

[81] Zie ook *Annalen van Sparrendaal* 39 (1939) 181-182 (brief van Zr. Dominica aan het Moederhuis).

Chao-yang, ca. 1937. De invloed van de Japanse overheersers is duidelijk zichtbaar op deze foto. Vooral door de hoofddeksels van de jongens krijgt het geheel een militaristische uitstraling. Helemaal rechts Zr. Corda. *Archief DMJ.*

Er is een schoolfoto bewaard gebleven uit deze tijd met een grote groep jongens en een kleinere groep meisjes. Bij de jongens zien we ook twee paters en enkele inheemse broeders staan, bij de meisjes enkele maagden en, helemaal aan de zijkant, Zr. Corda. Opvallend zijn de platte petten van de jongens, waardoor deze foto een militaristische uitstraling krijgt.

3.21 Een Sacramentsprocessie

Van Chao-yang gingen Moeder Venantia en Zr. Dominica naar Shan-wan-tzû, om een bezoek te brengen aan het 4½ jaar eerder van start gegane noviciaat. De leiding daarvan was immers in handen van Moeder Immaculée, met steun van Zr. Marie Magdalena en Zr. Alfrida. Het moet beide bezoeksters met trots vervuld hebben om te zien hoe de Dochters van Maria en Joseph geworden waren tot de geestelijke moeders van een geheel nieuwe Chinese congregatie! Daarnaast was er veel aandacht voor de ziekenzorg en het bekeringswerk. Zr. Dominica vermeldt in de kroniek dat Zr. Marie Magdalena tot in de verre omtrek zieken hielp. Vooral aan zieke kinderen besteedde zij veel aandacht, 'om de gelegenheid te benutten het een of ander stumpertje dat toch zal sterven, te kunnen dopen'.

In deze geheel katholieke nederzetting waren de bezoeksters ook aanwezig bij de viering van Pinksteren en Sacramentsdag. Op Pinksteren was er voor de hoogmis een half uur lang Chinese muziek op het koor. Daarbij werd onder meer een klokkenspel met hamers bespeeld. 'Voor onze Europese oren heel vreemd en … veel te veel herrie'. Heel bijzonder was de processie op zondag in het octaaf van Sacramentsdag, dus op de tweede zondag na Pinksteren, in 1939 was dat op 11 juni. Hieronder wordt het verslag van Zr. Dominica grotendeels weergegeven.

> 'Daags tevoren was heel Shan-wan-tzû al in de weer met het oprichten van erebogen en rustaltaren op verschillende plaatsen, met het aanbrengen van vlaggetjes over de breedte der straten, met het opruimen van mesthopen, enz. Van verschillende plaatsen in het rond kwamen de Chinezen al aan en ook veel heidenen om de processie mee te maken of te zien. En heel Shan-wan-tzû hielp mee om de mensen onderdak en eten te geven. En dat is geen kleinigheid, vooral in deze tijd nu het graan opraakt, nu er niets verdiend kan worden, omdat met zaaien gewacht moet worden totdat het geregend heeft. Onder de Hoogmis zaten de engeltjes in groot getal voor ons, allen met een klein blauw sluiertje op tot op de schouders hangend en van achter vast gemaakt en ze hadden een grote papieren kroon op, waar rondom roosjes zaten of knoppen aan een

groen stengeltje afhingen. Ze hadden goud papieren vleugeltjes en dat vond iedereen erg mooi. Vier koorknaapjes droegen de versierde baar met het Kindje Jezus erop, en daarboven was een mooi in Chinese kleuren versierd baldakijn, geheel van zijde met afhangende kwasten. De processie werd geopend door misdienaars met het kruis en brandende lantaarns, daarachter de schoolkinderen, de weeskinderen, maagden, novicen en zusters, terwijl verder langs de stoet alle vrouwen hardop biddend en zingend meetrokken en daarachter alle jongens van het college, de Chinese muziek, mannen en eindelijk het H. Sacrament, door vier Priesters beurtelings gedragen. Bij een rustaltaar werd er gezongen en de zegen met het Allerheiligste gegeven, terwijl een zestal jongens van het college op de trompet bliezen. De heidenen stonden overal langs de weg. Dat schouwspel moet toch wel indruk op hen gemaakt hebben, vooral de stilte als het H. Sacrament langs ging, of bij de zegen. Want stilte bij een godsdienstoefening kennen de heidenen helemaal niet. Hoe meer lawaai, hoe beter.

Als de stoet bij een rustaltaar komt, moet er gewaarschuwd worden. Een paar mannekes met een rode stok gewapend, bewegen zo de kinderen of langs de weg staande mensen om plaats te maken: alleen hard schreeuwen kan dan de boel in orde brengen. Verschillende heidenen gingen mee in de processie en gedroegen zich heel netjes, vooral de heidense leerlingen van de school en van het college'.

Deze barokke Sacramentsprocessie verraadt heel duidelijk de geloofsijver en -smaak van de paters Scheutisten, wier congregatie immers in België haar oorsprong vindt, een land waarin het destijds 'wemelde' van de processies. Dergelijke optochten in de openbare ruimte hadden de Dochters van Maria en Joseph in eigen land niet meegemaakt, ondanks het bazuingeschal van het Rijke Roomse Leven. In Nederland was toen nog het processieverbod van kracht. Slechts op het eigen terrein van kerken of kloosters waren, meestal kleine, processies toegestaan. In bijna alle onderdelen kwam de bonte optocht in Shan-wan-tzû

Moeder Venantia en Zr. Dominica op de foto met zeven Dochters van Maria, Shan-wan-tzû, juni 1939. *Archief DMJ.*

Grootse viering van Sacramentsdag in Shan-wan-tzû, 11 juni 1939. Net als hun leeftijdgenootjes die deelnamen aan Sacramentsprocessies in Europa, droegen de Chinese meisjes witte (bruids)kroontjes. *Archief DMJ.*

overeen met de Sacramentsprocessies zoals die al in de late Middeleeuwen in de Europese steden werden gehouden, niet alleen om hulde aan God te brengen maar ook om de onderlinge eendracht te etaleren.[82]

De Sacramentsprocessie heeft van oudsher iets feestelijks en zelfs iets triomfalistisch. De gezamenlijke deelname van mannen, vrouwen, kinderen, priesters en religieuzen, die met de eucharistische Christus (een hostie, zichtbaar in een stralende monstrans) door en rond het publieke domein trekken, wil tot uitdrukking brengen dat de Kerk vijandige machten overwonnen heeft. Een Sacramentsprocessie in een missieland had die betekenis in dubbel opzicht: zo werd feestend en jubelend getoond dat de missie geslaagd was of in ieder geval de goede kant opging.[83] In het katholieke Shan-wan-tzû was dat ogenschijnlijk het geval.[84] Pater Van Eygen, een van de vier priesters die het Sacrament droegen, was optimistisch gestemd. Over de kwaliteit van het onderwijs maar ook over de positie van de vrouw in het nieuwe, moderne Mantsjoekwo was hij te spreken. In 1939 stond de missie er goed voor. Dat dachten de missionarissen althans.[85]

3.22 Verdeeld over vier staties

Enkele dagen na de grote processie reisden de twee bezoeksters weer naar Pa-kou, waar zij Zr. Pauline hielpen met de toediening van het nooddoopsel. Zr. Dominica doopte een ziek meisje met de naam Allegonda. Bij dit kind werkten de medicijnen goed, zij geraakte uit stervensgevaar. Een ander meisje, dat er slecht aan toe was, is 'als een Geertruida de Hemel binnengevlogen'. Ook Moeder Venantia doopte een Cor en een Lena. Wanneer Zr. Dominica vertelt over de geiten die zij hielp verzorgen zegt ze gekscherend: 'Ze (de geiten) zullen me later missen denk ik. Ik kan er in ieder geval beter mee praten dan met de Chinezen hier. Daar zeg ik meestal maar tegen Poetoende. Dat wil zeggen, ik versta u niet'. Tijdens het bezoek van Moeder Venantia en Zr. Dominica waren de zusters als volgt verdeeld over de vier staties:

Sung-shu-tsui-tzû
(Onze Lieve Vrouw Ter Pijnbomen)
- Moeder Theodosia (opvoeding van de maagden)
- Zr. Charitas (opvoeding van de maagden)
- Zr. Leonardo (school)
- Zr. Crescentia (keuken)
- Zr. Mechelina (huishouden)
- Zr. Marie Helena (weeshuis)
- Zr. Aloysia (dispensaire)

Chao-yang
- Moeder Melanie (dispensaire)
- Zr. Josefo (handwerklessen)
- Zr. Marie Catharina (keuken)
- Zr. Corda (school)

Pa-kou na de visitatie
- Moeder Dosithea (waarnemend overste)
- Moeder Melanie
- Zr. Casparina (school)
- Zr. Aloysia
- Zr. Pauline (dispensaire)
- Zr. Corda
- Zr. Polycarpa (keuken)

Shan-wan-tzû
- Moeder Immaculée (overste)
- Zr. Marie Magdalena (dispensaire)
- Zr. Alfrida (keuken huishouding)

Na de visitatiereis van Moeder Venantia en Zr. Dominica zijn er geen Dochters van Maria en Joseph meer naar de missie in China gegaan. In totaal zijn er 21 zusters uit Den Bosch naar ginder vertrokken. Tijdens de visitatiereis waren er nog achttien aan de missiearbeid; twee waren voordien in China overleden (Zr. Casimira en Zr. Judoca) en één was al teruggekeerd naar Nederland (Zr. Beata). Een jaar na de visitatie, op 1 oktober 1940, zou ook Zr. Alfrida, die inmiddels weer in Ter Pijnbomen was teruggekeerd, overlijden. Dat was juist op de dag van het feest van O.L. Vrouw Ter Pijnbomen, de patrones van de parochie. Haar verblijf in China was heel verdrietig geweest. De meeste zusters, de een minder dan de ander, beheersten de Chinese taal net voldoende voor de noodzakelijke contacten met de bevolking. Bij sommigen, zoals bij Moeder Theodosia en Zr. Alfrida, wilde die taalbeheersing in het geheel niet lukken. Voor Moeder Theodosia was dat geen probleem, zij wilde afstand bewaren tot de bevolking, maar Zr. Alfrida werd er helemaal wanhopig van. Hier wreekte zich op nefaste wijze dat er in Nederland geen goede voorbereiding was. Zusters die niet over een talenknobbel beschikten had men beter thuis kunnen laten.

Nog enkele zaken waren bijzonder opgevallen aan de twee bezoeksters: binnen de missie

[82] Zie bijvoorbeeld Caspers & Margry, *Het Mirakel van Amsterdam*.
[83] Heel indrukwekkend waren ook de Sacramentsprocessies die de Jezuïeten destijds organiseerden in hun indianen-missies, de zogenoemde 'reductiones' in Paraguay, zie Fischer & Mercator, *De catechismus verklaard door voorbeelden uit de missie*, 359-360.
[84] Ook de geschiedschrijver van de missiegeschiedenis in Oost-Mongolië, Jozef Van Hecken, is heel positief in zijn *Documentatie*, deel VIII, 94-95: 'Wat in vele dorpen onmogelijk was, kon hier verwezenlijkt worden, omdat hier een homogeen christelijke bewoning was: het uitgaan van een grote processie van het H. Sacrament. Dit was immers een betoging van het christen Geloof, op de straat'. De missionarissen schrokken echter wel hevig van het knallende vuurwerk dat de Chinezen onder de processie afstaken.
[85] 'Missiewerk onder leiding van de Dochters van Maria en Jozef, Choorstraat Den Bosch', in: *Annalen van Sparrendaal*, 39 (1939) 82-84; 'Een brief uit Jehol. Pater van Eygen vertelt van zijn school en de veranderingen welke in Mantsjoekwo op sociaal gebied plaats hebben', *Ibidem* 152-154.

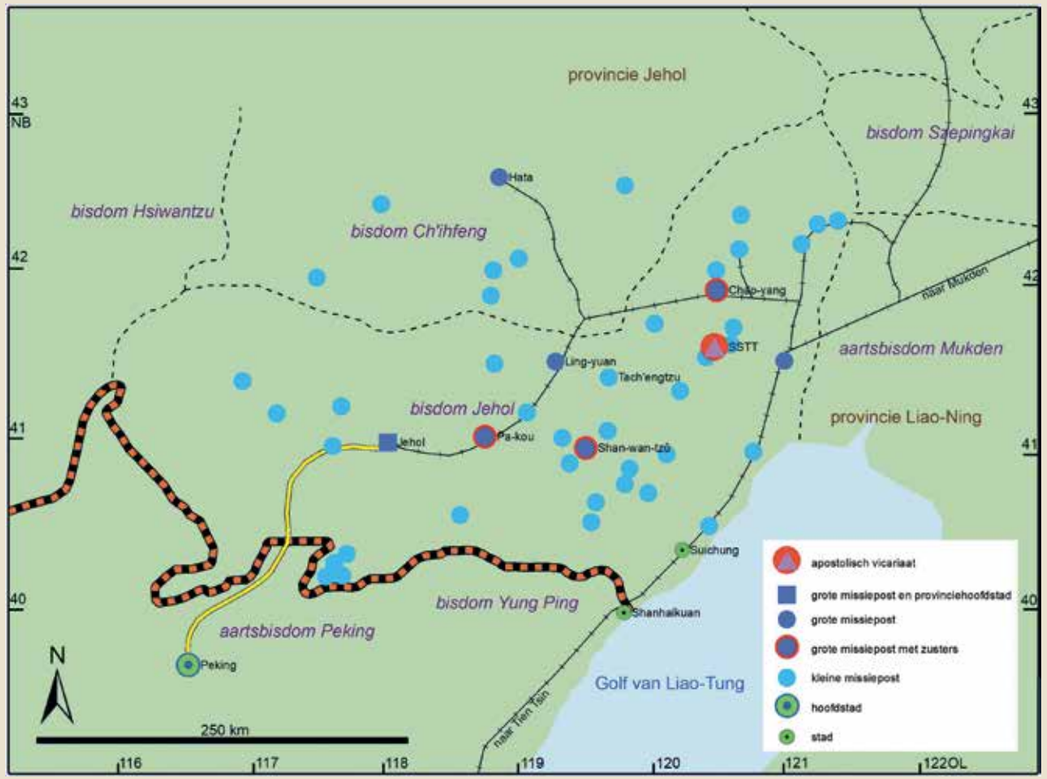

Kaart van het bisdom Jehol en omliggende bisdommen:
- SSTT = Sung-shu-tsui-tzû, Onze Lieve Vrouw Ter Pijnbomen (1922)
- Ch'aoyang = 'De stad met de drie torens' (1926)
- Pa-kou = 'Acht valleien' (1931)
- Shan-wan-tzû, noviciaat (1934)

De wegen, vaak niet meer dan paden, in het toenmalige Oost-Mongolië (thans Binnen-Mongolië), waren slecht begaanbaar. Zo kostte het een hele dag om van Sung-shu-tsui-tzû naar Chao-yang te gaan. Die laatste stad kwam na verloop van tijd echter wel aan de spoorlijn te liggen, waardoor men betrekkelijk snel naar een grote havenplaats, zoals Tien Tsin (Tianjin) en Sjanghai, kon reizen of via Mukden (Shenyang) naar Rusland. Kaart vervaardigd door Karel Leenders op basis van Jozef Van Hecken, *'Documentatie betreffende de missiegeschiedenis van Oost-Mongolië. Bisdom Jê-ho-erh', dl. 8.*

het intensieve en hartelijke contact van de dispensaire-zusters met de bevolking, en buiten de missie de uitgestrekte papavervelden voor de opiumproductie. Terloops vermeldt de kroniek dat zij in de omgeving van Chao-yang een pagode en een 'heidens' (boeddhistisch) vrouwenklooster hebben bezocht. Wat zullen beide groepen vrouwelijke religieuzen van elkaar gedacht hebben? Zou er enige communicatie hebben plaatsgevonden? Hoe zou het met de boeddhistische nonnen zijn afgelopen?[86]

Voorafgaand aan de terugreis, die met de boot via Japan ging, logeerden Moeder Venantia en Zr. Dominica van 14 tot 17 juli nog in Tien-tsin bij de Franciscanessen Missionarissen van Maria. Met waardering vermeldt Zr. Dominica in de kroniek: 'Het is een grote Congregatie met ongeveer 7000 leden van allerlei nationaliteiten. De zusters waren ons met alles behulpzaam'. Tot deze congregatie behoorde de al genoemde Marie-Adolphine van Ossendrecht, die in 1900 samen met zes medezusters was gedood door de Boksers.[87] Volgens plan vertrok het tweetal van Tien-tsin naar Japan, vanwaar de lange en van veel tussenstops voorziene bootreis naar Europa zou aanvangen.

Vermeldenswaard is dat ze in Japan nog een excursie maakten naar het graf van generaal Nogi († 1912), een nationale bedevaartplaats. Deze generaal had in 1895 Taiwan veroverd voor Japan en in 1905 als opperbevelhebber van het Japanse leger de Russen verslagen bij de havenstad Port Arthur (Mantsjoerije). Voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog spraken bijna alle westerse bezoekers met bewondering over het land van de Rijzende Zon en diens inwoners.

Op de lange thuisreis werd onder meer Saigon aangedaan. Daar maakten de twee reizigsters in gezelschap van enige paters een mooie uitstap. 'Het landschap herinnerde sterk aan Java met zijn palmen, bananen, rijstvelden en buffels'. Naast andere plaatsen werd ook Colombo aangedaan. In de omgeving daarvan bezochten de twee zusters een doveninstituut dat geleid werd door een Vlaamse congregatie, waarvan enkele zusters een opleiding hadden gevolgd in Sint-Michielsgestel. 'U begrijpt dat wij welkom waren'. Door deze zusters zou twaalf jaar later ook Moeder Elise van de Westen enkele weken verpleegd worden op de

[86] Vanaf de zeventiende eeuw verspreidden het boeddhisme en het boeddhistisch kloosterwezen zich met rappe schreden over Mongolië, met tal van mannen- en vrouwenkloosters. De communistische machthebbers hebben daar in korte tijd een eind aan gemaakt, zowel in Mongolië als in China. Het lijden van deze mannen en vrouwen moet zeer groot zijn geweest. Voor de oprichting van de Volksrepubliek China in 1949 stond het land vol met heidense tempels, grote en kleine. Zelfs eenvoudige boeren hadden vaak een eigen tempeltje op hun grond, waar zij een of enkele goden vereerden, zie bijvoorbeeld Buck, *De goede aarde*, 21-22, 37-38, 42, 68, 127.

[87] Nolet, *Katholiek Nederland*, 9-28.

'Afgodstempeltje'. Overal in China stonden langs velden en akkers van dit soort tempeltjes, vaak met beelden van één of enkele goden bij wie boeren kwamen smeken of danken voor een goede oogst. *Archief DMJ.*

terugreis van Java naar Nederland.[88] Op 3 september 1939, toen het reisgezelschap – de twee zusters, in gezelschap van vier paters – al vanuit Marseille in Parijs was aangekomen, verklaarden Engeland en Frankrijk de oorlog aan Duitsland. Vanwege de consternatie die daarvan het gevolg was, kostte het Moeder Venantia en Zr. Dominica nog moeite om thuis te komen, niet vermoedend wat hun medezusters in Nederlands-Indië en China nog te wachten stond.

3.23 Tweede Wereldoorlog

Eind 1941 begon in Azië de Tweede Wereldoorlog letterlijk met een zee van vuur. Op 7 december van dat jaar vernietigden de Japanners een groot deel van de Amerikaanse vloot bij Pearl Harbor en een dag later al verklaarde vanuit Londen de Nederlandse regering in ballingschap de oorlog aan Japan. Op eerste kerstdag 1941 marcheerden de Japanners Ter Pijnbomen binnen. Binnen drie dagen moesten de zusters vertrekken naar Chao-yang waar zij huisarrest kregen. Omdat de regeringen van Nederland en België (beide in ballingschap) de oorlog aan Japan hadden verklaard werden de paters geïnterneerd in Mukden (het huidige Shenyang). Alleen de hoogbejaarde en erg verzwakte Mgr. Abels mocht achterblijven, samen met zijn biechtvader, pater P. Dierckx. Op 1 februari 1942 werd Zr. Josefo weer teruggeroepen naar Ter Pijnbomen om Mgr. Abels te verzorgen. Drie dagen later overleed de oude missiebisschop, die ooit naar de zusters had geschreven dat hij sinds zijn aankomst in Jehol in 1881 nooit in de bekoring was gekomen om terug naar zijn geboorteland te gaan. Na 61 jaar vond hij voorgoed rust in zijn onrustige nieuwe vaderland. In Chao-yang ontstond, ondanks de beperkende maatregelen, een goede relatie tussen de zusters en de Japanse commandant. Toen hij werd overgeplaatst vroeg hij zelfs aan de zusters of zij voor hem wilden bidden, wat zij toezegden. Na een dik half jaar, op 10 juli 1942, mochten de zusters weer terugkeren naar Ter Pijnbomen.

In december 1941 werden ook de zusters van Pa-kou en Shan-wan-tzû door de Japanners geïnterneerd, en wel in Ling-yuan. Na enkele dagen mochten zij weer terug naar huis. Zo zaten medio 1942 alle zusters weer op hun post, maar dat wil niet zeggen dat alles weer terug bij het oude was. In feite kregen zij een soort huisarrest, want het was hun niet toegestaan om zich naar buiten te begeven en contact te hebben met de bevolking. Ook de toch al verre van ideale relatie met de maagden

Deze niet-gedateerde (eind 1941?) foto van de dispensaire in Chao-yang doet vermoeden dat de zusters gevangen waren in eigen huis. Bij de man rechts staat vermeld: 'kapelaan'. *Archief DMJ.*

[88] Zie ook paragraaf 4.14. Het betreft de Congregatie der Zusters van O.L. Vrouw van Bijstand (of O.L. Vrouw van Vlaanderen, in 1760 te Kortrijk gesticht door juffrouw Amerlinck. Begin jaren 1930 begonnen deze zusters, op verzoek van de aartsbisschop van Colombo, een doofstommen- en blindeninstituut te Ragama. Omdat de zusters hierin niet geschoold waren, volgden enkelen van hen een (spoed)cursus in Sint-Michielsgesteld (met name Zr. Edwarda, Zr. Brigitta, Zr. Beatrijs en later Zr. Blanda en Zr. Beata). Het instituut bestaat nog steeds, thans onder auspiciën van het aartsbisdom van Sri Lanka. Zie *Vriend der doofstommen* 33 (1938) 37-35, 69. Over The Ceylon School for the Deaf and Blind (CSDB), zie https://csdeafblind.lk/deaf_school.php.

verpieterde nog meer. Door de spijltjes van het poortje van hun huis moest Zr. Corda met lede ogen toezien hoe hun school veranderde in een 'heidense staatsschool'.[89] In vergelijking met de paters die onder slechte omstandigheden werden vastgehouden kwamen de zusters er echter goed vanaf.

Bijna twintig jaar lang waren in Jehol de levens van de Dochters van Maria en Joseph en van de paters Scheutisten op elkaar afgestemd geweest. De zusters verrichtten liefdewerken die door de paters waren geïnitieerd, de paters verzorgden de eredienst. Dagelijks was er gelegenheid om de mis te volgen en wekelijks kon men biechten. Daar was nu plots een eind aan gekomen. Voor de zusters was het een ware kwelling dat zij niet meer bij de paters naar de mis konden gaan.

Uit bewaard gebleven dagboekpassages blijkt dat de zusters wel te maken hadden met schaarste, maar geen honger leden. Aan de lopende band baden zij 'Sint Jozef zorg'. Niet alleen om over voldoende voorraad rijst of vogelzaad (in China vooral voor menselijke consumptie) te beschikken, maar ook om de vrijlating van de priesters te verkrijgen vroegen zij deze patroon van de Congregatie om diens voorspraak. Bij 28 juni 1942 vermeldt Zr. Corda: 'Weer een kale Zondag, geen H. Mis en geen H. Communie, geen Lof. He, wat verlangen we toch naar onze Europese Priesters. Lieve Heer, geef ze ons toch terug!!!' Tegelijkertijd bleven de zusters in Pa-kou in gedachten bij hun medezusters in Nederland. Zo vermeldt Zr. Corda een dag later: 'Professiedag. Proficiat alle bruidjes. In de geest meegedaan en met u de H. Mis bijgewoond'.[90] Het Congregatiefeest op 7 juli houdt niet over in Pa-kou: 'O.L. Vrouw van Den Bosch zonder H. Mis of iets. We hebben 's avonds toch bij het orgel het lied nog gezongen en in de geest maar met Den Bosch meegedaan en O.L. Vrouw nog eens extra om de Priesters gevraagd (…). Dat is toch ook zo'n gemis'. Een week later worden de paters vrijgelaten en bij 19 juli, het feest van Vincentius, staat vermeld: 'Een H. Mis op de kapel en om 9 uur nog een in de kerk, wat een weelde!'

3.24 Eeuwige professie van de Chinese zusters (1943)

Enkele dagen later, op 22 juli, werden in Pakou de zusters ontboden door de hoofdcommissaris van politie. Aan hen wordt gevraagd of ze terug willen naar hun vaderland, daar zou op dat moment nog gelegenheid toe zijn. Pater Crossé antwoordde, mede namens de anderen, dat zij zich niet met staatszaken bemoeiden en zich niet als Belgen of Nederlanders beschouwden maar als leden van de Heilige Kerk. Japan had een gezant bij de paus en de paus had hier een gezant. 'Alleen als de paus ons gebiedt om terug te gaan, gaan we terug, anders mogen we niet vertrekken', luidde het kordate antwoord.

Op 21 november 1942 mochten de zusters in Pa-kou tot hun grote vreugde hun medezusters in de Pens bezoeken voor een gezamenlijke retraite. De zusters uit Chao-yang en Shan-wan-tzû waren daar ook bij. 'De blijdschap van het weerzien valt niet te beschrijven en we raakten niet uitgekakeld'. Natuurlijk brachten zij een bezoek aan de kapel van 'Onze Lieve Vrouw op de Berg' en het graf van Zr. Alfrida. De volgende maand keerde het viertal al weer snel terug naar Pa-kou. Daar constateerden zij tot hun schrik dat hun huis werd omgebouwd tot een hospitaal voor Japanse officieren die gewond waren geraakt in de strijd tegen de 'Roden' (communisten). Er restte aan hen geen andere keus dan hun spullen te pakken en te vertrekken naar Shan-wan-tzû.

Daar aangekomen hielpen zij mee bij de voorbereiding van het feest van de eeuwige professie van enkele zusters van de nieuwe congregatie. Dat was op 1 januari 1943, de eerste keer dat dat gebeurde – en misschien ook de laatste keer! De professie werd geleid door pater Van Eygen, hun vertrouwenspersoon van het eerste uur. Op dat moment verbleven er dus zes Bossche zusters in Shan-wan-tzû, waar zij en de inlandse zusters en novicen elkaar tot steun konden zijn. Maar ook die situatie duurde niet lang, eind maart waren de vier uit Pa-kou en de twee uit Shan-wan-tzû geïnterneerd in Ling-yuan. De Chinese zusters en novicen hadden zij achter moeten laten in Shan-wan-tzû. Ter plaatse begonnen ze beetje bij beetje en helemaal op eigen kracht met een nieuwe apotheek en een nieuw schooltje. Al waren er praktisch geen faciliteiten, de zusters konden nu tenminste zelfstandig aan de slag, zonder bemoeienis van paters en maagden.

3.25 Na de Japanse bezetting

Twee jaar later, in mei 1945, waren op last van de Japanners alle zusters weer tezamen in Ter Pijnbomen. Daar vernamen ze van de vrede in Europa. Op 18 augustus volgde het nieuws van de overgave van Japan waartoe keizer Hirohito enkele dagen eerder besloten had. Daarmee was ook een eind gekomen aan het Japanse marionettenkeizerrijk van Mantsjoekwo. Alle zusters wilden terug naar hun eigen statie om met de 'wederopbouw' te beginnen. Ze wilden meehelpen om weer een goede stemming te brengen in het land. Onder invloed van de Japanners hadden veel katholieken de Kerk verlaten.

Diezelfde Japanners moesten nu zien hoe ze

[89] Archief DMJ I China 19.2. Dagboek Corda 1 juni 1942 -28 juni 1947

[90] 29 juni, het feest van Petrus en Paulus, is een geliefde dag voor kloosterlingen om hun geloften af te leggen, en voor bisschoppen om priesters te wijden.

In mei 1936 deden acht Dochters van Maria hun eerste professie. Voortaan droegen zij een borstkruis. Zr. Immaculée was hun trotse begeleidster. Van hun eeuwige professie in 1943 is helaas geen foto. *Archief DMJ.*

zonder kleerscheuren het land konden verlaten, wat helaas voor hen niet lukte. Talrijke Japanners die in Mantsjoekwo verbleven, pleegden zelfmoord, vaak met hele families tegelijk. Ook voor degenen die met de bezetters hadden gecollaboreerd was het bijltjesdag. Heel even stelden de zusters hun vertrouwen in de Russen, beschaafde Europeanen, die vanuit het noorden het land binnenkwamen. Daarin werden zij echter hevig teleurgesteld. De ruim anderhalf miljoen Russische soldaten roofden alles wat los en vast zat, en veel erger, net als tijdens de Tweede Wereldoorlog in Oost-Europa, verkrachtten zij alle meisjes en vrouwen binnen hun bereik. Ook hun Chinese bondgenoten hielden vreselijk huis, onder meer met het ter dood brengen van andersdenkenden. De paters en zusters hoopten op een spoedige bevrijding door de troepen van Chiang Kai-Shek met steun van de Amerikanen.

Onder deze macabere en chaotische omstandigheden keerden de drie groepen zusters van respectievelijk Chao-yang, Shan-wan-tzû en Pa-kou, uit Ter Pijnbomen weer huiswaarts. De laatste groep, richting Pa-kou, was onderweg door rovers aangevallen. Aanvankelijk werd het hele gezelschap, de vier zusters, een broeder en pater Georges Buxin, tot op het hemd leeggeschud. Daar stonden ze dan, in de novemberkou. Warempel kregen ze hun kleren weer terug. Pater Buxin was het grootste slachtoffer: hij kreeg zijn wollen broek niet terug, zijn vellen jas, de drie paar sokken die hij aanhad, en ook nog eens 3500 dollar. In een van haar brieven somt Zr. Corda op wat de zusters kwijt waren:

> 'Al onze wollen dekens, dus vier. Twee wollen doeken. Drie van onze mooiste jasjes. Vier horloges, mijn vulpen. Vier grote rozenkransen. Drie ringen (die van Moeder kon niet af en ze dreigden nog de vinger af te snijden). Onze kruisjes, gordels, sloven, Moeders geld, twee paar kousen. Vier getijdenboekjes en vier afbidboekjes.[91] Ook de brillen van Zr. Aloysia en Zr. Polycarpa. De bril van Moeder Melanie had de hoofdman weer aan pater Buxin teruggegeven'.

Bovenal waren de zusters blij dat zij er levend vanaf waren gekomen, en samen baden zij het *Te Deum*. De precieze opsomming van de spullen maakt overigens duidelijk hoe belangrijk kleding- en hulpstukken voor hen waren, in een tijd van schaarste en in een streek met een guur landklimaat en koude nachten. Ook vertelt het iets over de rovers. Arme sloebers

[91] De term 'afbidboekje' komt wel vaker voor in de kronieken en correspondentie. Waarschijnlijk gaat het hier om het eigen gebedenboek van de Congregatie: *Bijzondere gebeden ten gebruike van de Congregatie der Zusters van Liefde onder de benaming van Dochters van Maria en Jozef te 's-Hertogenbosch*, Sint-Michielsgestel: Instituut voor Doofstommen, 1924.

waren het, maar toch konden zij het niet over hun hart verkrijgen om de zusters van hun kleren te beroven. Wat zouden zij met die boekjes gedaan hebben?

De vier beroofde zusters strandden onderweg naar Pa-kou in Ling-yuan, waar ze een half jaar zouden bivakkeren en verder gingen met het werk dat in mei 1945 was afgekapt. Terugblikkend vertelt Zr. Corda over deze episode:

> 'We zijn ongeveer een half jaar in Ling-yuan geweest en ik kijk daar met vreugde op terug. Dat kwam omdat we – zonder zelf iets te bezitten – toch veel goed konden doen. We voelden ons bevrijd van de Jappen, hadden (nog) geen last van de communisten en het deerde ons niet dat ook "Den Bosch" ons ongemoeid liet'.

Maar daar in Den Bosch was men uiteraard al geruime tijd heel ongerust. Groot was de opluchting toen op 18 februari 1946 eindelijk bericht werd ontvangen dat alle zusters in China nog gezond en wel waren. 'We hebben Onze Lieve Heer bedankt door een hartelijk *Te Deum*'.

Pas in juni 1946, 2½ jaar nadat ze naar de retraite in Ter Pijnbomen waren gegaan, kwamen de zusters van de statie Pa-kou weer thuis. Het opruimen van de mestvaalt die de communistische soldaten van hun huis hadden gemaakt was een heel karwei, maar veel erger was het dat de zusters niet meer op een normale wijze in contact konden komen met de bevolking. Bij zowel christenen als niet-christenen was de angst groot om later voor een volkstribunaal te moeten verschijnen als de communisten zouden terugkeren. Toch kijkt Zr. Corda op deze periode met tevredenheid terug. Het kleine team slaagde er binnen een jaar in om de kwijnende parochieschool en de dispensaire weer enigszins op poten te zetten, en stelde zich beleefd of zelfs onderdanig op tegenover de achterdochtige maagden-onderwijzeressen. De rollen waren nu omgekeerd. Zr. Corda legde zich vooral toe op de godsdienstlessen waar de maagden nauwelijks aandacht aan besteedden.[92]

Waar moest het naartoe met China en met de Kerk in China? De verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog waren hier niet minder geweest dan in Europa, maar ook daarna nog werd het land verscheurd door strijd. Om de situatie beter het hoofd te kunnen bieden wilde paus Pius XII de Kerk in China versterken door nog sneller dan voorheen inlandse bisschoppen te benoemen. In 1946 werden de meer dan

[92] Archief DMJ China I 19.2. Al lang voor de komst van de zusters naar Oost-Mongolië gaven de maagden godsdienstles aan kinderen en volwassenen. De lessen bestonden echter voornamelijk uit het van buiten laten leren van geloofswaarheden en het inprenten van angst voor de eeuwige verdoemenis, zie Taveirne, 'Han-Mongol Christian Communities', 261-262.

Mao Zedong, aanvoerder van de communistische strijders tegen Chiang Kai-shek en vanaf oktober 1949 leider van de Volksrepubliek China.

honderd apostolisch-vicariaten omgezet in bisdommen.[93] Toen verbleven er nog ruim 3000 mannelijke en 2200 vrouwelijke missionarissen in China om de vele duizenden inlandse priesters, religieuzen, catechisten, onderwijzers, onderwijzeressen en maagden bij te staan.[94] Het Vaticaan en de westerse mogendheden gingen ervan uit dat China zich zou herstellen onder president Chiang Kai-Shek. Vol vertrouwen in de goede afloop stuurden sommige congregaties, zoals de Kleine Zusters van Sint Jozef, zelfs nieuwe missionarissen naar China![95] De geschiedenis nam echter een heel andere loop. Moegestreden tegen de Japanse bezetter was het nationale leger van China niet meer opgewassen tegen de communistische rebellen die bovendien tot de tanden bewapend waren door de Sovjet-Unie. Onder leiding van Mao Zedong († 1976) rukten de op meedogenloze wijze tekeergaande rebellen steeds verder op. Er kwam een grote vluchtelingengolf op gang en de Dochters van Maria en Joseph gingen mee met die golf. Er zat niets anders op. De zusters vluchtten richting kust. Als eersten gingen die uit Ter Pijnbomen.

3.26 Op de vlucht voor de Roden

Uit het verslag dat Zr. Leonardo vervaardigde over de vlucht voor de communisten of Roden wordt duidelijk dat de zusters uit Ter Pijnbomen stuk voor stuk een engelbewaarder hadden. Tussen de kogels en de bommen door konden zij in april 1947 het vege lijf redden en richting Chao-yang gaan. Over de ontberingen en bedreigingen onderweg en de gemoedstoestand van de zusters vertelt Zr. Leonardo: 'Die gemoedstoestand is het beste weer te geven

[93] Apostolische constitutie *Sinarum*, 11 april 1946.
[94] Mulders, *Missiegeschiedenis*, 497-504.

[95] Zie bijvoorbeeld de roman Pleysier, *De Gele Rivier is bevrozen*, gebaseerd op brieven van een tante die met andere Zusters van Sint Jozef in 1946 een dispensaire startte bij de kathedraal in Kalgan (Zhangjiakou), niet ver van de staties van de Dochters van Maria en Joseph. Deze zusters wilden niet vluchten voor de communisten en werden pas in 1952 uit China verbannen. Twee jaar later werd ook hun grote steun en toeverlaat, Mgr. Quintinus Pessers o.f.m. uit China verbannen.

met "Vader, laat deze kelk aan ons voorbijgaan", maar we trachtten er ook bij te zeggen: "Niet mijn wil maar Uw wil geschiede"'. Op cruciale momenten kregen hun engelbewaarders zelfs een menselijke gedaante: christelijke families die hun huis beschikbaar stelden om te overnachten.

Na nog even terug te zijn geweest in Ter Pijnbomen, waar ze konden aanschouwen dat de hele missie in puin lag, werden ze met veel moeite door de regeringstroepen van Chiang Kai-Shek – de frontlijnen verschoven voortdurend – naar Chao-yang overgebracht. Het verblijf in Chao-yang duurde niet lang. In juni moesten alle daar verblijvende zusters verder op de vlucht. De maagdenschool, die zo goed en zo kwaad als het kon van Ter Pijnbomen naar Chao-yang was overgebracht, werd nu ontbonden. Wie naar haar ouderlijk huis kon gaan, moest dat maar doen. De zusters en hun metgezellen konden nog met de trein verder naar het oosten vluchten, naar de kust. Verdeeld over twee groepen en met achterlating van het grootste deel van de bagage, bereikten zij de Noord-Chinese havenstad Tien-tsin, het huidige Tianjin, op dat moment een vrijplaats waar Amerikaanse soldaten gelegerd waren.

De achterste van de twee groepen, een reisgezelschap van ruim veertig personen (zusters, broeders, paters, maagden en een postulante), kon met de allerlaatste trein de allesvernietigende communistische troepen maar net voorblijven. In Tien-tsin vonden de zusters logies bij de Vincentianen of Zusters van Catharina de Labouré, medezusters van de in 1870 omgebrachte martelaressen van de Heilige Kindsheid. Korte tijd later arriveerden daar de vier zusters uit Pa-kou. Ook die mochten na een gevaarvolle tocht blij zijn met hun engelbewaarders. En zo waren in juli 1947 bijna alle zusters, vijftien van de zeventien, veilig aangekomen in Tien-tsin. Daar vierden zij met een rolletje pepermunt hun 25-jarig verblijf in China. Alleen Moeder Immaculée en Zr. Marie Magdalena waren er niet bij. Terwijl hun medezusters oostwaarts vluchtten, waren zij teruggegaan naar Shan-wan-tzû, om de inlandse zusters die daar nog waren tot steun te zijn.

Om hun eentonig verblijf bij de Vincentianen te doorbreken verlieten enkele zusters op zondag het klooster om met de tram en de bus in de stad naar de kerk te gaan. Dat was een hele uitstap. Toen Moeder Theodosia dat vernam, vond zij het maar niks. Zij verbood de anderen om voortaan nog naar de mis te gaan. Hierop terugblikkend vertelt Zr. Corda dat de zusters wel voelden dat de situatie niet zo kon blijven en dat het verlangen groeide om naar Europa terug te keren.[96] Uit de bittere bijklank van haar woorden wordt duidelijk dat de zusters heel veel verloren hadden, niet alleen alles wat ze in de missie hadden opgebouwd, maar ook de onderlinge eenheid van hart en ziel.[97]

[96] Franken e.a., *Naar het land van Chiang Kai-Shek en Mao-tse-Toeng*, 89.

3.27 Geloofsafval

Over de meedogenloze werkwijze van de communisten om resoluut een einde te maken aan het christendom in China lezen we in het ooggetuigenverslag van de marteldood van priester Jozef Tchang in oktober 1947 uit Tch'en-fong.[98] De details van de gruwelijke folteringen blijven hier achterwege, het onderstaande dient vooral als illustratie van de wijze waarop de nieuwe machthebbers redeneerden, of anderen lieten redeneren.

Op zeker moment moest Tchang, samen met nog drie priesters en zes maagden, verschijnen voor een publiek van honderden christenen, die door de communisten waren opgetrommeld. Daar werden ze ondervraagd, beschuldigd, geslagen en veroordeeld door diezelfde christenen. Enkele van de aanklachten:

- De priesters dwongen ons alle weken een dag niet te werken, daardoor zijn wij verarmd.
- De priesters dwongen ons alle weken een dag geen vlees te eten, daardoor zijn wij verarmd.
- De christenen moesten aan de priesters geld geven om hen te onderhouden, dat geld moeten wij terugkrijgen.

Een vrouw riep: 'De hen die ik aan de priester heb gegeven heeft per jaar honderd eieren gelegd: ieder ei kan een hen voortbrengen en iedere hen kan weer honderd eieren per jaar leggen. Het is nu tien jaar geleden, ik eis al die hennen en eieren terug'. Dat was een absurde eis; consequent doorgerekend had de priester vele miljarden kippen en eieren moeten geven ter compensatie. Wellicht was deze aanklacht mede bedoeld om duidelijk te maken dat het verleden niet meer goed gemaakt kon worden. Na het verhoor door de (voormalige) christenen volgde het verhoor door de communisten:

- 'Bestaat er een God?' De aangeklaagden antwoordden 'ja', want zij wilden God niet loochenen. De communisten sloegen hen totdat zij er zelf moe van waren.
- Is Christus mens geworden?
- Hoe kan God een mens worden?
- Hoe kan een maagd baren?

[97] In kloostergemeenschappen zoals de Congregatie liet men zich in de regel niet negatief over elkaar uit. Met haar opmerking over Moeder Theodosia maakt Zr. Corda duidelijk dat zij deze eigenlijk té autoritair vond in haar opstelling naar de andere zusters. Daarmee komt zij echter pas jaren na het gebeurde.

[98] Overgenomen door een van de zusters, Archief DMJ I China 25.2.1. Deze martelaar mag niet verward worden met de gelijknamige Scheutist die tot 1979 vastzat in een werkkamp. Weer een andere priester, Louis Tchang-Chen-fou, had als jonge man zijn studie kunnen doen op kosten van de Congregatie, en is net als Jozef Tchang door de communisten vermoord. Daarnaast gedenken de Scheutisten pater Petrus Chang die in 1948 is bezweken nadat hij door de communisten gevangen was genomen.

De antwoorden van de arrestanten bevielen niet, waarna de mishandelingen voortgingen tot de dood was ingetreden.

Het verslag gaat verder over nog enkele priesters, maagden en weeskinderen die aan hun geloof niet wilden versagen en daardoor gestorven zijn als martelaar. Zij deinsden er niet voor terug om de naam en het kruis van Christus te belijden waarvan de apostel Paulus zegt dat zij 'voor joden een aanstoot en voor heidenen een dwaasheid zijn' (*1 Korintiërs 1,23*). De tribunalen en volksgerechten van kerkelijke personen die niet alleen door anderen werden beschuldigd maar vaak ook, na intensief te zijn gehersenspoeld, zichzelf beschuldigden, zouden nog jaren doorgaan.[99]

3.28 Repatriëring (1947-1948)

Natuurlijk overwoog het congregatiebestuur om alle zusters terug naar Nederland te laten evacueren. Aan Mgr. Janssens werd voorgesteld om met iedere zuster individueel een gesprek te voeren en te vragen of ze wilde blijven of vertrekken. De zusters, 'met de echte missiegeest bezield', wilden allemaal blijven. Op 28 september 1947 vertrokken alleen Zr. Aloysia en Zr. Josefo noodgedwongen naar Nederland vanwege een hardnekkige kwaal van eerstgenoemde. Na een vliegreis met de nodige tussenstops kwamen zij twee weken later, op 13 oktober, in het Moederhuis aan, waar luide het Te Deum werd gezongen.

Ongetwijfeld werden de twee gerepatrieerden door Moeder Elise en haar assistenten goed uitgehoord, met als gevolg dat de Congregatie nog steeds in de missie geloofde. Dat betekent dat beiden met veel overtuigingskracht konden praten en de alarmerende persberichten over de toestand in China goed konden relativeren.[100] Wel werd besloten om Moeder Theodosia en Zr. Mechelina te laten terugkeren naar Nederland, de eerste vanwege haar hoge ouderdom en de tweede vanwege haar slechte gezondheid. Zr. Corda mocht meekomen om in eigen land vakantie te houden en eens goed aan te sterken. Daarna mocht ze weer teugkeren naar China. Tevens wees de Congregatie Zr. Charitas aan als de nieuwe overste, ter vervanging van Moeder Theodosia.

Begin 1948 begon het drietal aan de lange thuisreis. Na eerst een weekje in Peking en vervolgens nog enkele dagen in Sjanghai bij andere religieuzen gelogeerd te hebben (respectievelijk

[99] Niet alleen katholieken maar ook protestanten werden getroffen, zie bijvoorbeeld Hunter, *Duisternis over China*.

[100] Dat de media het inderdaad aan het verkeerde eind konden hebben, blijkt op frappante wijze uit een bericht in de katholieke pers (zoals de *Katholieke Illustratie* van januari 1948) dat de bisschop van Zhangjiakou, de uit Tilburg afkomstige Mgr. Quintinus Pessers o.f.m, samen met een medebroeder en tien medegelovigen door de communisten was vermoord. Enkele jaren later zou blijken dat Mgr. Pessers nog in leven was. Pas in 1954 zou hij, met de laatste buitenlandse religieuzen, uit China verbannen worden en pas in 1995 zou hij 'echt' overlijden in Weert.

De Beverwijkse familie Bleeker leverde maar liefst acht zussen/zusters aan de Congregatie! Deze foto is gemaakt in Amsterdam na de terugkeer van Zr. Theodosia uit China. Zittend van links naar rechts: Zuster Antoinette, Zuster Theodosia, Zuster Imelda (foto), Zuster Cordula. Staand van links naar rechts: Zuster Benita, Zuster Redempta, Zuster Imelda (2e) en Zuster Cornelia. *Archief DMJ.*

de Franciscanessen van Heerlen, en de Zusters van het Heilig Hart van Sophie Barat), vertrokken zij op 2 februari uit Sjanghai om drie dagen later op Schiphol te arriveren. Moeder Theodosia, die als een uitgeputte oude vrouw uit China was vertrokken, zette als een kwieke levenslustige vrouw weer voet op Nederlandse bodem. In Amsterdam werd nog een groepsfoto gemaakt van alle zusters van de Choorstraat die tot de Beverwijkse familie Bleeker behoorden: Zr. Theodosia met haar twee zussen Zr. Antoinette en Zr. Cordula, en haar vier nichtjes, Zr. Benita, Zr. Redempta, Zr. Imelda en Zr. Cornelia, allemaal Bleekers.

De intercontinentale reizen die de zusters naar China maakten en vandaar weer terug naar Nederland verbeelden als het ware hun missiewerken. De goed voorbereide lange bootreizen en een enkele treinreis naar China werden gevolgd door noest en weerbarstig werk. Toen ging het stap voor stap bergop. De snellere en meer geïmproviseerde vliegreizen brachten hen weer thuis, de missielasten vielen van hun schouders. Toen ging het in vliegende vaart bergaf.

Nog in dezelfde maand februari kreeg het congregatiebestuur enkele berichten van Mgr. Janssens. Tot dan toe had hij zich steeds verzet tegen repatriëring, maar nu drong hij aan op de tijdelijke terugkeer van alle zusters, 'omdat de toestand steeds onzekerder werd'. Ontroerend is zijn brief (d.d. 8 februari 1948) aan Moeder Elise:

> 'Zeer Eerwaarde Moeder, laat ze (de zusters) toch terugkomen (naar China) zodra de toestand het toelaat; de stoffelijke puinen zijn al erg genoeg. Wij mogen toch zeker het zielenheil niet prijsgeven, dat kan Gods wil niet zijn. Ik blijf rekenen op uw steun, anders zou ik de zusters niet laten vertrekken'.

In dezelfde brief zegt Janssens dat hij het jammer vindt dat hij de laatste twee zusters niet mee kan sturen, Moeder Immaculée en Zr. Marie Magdalena waren nog altijd bij hun novicen in Shan-wan-tzû dat door de communisten bezet was. Ter geruststelling vertelt hij erbij dat zij zeker niet in levensgevaar zijn en zich waarschijnlijk in gezelschap van pater Nols bevinden.

Ook van pater Van Eygen ontving Moeder Elise een brief (eveneens d.d. 8 februari 1948). Hij kon niet voorspellen wanneer de zusters hun werk zouden kunnen hervatten. De Roden rukten steeds verder op en begonnen hun leuze waar te maken: alle godsdienst uitroeien! 'Wat ons rest, is om te hopen en te bidden dat God onze christenen zal beschermen en aan hen kracht zal geven', zo besluit hij zijn brief.

Wat Zr. Immaculée en Zr. Marie Magdalena betreft heeft Mgr. Janssens gelijk gehad, dat

Terugblikkend op een bewogen leven in de missie. Pater Jozef van Eygen bij zijn zestigjarig priesterfeest in 1958. *Archief DMJ.*

wil zeggen dat zij het er levend vanaf hebben gebracht. Tot november 1947 konden zij zich, samen met zeven inlandse zusters, in Shan-wan-tzû goed redden onder het regime dat de communisten aan hen hadden opgelegd. De situatie werd echter steeds schrijnender, de twee zusters werden in de gevangenis gestopt en de inlandse zusters werden naar huis gestuurd. Uiteindelijk konden beiden, in gezelschap van de paters Joseph Nols en Florent Boudewijn ontkomen naar Tien-tsin, waar zij zich op 22 februari 1948 konden verenigen met hun medezusters in het klooster van de zusters Vincentianen. Bij hun aankomst waren zij niet meer herkenbaar als religieuzen. Een toen gemaakte foto toont twee vrouwen die heel wat hebben afgezien.

Op 11 maart landden tien zusters op Schiphol: Zr. Casparina, Zr. Pauline, Zr. Marie Helena, Zr. Charitas, Zr. Crescentia, Zr. Marie Catharina, Zr. Dosithea, Zr. Leonardo, Zr. Melanie, Zr. Polycarpa. Moeder Immaculée en Zr. Maria Magdalena waren nog in China, zij moesten hun reis nog regelen. Over de thuiskomst van het tiental vermeldt de kroniek:

> 'Het was een blij weerzien na 14, 16, voor sommige zusters zelfs na 25 en 26 jaren. Alle zusters waren welvarend en de grootste vreugde was het om te constateren dat ze zo echt de geest der congregatie bewaard hadden en na al wat ze aan ellende en angst verduurd hadden niets liever wensten dan weer zo spoedig mogelijk terug te mogen keren. Ze hadden zo duidelijk de hulp en bijstand van O.L. Heer ondervonden dat de beproeving hen gesterkt had en in verschillende deugden bevestigd'.

Na een afmattende vlucht arriveren Zr. Immaculée, Zr. Magdalena, Pater Boudewijn en Pater Nols in Tien-tsin (Tianjin). *Archief DMJ.*

Over de thuiskomst schrijft Zr. Charitas enkele dagen later:

> 'Eindelijk stonden we weer voor de ons zo bekende voordeur, waar we voor zoveel jaren geleden waren uitgegaan om naar de missie te vertrekken. (...) We waren overvol van dankbaarheid en ook van droefheid, dat we onze dierbare missie moesten verlaten, maar O.L. Heer weet wat het best is en tenslotte zijn het Zijn Christenen en is het Zijn werk en niet het onze. (...) We zijn verlegen met alle hartelijkheid en liefde, die we hier in ons Moederhuis mogen ondervinden. Ze moeten ons toch niet te veel verwennen, anders zal het hard vallen weer weg te gaan. We hopen toch weer spoedig te kunnen teruggaan en in die tussentijd gaan we ons wat perfectioneren. Als het dan vrede is, kunnen we ons werk opnieuw beginnen'.

Op dat moment verbleven Moeder Immaculée en Zr. Marie Magdalena dus nog altijd in China. Pas eind juni 1948 konden zij in gezelschap van een van de paters op een Frans passagiersschip vertrekken uit Sjanghai.
Op 30 juli liep de boot de haven van Marseille binnen en twee dagen later arriveerden de twee eindelijk in het Moederhuis. Over de gezongen dankmis op de morgen na hun aankomst vertellen beide zusters:

> 'Zoiets hebben we sinds 25 jaren niet meer gehoord. Wat een verschil: ons Moederhuis of ons huis: het armste van de arme missie van Oost-Mongolië. En toch hopen wij dat de Zusters bidden om vrede voor het arme China en zoveel ontredderde missiegebieden en dat wij dan weer terug mogen om het verstrooide bijeen te verzamelen'.

De zeventien gerepatrieerde missionarissen waren de Congregatie heel dankbaar voor alle hulp en de hartelijke ontvangst. Maar de meesten van hen wilden terug naar China.

3.29 Zelfevaluatie van de gerepatrieerde zusters

Na thuiskomst hebben Zr. Charitas, Zr. Leonardo en Zr. Corda ieder een evaluatieverslag geschreven, waarvan de hoofdpunten hieronder worden samengevat.[101]

- De maagdenschool

Over de opleiding van de maagden doet Zr. Charitas een boekje open. Al vanaf 1934 was zij belast met de opleiding van de maagden in Ter Pijnbomen. Onder haar bewind werden er steeds minder maagden tot de school toegelaten, met uitzondering van degenen die na enige tijd doorgestuurd konden worden naar het

[101] Archief DMJ I China 19.1 (Zr. Leonardo); China 19.2 (Zr. Corda); China 19.3 (Zr. Charitas).

noviciaat. Dat was overeenkomstig de bedoeling van Mgr. Abels om in de toekomst wrijving en competitie tussen maagden en religieuzen te vermijden. Na de Tweede Wereldoorlog wilde Mgr. Janssens opnieuw beginnen met de maagdenschool. Na Pasen 1947 ging die van start in Ter Pijnbomen, vanwaar de hele bups al snel verplaatst moest worden naar Chao-yang. Nog even konden Zr. Charitas en enkele collega-docenten er hun schouders onder zetten, maar toen was het voorgoed gedaan.

Terugblikkend vertelt Zr. Charitas dat er veel fouten zijn gemaakt. De maagden die met succes hun school voltooiden, kwamen daarna steevast in een kwetsbare positie. Zij ontbeerden voldoende geestelijke begeleiding, deden niet meer aan zelfonderzoek en kwamen maar al te vaak onder invloed van de oudere maagden, die jaloers en rancuneus waren omdat zij zelf geen goede opleiding hadden genoten.

Een groot probleem was dat de paters en de zusters vaak niet op één lijn zaten als het over de maagden ging. Maar al te vaak lieten de eersten zich bedriegen door valse beloften en mooipraterij. 'Het is treurig zoals Mgr. en sommige paters alles voor geloofwaardig houden wat de eerste de beste Chinees hun vertelt'. Naar bedenkingen van de zusters luisterden zij zelden en meer dan eens werd Zr. Charitas gedwongen leerlingen aan te nemen van wie zij vermoedde dat ze niet geschikt waren. Mgr. Janssens was niet zo voor selectie aan de poort, wat hem betrof konden leerlingen ook van school worden weggestuurd als echt gebleken was dat ze ongeschikt waren. Volgens Zr. Charitas zorgde dat juist voor grote moeilijkheden want weggestuurde maagden voelden zich bijzonder in hun eer gekrenkt en vernederd in de ogen van hun familie. Bovendien zijn ze geen aantrekkelijke huwelijkspartij meer.

Zr. Charitas hinkte op twee gedachten. Enerzijds vond zij dat er teveel rotte appels in de mand zaten, dat de selectie aan de poort strenger moest worden, en dat er meer toezicht moest komen op het leven van de maagden buiten de missiestatie. Anderzijds realiseerde zij zich dat beter gekwalificeerde maagden zich gemakkelijk – of onvermijdelijk – zouden opstellen als concurrenten van de zusters van de nieuwe congregatie. Ergo, wat haar betrof kon heel die maagdenschool maar beter worden opgedoekt. Door de politieke gebeurtenissen, de machtsovername van de communisten, was dat vanzelf al gebeurd. Zr. Charitas zag daarin zelfs de hand van de Voorzienigheid. Zij pleitte voor de voortzetting van de inlandse congregatie, waarin alle maagden werden opgenomen die daarvoor voldoende geschikt waren. Dat die congregatie niet goed van de grond is gekomen, was volgens Zr. Charitas voor een groot deel te wijten aan de maagden met hun voortdurende gehekel.

Zr. Pauline in de dispensaire (apotheek) in Pa-kou. De dispensaire was de beste werkplek om met de mensen in contact te komen. *Archief DMJ.*

- Het onderwijs

Zr. Corda vertelt dat het voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog nog niet zo slecht ging met het onderwijs in Chao-yang en Pa-kou. De leerlingenaantallen groeiden gestaag en organisatorisch had men de zaken goed voor elkaar. De samenwerking met de maagden verslechterde echter voortdurend, omdat dezen, onder invloed van de Japanse bezetters, 'de moderne geest' overnamen. Waar Zr. Corda op doelt, is dat de Japanse bezetters aan de Chinezen, dus ook aan de maagden, duidelijk maakten dat de Europese beschaving niet superieur was, dat de Europese soldaten niet onoverwinnelijk waren, en dat hun kennisoverdracht tekortschoot.

Daarnaast steekt het Zr. Corda dat de paters zich zo vaak halfslachtig opstelden. Zij kreeg zelfs van hen te horen: 'Jullie Europese zusters kunt niets van de Chinese Maagden verdragen', terwijl dat pertinent niet waar was. Zij haalt zelf een voorbeeld aan uit de maanden dat zij in 1946 les gaf in Ling-yuan. Er waren zoveel leerlingen dat ook een maagd in dienst werd genomen voor de taallessen. Op zekere dag waagde die het om Zr. Corda te verbieden om nog godsdienstlessen te geven. Zr. Corda wilde niet dat deze maagd de baas over haar speelde, maar kreeg brutaal van haar de wind van voren: 'Monseigneur [Janssens] heeft mij aangesteld tot hoofd van de school en hij zei erbij: "Zr. Corda begrijpt niets van de Chinese toestanden, een Chinees moet hoofd zijn". Daar lag ik'.

Dit voorval was volgens Zr. Corda kenmerkend voor: (1) het onvoorzichtig handelen van de paters, die het op precaire momenten niet voor de zusters opnamen; (2) de onwil van de Chinezen, zij wilden gewoon van de zusters af; (3) de afkeer die de Chinezen hadden van buitenlanders in het algemeen. Ondanks dat alles hoopt Zr. Corda dat er ook in de toekomst voor haar nog plaats zal zijn in het onderwijs in dit deel van China, met name in het godsdienstonderwijs.

Zr. Leonardo vertelt eveneens over de zwakke positie van de zusters in het onderwijs. Ook al gingen de zusters met een bisschoppelijke benoeming aan de slag in de (parochie) scholen, daarnaast gold dat iedere school financieel geheel afhankelijk bleef van de plaatselijke pastoor. 'En… wie de centen heeft, is de baas'. Gevolg was dat de zusters voortdurend te maken hadden met de onevenredig grote bemoeienis van de pastoor, ergernissen en – dat komt steeds weer terug – gezagsverlies onder de maagden die eveneens waren aangesteld als leerkracht. In de toekomst moest dat anders. Dispensaires en toekomstige kraamklinieken kunnen de zusters zonder verdere problemen zelf regelen, maar scholen moeten in China van overheidswege altijd een Chinees hoofd en Chinese leerkrachten hebben, er moet dus iets bedacht worden om de zusters een betere positie te geven, ook al zijn ze niet meer de baas. Want 'ook in een ondergeschikte bediening in school kunnen we, dunkt me, veel goed doen, al is het niet zo te zien. Maar onze taak is dan moeilijk en delicaat en zonder de schittering van uitwendig succes'.

- Zwakke eigen organisatie

Zr. Leonardo en Zr. Charitas wijzen ook op het feilen van de Congregatie zelf. Al met al zijn de zusters in 25 jaar tijd te weinig met hun liefdewerken naar buiten getreden. Dat ligt deels aan het apostolisch vicariaat Jehol (vanaf 1946 een bisdom), dat veel te centralistisch was ingesteld en van de zusters geen eigen initiatief verwachtte, deels aan het ontbreken van een directeur die het bij de besluitvorming voor de zusters had kunnen opnemen, maar voor het grootste deel aan de zusters zelf. De overste – Moeder Theodosia – was wel heel deugdzaam, maar net als sommige andere zusters had zij geen 'missiehart'. Bovendien was zij naar China gestuurd toen zij al bijna zestig was, terwijl er behoefte was aan een overste die vooruitstrevend was, en die begrip kon opbrengen voor wat er leefde onder de mensen en onder haar medezusters. Voor de moeilijkheden waarop men bij het echte missiewerk stuit, hadden de zusters niet veel aan Moeder Theodosia. Het was sowieso een grote handicap dat bijna de helft van alle zusters nauwelijks Chinees sprak of verstond.

Aan het slot van haar verslag zegt Zr. Leonardo dat het heel belangrijk is, én voor de zusters én voor de missie, dat degenen die in de toekomst gestuurd worden een duidelijke voorliefde voor het missiewerk moeten hebben. Ook zouden *alle* zusters in de missie het Chinees voldoende machtig moeten zijn. Haar evaluatie is bepaald niet als een sluitstuk bedoeld. Zij gaat ervan uit dat, zodra de omstandigheden ten goede zijn gekeerd, de missie kan worden voortgezet maar dan wel met een betere organisatie. Haar eigen voorkeur gaat uit naar een nieuwe missie in een grote stad, met (1) een dispensaire, kraamkliniek, en 'daaruit voortkomend' een weeshuis; (2) een kleuterschool en lager en middelbaar onderwijs; (3) een nijverheidsschool om de hogere stand te trekken met vakonderwijs.

De conclusie van Zr. Charitas is tamelijk ontnuchterend: 'We hebben in deze 25 jaren voor het uiterlijke weinig gepresteerd, maar O.L. Heer zal de goede wil wel voor de daad genomen hebben en we hebben er tenminste de voldoening van, met zeer weinig voldoening gewerkt te hebben'. Deze laatste opmerking komt heden ten dage cryptisch over, maar past toch helemaal in de traditie van de Congregatie. Volgens de Regel mochten de zusters hun werkzaamheden niet verrichten voor hun eigen voldoening. De zusters hebben zich dus goed aan de Regel gehouden en dat gaf weer een ander soort voldoening.[102]

Net als het Congregatiebestuur gingen de gerepatrieerden er nog steeds van uit dat zij weer naar China konden reizen zodra het politieke tij gekeerd was. Dat tij keerde echter niet en van uitstel kwam afstel. Eind 1950 bereikte de Congregatie een verzoek om de oud-missionarissen – vanwege hun taalkennis! – ter beschikking te stellen aan de missie in

[102] Geheel in de ascetische traditie van de Kerk keurt de Regel van de Congregatie vormen van eigenliefde en gehechtheid aan eervolle zaken af, zie bijvoorbeeld *Bijzondere regelen der Zusters van Liefde*, 70-75 ('Over de Versterving'), 60-65 ('Over de Ootmoedigheid').

Makassar in Zuid-Celebes. Daar woonden namelijk veel Chinezen, die voor de communisten hun land ontvlucht waren. De Congregatie vond dit een reële optie, maar ging op advies van Mgr. Janssens niet op het verzoek in. Deze oordeelde dat het moeilijk zou zijn om de zusters, nadat ze waren ingewerkt in Makassar, terug te halen naar China, waar ze immers het hardst nodig waren. Daar zouden ze echter nooit meer arriveren. Het land was hermetisch van de buitenwereld afgesloten. Voor het Chinese volk, dat al generaties lang zoveel had geleden, moest het ergste nog komen. Van 1958 tot 1962 heerste in China 's werelds grootste hongersnood aller tijden, het dodental beliep tussen de 20 tot 45 miljoen mensen.[103]

3.30 Terugblik na vijftig jaar

In 1996, dus bijna vijftig jaar nadat ze uit China was vertrokken, blikt de dan negentigjarige Zr. Corda in enkele interviews terug op de missie. De eerste jaren na haar aankomst in China bracht zij in Ter Pijnbomen door. Over die periode laat zij zich rond vernietigend uit:

> 'Op zondagen was het erg saai. We leefden heel besloten, we hadden geen idee wat er buiten de missiepost gebeurde. Achteraf was het in mijn ogen helemaal geen missiewerk wat we daar deden. Je was een vreemdeling, je had alles verlaten omwille van God, maar het missieleven zoals nu, het omgaan met de mensen, dat kenden we daar helemaal niet. Het werk viel tegen, je was niet genoeg onder de mensen, met de mensen uit het dorp had je geen contact. Ik dacht wel eens als ik in de aardappeltuin liep: kon ik maar doorlopen naar de Choorstraat. Zo'n heimwee had ik. Maar dat kwam doordat we in de Pins zo vreselijk afgesloten waren'.[104]

Over haar verblijf en werk in Chao-yang en later in Pa-kou laat zij zich een stuk positiever uit. In beide plaatsen was zij in staat om (mede) het onderwijs verder uit te bouwen en godsdienstlessen te verzorgen aan de meisjes van de hoogste klassen. In die plaatsen had zij veel meer contact met de bevolking, al kon ze duidelijk merken dat de Chinezen de zusters maar rare wezens vonden.

Onvermijdelijk komt de relatie met de maagden weer ter sprake. Het was de bedoeling dat de zusters leiding zouden geven aan de maagden. Maar wat bleek: de zusters fungeerden zelf slechts als dienstmaagden van de paters, en de inlandse maagden lieten zich niet de kaas van het brood eten door hun geïmporteerde concurrentes! Onder de Japanse bezetting, dus tijdens het zogenaamde keizerrijk Mantsjoekwo, verwijderden de maagden zich nog verder van de zusters. Zr. Corda's verblijf in Ling-yuan tijdens en na de oorlogsjaren komt in het interviewverslag niet echt uit de verf, maar lijkt in ieder geval, ondanks de totale chaos in het land, niet teleurstellend te zijn geweest voor haar en haar drie medezusters.

Uit de weergave van de interviews kunnen we slechts concluderen dat het 'werk' – want werk hebben de zusters veel verzet – pas 'missie' werd toen de geijkte kaders waren weggevallen. Terug in Nederland kwam Zr. Corda in een gat terecht. Dat verbeterde pas nadat ze overste was geworden van de afdeling in Grevenbicht waar de zusters in het onderwijs stonden. Daar leefden zij in goede verstandhouding en nabuurschap met de parochie en de buurt, zoals dat in China ook had moeten zijn. Eindelijk had ze het naar haar zin, maar dat belette haar niet om in 1959 met de eerste lichting Dochters van Maria en Joseph naar de missie in Congo te gaan. Om te besluiten: 'In Afrika heb ik het toen helemaal gevonden. Daar leefde ik echt met de mensen mee. Op die manier had ik in China al missionaris willen zijn'.

Voor een belangrijk deel komt de strekking van de hierboven samengevatte interviews overeen met het eerdere evaluatieverslag van de gerepatrieerde missionarissen. Maar er zijn ook duidelijke verschillen aan te wijzen, die alles te maken hebben met de tijdskloof van bijna vijftig jaar. Voor de zusters die naar China vertrokken was er niets zo belangrijk als het dopen van 'heidense' kinderen. Zo werden hun zieltjes gered voor de hemelse zaligheid en konden zij met hun voorspraak vanuit de hemel de missie helpen. Deze geloofsvoorstelling hing samen met het zogenoemd metafysisch gods-, mens- en wereldbeeld, volgens hetwelk er een wisselwerking bestaat tussen de aardse werkelijkheid en een andere, bovennatuurlijke werkelijkheid. In concreto ging het over de wisselwerking tussen de Kerk in haar bestaansstrijd op aarde aan de ene kant en de goddelijke, hemelse werkelijkheid aan de andere kant.

Tijdens en vooral na de oorlogsjaren, toen zoals gezegd de geijkte kaders wegvielen, leek die fixatie op de bovennatuur te verminderen. Het kwam er primair op aan om samen met de Chinese gelovigen iets op te bouwen. Terug in Nederland, in Grevenbicht werd het voor Zr. Corda steeds belangrijker om samen Kerk te zijn en dat zette zich door in Congo. Wat er nog over was van het vastomlijnde gods-, mens- en wereldbeeld zou bij haar en vele van haar medezusters verder verdwijnen in de jaren tijdens en na het Tweede Vaticaans

[103] Zie bijvoorbeeld Vlaskamp, 'Wie durft China's geheugen op te frissen?'.

[104] Eijt, 'Mensen Gods liefde leren kennen', 102.

Concilie (1962-1965), toen de Kerk haar pretentie opgaf alleenzaligmakend te zijn. Alles veranderde. In China waren de paters Scheutisten voor de zusters nog heren om te dienen, in Congo waren zij gewoon toffe collega's geworden. In de jaren zeventig en tachtig gingen de veranderingen in de Kerk – en zeker in het denken van de gelovigen – in een rap tempo verder. Ook de zusters raakten vertrouwd met de discussie over 'de vrouw in het ambt'. Ten tijde van de missie in China zou zoiets als blasfemie hebben gegolden.

Naarmate het historisch inzicht groeit kan het gebeuren, of zelfs noodzakelijk zijn, dat mensen hun oordeel over het verleden wijzigen. Bij Zr. Corda was dat duidelijk het geval. Met dat alles mag echter niet vergeten worden dat zij en alle andere missionarissen in China handelden met de oprechte intentie om hun medemensen te helpen, dat zij ook daadwerkelijk veel goeds hebben gedaan, en dat zij de door de paters Scheutisten verzorgde liturgie als een onmisbare geestelijke krachtbron hebben ervaren.

3.31 Het lot van de Chinese zusters

Toen pater Nols en pater Boudewijn samen met Moeder Immaculée en Zr. Marie Magdalena naar Tien-tsin vluchtten, moesten zij noodgedwongen hun verzwakte confrater, pater André Baert, achterlaten in Shan-wan-tzû. Daar is hij nog enkele jaren gebleven in gezelschap van enkele inlandse zusters, tot hij door het communistisch regime voorgoed werd verbannen. Van hem is bekend dat er begin jaren vijftig in de voormalige missiepost Tat-chèng-Za nog vier Dochters van Maria woonden onder heel moeilijke omstandigheden.[105] Hoe het verder is gegaan weten we niet. Ook over het noviciaat hebben we bijna geen gegevens. Volgens Moeder Immaculée zijn alle schriftelijke stukken over de inlandse congregatie door de communisten verbrand of verscheurd, net als de boeken die er nog waren. Andere gegevens heeft zij op verzoek van de paters zelf vernietigd.

De schaarse informatie die later nog doorsijpelde gaf geen reden tot vreugde. In 1950 vertrok Zr. Leonardo weer naar de missie, ditmaal naar Java, waar zij tot overste in Wonosobo was benoemd.[106] Daar kreeg zij in 1953 onverwacht bezoek van een Chinese pastoor, afkomstig van het vicariaat van Yen Ki, net als Jehol in het noorden van China. Hij wist te vertellen dat veel van de inlandse paters en broeders inmiddels buiten China verbleven. Een zinnetje blijft intrigeren: 'Van onze Chinese Zusters wil hij jammer genoeg niets vertellen'. Waarom wilde die pastoor dat niet?

[105] Mededelingenblad bestuur 1967.
[106] Negen jaar later zou ook Zr. Corda weer naar de missie vertrekken, naar Kabuluanda in toen nog Belgisch-Congo.

Bij gelegenheid van de heiligverklaring van de 120 Martelaren van China, op 1 oktober 2000, vervaardigde Monica Liu dit schilderij. Rechts, in het wit, zeven Franciscanessen Missionarissen van Maria, onder wie Marie-Adolphine van Ossendrecht. Zij werden al in 1946, nog voor de communistische machtsovername, zaligverklaard. *Wikimedia Commons.*

Wist hij helemaal niets te vertellen, of vond hij het te verdrietig om te vertellen?[107] In hetzelfde jaar verschenen er enkele brieffragmenten van de pater Scheutist en missionaris Andreas (André) van den Eerenbeemt in *De Heeriaan*.[108] Samen met de bisschop van Jehol, Mgr. Oste, en talrijke anderen was hij in de gevangenis terechtgekomen. Na negen maanden, inmiddels was dat september 1952, werden beide geestelijken door de communisten voor eeuwig uit China verbannen vanwege hun 'imperialistische misdaden'. Ontgoocheld schrijft hij naar de zusters:[109]

> 'Priesters en zusters en ook de overgrote meerderheid van onze christenen houden zich kloek, maar wat kunnen ze anders doen dan alleen maar bidden? In de kerk rustig bidden is ook al niet meer mogelijk. Die kerels komen binnen al rokend, pakken de kerkboeken af, lachen de mensen uit, lopen met de priesters mee die de H. Communie uitreiken, maar de Chinezen blijven daar rustig onder. Die mensen hebben al zoveel meegemaakt, dit kan er ook nog wel bij! (…) U moet maar goed blijven bidden voor China. Al hebben ze ons buiten gegooid, we blijven van China houden. De gewone mens daar is het waard! Hier in Hong Kong leven al 1½ miljoen vluchtelingen, zo arm als Job. Wat moet daar allemaal mee aangevangen worden?'

Eind 1954 ontving Zr. Immaculée een brief van pater Van den Eerenbeemts medevluchter Mgr. Oste. Hij schreef dat Zr. Celine, de overste van de inlandse zusters, en Philomena (alweer die naam!), overste van de maagden, in de gevangenis zaten. Wat er met de andere inlandse zusters en maagden was gebeurd, was hem niet bekend. Misschien waren zij teruggegaan naar hun families, misschien waren zij terechtgekomen in werkkampen.[110] Al is men het spoor volledig duister, de hoop op een betere toekomst geeft men niet op. Eind 1957 stuurt Mgr. Oste zijn kerstwens naar de Congregatie in Den Bosch. Hij verzoekt de zusters om te blijven bidden voor de vervolgde christenen in China. Ter bemoediging voegt hij daaraan toe: 'In Hong Kong is het een ware bloeitijd voor de Kerk. Geve God dat dit moge voortduren'.

[107] Zr. Leonardo, 'Aan alle oud-missiezusters van China', in: *De Heeriaan* 4 (1953-1954) 35-36.
[108] Een zus van deze pater was Dochter van Maria en Joseph, Zr. Alphonse, en zou later vertrekken naar de missie in Congo.
[109] *De Heeriaan* 3 (1952-1953) 81-83.
[110] Zr. Immaculée, 'Nieuws uit China', in: *De Heeriaan* 5 (1955-1956) 76-78.

3.32 Overleeft de Kerk in China?

De verdrijving van de buitenlandse missionarissen eind jaren veertig en begin jaren vijftig betekende niet het einde van de Kerk in China. Christenen mochten hun geloof blijven belijden, zij het slechts in overeenstemming met het staatscommunisme. Zo ontstond de zogenoemde 'Patriottische Kerk', met bisschoppen die door de staat zijn aangesteld en die niet het gezag van de paus erkennen. Daarnaast is de Rooms-Katholieke Kerk blijven bestaan in China, zij het clandestien en zonder de faciliteiten van de Patriottische Kerk.[111] De gelovigen willen deze verdeeldheid helemaal niet, zij zien beide Kerken liefst samengaan.

In het laatste kwart van de twintigste eeuw verbeterde de verhouding tussen beide kerkgenootschappen aanzienlijk. In 1988 organiseerde de Ferdinand Verbiest Stichting van de Katholieke Universiteit Leuven een 'cultuurreis' van enkele paters naar China. In Binnen-Mongolië woonden zij een eucharistieviering bij in de kathedraal. Sommige gelovigen hadden er een treinreis van zeventien uur voor over gehad om de bezoekers – waaronder paters Scheutisten – te zien.

> 'Een bomvolle kathedraal. Een koor van veertig seminaristen in toog en rochet. De hele kerk zong alle gregoriaanse gezangen mee in het Latijn. En ze zongen goed. Het is ongelooflijk hoe de mensen dat allemaal hebben onthouden en aan elkaar voort geleerd gedurende ruim dertig jaar kerkvervolging. De kerken hangen weer vol vrome platen, kruiswegstaties, heiligenbeelden. Die moeten ze bewaard hebben tijdens de vervolging, toen de kerken waren omgeturnd tot bioscopen en magazijnen'.

Een van de reizigers, Toon van Bijnen s.v.d., vernam in Peking van een Chinese Franciscanes Missionaris van Maria (alweer een congregatiegenoot van Marie-Adolphine van Ossendrecht!), dat de geloofsvervolgingen helemaal voorbij zijn, dat wat haar betreft de twee Kerken één Kerk zijn en dat die Kerk leeft. Van Bijnen constateert vol vertrouwen dat in China een nieuwe generatie priesters en bisschoppen aantreedt, 'die de zeer levende Kerk van China in handen gaan nemen. Want over missionarissen praat niemand meer. Die tijd schijnt nu wel voorgoed voorbij te zijn'.[112]

In 1990 bezochten enkele Scheutisten, waaronder pater Jeroom Heyndrickx, China. Ook in de voormalige missiepost van Ter

[111] In de jaren vijftig vaardigde paus Pius XII twee encyclieken uit waarin hij de Patriottische Kerk afwees, *Ad Sinarum gentes* (7 oktober 1954) en *Ad apostolorum principis* (29 juni 1958). Voor deze encyclieken en andere pauselijke documenten, zie bij https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index . Voor (ontwikkelingen in) de relatie tussen China en het Vaticaan, zie de *Verbiest koerier*, het kwartaalblad van het Ferdinand Verbiest Instituut te Leuven.
[112] Van Bijnen, 'Weerzien met China'.

Pijnbomen kwamen zij. Daar ontmoetten zij een Chinese maagd en een Chinese priester. Op de foto die pater Heyndrickx van hen maakte en die hij later aan Zr. Corda schonk, is op de achtergrond de kapel te zien, die nog altijd als godshuis fungeert voor de katholieke gemeenschap. Met blijdschap constateerde Zr. Corda dat het 'uitgestrooide zaad toch vrucht had gedragen'.[113]

In 2000 verslechterde de positie van de katholieken in China echter weer. Op 1 oktober van dat jaar vond op het Sint-Pietersplein in Rome de heiligverklaring door paus Johannes-Paulus II plaats van de 120 martelaren van China (87 Chinezen en 33 westerlingen), waaronder Marie-Adolphine van Ossendrecht. Vooral katholieken in Taiwan hadden hierop aangedrongen, te meer omdat de martelaren van Korea en Vietnam al eerder waren heiligverklaard, respectievelijk in 1984 en in 1988.

De datum, 1 oktober, was van belangrijke symbolische betekenis. Dit is immers de feestdag van Theresia van Lisieux, patrones van de missie. Maar het is ook de nationale feestdag van China, omdat op 1 oktober 1949 Mao Zedong op het plein van de Hemelse Vrede in Peking de Volksrepubliek had geproclameerd.

Zo werden de Chinese gelovigen dus in de gelegenheid gesteld om hun liefde voor het vaderland en die voor het geloof met elkaar te verenigen. Althans, zo zag men dat in Rome.

Door Peking werd de heiligverklaring echter opgevat als een affront van de nationale feestdag. De communistische overheid beschouwt de christelijke martelaren als landverraders en hun vervolgers, zoals de Boksers, als nationale helden. De nieuwe heiligen werden in talrijke publicaties ronduit gedemoniseerd, helemaal in de stijl van de Culturele Revolutie aan het einde van de jaren zestig. Maar officieus worden de martelaren nog steeds in ere gehouden door de gelovigen. Grafresten die in het verleden heimelijk waren verstopt in huizen, soms verwerkt als deel van het huis, zijn weer tevoorschijn gehaald en gereconstrueerd op het kerkhof. Voor Chinezen zijn begraafplaatsen heel belangrijk, zo ook de kerkhoven voor de katholieken onder hen.[114]

Geleidelijk aan verdween de kou uit de lucht en er was zeker reden voor optimisme.[115] In maart 2008 konden pater Heyndrickx en zijn reisgezellen – onder hen kardinaal Godfried Danneels – andermaal rekenen op een hartelijke ontvangst in Sung-shu-tsui-tzû.

[113] Hoopvol gestemd is ook de bundel Tang & Wiest, *The Catholic Church in Modern China*. Zie ook Decraene, 'De Kerk in China leeft'.

[114] Mondelinge informatie van pater Jeroom Heyndrickx, 24 juli 2018.

[115] Leung & Wittberg, 'Catholic Religious Orders of Women in China'; Politi & Charbonnier, 'China-Vatican Relations: 1978-2005'; Lazzarotto. 'Prospects for Christianity in China'.

Op 31 maart 2008 verwelkomden ca. 1500 enthousiaste christenen in het Pijnbomendorp een gezelschap van Belgische priesters. Tot schik van de omstanders gaat Mgr. Willy Oost, provinciaal van Scheut, op de foto met een kleuter die nog niet lijkt te delen in de algemene vreugde. *Verbiest Instituut, Leuven.*

Zij konden merken dat het goed ging met de Kerk in China.[116] In 2013 luidde de verkiezing tot president van partijleider Xi Jinping echter een periode in met steeds meer beperkende overheidsmaatregelen op godsdienstig gebied.[117]

Paus Franciscus manoeuvreert veel behoedzamer en tegemoetkomender dan paus Johannes Paulus II in 2000 met de heiligverklaring deed. Zo richtte hij op 26 september 2018 een brief 'aan de katholieken in China en aan de hele Wereldkerk'. Hierin verwijst hij met bijval naar zijn ordegenoot Matteo Ricci.

[116] Heyndrickx, 'Kardinaal Godfried Danneels terug uit China'.

[117] Zie Vervaeke, 'Chinese kerk moet weer in de rode pas lopen'.

Door zeven 'patriottische' – dus door de overheid aangestelde – bisschoppen te erkennen maakt paus Franciscus duidelijk dat verzoening en wederzijds respect voor allen de beste weg is om op verder te gaan.

Ondanks het steeds opnieuw vallen en opstaan van de Chinese Kerk ziet de Franse sinoloog Jean Charbonnier uiteindelijk alles goed terechtkomen. Volgens hem kunnen hervormingsgezinde Chinezen slechts bewondering hebben voor de martelaren die met hun liefdewerken het welzijn van hun noodlijdende (over)grootouders beoogden. De scholing van vrouwen, de opvoeding van meisjes, de medische en andere zorg voor zieke mensen, en de verzorging van verlaten weeskinderen kan men kwalijk als vijandige activiteiten beschouwen. Men krijgt zelfs oog voor de overeenkomsten tussen de Boksers en de latere communistische revolutionairen aan de ene kant en missionarissen aan de andere kant: allen hadden zij hun leven veil voor hun medemensen in China. Dienovereenkomstig moge het oordeel van de geschiedenis zijn.[118]

[118] Charbonnier, *Les 120 martyrs de Chine canonisés le 1er octobre 2000*; Caspers, 'Het voortleven van Marie-Adolphine van Ossendrecht', 39-40.

Overzicht

Dochters van Maria en Joseph in China (Jehol) in volgorde van vertrek: naam, staties, verblijfsjaren.[119]
P = Onze Lieve Vrouw Ter Pijnbomen (Sung-shu-tsui-tzû)

Zr. Casimira van der Linden (overste)	Yen-chow-fu	† 1922
Zr. Crescentia Hak (keuken)	P	1922-1948
Zr. Judoca van Beijsterveld (onderwijs)	P, Mukden	1922- † 1933
Zr. Melanie Segeren (verpleging)	P, Chao-yang	1922-1948
Zr. Immaculée Verhaar (overste)	P, Shan-wan-tzû	1923-1948
Zr. Dosithea van Laerhoven (handwerk)	P, Chao-yang, Pa-kou	1923-1948
Zr. Polycarpa Versteden (keuken)	P, Chao-yang, Pa-kou	1923-1948
Zr. Casparina van Bragt (onderwijs)	P, Pa-kou	1925-1948
Zr. Josefo Klerx (dispensaire, onderwijs)	P, Pa-kou, Chao-yang	1925-1947
Zr. Marie Magdalena Rabelink (dispensaire)	P, Shan-wan-tzû	1925-1948
Zr. Marie Helena de Bruyn (onderwijs)	P	1925-1948
Zr. Aloysia van den Bosch (onderwijs)	P	1928-1947
Zr. Beata van Lieshout (dispensaire)	P, Pa-kou	1928-1935
Zr. Marie Catharina Hulsen (keuken)	P, Chao-yang	1928-1948
Zr. Theodosia Bleeker (overste)	P	1930-1948
Zr. Mechelina Eijsvogels (keuken)	P, Pa-kou	1930-1948
Zr. Charitas Gilberts (onderwijs)	P	1932-1948
Zr. Corda van den Hout (onderwijs)	P, Chao-yang	1932-1948
Zr. Alfrida Martens (keuken)	P, Shan-wan-tzû, P	1934- † 1940
Zr. Leonardo Tooten (onderwijs)	P	1934-1948
Zr. Pauline van Bree (dispensaire)	P, Pakou	1934-1948

[119] Per zuster staan de opeenvolgende staties – of plaats van overlijden – vermeld tot het visitatiebezoek in 1939.

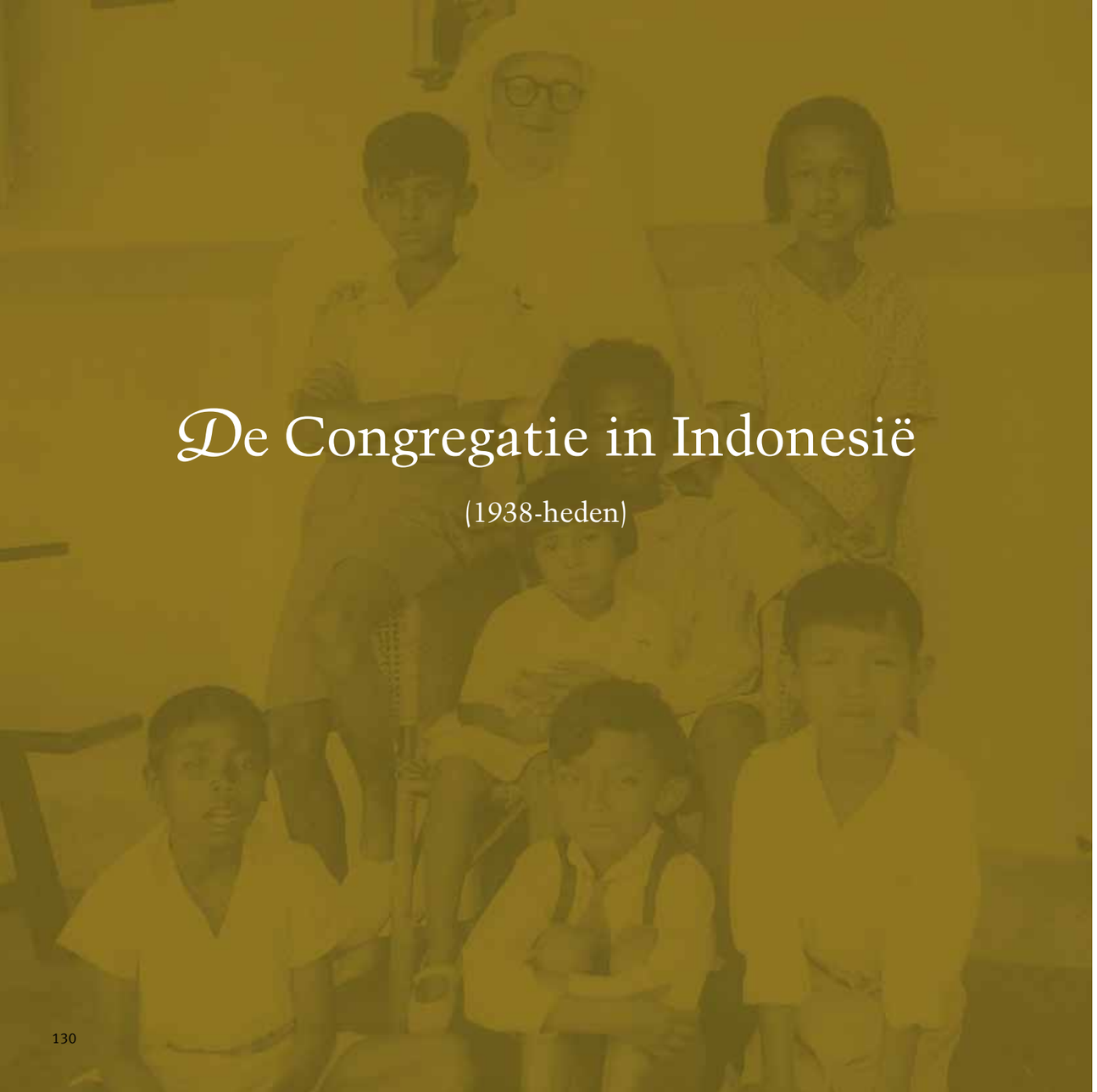

De Congregatie in Indonesië

(1938-heden)

4.01 Vergeefse verzoeken voor de missie

In juli 1929, kort nadat Zr. Venantia van Maanen algemeen overste was geworden, verzochten de paters Kapucijnen aan de Congregatie om te komen werken in de missie in Sibolga op Sumatra.[1] De zusters stonden daar niet onwelwillend tegenover en baden God om de juiste keuze te mogen maken. Met een katholieke school voor voornamelijk Batakse en Chinese meisjes zou men eindelijk enig tegenwicht kunnen bieden aan de protestantse zending, die vrijwel een monopolie positie had in die regio. Bij nader inzien wilden de Kapucijnen de zusters liever in Medan hebben, een verzoek waarmee ze in 1920 ook al waren gekomen. Toen was het niet doorgegaan, en ook ditmaal pasten de zusters, zij het met pijn in het hart. Soms waren kleine details doorslaggevend bij het nemen van een belangrijk besluit. In het geval van de missie in Medan gaf de mening van vicaris Jacobus Pompen de doorslag. Hij vond de Kapucijnen te vertrouwelijk in de omgang.[2]

In april 1930 kreeg de Congregatie een verzoek van de paters Lazaristen om mee te werken in de missie in Soerabaja, maar ook dat wezen de zusters af wegens te weinig geschikte kandidaten. Eind 1933 kwamen de Paters van de Heilige Harten op bezoek in het Moederhuis met het verzoek of de zusters hen terzijde wilden staan in de missie op Bangka. De kroniek vermeldt: ‘Wij moesten dat natuurlijk weer afzeggen bij gebrek aan personeel, met het oog op de vele liefdewerken die in Holland onze krachten vragen’. Begin 1934 meldden de Jezuïeten zich: of de zusters een Hollands-Chinese school in Bandung wilden bedienen? Helaas voor de Jezuïeten, de Congregatie kon geen zusters missen. Later in dat jaar wilde de Jezuïeten de zusters verleiden om een Chinese school te beginnen in Yogyakarta. Ook vicaris Franciscus Hendrikx deed een goed woordje voor hen, maar het mocht niet baten.
‘We meenden onze weigering te moeten volhouden. Men doet beter minder liefdewerken goed, dan meer liefdewerken minder goed’.

Bij het volgende verzoek moesten de zusters weer weigeren, wat hun erg aan het hart ging. In februari 1935 verzocht Mgr. Willekens uit Muntilan (Java) aan de Congregatie om met spoed het ziekenhuis te Ambarawa (ten zuidwesten van Semarang) over te nemen, anders zou dat overgaan naar de protestantse zending. Eerdere verzoeken waren al uitgegaan naar de

[1] Voor dit hoofdstuk heeft de schrijver dankbaar gebruik kunnen maken van het rijke archief van de Congregatie, waarnaar ook verwezen wordt in het *Repertorium van Nederlandse zendings- en missiearchieven* 1800-1960. Voorts zijn er het beknopte overzicht Molengraaf, *Geroepen en toegewijd*, 112-127 en de vele artikelen in De Heeriaan, met name Zr. Veronie Franken,‘De geschiedenis van Indonesië’, 4 delen, in: *De Heeriaan* 41 (2012) en de recent vervaardigde overzichten zoals *Simpul sejarah kongregasi PMY Indonesia / Beknopte geschiedenis Congregatie DMJ Indonesië* (huispublicatie).

[2] De paters hadden meer succes bij de Zusters van Liefde van Tilburg. Deze congregatie stichtte in 1931 een Hollands-Chinese school in Sibolga.

Het koloniale verleden van Nederland is nog goed zichtbaar op de Gouden Koets die dateert uit 1898.
Links, onder koning Willem Alexander, dragen onderdanen uit West-Indië geschenken aan.
Rechts, onder koningin Máxima, doen onderdanen uit Oost-Indië hetzelfde. *Koninklijke Verzamelingen, Den Haag.*

zusters van Maastricht en de zusters van Heythuysen, maar die waren helaas evenmin in de gelegenheid. En zo bleef het maar doorgaan met verzoeken voor de missie. In juni 1935 vroegen de Paters van de Heilige Harten opnieuw om zusters voor meisjesscholen op Bangka en Billiton (Belitung), en in dezelfde maand waagden de Broeders van Huijbergen een kans met een verzoek voor samenwerking op Zuid-Sumatra. Allemaal tevergeefs. Anderhalf jaar later kwam er echter een verzoek voor de missie 'in de Oost' waartegen de zusters, ondanks alle praktische bezwaren, geen nee konden zeggen. Ditmaal was een zekere Mgr. Hermus de vragende partij.

4.02 Het plan van Mgr. Hermus

De handgeschreven geschiedenis van de missie in Nederlands-Indië begint met de vermelding dat Mgr. A. Hermus († 1941), directeur van het Doofstommen Instituut te Sint-Michielsgestel, al geruime tijd de wens koesterde om in Nederlands-Indië met een soortgelijk instituut te beginnen.[3] Hermus was de aangewezen persoon om hierin het voortouw te nemen.

Niet alleen was hij sinds 1909 directeur van het Gestelse instituut (wat hij zou blijven tot 1940, een jaar voor zijn dood), maar vanaf 1917 ook vurig pleitbezorger van een sterke concentratie van het Nederlandse missiewerk op de eigen koloniën. Naast zijn drukke directeursambt bekleedde hij bestuursfuncties in de Missie-Priesterbond en in het Genootschap tot Voortplanting van het Geloof. Een combinatie lag voor de hand: gewapend met de cijfers van de volkstelling die in 1930 in Nederlands-Indië was gehouden, wees hij op de dringende noodzaak om daarginds via de missie deskundige hulp te bieden aan doven. Alleen al op Java kon het aantal doven geschat worden op meer dan 40.000! Deze mensen konden best in eigen land geholpen worden, en dat gold zeker voor de kinderen. Hermus en zijn medewerkers hadden trouwens gemerkt dat de weinige dove kinderen uit de Oost die in Sint-Michielsgestel waren ondergebracht, maar moeilijk aan het klimaat konden wennen.[4]

Nadat hij enkele keren bij hen zijn wens had aangekaart, gingen de Dochters van Maria en Joseph overstag. Op 10 december 1936 besloot de Congregatie om dit liefdewerk in de Oost op zich te nemen. Dat was een hele onderneming, als we bedenken dat de Congregatie voortdurend kampte met personeelstekort en daarnaast

[3] Huiskroniek van de communiteit te Wonosobo, 1938-1998 (periode 1938-1941 in het Nederlands, periode 1942-1950 ontbreekt, periode 1950-1983 in het Nederlands, periode 1983-1998 in het Indonesisch). Deels overlappend, deels aanvullend is de geschiedschrijving in het Congregatiearchief, zie Archief DMJ, H Wonosobo 1 en 2. Voor dit hoofdstuk zijn ook veel brieven geraadpleegd die zusters uit Wonosobo naar Den Bosch hebben gestuurd en andere stukken (vooral H Wonosobo 2.6 t/m 2.20).

[4] Zie De vriend der doofstommen (1936) 47-48, 55-56, 68.

Mgr. A. Hermus wordt door de Indonesische zusters nog altijd geëerd als de geestelijke vader van het doveninstituut in Wonosobo. Hier poseert hij met de vijf eerste Zusters van de Choorstraat die naar Indonesië zijn vertrokken. *Archief DMJ.*

veel zorgen had over de eigen missie in China. Maar dankzij toezeggingen van Hermus' 'eigen' instituut in Sint-Michielsgestel op financieel en personeel gebied was alles realiseerbaar geworden.[5] Dat de nieuwe missiepost op Java zou komen was meteen al duidelijk, op dat eiland woonden immers de meeste mensen en dus ook de meeste doven.[6]

Toen het besluit om naar de Oost te gaan eenmaal genomen was, twijfelde de Congregatie tussen Wonosobo en Bandung als vestigingsplaats voor het nieuwe instituut. Wonosobo lag precies in het midden van Java en kon, vanwege zijn hoge ligging, bogen op een gezond leefklimaat. Bandung was echter veel beter te bereiken en was bovendien een geliefkoosd woonoord voor Europeanen. De zusters vonden dat laatste belangrijk omdat zij streefden naar een pupillenbestand met een gemengde achtergrond. Het nadeel van Bandung was dan weer dat er al een 'neutrale' (dus niet confessionele) instelling voor doven was. De zusters wilden daar niet mee concurreren. Het werd dus Wonosobo. Daar zouden enkele Dochters van Maria en Joseph gaan werken via de speciaal voor hen opgerichte stichting van 'Werk voor misdeelde kinderen in Nederlands Oost-Indië'. Dankzij deze formule was het gemakkelijker voor hen om te overleggen met overheidsinstanties. Mgr. B.J.J. Visser, de apostolisch prefect van Purwokerto, het missiegebied waartoe Wonosobo behoorde, juichte toen hij het goede nieuws vernam.

4.03 Kerkelijke indeling

De kerkelijke indeling van Nederlands-Indië was heel anders dan in Nederland. Het streven was eenzelfde structuur als in Nederland, volgens de geijkte katholieke hiërarchie, met parochianen, pastoors en bisschoppen. Maar in kerkjuridisch opzicht waren er nog geen volwaardige bisdommen, wel missiebisdommen met aan het hoofd een pater die tot bisschop was gewijd. De zielzorgers binnen deze bisdommen behoorden gewoonlijk tot dezelfde congregatie als de bisschop zelf.

In de jaren dertig van de twintigste eeuw waren er in Nederlands-Indië zeven missiebisdommen of vicariaten: [7] (1) Batavia (Jakarta), toevertrouwd aan paters Jezuïeten (s.j.); (2) Nieuw-Guinea, toevertrouwd aan Missio-

[5] Archief DMJ, H Wonosobo 1: Kroniek Ons Missiewerk in Nederlands Oost-Indië. Het Doofstommen Instituut in Sint-Michielsgestel stelde een bedrag van f 125.000 ter beschikking en was bereid een van de goedgeschoolde onderwijzeressen af te staan voor de missie in Indië.

[6] In oppervlakte is Java ongeveer drie keer Nederland en een vijftiende deel van Indonesië. In 1930 bedroeg het inwonersaantal bijna 41.000.000 zielen, tweederde van de totale bevolking van het land. Java was dus 32 keer zo dicht bevolkt als de rest van het land. Afgaande op genoemde volkstelling waren er ongeveer 72.000 doven in het toenmalige Nederlands-Indië.

[7] Zie Van den Eerenbeemt, *De missie-actie in Nederland*. Voor een korte missiegeschiedenis, eveneens tot 1940, zie Boelaars, *Indonesianisasi*, 36-75.

narissen van het Heilig Hart (m.s.c.); (3) Borneo, toevertrouwd aan paters Kapucijnen (o.f.m.cap.); (4) de Kleine Soenda Eilanden, toevertrouwd aan de Missionarissen van het Goddelijk Woord (s.v.d.); (5) Padang op Sumatra, toevertrouwd aan paters Kapucijnen (o.f.m.cap.); (6) Celebes (Sulawesi), toevertrouwd aan Missionarissen van het Heilig Hart (m.s.c.); (7) Flores en West-Timor, toevertrouwd aan Missionarissen van het Goddelijk Woord (s.v.d.).

Daarnaast kende het land nog zes apostolische prefecturen, dat waren missiebisdommen in oprichting. Aan het hoofd daarvan stond geen bisschop maar een prefect Het betrof: (1) Malang op Java, toevertrouwd aan paters Karmelieten (o.carm.); (2) Soerabaja op Java, toevertrouwd aan de Lazaristen (c.m.); (3) Purwokerto, toevertrouwd aan Missionarissen van het Heilig Hart (m.s.c.); (4) Bandung op Java, toevertrouwd aan de Kruisheren (o.s.c.); (5) Bangka en Billiton (Beliting), toevertrouwd aan de Paters van de Heilige Harten van Jezus en Maria (ss.cc.); (6) Benkulu (Sumatra), toe-vertrouwd aan de Priesters van het Heilig Hart van Jezus (s.c.i.). Dat al deze bisdommen en prefecturen bemand waren door paters had een eenvoudige oorzaak. Toen in de negentiende eeuw de katholieke missie eindelijk werd toegestaan in Oost-Indië, lukte het de kerkelijke overheid niet om wereldheren (diocesane priesters) als missionarissen te rekruteren. Er kwamen alleen kandidaten voor de missie in Amerika. Binnen religieuze congregaties bestond voor Oost-Indië juist wel animo.[8]

Wonosobo behoorde tot de apostolische prefectuur van Purwokerto. Concreet betekende dat dat de Dochters van Maria en Joseph veel te maken zouden krijgen met twee Missionarissen van het Heilig Hart: de prefect van Purwokerto, de zojuist genoemde Mgr. Visser, en de pastoor van Wonosobo. Tot op heden wordt de parochie van Wonosobo bediend door Missionarissen van het Heilig Hart, aanvankelijk waren dat Nederlandse priesters, en later Indonesische. Naast deze priester-missionarissen waren er in Nederlands-Indië ook broeder-missionarissen en zuster-missionarissen werkzaam. Van de broeder-missionarissen zouden met name de Broeders van Liefde van Gent en de Broeders van Maastricht belangrijke partners van de Dochters van Maria en Joseph worden.[9]

[8] Een van de weinige geslaagde missie-acties medio negentiende eeuw was die van Mgr. Petrus Vrancken en enkele medepriesters. Een van hen, Jozef Lijnen, wist in 1868 tien Zusters Franciscanessen uit Heythuysen over te halen om naar Semarang te gaan, waar zij de zorg voor een weeshuis op zich namen, zie Van den Eerenbeemt, *De missie-actie in Nederland*, 47-50.

[9] Deze broeders maakten deel uit van een in 1807 door kanunnik Triest gestichte congregatie en worden daarom ook wel Broeders van Liefde van Gent genoemd. In 1894 vestigden de broeders zich in Nederland (Eindhoven). Vanaf de jaren twintig werkten de Broeders in de missie in Nederlands-Indië, op uitnodiging van de Missionarissen van het Heilig Hart. De samenwerking met de paters intensiveerde nadat de Nederlandse afdeling van deze grote Broedercongregatie in 1935 een eigen provincie was gaan vormen.

Schoolkaart uit 1935. Precies in het midden, aan het einde van de tramlijn uit Poerwokerto (Purwokerto), ligt Wonosobo. In bestuurlijk opzicht maakte het district Wonosobo deel uit van de residentie Kedoe, met Magelang als hoofdstad. Deze residentie maakte op haar beurt deel uit van de provincie Midden-Java, met Semarang als hoofdstad. In kerkelijk opzicht behoorde het district Wonosobo, samen met de residentie Banjoemas (Banyumas), tot de apostolische prefectuur – thans bisdom – Poerwokerto, waarvan de priesterlijke bediening toekwam aan Missionarissen van het H. Hart. Uit: *Kaart en tekst. Eerste atlas van Nederlandsch Indië*, vierde druk.

Van de zuster-missionarissen zouden vanaf het begin de Ursulinen in Batavia en Bandung (als gastvrouwen), en de Dochters van O.L. Vrouw van het Heilig Hart in Wonosobo (als buurvrouwen) goede bekenden van de nieuwkomers uit Den Bosch worden. De Ursulinen – behorend tot de 'Missie-Congregatie der Religieuzen Ursulinen van Weltevreden' – waren al gevestigd in Batavia en elders op Java. Zij verzorgden meerderlei vormen van onderwijs aan meisjes en hadden in Bandung een eigen noviciaat.[10] De Dochters van O.L. Vrouw van het Heilig Hart danken hun aanwezigheid in Wonosobo aan de Missionarissen van het Heilig Hart, met wie zij dezelfde stichter delen, Jules Chevalier († 1907).[11]

4.04 Heilig Hart

De uitverkiezing van Wonosobo als vestigingsplaats van het nieuwe doveninstituut was, zoals gezegd, gebaseerd op de centrale en gezonde ligging van deze provinciestad, maar daarnaast speelde er nog een meer verborgen, devotioneel motief. De Dochters van Maria en Joseph hebben van oudsher een bijzondere verering voor het Heilig Hart van Jezus. Dat hebben ze meegekregen van hun stichter, Jacobus Heeren.[12] Binnen de twee door Jules Chevalier gestichte congregaties kwam die devotie eveneens op de eerste plaats maar bijna even belangrijk voor hen was de verering van 'Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart'.[13] Deze in 1859 in het Franse Issoudun ontstane devotie werd door Missionarissen van het H. Hart over heel Europa en nog verder verspreid.

In 1866 gebeurde in het Ursulinenklooster te Sittard een wonder, dat werd toegeschreven aan de voorspraak van O.L. Vrouw van het Heilig Hart. Gevolg was dat de Ursulinen voortaan grote supporters van de Missionarissen van het Heilig Hart waren. Het wonder betekende tevens de start van een plaatselijke Mariaverering, die zou uitgroeien tot een populaire bedevaart naar de Sittardse basiliek. Ook de Zusters van de Choorstraat waren ontvankelijk voor deze nieuwe devotie, vanaf 1868 baden zij zowel bij het morgen- als bij het avondgebed 'Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart, bid voor ons'.[14] Relevant voor de geschiedenis van de Congregatie op Java is dat al in 1856 Mgr. Pierre Vrancken († 1879), apostolisch vicaris van Batavia en voormalig pastoor-deken van Sittard, met Ursulinen uit Sittard en Venray een missie-congregatie in Weltevreden (een voorstadje van Batavia) was begonnen. Zij waren de eerste Nederlandse missiezusters in Nederlands-Indië.[15]

Toen in de jaren tachtig van de negentiende eeuw in Frankrijk de Missionarissen van het Heilig Hart door de overheid gedwongen werden hun land te verlaten, konden zij dankzij de Ursulinen terecht in Tilburg. Daar bouwden zij in 1890 een missiehuis met noviciaat. In 1915 begonnen ook de Dochters van O.L. Vrouw van het Heilig Hart een noviciaat in de wolstad.[16] De Ursulinen en de Dochters van O.L. Vrouw van het Heilig Hart waren dus op devotioneel gebied én door historische verwikkelingen aan elkaar verwant. De Zusters van de Choorstraat koesterden dezelfde devoties, en deze affiniteit heeft ongetwijfeld bijgedragen aan de goede onderlinge verstandhouding op Java.[17] Last, but not least, ook Mgr. Hermus was een vurig voorstander van de Heilig Hartdevotie.[18]

Pater Aloisius Endro Wignyo Seputra m.s.c. (met bril) en pater Theodorus Yuliono Prasetyo Adi m.s.c. bij het beeld van Onze Lieve Vrouw van het H. Hart in de Sint-Pauluskerk te Wonosobo, november 2017. *Archief DMJ.*

[10] *Het Katholiek Nederland 1813-1913, 165-191; Nolet, Katholiek Nederland,* 314-318.
[11] Eijt & Hautvast, *Een missie in de marge*.
[12] Zie bijvoorbeeld Caspers & Waaijman, *De wortels, de twijgen en de vruchten van de boom*, 126-133.
[13] In feite was dit een combinatie van een directe Mariadevotie met een indirecte Heilig Hartdevotie: de devotie had tot doel om de gelovigen door Maria naar het hart van Jezus te leiden. O.L. Vrouw van het Heilig Hart verwijst dus niet naar het hart van Maria maar naar het hart van Jezus. Zie Caspers, 'Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart'.
[14] Archief DMJ 54, Bestuursarchief, Notulenboek, 1868.
[15] In 1859 begonnen de Ursulinen in Venray zelfs met een noviciaat, speciaal voor de missie in Nederlands-Indië. Over de belangrijke missie-activiteiten van Vrancken, zie Van Aernsbergen, *Chronologisch overzicht*, 78-96.
[16] Over de steun van de Ursulinen van Venray aan het 'kleine liefdewerk' van de missionarissen van het Heilig Hart, zie ook Verschueren & Ibelings, *Jerusalem*, 201-202.
[17] Wellicht speelde deze devotionele affiniteit al eerder. Zo stemde in 1907 het Congregatiebestuur in met het verzoek van de Ursulinen te Batavia om drie zusters die voor studie naar Holland kwamen, te laten inwonen in de afdeling in de Rustenburgerstraat. Speciaal voor hen werden twee kamertjes vrijgemaakt tot hun vertrek eind 1909.
[18] Zie bijvoorbeeld Hermus, *Het Goddelijk Hart*.

4.05 Naar Wonosobo (1938)

In Wonosobo waren een goed geoutilleerde dovenschool en -internaat en uiteraard ook een zusterhuis en kapel gepland. Het gehele complex zou gebouwd worden naar ontwerp van Theo Taen († 1970), in dienst van architectenbureau Fermont-Cuypers in Batavia.[19] Van de vele kandidaat-missionarissen (de missie was nu eenmaal populair onder de zusters) had het bestuur er vijf uitverkoren:

- Zr. Maria Alacoque Hoorneman werd benoemd tot de nieuwe overste. Zij was een belangrijk en veelzijdig lid van de Congregatie. Voor haar vertrek was zij achtereenvolgens overste van het doveninstituut in Sint-Michielsgestel, novicemeesteres, overste te Elst en overste te Oss geweest.
- Zr. Bonaventura Gomes, tot dan werkzaam in het zwakzinnigenonderwijs in Eindhoven en voordien goed ingewerkt in het dovenonderwijs in Gestel.
- Zr. Geertruida de Wit, een ervaren onderwijzeres van de hoogste klas in Gestel. Zij werd hoofdverantwoordelijke voor het onderwijs.
- Zr. Augustina Arends, tot dan toe werkzaam in de huishouding van het rectoraat Papenhulst.
- Zr. Canisia Meissner, de 'keukenprinses' van Rustoord Beverwijk.

De vier eerstgenoemden werden tevens bestuursleden van de nieuwe stichting 'Werk voor misdeelde kinderen in Ned. Oost-Indië, gevestigd te Wonosobo'. Door het liefdewerk formeel bij deze stichting onder te brengen was het voor Zr. Maria Alacoque gemakkelijker om contacten te onderhouden met overheidsdiensten en subsidies te verkrijgen.

Op 20 januari 1938 was het afscheid in 's-Hertogenbosch. Mgr. Hermus typeerde het werk van de vijf zusters als volgt: '(1) doofstomme kinderen zodanig ontwikkelen dat ze zich een plaats in het leven kunnen veroveren, (2) en daarnaast 't Missiewerk, namelijk deze kinderen brengen tot het christendom'. Net als in de missie in China (Jehol) het geval was zou elk doopsel van een bekeerde 'heiden' een bron van vreugde zijn voor de zusters. Na de afscheidsviering waarbij ook bisschop Diepen aanwezig was, vertrok het gezelschap met de trein naar Roosendaal, vandaar ging het verder met een speciale (nacht)trein, de Lloyd Rapide, naar Marseille. Tot daar gingen ook Moeder Venantia van Maanen en Zr. Dominica Sterk, die goed was in Franse conversatie, met hen mee.[20]

[19] Theo J. Taen was een kleinzoon van de beroemde architect P.J.H. Cuypers. Zie Norbruis, *Architectuur met vlag en wimpel*, 38, 247 (Wonosobo), 286-287. Zie ook http://stichtinghulswitfermontcuypers.nl/

[20] Over het afscheid dat Zr. Geertruida ten deel viel in Sint-Michielsgestel, zie *De Vriend der Doofstommen* (1938) 3-6, 15.

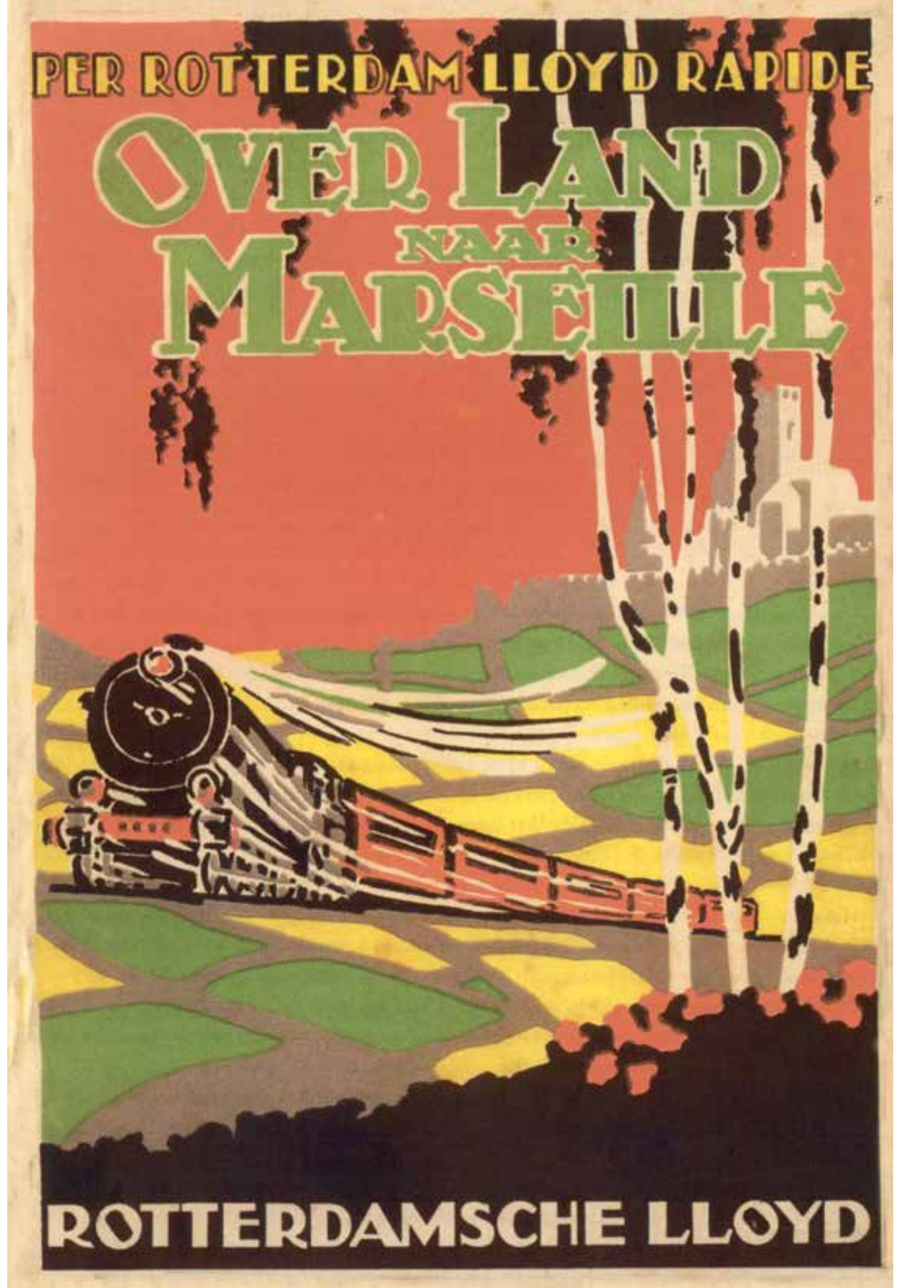

Ruim tachtig jaar geleden reden er al snelle treinen door Europa. Reclame affiche van de Lloyd Rapide. Met deze trein reisden in januari 1938 vijf zusters-missionarissen van Roosendaal naar Marseille, vanwaar zij hun reis met de boot voortzetten naar Java. *Afbeelding uit Nico Guns, Dempo en Baloeran. De mooiste schepen van het oosten.*

Na aankomst in de Franse havenstad op 21 januari scheepten de vijf missiezusters – samen met andere religieuzen die allemaal naar de missie gingen – zich meteen in op passagiersschip de Sibajak. Terwijl deze nog dezelfde dag uitvoer, bleven Moeder Venantia en Zr. Dominica nog enige tijd in de plaatselijke kathedraal van Notre Dame de la Garde bidden voor een behouden reis.[21] Op de terugreis deden zij twee dagen Lourdes aan om ook daar Maria's voorspraak te vragen voor de nieuwe missie. Bij hun thuiskomst in Den Bosch vertelden zij aan hun medezusters in geuren en kleuren over deze bijzondere bedevaartplaats. Het begeleide afscheid, de lange bootreis en het gebed waarmee dit alles omgeven was vormden samen één *rite de passage*: een uitvoerig en langdurig ritueel om te markeren dat de vijf zusters overgingen naar een heel andere levenssituatie, in zekere zin zelfs naar een andere wereld. Tijdens die lange passage keken de vijf zusters hun ogen uit, zoals in Port Saïd, waar zij een onbeschrijflijk vuil franciscanenklooster bezochten. Onderweg vernamen zij met grote vreugde de geboorte van prinses Beatrix (31 januari 1938).[22]

Na hun aankomst in Batavia op 11 februari verbleven de vijf zusters-missionarissen eerst enkele weken bij de Ursulinen in Bandung. Tijdens hun verblijf in deze deftige stad brachten zij onder meer een bezoek aan de bovengenoemde 'neutrale' dovenschool.

4.06 Start

In Bandung voltrok zich het laatste deel van de lange *rite de passage* van Nederland naar Java: een totale gedaanteverandering. De zwarte kloosterkleding was veel te warm voor het Javaanse klimaat, voortaan gingen de zusters in het wit.[23] Van Bandung vertrokken zij op 28 februari naar Wonosobo, waar Mgr. Visser voor hen een huis had gehuurd in de kampong Sumberan. Op verzoek van Mgr. Hermus had Mgr. Visser voor het nieuwe doveninstituut een prachtig gelegen terrein aan de huidige Mangliweg gekocht, 3½ hectare groot. Hier zijn nog altijd het doveninstituut Dena Upakara en het Indonesische Moederhuis gevestigd.[24] Op 15 maart konden de zusters aan hun tijdelijke huurhuis al met een provisorische school beginnen. Bij die gelegenheid werden over heel Java circulaires verspreid om aard en doel van het nieuwe instituut bekend te maken. Het 'instituut' bestond nog maar uit een gammele open constructie. De eerste pupillen huisden buiten op de galerij. Snel werd een loods (bamboewanden, cementen vloer, zinken dak) gebouwd voor twintig kinderen. Op 19 maart, het feest van Sint Jozef, werd het kapelletje van de zusters ingezegend door Mgr. Visser. Toen waren er nog maar drie leerlingen: een meisje en twee jongens.[25]

Op 25 juni werd de eerste steen gelegd door pastoor B. Kockelkoren m.s.c.. Enkele dagen later kregen de zusters al bezoek van de Ursulinen die doorreisden naar de woonplaats van een pas geprofeste inlandse medezuster. Daar gingen ze maar liefst vijf postulanten in één keer ophalen. Sommige religieuze instituten, op de eerste plaats wel de Ursulinen, waren een grote stap voor op de Dochters van Maria en Joseph als het ging om versterking van de eigen gelederen met inlandse roepingen.

In augustus 1938 herbergde het instituut al tien jongens en vier meisjes. De zusters waren genoopt om bij de aanname streng te selecteren; er was alleen plaats voor dove kinderen, niet voor kinderen met een meervoudige beperking. Op 2 september werd in de kapel een van de kinderen gedoopt, Stephanus. Ongetwijfeld is dit heuglijk feit snel doorgegeven aan Mgr. Hermus!
Zo vond ieder haar draai.

1

[21] Deze prachtige kerk, tevens een Maria bedevaartoord, heeft de H. Eugène de Mazenod, stichter van de Oblaten van Maria (o.m.i.) en bisschop van Marseille, laten bouwen. Op Java, in Kaliori (Banyumas), zijn de oblaten de buurmannen van de Dochters van Maria en Joseph. Daar is eveneens een prachtig Maria bedevaartoord, zie paragraaf 4.41.

[22] Zo vierden later de zusters in Congo ook de geboorte van Willem Alexander (* 27 april 1967). De Congregatie is altijd heel Oranjegezind geweest.

[23] Al vóór hun afscheid uit Nederland poseerden de vijf zusters in het wit, maar tot hun aankomst in Indië droegen zij hun warme zwarte habijt.

[24] Destijds was het adres Jalan Kenteng 10, thans Jalan Mangli 5.

[25] Zie *De vriend der doofstommen* (1938) 55: foto van Moeder Maria Alacoque met twee pupillen en een jongen in bananenboom. Het betrof Erlin, een protestants meisje van vijf jaar, Soerip, een 'heiden' jongetje van acht jaar, en Tom het zevenjarige zoontje van een katholieke Javaanse onderwijzer. Deze combinatie van geloven en achtergronden zou de inspiratie zijn geweest voor het devies van doveninstituut, 'Eenheid in verscheidenheid', aldus Zr. Leonardo bij het vijftigjarig bestaan van dat instituut, zie *KKC* 7 (1988) 159. Later zou de Republiek Indonesië hetzelfde devies kiezen.

2

3

1-3 Na een behouden vaart op de Sibajak worden de zusters op 11 februari 1938 in Batavia welkom geheten door Mgr. Visser.

4

5

4-6 Mgr. Visser brengt de zusters met zijn automobiel naar de Ursulinen in Bandung. Daar kunnen zij veertien dagen acclimatiseren en wennen aan hun witte tropenkleren. Op 28 februari betrekken zij in Wonosobo een huurhuis, waar ze snel beginnen met een dovenschooltje. Op 19 maart arriveerde Mgr. Visser alweer om de kapel in te zegenen.

6

7

8

9

7-9 Trots tonen de zusters het provisorische 'doveninstituut' aan twee bezoekende religieuzen. Dezen lijken op Zusters van de Choorstraat in een Nederlands habijt, maar zij dragen geen kap. Op 24 september vieren de zusters en de pupillen het 25-jarig kloosterfeest van Moeder Maria Alacoque. Intussen groeit de dovenschool als kool.

Moeder Maria Alacoque met de zeven eerste pupillen, 1938. *Archief DMJ.*

4.07 Sinterklaas in Wonosobo

Met al het improviseren vergaten de zusters hun Hollandse gewoontes niet, met name de viering van Sinterklaas. In hun eigen land was dit de jaarlijkse leuke dag in het Moederhuis en de afdelingen, de scholen en internaten, en de huizen voor ouderen. Op 5 december 1938 ontvingen de vijf missionarissen voor hen persoonlijk enkele donaties van weldoeners en op 6 december waren de kinderen aan de beurt. Ieder van hen kreeg een kleinigheidje van Zr. Maria Alacoque. Dolgelukkig waren ze. Ook was er limonade en koek, echt feest!

In 1939 zouden de zusters en de kinderen nog uitgebreider Sinterklaas vieren, met veel gulle gaven uit Nederland en van de notabelen op Java. Zo schonk de plaatselijke vereniging van huisvrouwen een hele berg snoepgoed. Op 5 december kwam de Sint in eigen persoon op bezoek, in een open wagen.

Op 6 december 1940 werd geen Sinterklaas gevierd omdat Nederland bezet was door de Duitsers. Wel waren er traktaties. In december 1941 daarentegen werd weer zeer uitbundig Sinterklaas gevierd dankzij alle weldoeners. Dat was nog net voordat de oorlog met Japan begon en Indië onder Japanse hiel zou komen.[26]

Ook in later jaren bleven de Nederlandse zusters Sinterklaas vieren, maar het werd steeds meer iets voor hen alleen. De Indonesiërs snapten er weinig van; dit stuk folklore van de oude koloniale overheersers had men al snel van zich afgeschud. Nog in 1951 wist vicaris Hendrikx te vertellen dat de communiteit in Wonosobo veel eigen groenten verbouwde, onder meer aardappelen die zijn voortgekomen uit één aardappel die ooit voor de aardigheid met Sinterklaas uit Holland was opgestuurd.[27] Het zou nog een hele tijd duren voordat de zusters snapten waarom er Indonesiërs waren die ronduit een hekel hadden aan de blanke goed-heiligman met zijn zwarte knecht. Zoals hieronder nog ter sprake komt, werd het feest in 1957 zelfs verboden tijdens de Nieuw-Guineacrisis.

4.08 Goodwill

Vanaf de start kon het nieuwe instituut rekenen op de sympathie van de bevolking én van overheidsinstanties. In december 1938, enkele dagen na het eerste Sinterklaasfeest in Wonosobo, brachten de regent en de assistent-

[26] Om hun onderlinge verbondenheid te versterken vierden Nederlanders het Sinterklaasfeest op Java veel uitbundiger dan in hun eigen land. De vele geschenken maken duidelijk dat het jonge doveninstituut bij de Nederlandse gemeenschap werd gerekend, of tenminste als nauw verwant daaraan. Zie Helsloot, ‘Sinterklaas en Kerstmis op Java’.

[27] Heden ten dage is op Java nog altijd veel aardappelteelt, vooral in hoger gelegen regio’s, zoals het district Wonosobo.

Alidius Warmoldus Tjarda van Starkenborgh-Stachouwer met zijn vrouw Christine Marburg en kinderen. Deze foto dateert van eind jaren twintig of begin jaren dertig, toen Starkenborgh nog commissaris van de koningin in Groningen was. *Foto: P.B. Kramer. Groninger Archieven, Beeldbank, nr. 1785_16334.*

regent een beleefdheidsbezoek.[28]
Zr. Geertruida, een ijverig fotografe, legde hen vast op de gevoelige plaat. Het was een komen en gaan van voorname bezoekers, en Zr. Maria Alacoque wist bij verschillende instanties wat gedaan te krijgen, bijvoorbeeld gratis busvervoer voor externe pupillen. Beschermvrouwe van het nieuwe instituut werd niemand minder dan de echtgenote van de gouverneur-generaal![29]

Toch verliep niet alles naar wens. De onderwijssubsidie viel tegen omdat de overheid er financieel slecht voorstond in Nederlands-Indië. De wereldwijde economische crisis was ook hier niet onopgemerkt voorbijgegaan, bovendien rommelde het in de samenleving. De bevolking begon zich steeds meer te ergeren aan de koloniale overheersers uit Nederland. De Nederlanders zelf hadden daar weinig begrip voor, zij dachten dat al die onrustgevoelens wel van voorbijgaande aard zouden zijn.

[28] Java was destijds verdeeld in vijf provincies: (1) West-Java, (2) Midden-Java, (3) Yogyakarta, (4) Surakarta, (5) Oost-Java en Madoera. Elke provincie bestond uit verschillende residenties, die op hun beurt weer bestonden uit verschillende regentschappen, die op hun beurt weer bestonden uit verschillende districten die op hun beurt weer bestonden uit onderdistricten. De plaats Wonosobo ressorteerde onder de provincie Midden-Java (hoofdstad Semarang) en de residentie Kedoe (hoofdstad Magelang), het regentschap Wonosobo, het district Wonosobo en het onderdistrict Wonosobo.

[29] De Amerikaanse Christine Marburg († 1989) was gehuwd met de Groninger Alidius Warmoldus Tjarda van Starkenborgh-Stachouwer († 1978). Deze was de laatste gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij krijgsgevangene van de Japanners, onder meer in Mantsjoerije, dus niet ver van de zusters in Jehol.

Een heel bijzonder bezoek was dat van een zekere Mary Pos op 20 december 1938. Deze uit Zaandam afkomstige vrouw genoot destijds internationaal faam als reisjournaliste en fotografe. Haar bezoek paste binnen een zes jaar durende wereldreis. De kroniek van Wonosobo vermeldt dat Pos weliswaar protestant was, maar toch heel sympathiek en vol bewondering voor het katholiek liefdewerk. Met haar professionele apparatuur maakte ze een hele serie foto's. Dat Mary Pos inderdaad onder de indruk was, kunnen we lezen in haar boek *Eens op Java en Sumatra*, een reisverslag dat pas in 1948 zou verschijnen en gretig gelezen werd door Nederlanders die nostalgisch terugverlangden naar 'hun' Indië. Hierin vertelt zij heel beeldend over haar bezoek aan 'het doofstommeninstituut der nonnen'.[30]

> 'Het instituut lag op een heerlijk punt met uitzicht op de bergen. De zusters waren afkomstig uit Sint-Michielsgestel, hun kamers waren uiterst sober, evenals het gemeenschappelijk vertrek, 'maar elk venster is een schilderij' zei de Moeder-Overste, 'dus wat zouden we meer verlangen? We zijn hier zeer gelukkig met elkaar en ook de kinderen voelen zich hier zeer thuis. Niemand van hen, die een ogenblik naar huis verlangd heeft of weer terug zou willen'.
>
> Er heerste zo'n blijde stemming in dit huis voor de zeer misdeelde kinderen dat we veel langer bleven dan onze bedoeling was. De kinderen praatten allen door elkaar, trots en opgewonden om hetgeen ze reeds konden zeggen, ze dansten van plezier als ze een pluimpje kregen en een klein Javaantje met een pienter snoetje ging op zijn tenen staan om de knopen van het uniform van de Patih (Gouverneur) te tellen, blij als hij was, dat hij al tellen had geleerd.
>
> Nooit lieten de zusters de kinderen een ogenblik alleen, ook 's nachts waren ze bij hen en de Patih had grote bewondering voor de vordering die hij bij de kinderen zag, waarvan hij zelf enige hierheen gebracht had, kinderen van vrienden van hem'.

De talrijke bezoeken aan het prille instituut doen denken aan de toeloop van bewonderaars waarmee Huize Vincentius in Udenhout in diezelfde tijd eveneens te maken kreeg. Tot verbazing van velen kreeg het nieuwe instituut op 26 januari 1939 zelfs een donatie van anderhalve gulden van de als anti-katholiek bekendstaande dominee Esser uit het nabije Purbalingga!

[30] Pos, *Eens op Java en Sumatra*, 80-81. Naast p. 96 een kleine foto: 'In het doofstommeninstituut te Wonosobo'. Mary Pos heeft ook geschreven over de doof-blinde Helen Keller en haar begeleidster Anne Sullivan voor wie beiden zij grote bewondering had.

4.09 Opening van het doveninstituut (1939)

Op dinsdag 7 februari 1939 was de officiële opening van het instituut. Die datum was van tevoren afgestemd op het reisschema van Moeder Venantia, die, wederom in gezelschap van Zr. Dominica, op 12 januari uit Nederland was vertrokken voor een bezoek aan de missie op Java en aansluitend de missie in Oost-Mongolië ('Mantsjoekwo'). Binnen drie weken voer hun boot, de Dempo, van Marseille naar Batavia. Op 2 februari waren de twee reizigsters al in Wonosobo.

Het *Soerabaijasch handelsblad* kwam met een uitgebreid verslag van de officiële opening van het 'Doofstommen Instituut der Eerwaarde Zusters der Orde Dochters van Maria en Joseph'.[31] Eerst wordt een rij prominente gasten genoemd: Dhr. Bertsch, gouverneur van Midden-Java; Dhr. Sonneveldt, resident van Kedoe; de regenten van Wonosobo en Bandjarnegara, enzovoort. Om 10.00 uur begon de plechtigheid met gebed en vroeg Mgr. Visser om Gods zegen. In de speelloods van de kinderen, die diende als ontvangstruimte, vertelde hij over de taak die het nieuwe instituut op zich genomen had, namelijk om van kinderen die doof geboren zijn weer 'mens te maken, zodat zij deel kunnen hebben aan het leven en zodat zij niet langer zijn als de grote en kleine diertjes, die zonder enig gevoel voor alles om hen heen in het leven moeten voortgaan'. Wat de zusters gaan doen, aldus nog steeds Mgr. Visser, is nog maar pril pionierswerk, want in Nederlands-Indië leven naar schatting zo'n 70.000 doofstommen! In de nabije toekomst zouden er aan het instituut ook werkplaatsen verbonden worden waar kinderen een vak konden leren om zo 'een weg door het leven te vinden'.

Na Mgr. Visser kwam de directeur van het architectenbureau aan het woord, Dhr. Arthur Fermont. Hij vertelde dat hij in de voorbereidingsfase een bezoek aan Mgr. Hermus in Sint-Michielsgestel had gebracht om te komen tot een goede opzet van een soortgelijk instituut op Java. Over het nog te bouwen schoolgebouw, ten noorden van het internaat, vertelde hij dat dit tien kleine klaslokalen zou gaan bevatten, die elk aan slechts tien leerlingen plaats konden bieden. Daar was goed over nagedacht:

> 'Aangezien namelijk de leerlingen straalsgewijs om de onderwijzeres gegroepeerd moeten worden, kan slechts een beperkt aantal leerlingen in iedere klas worden onderwezen (…) terwijl een ruime lichtinval een eerste vereiste is, omdat de kinderen de woorden van de onderwijzeres moeten kunnen aflezen'.

[31] *Soerabaijasch handelsblad* 9-2-1939. Voor een weergave van de bij de opening gehouden lezingen, zie *Vriend der doofstommen* (1938) 30-32.

Moeder Venantia en Zr. Dominica gaan in Marseille aan boord van de Dempo, twee zusters helpen met de bagage. *Archief DMJ.*

Klas in het nieuwe dovensinstituut, 1939. De kinderen zitten straalsgewijs in een halve cirkel. Zr. Maria Alacoque heeft zich achter hen opgesteld. Helemaal links zit de enige Nederlandse pupil, Teus Struyker Boudier. *Archief DMJ.*

Tot op heden zijn de klassen met dove kinderen opvallend kleiner dan in het gewone onderwijs. Ook het verdere ontwerp van het complex, met onder meer de centrale plaats van de keuken en de mooie kapel aan de zuidkant is nog heel herkenbaar in het huidige Dena Upakara.

Over de constructie vermeldde Fermont dat de gebouwen zijn opgetrokken met een skeletbouw van gewapend beton, waardoor men zich het best beschermd weet tegen aardbevingen. In samenhang daarmee is veel aandacht en moeite besteed aan goede sanitaire voorzieningen. De open bebouwing is bedoeld voor een goede belichting en ventilatie en is zo sober mogelijk gehouden. Maar, zo besloot Fermont, 'na voltooiing zal het geheel een vriendelijke uitstraling hebben en door de eenvoudige en lage bouw goed aansluiten bij de landelijke omgeving waarop men vanaf het complex een mooi uitzicht heeft'.

Na de toelichting van Fermont gaven de zusters en kinderen een demonstratie van de in Wonosobo gebruikte onderwijsmethode, zoals ademhalings- en stemoefeningen. Hun demonstratie maakte veel indruk op de gasten. Na enkele enthousiaste woorden van gouverneur Bertsch kwam Dhr. Bluemink, directeur van het Doofstommen Instituut te Bandung, met

Onderwijs in Dena Upakara, 2006. De 'straalsgewijze opstelling' van de leerlingen, zoals beoogd bij de opening van het schoolgebouw in 1939, is nog steeds herkenbaar. *Foto PMY.*

zijn gelukwensen.[32] Fijntjes wees hij erop dat zijn eigen instituut tot voor kort de Benjamin was onder de Indische doveninstituten, maar dat die plaats nu dus aan Wonosobo toekwam. Al in 1930 was hij met het dovenonderwijs in Bandung begonnen en zijn school bevatte thans, dus bij de oprichting te Wonosobo, 41 leerlingen waaronder twaalf Europeanen. Hij sprak de wens uit dat men in Wonosobo net zoveel voldoening in het werk zou vinden als in Bandung het geval was. Na een rondleiding namen de gasten om ca. 13.00 uur afscheid en waren de kinderen en de zusters weer samen.

[32] Directeur van het instituut in Bandung was de onderwijzer Dirk Willem Bluemink (1896-1987), wiens naam in deze krant wordt gespeld als Blueminck. Zie 'Doofstommen-instituut'. Deze Bluemink was ook een goede bekende van Mgr. Hermus, zij hadden eenzelfde visie op het dovenonderwijs.

4.10 Voortvarend verder

In de dagen na de officiële opening overlegden Moeder Venantia en Mgr. Visser intensief over de toekomstmogelijkheden van het instituut, zoals eventuele samenwerking met de Broeders van Liefde uit Gent, die wellicht met een vakschool voor dove jongens zouden beginnen in Wonosobo. Op 15 maart vertrokken Moeder Venantia en Zr. Dominica weer, richting China.[33]

Voortvarend gingen Zr. Maria Alacoque en haar medezusters verder op de ingeslagen weg. In april verspreidden zij een door hen zelf vervaardigde brochure om het instituut nog beter bekend te maken en om fondsen te werven. Dat hielp: nog eind april kreeg het instituut giften van de echtgenoten van de gouverneur en van de gouverneur-generaal. Dat was een opsteker: 'St. Jozef zorg!' In juni waren er al 25 pupillen. Dat hadden er meer kunnen zijn, maar de zusters waren streng in de selectie.

Intussen wist men in Indië natuurlijk wel dat het in Europa rommelde. Groot was de schrik toen men vernam dat het Duitse leger op 1 september 1939 Polen was binnengevallen. Twee dagen later verklaarden Engeland en Frankrijk de oorlog aan Duitsland. Vlug gingen de zusters aan het rekenen. Zouden Moeder Venantia en Zr. Dominica wel heelhuids uit China arriveren in Nederland? Op 11 september vernamen de zusters tot hun grote opluchting dat dat gelukt was. Gelukkig was Nederland zelf niet in oorlog. Zr. Maria Alacoque was voortdurend met het huishoudboekje bezig. Eind oktober slaagde zij erin om de waterrekening aanzienlijk naar beneden te laten bijstellen. Daarnaast zou zij het team graag versterken met nog enkele zusters uit Nederland, maar dat bleek ijdele hoop te zijn: 'Uit Holland bericht ontvangen dat we voorlopig niet op zusters hoeven te rekenen (…). Ons is aangeraden met inlands personeel te werken, maar dat is geen werk. Dan liggen we er zó! Sint Jozef moet maar weer zorgen'.

Op materieel vlak zorgde Sint Jozef inderdaad, er kwamen steeds meer weldoeners. En bekeerlingen! Op 26 februari 1940 werd weer een van de pupillen gedoopt en op 20 maart liet de hele familie van een van de pupillen zich dopen, om 's anderendaags de eerste communie te doen. Een maand later was het leerlingenaantal al gestegen tot 33 en waren er nog acht aanmeldingen. De zusters waren daar blij mee, maar kampten met bijkomende problemen: plaatsgebrek en personeelstekort. Een vuistregel in het dovenonderwijs was destijds dat elke tien leerlingen één leerkracht vereisten en die capaciteit had de kleine communiteit niet. Zo had Zr. Geertruida twee klassen onder haar

[33] Zie de paragrafen 3.20, 3.21 en 3.22.

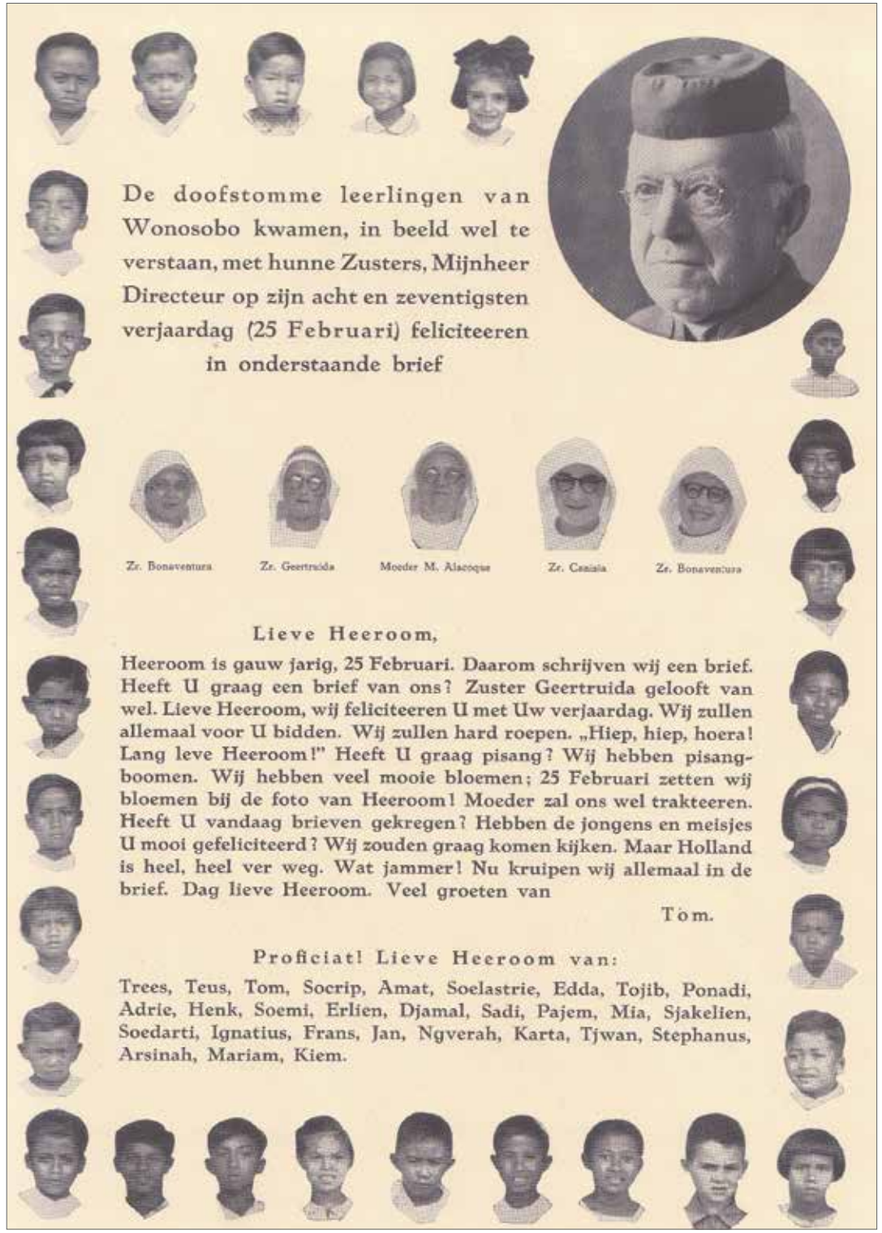

De doofstomme leerlingen van Wonosobo kwamen, in beeld wel te verstaan, met hunne Zusters, Mijnheer Directeur op zijn acht en zeventigsten verjaardag (25 Februari) feliciteeren in onderstaande brief

Zr. Bonaventura · Zr. Geertruida · Moeder M. Alacoque · Zr. Cecilia · Zr. Bonaventura

Lieve Heeroom,

Heeroom is gauw jarig, 25 Februari. Daarom schrijven wij een brief. Heeft U graag een brief van ons? Zuster Geertruida gelooft van wel. Lieve Heeroom, wij feliciteeren U met Uw verjaardag. Wij zullen allemaal voor U bidden. Wij zullen hard roepen. „Hiep, hiep, hoera! Lang leve Heeroom!" Heeft U graag pisang? Wij hebben pisangboomen. Wij hebben veel mooie bloemen; 25 Februari zetten wij bloemen bij de foto van Heeroom! Moeder zal ons wel trakteeren. Heeft U vandaag brieven gekregen? Hebben de jongens en meisjes U mooi gefeliciteerd? Wij zouden graag komen kijken. Maar Holland is heel, heel ver weg. Wat jammer! Nu kruipen wij allemaal in de brief. Dag lieve Heeroom. Veel groeten van

Tom.

Proficiat! Lieve Heeroom van:

Trees, Teus, Tom, Socrip, Amat, Soelastrie, Edda, Tojib, Ponadi, Adrie, Henk, Soemi, Erlien, Djamal, Sadi, Pajem, Mia, Sjakelien, Soedarti, Ignatius, Frans, Jan, Ngverah, Karta, Tjwan, Stephanus, Arsinah, Mariam, Kiem.

Bij zijn 78ste verjaardag, op 25 februari 1940, ontving Mgr. Hermus van de kinderen en de zusters van het doveninstituut in Wonosobo deze van portretten voorziene gelukwens.
Archief DMJ.

hoede met samen zeventien leerlingen. Van de parochie viel weinig steun te verwachten, te meer omdat er om de paar maanden een nieuwe pastoor kwam.

Op 30 april vierden de zusters met hun pupillen nog uitbundig de verjaardag van prinses Juliana, maar binnen enkele weken vernamen zij al met verslagenheid van de Duitse inval (10 mei) en de capitulatie van Nederland (15 mei). Enige tijd kwam er geen post meer uit Nederland, maar na de eerste schrik ging het leven toch weer zijn gangetje. Duitse mannen werden gearresteerd, maar Duitse vrouwen niet. Dat was een geluk voor het instituut, met name voor Zr. Canisia, die de Duitse nationaliteit bezat. Ook het postverkeer kwam weer haperend op gang via Rusland en China. Dat ging wel langzaam: op 10 februari 1941 ontvingen de zusters een brief uit Nederland d.d. 22 juni 1940.

Dankzij de telegraaf werkten de nieuwsmedia echter nog goed. Op Java kon men, beter dan in Nederland, in de kranten lezen over de precieze oorlogsverwikkelingen in Europa. Desalniettemin was de Nederlandse gemeenschap in Indië meer op zichzelf aangewezen. En dat leek te lukken. Het doveninstituut kon in ieder geval rekenen op de steun van veel sympathisanten. Een van hen, Dhr. E.B. Struyker Boudier, gaf over heel Java lezingen om het werk van de zusters aan te prijzen. Hij had een dove zoon, Teus, die nog een spannende tijd bij de zusters zou beleven.

Ofschoon niemand kon weten hoe het met de oorlog zou aflopen, ging het gros van de Nederlandse gemeenschap, net als veel Indonesiërs, ervan uit dat Nederland en Nederlands-Indië hoe dan ook wel bij elkaar zouden blijven. Beide naties waren te zeer met elkaar verwant, dacht men. Net als andere kolonisators in andere koloniën achtten de Nederlanders zich vanwege hun 'hoogstaande christelijke beschaving' superieur over de Indonesiërs. Zogenaamd uit menslievendheid wilden zij de Indonesiërs deelachtig maken aan die beschaving. Dit proces impliceerde dat de verschillende bevolkingsgroepen geleidelijk dichter bij elkaar zouden komen, wat Nederlands-Indië in vergelijkend opzicht tot een unieke kolonie maakte.

De bovengenoemde Mary Pos had met eigen ogen kunnen constateren dat Engelsen zich in hun koloniën veel neerbuigender opstelden tegenover de inheemse bevolking dan de Nederlanders dat deden in Nederlands-Indië. Zo verwaardigden de Engelsen zich niet om de taal van de inheemse bevolking te leren, en in Brits-Indië waren hun clubs en dancings verboden voor niet-blanken. Britse koloniale overheersers stuurden hun kinderen al op kleuterleeftijd naar Groot-Brittannië voor hun verdere vorming en onderwijs, want zoiets achtte men niet mogelijk in Azië of Afrika. In Nederlands-Indië daarentegen hielden Nederlandse ouders hun kinderen minstens tot de middelbare schoolleeftijd bij zich. Hier bezochten zij Nederlandstalige scholen, samen met andere Nederlandse kinderen, maar vaak ook met inlandse kinderen. Rassensegregatie (apartheid) was dus veel meer een Britse dan een Nederlandse praktijk.

Doorredenerend vond Pos dat er, naarmate de verschillende volken meer met elkaar verbonden raakten, vanzelf een eind zou komen aan het koloniale systeem. Zij stelde haar landgenoten in Nederlands-Indië bijzonder nobel voor, alsof het allemaal filantropen waren. Maar in haar vergelijking met de Britten had zij wel een punt. Ondanks allerlei vormen van discriminatie – discriminatie was en is helaas nog steeds een universeel verschijnsel – was Nederlands-Indië misschien wel de kolonie met de meeste gemengde huwelijken.[34]

Net als andere Nederlandse intellectuelen had Pos een grote bewondering voor de vroeg gestorven Javaanse prinses Raden Adjeng Kartini († 1904), die in haar postuum uitge-

Raden Adjeng Kartini (1879-1904). Deze vroeg gestorven aristocrate wordt in Indonesië nog altijd geëerd als strijdster tegen rassendiscriminatie en voor vrouwenrechten. *Afbeelding Amsterdam, Tropenmuseum.*

[34] Eigen aan het toenmalig systeem: inlandse vrouwen die met een Nederlandse man trouwden verwierven de Nederlandse nationaliteit; Nederlandse vrouwen die met een inlandse man trouwden verloren hun nationaliteit. Van een vermenging van bevolkingsgroepen was in het geheel geen sprake, daarvoor waren de Indonesiërs te veel in de meerderheid. In 1930 leefden in de kolonie 60,7 miljoen inlanders en 250.000 Europeanen. Zie Van Imhoff, Beets & Buisman, 'Indische Nederlanders'.

Indië onder Japanschen hiel, van W.H.J. Elias. Dit boek werd in de jaren na de Tweede Wereldoorlog een echte bestseller in Nederland. Het biedt een verbitterde terugblik op wat er gebeurde tijdens de Japanse bezetting en de maanden daarna. De Indonesische bevolking had zich en masse afgekeerd van de koloniale overheerser. Dit proces was al lang voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog begonnen, eerst sluimerend en daarna onstuitbaar.

geven brieven aan vriendinnen in Nederland (zij sprak en schreef goed Nederlands) pleitte voor de emancipatie van de inheemse bevolking, vooral van de vrouw. Nog altijd wordt Kartini in Indonesië met een landelijke feestdag geëerd als heldin van de natie (21 april).[35]

In dezelfde geest wilden de zusters geen dovenschool voor alleen inlandse kinderen, maar juist een gemengde school. Daarom waren ze maar wat blij toen ze in 1939 hun eerste blanke pupil mochten verwelkomen. En bij 19 mei 1941 vermeldt de kroniek: 'Gelukkig weer een blank kind'. Voor de Congregatie waren alle mensen gelijk in Gods ogen.

4.11 Onder Japanse hiel (1942-1945) [36]

Op 7 december 1941 vernietigde de Japanse luchtmacht met een verrassingsaanval een groot deel van de Amerikaanse vloot bij Pearl Harbor. De volgende dag verklaarde Amerika de oorlog aan Japan. Nederland sloot zich daar nog dezelfde dag bij aan. 'Ook dat nog!' vermeldt de kroniek van Wonosobo. De Nederlandse militairen waren, ook met steun van de geallieerden, niet in staat om de Japanners tegen te houden. Op 27 februari 1942 leed een geallieerde zeemacht onder leiding van admiraal Karel Doorman een verpletterende nederlaag in de Javazee en op 10 maart gaf Nederlands-Indië zich over aan Japan.[37] Het aantal dove kinderen op het instituut was toen al teruggelopen van 41 naar 26.

Tijdens de daarop volgende Japanse bezetting werden alle Nederlandse scholen gesloten en de meeste Nederlandse mannen geïnterneerd.[38] Eind 1942 kregen de zusters van de bezetter toestemming om opnieuw met het instituut te beginnen, mits het onderwijs voortaan in het Maleis werd gegeven. Omdat de inkomsten niet voldoende waren breiden de zusters truien, sokken en andere kledingstukken voor de Japanse bezetters. In juli 1943 werden ook religieuzen geïnterneerd, maar de zusters kregen vrijstelling, te meer omdat zij ook brood bakten voor de Japanners. Dat was tot groot geluk van de Nederlandse pupil Teus Struyker Boudier, wiens beide ouders in een Jappenkamp

[35] Pos, *Eens op Java en Sumatra*, 182, 189-191; Kartini, *Door duisternis tot licht*. Kartini's brieven zijn ook in andere talen vertaald en genieten ook heden nog veel belangstelling.

[36] De paragraaftitel is een verwijzing naar een autobiografische roman die kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog een groot lezerspubliek zou trekken: Elias, *Indië onder Japanschen hiel*.

[37] Het verslag over de periode vanaf de bezetting van Nederlands-Indië door Japan tot en met de visitatie in 1951 is vervaardigd door Zr. Geertruida (Archief DMJ, H Wonosobo 1, p. 11-28).

[38] Tijdens de Japanse bezetting werden tienduizenden Nederlanders en een groot deel van de Indo-Europese bevolking geïnterneerd, duizenden van hen kwamen om het leven. De inheemse bevolking verbleef buiten de gevangenenkampen waar de omstandigheden vaak nog slechter waren dan daarbinnen. Miljoenen Indonesiërs werden door de Japanners tot dwangarbeid gedwongen en vonden daarbij de dood. Zie bijvoorbeeld Salm, '15-08-1945. Terugdenken aan jappenkampen en dwangarbeid'.

Graf van Zr. Maria Alacoque op de begraafplaats van PMY in Wonosobo, 2017.

zaten. De zusters hielden hem verborgen voor de Japanners, maar op een dag werd hij ontdekt. Een soldaat nam hem mee naar Zr. Geertruida, die zonder blikken of blozen vertelde dat Teus haar eigen kind was. Gelukkig werd dat geloofd en Teus mocht blijven.[39] In die fase viel het juk onder de nieuwe heersers nog mee, maar dat zou veranderen.[40]

Naarmate aan de andere kant van de wereld de krijgskansen van de grote bondgenoot van Japan – Duitsland – afnamen, trad de Japanse bezettingsmacht strenger op tegen Nederlandse onderdanen. Op 6 maart 1945 werden Zr. Maria Alacoque, Zr. Bonaventura en Zr. Augustina geïnterneerd te Muntilan. Twee zusters mochten blijven: Zr. Canisia omdat zij de Duitse nationaliteit bezat en Zr. Geertruida omdat ze (voorlopig) onmisbaar was voor de dovenschool. Zij kregen hulp van een Duitse Zuster van het Kostbaar Bloed en twee Indonesische Dominicanessen. Zr. Maria Alacoque was direct na aankomst in het kamp te Muntilan ziek geworden. De deskundige hulp en goede verzorging door medegevangenen mochten niet baten, op 24 maart 1945 overleed zij aan dysenterie en een dag later werd zij begraven.[41] Het Moederhuis in Den Bosch zou pas op 10 november 1945 van haar overlijden vernemen. Zr. Geertuida volgde Zr. Maria Alacoque op als overste.

Begin augustus 1945, vlak voor het einde van de Tweede Wereldoorlog, werden de zusters samen met andere geïnterneerden overgebracht naar Ambarawa, ongeveer 45 km ten zuiden van Semarang. Na de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 mochten de geïnterneerden om veiligheidsredenen het kamp niet verlaten, omdat een groot deel van de bevolking zich verzette tegen de terugkeer van het koloniale bewind en zich keerde tegen alle Nederlanders. De ontwikkelingen geraakten vervolgens in een stroomversnelling. Al op 17 augustus proclameerden Soekarno († 1970), de toekomstige president, en Mohammed Hatta († 1980), de toekomstige vicepresident, de onafhankelijke republiek Indonesië.[42] 's Anderendaags werd de nieuwe grondwet geproclameerd. De preambule daarvan bevatte de tekst van de zogenoemde Pancasila (Vijf Zuilen), die nog altijd de constitutionele hoeksteen vormt van de Indonesische samenleving. De Nederlandse vertaling luidt:[43]

> 'Met de zegen en de goedertierenheid van de Almachtige God en gedreven door de heilige begeerte naar een vrij, nationaal volksbestaan proclameert het Indonesische Volk hierbij zijn vrijheid. Teneinde een regering van de Indonesische staat te vormen, die het gehele Indonesische Volk en het gehele Indonesische Vaderland beschermt, en teneinde te werken aan eeuwige vrede en sociale rechtvaardigheid, is de vrijheid van de Indonesische Natie aangenomen van de Republiek Indonesië, die de soevereiniteit van het volk bezit en gebaseerd is op:
> 1 Geloof in de enige God.
> 2 Rechtvaardige en geciviliseerde menselijkheid.
> 3 Vereniging van Indonesië.
> 4 Volkssoevereiniteit bestuurd door tact en wijsheid in overleg of vertegenwoordiging.
> 5 Sociale rechtvaardigheid voor het gehele Indonesische Volk.'

Na dit belangrijke historische moment wilden de zusters terug naar Wonosobo. Zij vertrouwden blijkbaar op de welwillendheid van de bevolking en liepen gewoon weg uit het kamp. In september kwamen zij weer thuis, waar het meteen groot feest was.

In november 1945 werd het doofstommeninstituut echter door de nieuwe republikeinse overheid, de Tentara Republik Indonesia (TRI), verplaatst naar het klooster van Dochters van O.L. Vrouw van het Heilig Hart, die ook bekendstonden als de 'Hartjes'. Deze locatie was

[39] Teus Struyker-Boudier, 'Mijn belevenissen op Java', in: *De Vriend der Doofstommen* (1947) 62, (1948) 3, (1950) 76.

[40] Sommige religieuzen hadden geluk met de bezetting, zoals de Missionarissen van het Goddelijk Woord op de Kleine Soenda Eilanden. In 1943 arriveerden twee Japanse bisschoppen en twee Japanse priesters die van overheidswege de nog werkzame Europese missionarissen moesten vervangen. Tegen de instructies in ondersteunden zij hen juist zoveel mogelijk! Zie Willemsen, *De lange weg naar Nusa Tenggara*, 25.

[41] Op 25 maart werd Zr. Maria Alacoque begraven in Muntilan. Op 28 november 1950 werd haar stoffelijk overschot overgebracht naar Ambarawa, waar een kerkhof is voor religieuzen die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn omgekomen. Op 21 februari 2009 werd haar graf voor de laatste keer verplaatst: naar het nieuwe eigen kerkhof van PMY in Wonosobo. De zusters in Wonosobo beschouwden dit als de thuiskomst van hun stichteres. Zie *De Heeriaan* 42 (2013) nr 4, 8-13.

[42] Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie*, 98-106.

[43] Boelaars, 'Indonesianisasi', 15-16.

naast de parochiekerk in het centrum van Wonosobo. De zusters zaten nu veilig met enkele pupillen te midden van de bevolking. Ze ontvingen steun van de overheid met de verplichting om goed te zorgen voor de kinderen en het personeel. Eventuele tekorten zou de TRI wel aanvullen. Enkele paters die eveneens uit het interneringskamp naar Wonosobo waren teruggekomen om de zielzorg te behar-tigen, kregen aanzienlijk minder bewegingsvrijheid. Dat was vooral omwille van hun eigen veiligheid; ook de zusters kregen extra bewaking van regeringssoldaten tegen extremistische strijders.

In augustus 1946 vertrokken de paters weer uit Wonosobo en de zusters werden voor de keuze gesteld om eveneens te vertrekken of te blijven. Zij antwoordden: 'Als de Republiek het ons mogelijk maakt het werk voort te zetten, willen we blijven, want we zijn gekomen voor het Indonesische kind'. Dat stemde de nieuwe bewindslieden tevreden en zij lieten de zusters een verklaring ondertekenen met de plechtige belofte om alle wetten van de Republiek na te leven en niets tegen de Republiek te ondernemen. Opmerkelijk is dat Zr. Geertruida in haar verslag de Republiek van meet af aan als het vanzelfsprekende gezag van Indonesië beschouwde en het landsgedeelte waar de Nederlanders de baas waren, typeerde als 'bezet gebied'! Dat het Doveninstituut in Wonosobo nog steeds bestaat is voor een groot deel te danken aan de ferme houding die de zusters in deze cruciale periode aannamen.

4.12 Met dank aan Soekarno

Al spoedig kreeg het werk met de dove kinderen veel belangstelling van hoge bewindslieden, zoals van de minister van Sociale Zaken, Maria Ullfah, en de minister van Volksgezondheid, Darma Setiawan. Toen Mgr. Visser, bij een tussentijds verblijf in Nederland, op 12 februari 1947 een bezoek bracht aan het Bossche Moederhuis, vertelde hij honderduit aan de zusters over de oorlog in Indië. Daarnaast sprak hij de verwachting uit dat de missie op Java een goede toekomst tegemoet ging. Die verwachting kreeg echter spoedig een doffer, paters zijn geen deskundigen op het gebied van de internationale politiek.

Na 20 juli 1947, toen de eerste politionele actie begon, kwamen de zusters in een isolement terecht, met steeds minder pupillen en steeds minder werk.[44] Net toen zij besloten hadden om de Republiek dan toch maar te verlaten, het was inmiddels Pasen 1948, bracht een van de vaders zijn zoontje terug naar de dovenschool. Hij verbaasde zich erover dat de zaak stillag vanwege het gebrek aan woon- en onderwijsruimte en adviseerde de zusters om zich persoonlijk tot president Soekarno te

[44] Over de eerste politionele (of militaire) actie, zie Hagen, *Koloniale oorlogen in Indonesië*, 730-732.

De jonge president Soekarno. De letters RI op zijn revers staan voor Republik Indonesia.

wenden, die toen juist in Wonosobo verbleef.

Nog op diezelfde eerste paasdag, 28 maart, werden Zr. Geertruida en Zr. Bonaventura in het plaatselijke Dienghotel hartelijk ontvangen door Soekarno, 'en het eindresultaat was dat het Doofstommen Instituut teruggegeven werd'. Op tweede paasdag kwam de president hoogstpersoonlijk bij de zusters op bezoek. Nu kon hij zelf constateren dat de behuizing in het klooster van de Hartjes veel te krap was. Op 5 mei troffen de zusters hun eigen klooster, dat in alle haast ontruimd was, in zo'n desastreuze toestand aan dat zij weer op hoge poten naar Soekarno stapten. Op zo'n manier wensten zij het instituut niet te accepteren! De president bood zijn excuses aan voor de aangebrachte vernielingen en beloofde het instituut weer in orde te laten brengen op kosten van de Republiek.

Dat de president zich zo beleefd gedroeg had ongetwijfeld te maken met zijn respect voor missionarissen, die volgens hem in tegenstelling tot de voormalige machthebbers het welzijn van de bevolking beoogden, maar ook met het anti-kolonialistische standpunt van sommige katholieke kerkleiders. Een van hen, en nog altijd geëerd in Indonesië, was de apostolisch-vicaris van Semarang, Albertus Soegijapranata († 1963), de eerste inlandse bisschop van Indonesië.[45]

Soekarno beloofde nog verdere steun voor de toekomst en vroeg bij het Ministerie van Onderwijs alvast subsidie aan voor het instituut. Na toekenning daarvan kwamen er weer enkele pupillen terug naar het instituut. Uit vrees voor de communisten en voor nieuwe strijd tussen de verschillende partijen hielden veel ouders hun kind echter nog thuis, en daardoor bleef het leerlingenaantal beperkt.

Op 19 december 1948 begon de tweede politionele actie.[46] Al drie dagen later werd het instituut, na eerst te zijn gemitrailleerd, bezet door 'Hollandse jongens'. In Nederland werd die bezetting uiteraard als een bevrijding

[45] Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie*, 118-124.
[46] Over de tweede politionele (of militaire) actie, zie Hagen, *Koloniale oorlogen in Indonesië*, 748-754.

beschouwd. In alle eerlijkheid vertelden de zusters aan hun 'bevrijders' dat ze steeds goed behandeld waren door de republikeinen.[47] Nadat de ergste schade hersteld was gingen de zusters weer gewoon verder met de school. Tot zij eind april 1949 van het Moederhuis opdracht kregen om terug te keren naar Nederland. De strijd in de voormalige kolonie, waarvan Nederland dacht dat het nog stééds een kolonie was, werd steeds grimmiger. De voor de zusters zo vertrouwde apostolisch vicaris van Purwokerto, Mgr. Visser, was in februari al vertrokken naar Nederland. Nu moesten zij hun eigen vertrek voorbereiden. De Dochters van O.L. Vrouw van het Heilig Hart zouden op het Instituut de zorg voor de meisjes overnemen en de pastoor de zorg voor de jongens.

4.13 Vlucht naar Nederland en terugkeer naar Wonosobo

Omdat de situatie steeds chaotischer werd, besloten de zusters ten einde raad om met volle overgave de noveen van O.L. Vrouw van Den Bosch te houden, opdat zij spoedig de republiek konden verlaten en behouden mochten thuiskomen in Nederland. De Voorzienigheid was met hen. Op 7 juli – de feestdag van O.L. Vrouw van Den Bosch! – konden zij, met al hun bagage, vertrekken richting Purwokerto. Op 30 juli vertrokken de zusters met een marineschip, de Generaal Verspijck, uit Tjilatjap (ten zuiden van Purwokerto) richting Batavia. Daar verbleven ze nog een dikke maand bij de Ursulinen en konden zij op 14 september met een Engelse boot terugvaren naar Europa. Bij aankomst in de haven van Rotterdam, op 7 oktober, kwam een heel ontvangstcomité, waaronder uiteraard Moeder Elise van der Westen, hen in een bootje tegemoet varen. De Dochters van Maria en Joseph hadden Java verlaten. De meeste zusters en andere betrokkenen zullen ervan uit zijn gegaan dat dit afscheid voorgoed was. Maar dat was niet zo.[48]

Op 27 december 1949, twee en een halve maand na de repatriëring van de zusters, erkende Nederland de onafhankelijkheid van Indonesië en in mei 1950 besloot de Congregatie al weer om terug te gaan naar Java en daar het in 1938 gestarte werk voort te zetten. Dat gebeurde echter in een nieuwe samenstelling van het missieteam. Zr. Bonaventura en Zr. Augustina bleven in Nederland. Zr. Leonardo, die lang in China had gewerkt (aan de school in Ter Pijnbomen) en aan het bestuur goed was bevallen, werd benoemd tot de nieuwe overste in Wonosobo.

[47] Vgl. *De vriend der doofstommen* (1949) 14, 82-83

[48] Zo vermeldt Van Teeffelen, in *Huize St. Vincentius*, 16, dat de zusters 'tot voor kort' in Indonesië werkzaam waren voor doofstommen.

Zr. Geertruida, die goed op de hoogte was van het dovenonderwijs ter plaatse, ging mee als haar assistente en Zr. Canisia ging tot haar grote genoegen weer mee als keukenzuster. Voorts gingen twee onderwijskrachten mee, Zr. Henricia van de Vijfeijke en Zr. Gaudeta Hamers. Drie missieveteranen en twee nieuwelingen dus.

Voor hun vertrek bezochten ze in eigen land nog de verschillende communiteiten en maakten ze op de scholen van de Congregatie extra reclame voor de missie. Op 12 september zwaaide het voltallige bestuur hen uit in de haven van Rotterdam. Vandaar reisden zij als derdeklaspassagiers met de Willem Ruys naar Indonesië.[49] Terwijl andere religieuzen-missionarissen luchtig wit gekleed waren, reisden de vijf Bossche zusters nog in zwart habijt en met dikke gebreide kousen. Zr. Geertruida gaf onderweg Indonesische les aan de drie nieuwelingen.[50] Op 3 oktober arriveerden zij in Jakarta, waar zij hartelijk werden ontvangen door de Ursulinen. Na een tussenstop in Purwokerto bij Mgr. Willem Schoemaker m.s.c., de opvolger van Mgr. Visser, ging het vijftal rap naar Wonosobo.

De nieuwe start verliep vlot. Na vier weken intensieve grote schoonmaak konden de kinderen weer op het instituut terecht. De zusters wisten zich verzekerd van steun van de overheid voor de noodzakelijke reparaties en ondervonden, net als in de koloniale tijd en ten tijde van de onafhankelijkheidsstrijd, veel goodwill en respect van hoogwaardigheidsbekleders. De kapel werd weer in goede staat gebracht, de pastoor bracht het sacrament (de 'heilige reserve') naar de kapel, droeg daar elke week de mis op en hield er elke veertiendagen een preek. Binnen enkele weken waren alweer 25 dove kinderen opgegeven voor de school. Met hun geregelde bezoek aan de parochiekerk maakten de vijf zusters alweer snel deel uit van het straatbeeld in Wonosobo, of althans in de kampong (woonwijk) tussen de communiteit en de kerk. In Den Bosch bereidde men zich al voor op een snelle visitatiereis van Moeder Overste.

4.14 Eerste visitatie van Moeder Elise (1951)

Op 24 juli 1951 vertrokken Moeder Elise van der Westen, Zr. Clementissima van der Linden, Zr. Jeanne Korte, Vicaris Hendrikx en Mgr. J.C. Van Overbeek (de opvolger van Mgr. Hermus als directeur van het doofstommeninstituut te Sint-Michielsgestel) met de Willem Ruys uit Rotterdam. Van Overbeek reisde vooral mee om op Java de mogelijkheden te verkennen

[49] Willem Ruys was reder bij de Rotterdamse Lloyd. Op 13 juli 1942 werd hij geïnterneerd in het gijzelaarskamp te Haaren, op dezelfde dag als vicaris Hendrikx, de directeur van de Congregatie. Een maand later, op 14 augustus, werd hij samen met nog vier gijzelaars door de nazi's geëxecuteerd in de bossen bij Goirle.

[50] KKC 25 (1996) 11-13; *De Heeriaan* 40-4 (2011) 36-38.

Een bont gezelschap goedgemutste missionarissen, onder wie vier Dochters van Maria en Joseph (in donker habijt), met de Willem Ruys op weg naar Oost-Azië, augustus 1951. Vooraan in het midden zitten Mg. Van Overbeek en Mgr. Hendrikx. Zr. Geertruida staat er niet bij, zij is de fotograaf. *Archief DMJ.*

voor een nieuwe (ambachts)school voor dove jongens. Tamelijk koddig komt heden ten dage het standsverschil over dat toen eigen was aan het reiswezen. De twee heren reisden eerste klas, 'ter wille van hun waardigheid'; Moeder Elise en Zr. Clementissima reisden tweede klas omdat de eerwaarde Moeder als algemeen overste niet met goed fatsoen derde klas kon reizen. Zr. Jeanne maakte geen deel uit van het visitatie-gezelschap, maar was bestemd om, als zesde zuster, de communiteit in Wonosobo te versterken. Daar zou zij vooral helpen bij het voorbereidend onderwijs en bij musische vorming. De kroniek vermeldt niet of zij tweede of derde klas reisde. Onderweg deed de boot onder meer Colombo aan, waar het reisgezelschap aan boord bezoek kreeg van twee Zusters van O.L. Vrouw van Vlaanderen, Zr. Blanda en Zr. Beata. Zij komen hieronder nog ter sprake.[51]

Op 16 augustus kwam het gezelschap in Wonosobo aan. Terwijl de heren uitstapjes maakten en met de hogere instanties overleg-den over goede faciliteiten voor het instituut

[51] Op 12 augustus deed de Willem Ruys Singapore aan. Daar had het reisgezelschap een ontmoeting met Mgr. Gabriël van der Westen ss.cc. († 1982), de broer van Moeder Elise. Eerder in dat jaar was hij tot apostolisch vicaris van Pangkal-Pinang (op Bangka, ten oosten van Sumatra) benoemd en tot bisschop gewijd.

en de inmiddels veertig leerlingen, richtte Moeder Elise zich vooral op de communiteit. Zij kon constateren dat er een goede geest heerste. Volgens de huiskroniek (waarin Zr. Geertruida aan het woord is) was dat laatste de verdienste van Zr. Leonardo, 'die in alles de zusters vóór ging en hen als het ware meetrok naar het hogere leven. Ze was een model van een missionaris'. De kroniekschrijfster vindt het jammer dat slechts een kwart van de leerlingen katholiek is, maar redeneert verder dat de Goddelijke Voorzienigheid en de sympathie van de bevolking wellicht op indirecte wijze het bekeringswerk ten goede zullen komen.

Moeder Elise had ook een onderhoud met de pastoor, die tot dan toe niet in de gaten had dat hij de zusters lichtelijk verwaarloosde.[52] Voortaan kwam hij iedere dag heel vroeg de communie uitreiken aan de zuster die bij de kinderen moest surveilleren terwijl de andere zusters in de mis zaten. Op zondag kwam er speciaal een juffrouw bij de kinderen surveilleren, zodat de zusters allen tezamen naar de hoogmis konden gaan. De vier bezoekers uit Nederland waren bijzonder onder de indruk van de vriendelijkheid en beleefdheid van de

[52] Zr. Geertruida was niet alleen vaardig met de pen maar ook behept met de gave van de ironie. Over het misverstand tussen de pastoor en de zusters zegt zij: 'De Pastoor had zijn best gedaan om zijn priesterplichten opzichtens de zusters te vervullen, maar ze hadden niet genoeg van zijn welwillendheid geprofiteerd'.

Moeder Elise onderweg op Java, september 1951. *Archief DMJ.*

Indonesische bevolking en van de geloofsijver van de Javaanse katholieken, zowel mannen, vrouwen als kinderen.

Een belangrijk aandachtspunt was, zoals gezegd, het (ambachts)onderwijs aan dove jongens. De zusters achtten zich daartoe niet bekwaam, bovendien was er in het instituut te weinig ruimte voor grote jongens. Toevallig verbleef op dat moment ook de visitator van de Broeders van Liefde van Gent in Wonosobo en van die gelegenheid werd gebruik gemaakt om te overleggen over een nieuwe ambachtsschool voor zowel horende als dove jongens. Speciaal met het oog daarop had eertijds Mgr. Visser namens het bestuur van het Doveninstituut te Sint-Michielsgestel al een stuk grond van vier hectare verworven in de nabijheid van het

station in Wonosobo (Jalan Sambek 33).[53] En zo werden de belangen van de zusters en de kinderen zo goed mogelijk besproken en behartigd. Daarmee was het doel van de visitatie bereikt. 'Gelukkig maar', vermeldt Zr. Geertruida in de kroniek, 'want het was een geweldige onderneming geweest en het kostte de Congregatie een aanzienlijk kapitaal. Het reizen was zo duur en al wat er nog aan andere kosten bij kwam, beliep een hoge som'. Midden twintigste eeuw waren intercontinentale reizen naar verhouding vele malen duurder dan begin eenentwintigste eeuw. Dat vliegreizen naar het andere eind van de wereld ooit een massaproduct zouden worden voor low budget vakanties was omstreeks 1950 niet voorstelbaar.

Op 20 september voeren de vier visitators met passagiersschip 'de Oranje' terug naar Nederland. Onderweg was Moeder Elise zo ziek geworden dat de reis in Colombo (Ceylon, thans Sri Lanka) onderbroken moest worden. Daar werd zij enkele weken verpleegd in het hospitaal van het instituut voor doven en blinden te Ramaga, dat geleid werd door de Zusters van de Congregatie van O.L. Vrouw van Vlaanderen in Kortrijk. Zij was daar in goede handen bij Zr. Marie Gemma.[54] Twee van de zusters die extra op haar letten, Zr. Blanda en Zr. Beata, hadden vroeger hun opleiding gehad in het instituut te Sint-Michielsgestel. 'Zij waren blij een wederdienst te kunnen bewijzen', vermeldt Zr. Geertruida hierover. Mgr. Van Overbeek bleef bij Moeder Elise, en Zr. Clementissima en de Vicaris voeren verder met de Oranje tot Italië.[55] Daar gingen ze in Rome op audiëntie bij paus Pius XII. Op 10 oktober waren ze weer terug in Nederland. Twee dagen later werd Moeder Elise ontslagen uit het ziekenhuis om samen met Mgr. van Overbeek terug te vliegen naar Amsterdam.

Bij haar thuiskomst werd zij uitbundig onthaald, maar vervolgens had ze nog enkele weken nodig om uit te zieken. Overigens had Moeder Elise tijdens haar visitatiebezoek ook een uitnodiging gekregen van de Karmelieten in Malang om daar eveneens te beginnen met een doveninstituut. Haar antwoord luidde dat de Congregatie daar gewoon te klein voor was, maar dat, mocht een andere congregatie zich voor dit werk aanbieden, de leden daarvan welkom waren bij het doveninstituut te Sint-Michielsgestel om zich te specialiseren in dit moeilijke werk.

4.15 Gods schepping op Java

In Wonosobo zelf hadden de zusters hun draai gevonden. In februari 1952 schreef Zr. Henricia via *De Heeriaan* aan haar medezusters: 'Wij maken het hier goed en leven rustig in Wonosobo. De dagen lijken hier op zeepbellen; de morgen is er nauwelijks en het is al weer avond'. In dezelfde brief vertelt zij over de schoonheid van Java. In de kerstvakantie waren enkele zusters een wandeling gaan maken langs de Mangli rivier en door de sawa's.

> 'De natuur is er zo mooi met zijn klapperbomen, pisangs en bamboestruiken. Er zijn afgronden en hoogten om van te griezelen als je naar beneden of naar boven kijkt. De Serayu, die zijn water van een geweldige hoogte naar beneden stort, lijkt hier en daar wel een sneeuwmassa en gaat geweldig tekeer als hij tegen de reuzekeien ploft. En mooie planten zijn er in het wild! Je zou in Holland – als ze er waren – heel duur moeten betalen in de bloemkwekerijen'.

Tijdens de wandeling ontdekten de zusters een kerkhof in de wildernis. Zr. Henricia vervolgt: 'Helaas geen enkel kruis! Ik dacht aan de zielen van al deze heidenen. God is goed en verder weet je het niet'.

[53] Zie ook *De Heeriaan* 2 (1951-1952) 42-44

[54] Zie ook *De Vriend der doofstommen* 44 (1953) nr 23.

[55] Voor het verslag van Van Overbeek over de terugreis naar Nederland en het oponthoud in Ceylon, zie *De vriend der doofstommen* 42 (1951) 101-104.

Op het hooggelegen Dieng plateau nabij Wonosobo zijn natuur- en cultuurlandschap nog met elkaar verweven (2017). *Archief DMJ.*

Hoezeer de natuur en natuurlijke elementen van invloed waren op de liturgie en de beleving daarvan komt treffend tot uiting in een brief uit Wonosobo naar Den Bosch over de viering van de Goede Week en Paasavond in 1952.[56]

> 'Op Palmzondag gingen *alle* mensen palm halen. We kregen van die grote waaiervormige. Voor de baby's een attractie. Die hadden nu tenminste wat te spelen onder de Mis! Een klein knulletje heeft er de vloer mee geveegd rondom het orgel. Het is alleen jammer dat we nu de palm al hebben moeten verbranden, want ze hingen als treurwilgen om de kruisbeelden.
>
> Op Witte Donderdag (…) zijn we naar de kerk geweest voor de aanbidding in de Mariakapel. Het altaar was (heel oneerbiedig gesproken) net een bloemenstalletje. Werkelijk, de catechist had zich uitgesloofd en er letterlijk van alles neergepoot. Rood, oranje, paars, geel, wit, van alles door elkaar. De mensen hier houden van bont en van veel! Het zal O.L. Heer toch heel aangenaam zijn geweest. In die Mariakapel is zegge en schrijve één raampje, dat half open stond. Er stonden wat gewone stoelen, zodat je op een knielkussen op de vloer moest knielen. Het was een ware bakoven met al die mensen erin. (…) ik kan niet anders zeggen, dan dat we blij waren ook een echte aanbidding te hebben. Dat hebben we door het jaar nooit.
>
> Op Goede Vrijdag (…) zijn de zusters naar de Kruisweg in de parochiekerk geweest. Het regende alsof het er met bakken werd uitgegoten. We moesten waden om onze tuin uit te komen en kregen kletsnatte voeten. Het donderde en bliksemde van geweld, maar… we kwamen in de kerk. Boven het altaar hangt een levensgroot kruisbeeld van prachtig houtsnijwerk, donkerbruin. De pastoor (een prima elektricien) had een schijnwerper aangebracht die het licht liet vallen op het bovengedeelte. Het was erg mooi. Van de kruisweg verstond ik geen syllabe. De pastoor bad in het Maleis en het Onzevader en het Weesgegroet in het Javaans.
>
> Op Paaszaterdag (…) waren de plechtigheden rond 22.00 uur afgelopen. De maan stond mooi vol. Toch was het bewolkt en in de bergen bliksemde het. Het was zó prachtig dat Moeder Leonardo wel een paar uur had willen kijken. Je zag soms ineens de hele berg in vuur, en bliksemschichten schoten naar beneden. Zr. Henricia zag zelfs twee manen, maar ze heeft wel eens meer visioenen hoor! Zr. Canisia kon zich nu zo'n beetje voorstellen hoe het de apostelen verging op de berg Thabor'.[57]

[56] *De Heeriaan* 2 (1952) 199-201.

[57] Verwijzing naar de Transfiguratie van Christus, vgl. Caspers, 'Wandelend tussen transsubstantiatie en Transfiguratie'.

Zr. Myriam Thérèse (links) en Zr. Martinetta (rechts) op de foto voor hun vertrek naar Wonosobo, september 1953. *Archief DMJ.*

Overal op aarde zet de natuur haar stempel op de leefcultuur van de mensen en dus ook op hun godsdienstige beleving. Op Java gebeurt dat op overweldigende wijze. Komend van verre verbaasden de Nederlandse zusters zich daarover en waren zij diep onder de indruk. Maar geleidelijk aan werden zij minder Nederlands en meer Javaans. Met Pasen 1952 hadden zij ook hun eigen kapel prachtig versierd met siergroen, rode gerbera's en witte amarilla's. Zo mooi kon dat niet in Nederland.

De zusters in Nederland bleven goed op de hoogte van de situatie dankzij de brieven die met grote regelmaat in *De Heeriaan* verschenen. Die verhalen waren toch heel wat betoverender dan die over de dagelijkse beslommeringen in hun eigen kikkerlandje. Als blijk van waardering ontvingen de zusters in Wonosobo veel post én massa's cadeautjes van het Moederhuis en de verschillende afdelingen in Nederland. Het waren echte 'troetelzusters'.

4.16 Versterking

Het tekort aan leden, waarover Moeder Elise repte in haar antwoord aan de Karmelieten in Malang, belette de Congregatie gelukkig niet om in 1953 weer twee zusters naar Wonosobo te sturen, Zr. Myriam Thérèse Bruijns en Zr. Martinetta van Laarhoven, respectievelijk als onderwijzeres/verpleegster en als handwerkdocente. Het duurde vreselijk lang om aan een visum te komen; in Wonosobo baden de zusters de ene na de andere noveen tot de H. Judas Taddeüs, de patroon voor hopeloze zaken. Om tijd in te halen reisde het tweetal met het vliegtuig. Een groot deel van de bagage ging met de boot, onder andere een fraai bronzen tabernakel dat bij gelegenheid van het 25-jarig kloosterfeest van Zr. Leonardo aan de kapel van de communiteit werd geschonken en daar nog altijd is.[58] Net als voorheen steeds het geval was, werd er weer uitgebreid afscheid genomen. Een teken van de veranderende tijd was dat er ook familieleden van beide zusters aanwezig mochten zijn bij hun vertrek vanaf Schiphol.

Op 29 september, enkele dagen na hun aankomst schreven beide zusters een brief aan de 'Zeereerwaarde Moeder en allemaal'. Vooral Zr. Myriam Thérèse gruwde van het voedsel en de eetgewoonten in Indonesië: 'Die mensen zaten maar te eten: een bananenblad met van alles erop, om van te rillen'. Wanneer ze de prachtige ligging van de communiteit in het landschap beschreven heeft, komt ze tot de slotsom: 'Indië is erg mooi, maar Holland is voor mijn Hollandse hart nog veel mooier'. Ofschoon beide zusters moeite hadden met de Indische kost, kregen ze snel schik in het communiteitsleven en het werk met de kinderen.

Het overleg met de Broeders van Liefde was niet zonder resultaat. Het grondperceel dat daar al lang geleden voor was bestemd, werd inderdaad vestigingsplaats voor de nieuwe ambachtsschool, Don Bosco, die in 1956 van start zou gaan. Wel moesten de zusters en de broeders er voor waken dat ze elkaar niet in de weg zaten bij het aanvragen van subsidie bij de overheid. Twee dovenscholen in elkaars onmiddellijke nabijheid, zoiets kon bij de overheid overbodig overkomen. De zusters maakten zich verder niet zo druk om materiële beslommeringen en vertrouwden graag op Sint Jozef, 'die zal wel zorgen'.

In een schrijven aan de Congregatie d.d. 30 november 1953 brengt Zr. Leonardo een fundamentele kwestie ter sprake. Eerst vraagt zij speciaal of haar oude en zieke medezusters in Sint-Jozefoord in Nuland willen bidden voor de gemeenschap in Wonosobo. Dan vertelt zij dat de missie in Wonosobo onherroepelijk voor het probleem van personeelstekort zal komen te staan. Met de school in Wonosobo wordt het doel van de Congregatie om zich in te zetten voor het misdeelde kind niet ten volle bereikt. Daarom zal er gedacht moeten worden aan de opleiding van Indonesische krachten. Volgens Zr. Leonardo zelf en alle priesters en missionarissen die zij daarover sprak, kon het werk voor de dove kinderen niet door leken maar slechts door religieuzen gedaan worden.[59] Van pater Wiegers had Zr. Leonardo vernomen dat er een inlandse zustercongregatie bestond waarvan de leden wellicht geschikt voor dit werk waren en wellicht ook enthousiast.

Het congregatiebestuur vond het een goed idee om die zusters op korte termijn te benaderen. De zusters in Wonosobo zagen zich spoedig bevestigd in hun opvatting dat leken minder of zelfs helemaal niet geschikt waren voor het dovenonderwijs. Op zeker moment had de communiteit toch een onderwijzeres aangetrokken die door Zr. Jeanne zou worden ingewerkt. Maar na enkele weken was die alweer vertrokken: 'Ze was te onbeschaafd, te lui!' Later kwam er, uit nood, weer een onderwijzeres, een islamitische nota bene! Maar die was heel beschaafd en mocht blijven.

In 1955 kwamen er wel enkele nieuwe schoollokalen bij maar dat hield geen gelijke tred met het groeiend aantal leerlingen. Dat liep richting honderd. De onderwijslast was toen als volgt geordend voor een groep van ruim 85 pupillen:

- 1e voorklas: een Javaans meisje onder leiding van Zr. Henricia;
- 2e voorklas: Zr. Henricia;
- articulatieklas: Zr. Jeanne;
- 2e klas: Zr. Myriam Thérèse;
- 3e klas: nieuw Javaans (islamitisch) meisje, geholpen door Zr. Jeanne;
- 4e klas (gesplitst in een jongens- en een meisjesklas): Zr. Geertruida;
- taalles voor drie grote meisjes: Zr. Geertruida.

Geleidelijk aan kwamen er meer inlandse leerkrachten. Daarnaast bleef Zr. Leonardo onverdroten aan Den Bosch vragen om goed gekwalificeerde leerkrachten uit Nederland, geen afdankertjes. Volgens haar draaide het wel in Wonosobo, 'al is het niet naar onze zin. Laat ze in Holland maar bidden voor personeel. Daar hangt veel van af'. Begin 1956 ging de druk wat van de onderwijsketel af toen drie Broeders van Liefde van Gent in hun nieuwe school konden beginnen met enkele jongensklassen. Ook de twee mannelijke leken-leerkrachten die de zusters voor de jongens hadden aangetrokken

[58] Voor een verslag van dat feest, zie *De Heeriaan* 4 (1953-1954) 121-126.

[59] Het argument dat leken niet tot hetzelfde in staat zijn als religieuzen gebruikten de Dochters van Maria en Joseph eerder al in de missie in China en later eveneens in de missie in Congo.

gingen mee naar de school van de broeders: 'De ene was behoorlijk goed, maar niet katholiek; de andere was een prul in het onderwijs, maar katholiek'.

Kregen de zusters na hun terugkeer in Wonosobo in 1950 nog veel waardering van overheidsinstanties, in de tweede helft van de jaren vijftig hadden ze ook te maken met tegenkanting. Steeds meer ondervonden ze allerlei bureaucratische pesterijen, vooral met verblijfsvergunningen, die te maken hadden met de aversie die in Indonesië bestond tegen Chinezen en andere (nakomelingen van) buitenlanders.[60]

4.17 Tweede visitatie van Moeder Elise (1956)

In deze zowel bruisende als broeiende situatie – enerzijds volop in ontwikkeling, anderzijds kampend met grote onzekerheid – was het alweer tijd voor de volgende visitatie. In 1951 was Moeder Elise op bezoek gekomen om haar medezusters in Wonosobo een hart onder de riem te steken bij de nieuwe start van de dovenschool, vijf jaar later was haar komst gewenst om te overleggen over het voortbestaan van die school. Het plan van Zr. Leonardo om religieuzen van een andere congregatie voor het dovenonderwijs op te leiden en in te zetten was gestrand, want alle andere congregaties kampten eveneens met personeelstekort.

In maart 1956 vertrokken Moeder Elise van der Westen en Zr. Innocence Termeer (van het doveninstituut) vanaf Schiphol naar Jakarta om na een kort verblijf bij de Ursulinen – hun gastvrouwen van het eerste uur – via Semarang naar Wonosobo te reizen. De visitatie viel bijzonder mee aan beide bezoeksters. Zij constateerden dat, ondanks de verre afstand, de 'Choorstraatse geest' goed bewaard was gebleven. Natuurlijk konden de personele problemen niet in een handomdraai worden opgelost, maar Zr. Leonardo trok alle registers open bij haar verzoek om tenminste één nieuwe leerkracht uit Nederland. Zij voegde daaraan toe dat ze hoopte dat de nieuwe kracht nog in het land zou worden toegelaten door de steeds strenger wordende instanties in Indonesië. De Congregatie mocht dus niet talmen.

Het belangrijkste besluit dat tijdens de visitatie werd genomen was dat, zodra zich inlandse kandidates zouden melden, de communiteit op Java zelf mocht beginnen met een eigen noviciaat. Mgr. Schoemaker had erop gewezen dat alle in Indonesië werkzame congregaties dat zo deden, en dat dit echt de enige mogelijkheid was om dit liefdewerk voort te zetten. De kandidates dienden dan wel eerst een paar jaar in het instituut te werken, zodat kon worden beoordeeld of ze voldoende geschikt waren.

[60] De katholieke minderheid in Indonesië kent betrekkelijk veel Chinezen. Katholieke chinezen zijn in dit land dus in dubbel opzicht een minderheid.

Niet alleen Moeder Elise sloeg spijkers met koppen, ook Zr. Innocence maakte op eigen wijze de visitatie tot een onvergetelijk gebeuren. Zij maakte namelijk een – lopende! – film over het leven van de zusters en de dove kinderen.[61] Zo kon men aan de families in het verre Nederland laten zien hoe hun dochter, zus of tante het stelde in de missie.[62] Tijdens de opname zei een van de zusters: 'Zo moesten wij onze familieleden ook eens op de film kunnen zien'. Na thuiskomst in Nederland maakte Zr. Innocence daar meteen werk van. Van iedere familie van de negen missionaris-zusters maakte zij een film. De films werden in Wonosobo met grote vreugde ontvangen:

> 'Wat hebben ze genoten, hoe dikwijls hebben ze elke film afgedraaid, soms heel langzaam om toch maar elke beweging van hun dierbaren duidelijk te zien. Er zijn menige tranen van ontroering geschreid, ze waren niet in staat om hun dankbaarheid in geschreven woord uit te drukken. Ze konden er niet genoeg van krijgen: ze draaiden en draaiden aan één stuk tot de film heet liep en de zusters een brandlucht gewaar werden'.

Iets dergelijks, een lopende film, was in vroeger jaren niet mogelijk op amateurniveau, toen was er alleen de post die er vaak maanden over deed. Maar toen de filmische technieken voldoende ontwikkeld waren, maakten missionerende ordes en congregaties daar gretig gebruik van, vooral voor propagandadoeleinden.

De rapportages van Zr. Innocence, ongetwijfeld met instemming van Moeder Elise gemaakt, wijzen tevens op een grotere openheid van de Congregatie ten opzichte van verwanten van de zusters. Een generatie eerder zou iets dergelijks veel te 'familiair' zijn gevonden door het congregatiebestuur. Een Dochter van Maria en Joseph had immers haar oude biologische familie verlaten en was lid geworden van een nieuwe, geestelijke, familie.

Wat eveneens duidt op meer openheid, was het besluit van de Congregatie, ruim een half jaar na de visitatie, om aan iedere zuster jaarlijks gelegenheid te bieden naar 'huis' te gaan, meer bepaald de familie in Nederland. Dat was goed bedoeld, maar beslist niet naar de wens van Zr. Leonardo. In een brief d.d. 13 december 1956 vertelt zij niet weinig geschrokken te zijn van de nieuwe verlofregeling. Zij wijst erop dat zulks in logistiek opzicht heel moeilijk is en maakt een vergelijking met andere congregaties: de 'Hartjes' gaan eens in de tien jaar op vakantie, de zusters van Heythuysen gaan niet, de Ursulinen evenmin, de Zusters onder de

[61] Bij de visitatie in 1951 werden eveneens opnames gemaakt, toen waren dat nog geen lopende beelden maar dia's, zie *De Heeriaan* 4 (1953-1954) 60.

[62] Zo werd op woensdag 20 juni 1956 in het zusterhuis te Waalre speciaal voor de familie Van de Vijfeijke (Zr. Henricia) de film over Wonosobo vertoond. Ook Moeder Elise en Zr. Innocence waren daarbij aanwezig.

Het volledige convent in Wonosobo na aankomst van Zr. Wiborada in oktober 1957. Van links naar rechts, zittend: Zr. Henricia, Zr. Geertruida, Z. Myriam Thérèse, Zr. Leonardo (overste), Zr. Jeanne, Zr. Canisia. Staand: Zr. Wiborada, Zr. Martinetta en Zr. Gaudeta. *Archief DMJ.*

Bogen gaan beurtelings. Alles overwegend dringt Zr. Leonardo er bij Moeder Elise op aan om geen valse verwachtingen te scheppen bij de betrokken zusters en hun familieleden.

Terug naar de visitatie in maart-april 1956 die zo goed was verlopen. Door omstandigheden, vooral vanwege de bureaucratie in Indonesië, kwamen de twee bezoeksters met twee weken vertraging terug in Nederland (eind april). Het thuisfront was vreselijk ongerust, maar Moeder Elise en Zr. Innocence hadden nergens last van. In de extra tijd in Indonesië hadden zij enkele bezoeken gebracht aan andere religieuzen, onder andere aan de Zusters van de Voorzienigheid in Pankalpinang (Bangka). Op de terugreis naar Europa bezochten zij het Hollands College in Rome.[63] Als klap op de vuurpijl mochten ze ook nog aanschuiven bij een audiëntie bij de paus. Ditmaal had de Voorzienigheid het anders geregeld, ongetwijfeld tot grote vreugde van Moeder Elise.

Al in Wonosobo was Moeder Elise gezwicht voor het verzoek van Zr. Leonardo om nog één goede kracht te sturen. In juni 1956 werd binnen de Congregatie bekendgemaakt dat Zr. Wiborada Kunst, onderwijzeres aan het doveninstituut in Sint-Michielsgestel, de uitverkorene was. Pas na veel geharrewar rond de reis- en arbeidsvergunning zou zij op 4 oktober 1957 in Wonosobo arriveren.[64]

4.18 De kwestie Nieuw-Guinea

Het grote eiland ten oosten van Indonesië en ten noorden van Australië heette vroeger Nieuw-Guinea (821.400 km2). De oostelijke helft daarvan was ooit een gedeeld Brits-Duitse kolonie, later een mandaatgebied van Australië, en is sinds 1975 een zelfstandig land onder de naam Papoea-Nieuw-Guinea. De westelijke helft van Nieuw-Guinea maakte vroeger deel uit van Nederlands-Indië. Bij de erkenning van Indonesië als zelfstandig land, eind 1949, wenste Nederland zijn deel van Nieuw-Guinea te behouden als Nederlands-Nieuw-Guinea. Indonesië was het daar niet mee eens. Zo ontstond een belangrijke kwestie tussen beide landen, die aanvankelijk werd opgeschort, maar geleidelijk steeds meer begon op te spelen.

In Indonesië, dat overeenkomstig de Pancasila streefde naar nationale vereniging, rees de ergernis ten opzichte van de vroegere kolonisator in 1956 naar een climax. Soekarno

[63] In het Hollands College werden de eerwaarde studenten in de watten gelegd door Zusters van Jezus, Maria, Jozef (Mariënburg). Op gelijkaardige wijze werden tot 1950 in het Nijmeegse Piusconvict priesters die aan de Katholieke Universiteit studeerden vertroeteld door Dochters van Maria en Joseph.

[64] Eerder in 1957 hadden de communisten veel stemmen gewonnen bij landelijke verkiezingen in Indonesië. Priesters en religieuzen vreesden voor hun toekomst in het land. Zr. Wiborada was van dat alles op de hoogte gebracht, maar zij besloot dus om toch naar Wonosobo te gaan.

In april 1960 bracht president Soekarno een staatsbezoek aan de Amerikaanse president Kennedy. Uit geopolitieke overwegingen steunde Amerika de aanspraken van Indonesië op Nieuw-Guinea.

eiste het bewind over Nederlands-Nieuw-Guinea op en liet in eigen land anti-Nederlandse maatregelen ingaan. Uiteraard maakte men zich in Den Bosch grote zorgen. Zr. Leonardo liet, in een brief d.d. 7 december 1956, aan de Congregatie weten dat het met de zusters in Wonosobo goed ging. Niemand wist hoe het verder zou gaan, vandaar het verzoek om te bidden voor de Indonesische missie: '… en bidt u allen ook, als we een besluit zouden moeten nemen, dat we zouden weten en doen wat Gods wil is'. De komende maanden waren spannend voor de communiteit en het instituut, te meer omdat Zr. Leonardo fysiek helemaal instortte. In oktober 1958, toen zij samen met vicaris Oomens op verkenningsreis naar Congo was, bereikte Moeder Elise het geruststellende bericht dat Zr. Leonardo weer beter was.

De grimmige relatie tussen de vroegere kolonisator en de vroegere kolonie zou nog enkele jaren duren. Op 5 december 1957, de vooravond van Sint Nicolaas, verordende Soekarno dat de meeste van de ca. 50.000 Nederlanders het land moesten verlaten. Dat was een cynische surprise van de president. In vroeger jaren was het nog de gewoonte dat de burgemeester van Jakarta de goedheiligman officieel ontving en met hem een rondtocht maakte door de stad. Dat was nu in één keer afgelopen, het Sinterklaasfeest werd verboden. 'Het was immers een puur Hollands feest, waar ook nog eens de blanke Sinterklaas boven de zwarte knecht stond'.

Deze maatregel, die in de geschiedenis bekend staat als 'Zwarte Sinterklaas', bracht een ware exodus naar Nederland op gang. [65] Gelukkig mochten de zusters blijven. Eind 1958 was er voor de Congregatie even een lichtpuntje: een roeping! Een pas aangenomen onderwijzeres aan de blindenschool, Indrati, achttien jaar jong, dubde tussen intreden bij de 'Hartjes' of bij de Dochters van Maria en Joseph. Aanvankelijk leek haar liefde voor het werk met dove kinderen de doorslag te geven en hadden de zusters ook profijt van de wijze raadgevingen van pastoor Putuhardjono m.s.c. Er werd een mooie route uitgestippeld voor het postulaat van Indrati. Helaas voor de communiteit veranderde zij toch van gedachten, in juni 1959 zou zij intreden bij de 'Hartjes'.

[65] Zie https://www.anderetijden.nl/aflevering/335/Zwarte-Sinterklaas ; Lindblad, 'Zwarte Sinterklaas in Indonesische context'.

4.19 Indonesianisasi

In 1958 had de Indonesische overheid bepaald dat in het bestuur van het doveninstituut, officieel geheten 'Stichting werk voor misdeelde kinderen in Indonesië', alleen maar personen met de Indonesische nationaliteit mochten plaatsnemen. Dat werden Indonesische 'Hartjes', uiteraard in afstemming met de communiteit van de Dochters van Maria en Joseph. Al waren beide zusterhuizen elkaars concurrenten in roepingen-opzicht, op ander gebied werkten zij goed samen. In de jaren die volgden zou het bestuur van het doveninstituut geleidelijk overgaan naar zusters (aanvankelijk zelfs postulanten) van de eigen congregatie. Overigens veranderde de Stichting in 1958 ook van naam. Tot op heden staat zij bekend als Dena Upakara, een Oud-Javaanse benaming die 'Zorg voor de minsten' betekent.[66]

De bestuursverandering past bij de zogenoemde Indonesianisasi, waarmee de Indonesische overheid al snel na de onafhankelijkheid was begonnen door middel van met elkaar samenhangende veranderingsprocessen op politiek, sociaal en economisch gebied. Dat alles was overeenkomstig de Pancasila en, uiteraard, in het belang van de bevolking van Indonesië. Alleen op die manier konden de inwoners van dit grote eilandenrijk evolueren tot echte Indonesiërs, met een gedeelde nationaliteit en identiteit.[67]

Wat betekende dit alles voor de kerkgenootschappen die zich in de koloniale tijd via de missie in het land gevestigd hadden? Gelukkig voor de vele protestante en katholieke Indonesiërs was er geen sprake van een onderdrukking of overname van de kerken door de nationale overheid. Er kwam geen 'patriottische kerk' zoals in China. De kerken behielden hun vrijheid, zij het met de inspanningsverplichting om naar vermogen bij te dragen aan de samenleving, met respect voor de grote rijkdom aan regionale culturen in het land. Die rijkdom is ook vervat in de nationale wapenspreuk: 'Bhinneka Tunggal Ika', 'Eenheid in Verscheidenheid'.

Voor Dena Upakara bracht de Indonesianisasi eigenlijk geen principiële, maar wel enorme – bijna onoverkomelijke – praktische

[66] Deze naam werd gekozen na consultatie van professor P.J. Zoetmulder s.j. († 1995), een autoriteit op het gebied van de Oud-Javaanse taal.

[67] Boelaars, 'Indonesianisasi' (artikel), 14. Uitgebreider over de impact op de Katholieke Kerk, de positie van religieuze congregaties enzovoort, is Boelaars, *Indonesianisasi* (boek).

problemen met zich mee. 'Eenheid in Verscheidenheid' kwam bijna perfect overeen met wat de Katholieke Kerk enkele jaren later, met het tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), zelf ook beoogde met de inculturatie van het geloof. Kortom, de Blijde Boodschap verkondigen en dienovereenkomstig leven, met respect voor de cultuur van degenen aan wie men die boodschap overbrengt.[68] Het uit Nederland

[68] Zo legt ook de apostolische constitutie *Lumen Gentium* (1964) accent op 'eenheid in verscheidenheid'. Zie ook Boelaars, 'Indonesianisasi', 24-25.

De eerbiediging van en de deelname aan de authentieke inlandse cultuur staan hoog in het vaandel bij de Kongregasi PMY. Zo brachten leerlingen van Dena Upakara in juli 2006 een oud Javaans epos ten tonele. *Archief DMJ.*

laten overkomen van nieuwe krachten werd echter nog moeilijker dan het al was, en in haar beperkte omvang kreeg de communiteit in Wonosobo de zorg over steeds meer kinderen. Eind jaren vijftig waren dat er meer dan honderd, met daarnaast een lange wachtlijst. Er zat niets anders op dan voortdurend leken-onderwijzeressen in te werken, wat helaas weinig rendement had, omdat zij de school plachten te verlaten zodra zij in het huwelijk waren getreden. Een meevaller was nog dat de zusters erin slaagden om enkele leslokalen bij te laten bouwen. Maar de kloof tussen Indonesië en Nederland werd breder en dieper.

Najaar 1959 vernam Zr. Leonardo van de Indonesische overheid het ontstellende nieuws dat de zusters vanaf 1 januari 1960 geen onderwijs meer mochten geven, omdat dat voortaan alleen was toegestaan aan eigen staatsburgers. Toen het congregatiebestuur dat had vernomen, verkende het de mogelijkheden om de missie in Wonosobo, liefst met behoud van het liefdewerk voor doven, over te doen aan een inlandse congregatie. Wie schetst de verbazing van de bestuursleden toen zij op 7 december 1959 een brief ontvingen waarin Zr. Leonardo meedeelde dat alle negen zusters het Indonesische staatsburgerschap hadden aangevraagd! Dat was buiten enig medeweten van het congregatiebestuur gebeurd en men was in Den Bosch uiteraard not amused. De slechte communicatie tussen de twee oversten tastte ook hun onderlinge relatie aan. Moeder Elise was van plan om zo spoedig mogelijk samen met vicaris Oomens naar Wonosobo te vertrekken, maar ze kregen gewoonweg geen toegang tot het land.

Tot verdriet van de communiteit in Wonosobo moest Zr. Wiborada terug naar Nederland omdat haar visum afliep.[69]
Op 15 augustus 1960 verbrak Indonesië zelfs de diplomatieke betrekkingen met Nederland. De crisis tussen beide landen was compleet. De Congregatie stond op het punt om Dena Upakara over te dragen aan de Zusters van Onze Lieve Vrouw van Tegelen, die sinds 1934 in Midden-Java gevestigd waren. Zr. Leonardo was echter niet gediend van een eventuele overname en liet zelfs na om belangrijke post, die de overname zou kunnen bezegelen, door te geven. De hele overname ging dus niet door. In de overlevering van de Congregatie wordt het optreden van Zr. Leonardo, eigenlijk een vorm van rebellie, beschouwd als een heldendaad, waaraan het voortbestaan van de Congregatie in Indonesië te danken is.[70]

[69] Na haar terugkeer in Nederland werd Zr. Wiborada novicemeesteres en overste op Sint-Gertrudishof.
[70] Zie bijvoorbeeld Veronie Franken, 'De geschiedenis van Indonesië. Van 1950 tot 1988, het Gouden Jubileum', in: *De Heeriaan* 41 (2012) nr. 3, 9.

4.20 Ontspanning en vooruitzicht

Begin januari 1962 kwam het tot een gewapend treffen tussen Nederland en Indonesië. Er dreigde een oorlog. Dankzij bemiddeling van Amerika kwamen beide landen overeen dat Nederlands Nieuw-Guinea op 1 mei 1963 aan Indonesië zou worden overgedragen. Thans bestaat het uit twee Indonesische provincies: Papoea en West-Papoea. Voor de zusters betekende het einde van de vijandelijkheden tussen hun moederland en hun bijna nieuwe vaderland (het staatsburgerschap ging niet door) de redding van hun communiteit en van Dena Upakara. De diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en Indonesië werden weer volledig hersteld, en ook tussen Den Bosch en Wonosobo verdween de kou uit de lucht.

Eveneens in het bevrijdende jaar 1963 vierde het doveninstituut zijn 25-jarig jubileum.[71] De school had toen tien klassen met samen ruim honderd leerlingen. En er waren weer roepingen! De eerste twee haakten weer af, maar de derde, de achttienjarige Anna Maria Sri Rejeki, zette door. Op 7 december 1963, een half jaar nadat de Heilige Stoel aan de Congregatie toestemming had gegeven om in Wonosobo met een noviciaat te beginnen, werd zij om 19.00 uur ingekleed in de kapel van de zusters. Net toen de plechtigheid begon en het *Veni Creator* werd ingezet, gebeurde er iets bijzonders. Hele zwermen vliegende mieren kwamen de kapel binnengevlogen en in een mum van tijd was alles en iedereen bedekt onder een vieze laag insecten. De aanwezigen lieten zich echter niet van de wijs brengen en aan het slot van de viering was de Congregatie een zuster rijker.[72]

Aan de school werkten toen Zr. Geertruida, Zr. Jeanne, Zr. Henricia, Zr. Myriam Thérèse en 'zes dames met weinig ontwikkeling en weinig initiatief', allemaal bekeerlingen. Zr. Geertruida was officieel geen leerkracht, want zij was al 61 jaar en volgens de Indonesische wet vanaf haar 55ste gepensioneerd. Zr. Leonardo bleef hoofd van de school en ging dagelijks enkele keren langs de klassen om een oogje te houden op de dames-onderwijzeressen.

De wijze waarop de zes 'dames' nader worden getypeerd is tamelijk neerbuigend en komt zelfs neokoloniaal over. Ter relativering dient echter gezegd dat ook in Nederland de zusters zich vaak in kwalitatief opzicht verheven voelden boven lekenpersoneel, iets wat trouwens ook gold voor andere (onderwijs) congregaties. Cultuur- en standsverschillen

[71] *Vriend der doofstommen* (1963) 31.

[72] Het ouderlijk huis van Zr. Anna Maria stond op slechts 150 meter afstand van het Moederhuis in Wonosobo. Zij was dus een buurmeisje dat is ingetreden. Zie Zr. Myriam Therese, 'Eerste inkleding in Wonosobo', in: *De Heeriaan* 14 (1964) 5-7. Zr. Anna Maria is op 7 maart 2010 overleden, zie *De Heeriaan* 39 (2010) nr 2, 38-40.

Zr. Anna Maria Sri Rejeki was in 1963 de eerste Indonesische zuster die bij de Congregatie intrad. *KDC, Nijmegen.*

gaan vaak gepaard met superioriteitsgevoelens. Toch stonden de Nederlandse zusters en de Indonesische bevolking veel nader tot elkaar dan eertijds de Nederlandse zusters en de Chinese bevolking in Jehol. Daar worstelden de zusters voortdurend met de moeilijke taal en verkeerden zij bovendien in een concurrentiepositie met de maagden.

Hoe dan ook, mede dankzij de zes 'dames' was het onderwijs goed te noemen en oogstte de school heel wat lof van buitenstaanders. Een oud-leerlinge van Zr. Myriam-Thérèse werd zelfs hoofd van de door de Dominicanessen van Neerbosch gestichte kraamkliniek in Purwokerto, waar zij uitstekend functioneerde. Oud-leerlingen, van wie er velen nog gedoopt waren op het instituut, kregen elke maand een nieuwsbrief van het instituut. De subsidie die de school van de Indonesische overheid kreeg, was niet voldoende om de zaak draaiende te houden. Een welkome bron van inkomsten was de permanente handwerktentoonstelling, waarvan de producten waren vervaardigd met materialen die uit Nederland waren opgestuurd.[73]

In januari 1964 keerde Zr. Wiborada, die in 1960 het land had moeten verlaten, terug naar Wonosobo, ditmaal als huisoverste. Zij arriveerde samen met Zr. Marcelline van der Loo, die de zorg kreeg voor het internaat. Zuster Leonardo werd benoemd tot missieoverste en novicemeesteres. In die laatste hoedanigheid werd zij later opgevolgd door Zr. Wiborada, die op haar beurt zou worden opgevolgd door Zr. Antonie Ardatin.[74]

4.21 Van Soekarno naar Soeharto (1965)

Nu het weer boterde tussen de zusters in het oosten en die in het westen kon Zr. Leonardo begin 1965 voor overleg naar Nederland om samen met het congregatiebestuur te komen tot een goede organisatiestructuur in Wonosobo. Daar kon Dena Upakara nog altijd rekenen op veel belangstelling. Zo bracht op 23 april 1965 een groep docenten en studenten van de universiteit van Semarang een studiebezoek aan het instituut.[75] 1965 zou echter een zwarte bladzijde worden in de geschiedenis van de jonge Republiek Indonesië.

In de jaren vijftig en zestig waren er mondiaal twee belangrijke invloedssferen, het wereldkapitalisme, vooral gedragen door de Verenigde Staten van Amerika, en het wereldcommunisme, vooral gedragen door de Sovjet-Unie. Beide kampen trachtten elkaar in de zogenoemde 'koude oorlog' te overtroeven op ideologisch, wetenschappelijk en economisch gebied. Daarnaast wilden beide kampen zoveel mogelijk andere landen aan hun zijde hebben. Deze geopolitiek leidde tot gewapende conflicten en machtsverschuivingen, soms heuse oorlogen, in Latijns-Amerika, Afrika en Azië. In 1954 waarschuwde de Amerikaanse president Eisenhower ervoor dat het communistische machtsblok stap voor stap, bijna sluipenderwijs, zijn macht wilde uitbreiden.[76] Hij was er vooral beducht voor dat, wanneer de voormalige Franse kolonie Indochina in communistische handen zou vallen, andere landen, waaronder Indonesië, zouden volgen. Hij wilde dat koste wat kost verhinderen, wat leidde tot de Vietnamoorlog.

Deze oorlog heeft een vaste plaats gekregen in het collectief geheugen van Amerikanen en Europeanen. Velen kunnen zich nog de berichtgeving herinneren over de bombardementen op Hanoi in de jaren zestig, en over de val van Saigon in 1975, die het einde van de oorlog betekende. Net in deze twee steden stond eind negentiende eeuw een Frans Karmelitessenklooster, wat bij Thérèse van Lisieux het verlangen wekte om naar de missie in China te gaan.

Tijdens de Vietnamoorlog, in oktober 1965, vond in Indonesië een machtsovername plaats onder leiding van generaal Soeharto († 2008). Op dat moment verkeerde het land al enige tijd in een politieke chaos. President Soekarno betuigde zich steeds meer als een tegenstander van het westers kapitalistisch systeem en liet oogluikend toe dat de communistische partij almaar machtiger werd. De machtsovername door Soeharto is de geschiedenis ingegaan als een geslaagde maatregel om een coup van de communisten in de kiem te smoren. Dat ging echter gepaard met een heuse genocide, die vooral op Midden-Java en Bali plaatsvond en tussen de 500.000 en 1.000.000 mensenlevens heeft geëist. Vooral communisten of mensen die van communistische sympathieën werden verdacht, behoorden tot de slachtoffers.

Wanneer een land in chaos en verschrikking terecht is gekomen, verkeren vooral etnische en religieuze (of ideologische) minderheden in een kwetsbare positie. In Indonesië verkeerden communisten dus in deze positie, maar daarnaast ook Chinezen, die vooral tot de middenstand behoorden. Anti-Chinese gevoelens hebben in Indonesië altijd al bestaan. Een verklaring daarvoor lezen we al in een brief die een van de zusters in 1952 aan het Moederhuis stuurde: 'De Chinezen hier zijn dé geldmensen. Niets kan hun schelen, als ze maar veel geld verdienen. Echte materialisten. De Javanen kunnen hen niet uitstaan, want het zijn

[73] Archief DMJ, H Wonosobo 7.

[74] Zr. Marcelline kon niet goed aarden in Wonosobo en werd in 1967 door de Congregatie weer teruggehaald naar Nederland. In 1972 is zij uitgetreden.

[75] *De Heeriaan* 15 (1965) 90-92.

[76] Eisenhower vergeleek die geleidelijke machtsuitbreiding met het leggen van bij elkaar aansluitende dominostenen, zo is de term 'dominotheorie' ontstaan.

Leerlingen van Dena Upakara, tweede helft jaren zestig. In het tijdperk Soeharto was niet alleen de politiek maar ook de mode afgestemd op het westen. *Archief DMJ.*

gewiekste handelaars en ze overtreffen hen in alles'.[77] Ook in de regio rond Wonosobo zijn mensen om het leven gebracht. De zusters vermeldden daar niets over in de stukken, misschien wel omdat ze die vreselijke dingen niet op schrift konden of durfden zetten. Wel trokken met name Zr. Martinetta en Zr. Ien zich het lot aan van weduwen die maatschappelijk verstoten waren vanwege hun (vermeende) communistische sympathieën.

[77] *De Heeriaan* 3 (1952-1953) 41. Vgl. 'Chinezen', in: Gonggrijp e.a., *Geïllustreerde encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, 212: 'Op Java zijn de Chinezen in het algemeen tussenhandelaren, geldhandelaren, aannemers van werken (wegen en bruggen)'.

4.22 Groei van de communiteit

Nu Soekarno was afgezet en Indonesië met Soeharto had gekozen voor het kapitalisme, verdween de spanning tussen dat land en zijn voormalige kolonisator. Er kon weer vooruit worden gedacht. Van 25 februari tot 16 april 1966 kwamen Moeder Lambertine Eijgenraam, de nieuwe algemeen overste, en Zr. Parenta Wiegers in Wonosobo op werkbezoek. Een belangrijk 'levensteken' van de communiteit en Dena Upakara was de tijdelijke professie van Zr. Anna Maria in juni van hetzelfde jaar.

Haar geloften waren tevens van symbolische betekenis voor het voortleven van de Congregatie zelf. Terwijl in Nederland de roepingen nagenoeg ophielden in de jaren

zestig, kwamen ze in Indonesië juist op gang.[78] Vergeleken met andere orden en congregaties die konden pochen op veel roepingen in Indonesië, was dit natuurlijk maar een miniem wapenfeit. Dit verschil kan voor een belangrijk deel verklaard worden uit de late start van de Congregatie in Indonesië. Voor een ander belangrijk deel echter speelde de moeilijkheidsgraad mee van het liefdewerk in Wonosobo: onderwijs aan en persoonlijkheidsvorming van dove kinderen. Bij menig kandidate voor het religieus leven, zoals bovengenoemde Indrati, zal dit werk zijn overgekomen als té zwaar en té eenzijdig. Deze schroom was (en is) ook heel begrijpelijk, want voor het dovenonderwijs is ijver alleen niet voldoende, men moet er ook een speciaal talent voor hebben.

Meer variatie in de werkzaamheden vergde echter personele uitbreiding. Eind jaren zestig kon de Congregatie nog drie zusters sturen om het team te versterken: Zr. Theodarda Verrijt (als opvolgster van Zr. Canisia), Zr. Felicitas Wijnen en Zr. Nel Dujardin (novice). Zij waren de laatsten in de rij. In Nederland waren genoeg medezusters die hen wilden volgen, maar liefst 22 van hen hadden aangegeven graag in Wonosobo te willen werken. Maar de 'personele koek' was op. Vanaf 1959 zat de Congregatie ook met enkele zusters in Congo, min of meer omdat ze zich verplicht voelde om de oproep van paus Pius XII te beantwoorden en de missie in Afrika te versterken. In Nederland werden de personele problemen steeds nijpender vanwege het uitblijven van roepingen.[79]

In Indonesië waren de zusters, met de extra krachten uit Nederland én de versterking met weer drie Indonesische novicen, dan toch in staat om de liefdewerken uit te breiden. Zo gaf Zr. Gaudeta catechese- en handwerklessen in Banjanegara (30 km ten westen van Wonosobo),[80] nam de Congregatie voor enige tijd het management van de katholieke mulo in Wonosobo over, en startte ze met handwerkcursussen in Semarang.

Toen Moeder Lambertine en vicaris Oomens in januari en februari 1968 een werkbezoek brachten aan Indonesië, hadden zij een bespreking met de aartsbisschop van Semarang, kardinaal Justinus Darmojuwono. Resultaat was dat Zr. Martinetta zich in die grote stad, samen met Broeders van Maastricht (met name

[78] Slechts enkele cijfers: in 1955 kende de Congregatie 718 leden, in 1965 nog 681, een kleine teruggang van 37 leden. Een teken aan de wand was echter dat er in 1955 veertien postulanten waren, en in 1965 slechts één. En die ene postulant trad in Wonosobo in, niet in Den Bosch. Overigens, toen Anna Maria tot de eerste gelofte werd toegelaten, werd een andere novice weer naar huis gestuurd.

[79] Zr. Felicitas en Zr. Nel zouden niet lang blijven, de eerste keerde in 1972 terug naar Nederland, de tweede al in 1971.

[80] De parochie in Banjarnegara werd, net als de parochie in Wonosobo, bediend door Missionarissen van het Heilig Hart, toen Pater Rozemeijer m.s.c. Over Zr. Gaudeta, zie ook *De Heeriaan* 44 (2015) nr 2, 46-47.

Zr. Antonie geeft aardrijkskundeles aan de hoogste klas van Dena Upakara, ca. 1970. *Archief DMJ.*

Kerstspel op Dena Upakara, ca. 1970. *Archief DMJ.*

broeder Otto en broeder Servaas), zou gaan inzetten voor daklozen en arme bejaarden. Zij deed dit werk heel structureel en voortvarend, zo was zij medeoprichtster van enkele bejaardenhuizen.[81] Wisselend werkte zij daar samen met jonge Indonesische medezusters of met anderen. Haar huis was tevens gastverblijf voor zusters van andere congregaties. Met dat alles bleef het dovenonderwijs in Wonosobo het paradepaardje van de zusters in Indonesië. Vol trots schrijft Zr. Myriam Thérèse over 'de glorie van ons Instituut', Patimah Sulistiawati, een bekeerlinge die op voortreffelijke wijze samen met horende kinderen de mulo had gevolgd en keurig haar einddiploma had gehaald.[82]

Eind jaren zestig kwamen met regelmaat enkele Zusters van Sint Jozef vanuit Medan (Sumatra) naar Wonosobo om het vak van dovenonderwijzeres te leren. Vier jaar later waren zij al in staat om zelf een nieuw instituut te stichten in Medan. Met regelmaat bleven deze zusters naar Wonosobo komen om expertise op te doen. In omgekeerde richting gaf Wonosobo, in de persoon van Zr. Geertruida, ook enkele malen acte de présence in Medan, om de zusters daar gedurende enkele maanden te helpen in het vak.[83] Vanuit Medan werd ook op Flores een nieuw doveninstituut gesticht.

Zr. Martinetta ontfermt zich over een bejaarde vrouw. Semarang, ca. 1970. *Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen.*

4.23 Wrijvingen

In oktober en november 1972 brachten Moeder Vianney de Lange, die in 1971 Moeder Lambertine was opgevolgd als algemeen overste, en Zr. Cecilia van der Poel een bezoek aan Indonesië.[84] In Wonosobo spraken zij al snel met vijftien zusters, acht Nederlandse en zeven

[81] Zr. Martinetta werkte onder de Stichting Yayasan Social Sugiyopranata, waarvan broeder Servaas directeur was. Zie KKC 16 (1987) 132-135.

[82] *De Vriend* (1968) 62-63. In Jakarta zou Patimah nog met succes enkele vervolgstudies afronden, zie *De Vriend* (1978) 139-140.

[83] *KKC* 17 (1988) 163-164.

[84] Archief DMJ, H Wonosobo 2.9.15.

Indonesische, waaronder vier novicen.[85] De algemene indruk van beide bezoeksters was dat bij alle zusters de wil aanwezig was om goed samen te leven, en dat er een openheid bestond 'die bij menige Hollandse groep nog niet te vinden is. Ieder doet haar best om een goed religieus te zijn'.

De bezoeksters noemen ook een minpunt: 'Wij vonden dat er te veel rationeel te werk gegaan werd en te weinig gevoelsmatig'. Deze woorden komen raadselachtig over. 'Rationaliteit' wordt immers gewoonlijk beschouwd als een typisch westerse eigenschap. Misschien hintte Zr. Cecilia (die het verslag vervaardigde) hier op het moeilijk te verwoorden cultuurverschil. Na jarenlang in Wonosobo geleefd te hebben waren de zusters van het eerste uur halve Nederlanders gebleven en halve Indonesiërs geworden. En zij leefden, baden en werkten met Indonesische (Javaanse) medezusters. Bij de bezoeksters was de mix van al wat oudere Nederlandse zusters met nog jonge Indonesische zusters blijkbaar als afstandelijk overgekomen.[86]

Hoe het ook zij, de twee bezoeksters wilden van alles een helder beeld hebben en overlegden intensief met het zogenoemde 'missieteam' dat bestond uit Zr. Leonardo, Zr. Wiborada, Zr. Myriam Thérèse, Zr. Antonie en Zr. Bernadette. Allereerst kwam de team-samenstelling aan bod. Vanwege de hoge werkdruk en de precieze afstemming van de verschillende werkzaamheden was het nood-zakelijk dat de zusters een hecht team vormden. In Nederland rolden jaarlijks tientallen appeltjes, dat wil zeggen dat er jaarlijks even-zovele zusters verhuisden naar een andere afdeling. Op Java waren er slechts twee communiteiten (Wonosobo en Semarang), en dus was er minder manoeuvreerruimte. Na onderling overleg vertrok Zr. Theodarda naar Salatiga, waar zij als hoofd huishoudelijke dienst ging werken bij een land- en tuinbouwschool. Maar dit was een eenpersoonsmaatregel en betekende geen nieuwe communiteit.[87]

Het allerbelangrijkst was de teamgeest. Moeder Vianney en Zr. Cecilia waren enerzijds positief onder de indruk van het werk dat de Indonesische zusters verzetten, maar anderzijds bezorgd over hun mentaliteit.[88] Beiden hadden hun blik en misschien ook hun oordeel afgestemd op een karakterschets, 'De Indonesiër', die er bepaald niet om loog. De Indonesiërs, dus ook de Indonesische zusters, komen hieruit naar voren als individualistisch, conflict-mijdend, en op godsdienstig gebied té tolerant. Beide bezoeksters concludeerden dat er nog een lange weg te gaan was voor deze zusters zouden beschikken over voldoende vaardigheden.

De voorstelling die Moeder Vianney en Zr. Cecile van de 'te tolerante' Indonesiërs hadden is voor een groot deel historisch verklaarbaar. In Nederland vormden katholieken een tamelijk gesloten gemeenschap omdat ze gedurende enkele eeuwen door de protestantse overheid onderdrukt waren. In Indonesië hadden katholieken een heel andere (en kortere) geschiedenis en vormden zij wel een hechte, maar geen gesloten gemeenschap. Hier kwam uit een gemengd huwelijk soms ook een gemengd gezin voort, dat wil zeggen dat sommige kinderen kozen voor de islam en andere voor het katholieke geloof. Menige Indonesische zuster komt uit zo'n gemengd islamitisch-katholiek gezin.

Dat hun eigen Kerk niet alleenzaligmakend is, en dat ook andersgelovigen genade vinden in de ogen van God, was iets wat veel Nederlandse katholieken zich toen nog niet ten volle realiseerden, in Indonesië was men in dit opzicht ver vooruit in de tijd. Zo valt er nog meer te verklaren, te vergelijken en te relativeren. Waar het hier vooral om gaat, is dat de houding van beide bezoeksters – en dat gold ook voor latere visitaties – wel moest leiden tot een zekere distantie tussen Indonesische en Nederlandse zusters. Dat beide groepen uiteindelijk niet uit elkaar zijn gegroeid is beider verdienste.

Na de visitatie draaide alles weer op volle toeren. In september 1973, tijdens een bezoek van president Soeharto aan Wonosobo, was er een onverwacht publicitair hoogtepunt voor Dena Upakara. Bij een expositie in een tuinbouwcentrum waren ook de dove kinderen en de zusters ontboden. Mevrouw Soeharto was zichtbaar ontroerd en onder het toeziend oog van haar man kuste zij een van de kinderen op beide wangen.[89]

[85] Het betrof: Zr. Leonardo (novicemeesteres), Zr. Myriam Thérèse (schoolhoofd), Zr. Geertruida (in Wonosobo werkzaam bij de Broeders van Liefde, in de school voor dove jongens), Zr. Wiborada (onderwijzeres Dena Upakara), Zr. Henricia (articulatie lessen), Zr. Gaudeta (handwerk lessen), Zr. Felicitas (hoofd internaat), Zr. Theodarda (hoofd keuken), Zr. Bernadette (hoofd katholieke mulo), Zr. Antonie (onderwijzeres Dena Upakara en werkzaam in internaat), Zr. Cecilia (gehooronderzoek), Zr. Mar (novice, onderwijzeres op Dena Upakara en bestemd als leidster van een studiehuis in Yogyakarta), Zr. Ien (novice, naaiklas Dena Upakara), Zr. Sri (novice, werkzaam in de keuken), Zr. Is (novice, werkzaam op Dena Upakara en in bijstatie Kapentjar). De groep was niet volledig, de zusters uit Semarang waren er niet bij: Zr. Martinetta, Zr. Anna Maria (schoolhoofd), Zr. Alfonsa (leerling-verpleegster), Zr. Yosephine (onderwijzeres).

[86] Vgl. Derks, '"Ik houd van de Indonesische zusters"'.

[87] Net als Zr. Myriam Thérèse had Zr. Theodarda (in Salatiga) de Indonesische nationaliteit aangenomen. Bij de visitatie in 1985 liet zij weten dat zij in Indonesië wilde blijven en niet wilde terugkeren naar Nederland. In 1994 kwam zij terug op dit voornemen en kwam zij voorgoed terug in Nederland.

[88] Volgens ouderwetse maar deels nog bestaande opvattingen bezitten al degenen die tot een bepaald volk behoren gelijkaardige karaktertrekken. Wetenschappers spitsten deze eigenschappen verder toe op subgroepen (Nederlanders bestaan bijvoorbeeld uit Friezen, Groningers, Drenten, enzovoort), zodat ze iedereen in een hokje konden stoppen. Zie bijvoorbeeld Meertens & De Vries, *De Nederlandse volkskarakters*, waarin maar liefst 29 subgroepen in Nederland en Vlaanderen onderscheiden worden. Het nadeel van dergelijke clichés was en is dat ze vaak verwrongen of grotendeels onjuist zijn, en ertoe leiden dat mensen elkaar beoordelen nog voordat ze elkaar kennen. Dat kan leiden tot onbegrip, distantie en onnodige beschadiging van relaties. De in 2007 gedane uitspraak van prinses Maxima, 'dé Nederlander bestaat niet', is bedoeld als een aansporing om de clichés achter ons te laten en elkaar onbevangen en onbevooroordeeld in de ogen te kijken (Lezing op 24 september 2007 in Den Haag gehouden, bij de presentatie van het WRR rapport 'Identificatie met Nederland').

[89] *De Vriend* (1973) 77-78.

In september 1970 brachten president Soeharto en zijn echtgenote Siti Hartinah Soeharto een staatbezoek aan Nederland. Zij werden hartelijk ontvangen door koningin Juliana en prins Bernhard op Huis Den Bosch. *Foto Joost Evers (Anefo). Nationaal Archief.*

4.24 Team pimpinan

In december 1975 en januari 1976 kwamen Moeder Vianney en Zr. Cecilia weer op bezoek.[90] Na de vorige visitatie had de Congregatie in Yogyakarta een huis gehuurd dat fungeerde als studiecentrum. Daar woonden vier zusters om zich verder te specialiseren aan de universiteit en om dove meisjes die de school in Wonosobo hadden afgemaakt voor te bereiden op de overgang naar de maatschappij.[91].

De algemene indruk van de bezoeksters was ditmaal dat er bij alle zusters veel goede wil aanwezig was om samen te leven als religieuzen: 'De meeste Indonesische zusters zijn in vergelijking met drie jaar geleden een stuk volwassener geworden'. Daar stond echter tegenover dat er te weinig eensgezindheid en eenstemmigheid was. De bezoekdagen gingen grotendeels op aan gesprekken met grote en kleine groepjes, met de Nederlandse zusters apart, met de Indonesische zusters apart, met alle individuele zusters, om alles weer recht te strijken.

Om de toekomstige situatie voor te bereiden, waarin de communiteiten op Java helemaal uit Indonesische zusters zouden gaan bestaan, kreeg het missieteam of team *pimpinan* veel meer bevoegdheden. Voortaan fungeerde het als het gezag van de Congregatie in Indonesië. Dit team had vooral tot taak (1) om zowel het religieus leven als de vrede en eenheid binnen de communiteit te bevorderen en te bewaren, en (2) de deskundigheid van de leden te vergroten door hen te laten studeren.

Achter deze stappen zat enigszins de druk van de situatie in Nederland, waar de vergrijzing van de Congregatie steeds zwaarder op het gemeenschapsleven drukte. Bij het kapittel in 1977 waren er al zusters die vroegen of de Indonesische zusters in de toekomst een zelfstandige congregatie zouden gaan vormen, of wellicht toch de band met Nederland zouden aanhouden. Op die vraag antwoordde Zr. Henricia: 'Wat straks gaat gebeuren is nu moeilijk te bekijken. Maar dit is nú duidelijk: onze zusters in Indonesië horen helemaal bij onze Congregatie'.[92]

De jonge Indonesische zusters hadden het niet gemakkelijk. Zij kregen in snel tempo meer werk en meer verantwoordelijkheid, maar zagen zich ook geplaatst – of gemangeld – tussen twee krachten: één kracht die van hun eigen nationale overheid en samenleving uitging, en één kracht die uitging van de Nederlandse zusters met hun Nederlandse opvattingen. Zo kreeg Zr. Antonie, als schoolhoofd van Dena Upakara, een berisping van het ministerie omdat de leerlingen geen uniform droegen, terwijl alle andere scholieren in Indonesië dat wel deden. De Nederlandse zusters waren sinds de start in 1938 nooit op schooluniformen overgegaan en vonden dat dat zo moest blijven. Met al haar overredingskracht wist Zr. Antonie hen van standpunt te doen veranderen en ten langen leste ging Dena Upakara over tot de uniformdracht.

Begin 1981 gingen Moeder Vianney en Zr. Cecilia opnieuw naar Java, voornamelijk om te komen tot een nieuwe bestuurssamenstelling, allemaal met het oog op verdere verzelfstandiging van de communiteiten tot een nieuwe regio van de Congregatie.[93] Het team *pimpinan* werd teruggebracht van vijf naar drie zusters: twee uit Indonesië, van wie er één zou fungeren als regionaal overste, en één uit Nederland. Tot regionaal overste en tevens hoofd (*penghubung*) van de communiteit in Wonosobo werd Zr. Cecilia Sumiyati gekozen. Zr. Wiborada en Zr. Marwati werden de andere bestuursleden.

Begin 1985 was er weer bezoek uit het Moederhuis, en werd er weer een nieuw *pimpinan* team gekozen. Het bezoek bestond ditmaal uit Moeder Cecilia van der Poel, die Moeder Vianney was opgevolgd als algemeen overste, en Zr. Cunera Wessels. Het team was voortaan geheel Indonesisch van samenstelling: Zr. Marwati als regionaal overste, Zr. Antonie als bestuurslid en novicemeesteres, Zr. Alfonsa als bestuurslid.[94] Er werd heel wat vergaderd tussen de bezoeksters en de zusters ter plaatse, bijvoorbeeld over het onderscheidingsvermogen (*discretio*) waarover de nieuwe bestuursleden maar ook de afzonderlijke zusters moeten beschikken. Een van de vele vergaderpunten was het verzoek van Mgr. Andreas Sol m.s.c., bisschop van Ambon, om één of een paar zusters te laten werken op het dovenintituut aldaar. Uiteraard was dat niet

[90] Archief DMJ, H Wonosobo 2.9.33.
[91] In 1981 werd dit vervolgonderwijs weer terug naar Wonosobo gebracht, maar twintig jaar later zouden de zusters zich opnieuw in Yogyakarta vestigen met een afdeling, studieverblijf en een instituut voor doofblinde kinderen.

[92] *KKC* 8 (1977) 32.

[93] Van eind september tot begin november 1978 hadden beide zusters eveneens een werkbezoek aan Indonesië gebracht.
[94] Archief DMJ, H Wonosobo 2.10.

Zr. Wiborada met vier jonge medezusters, ca. 1970. Zr. Anna Maria draagt het zusterkruis, de twee achterste zusters hebben nog geen eeuwige geloften gedaan. *Archief DMJ.*

mogelijk, maar Mgr. Sol kreeg wel het aanbod om Ambonese zusters naar Wonosobo te sturen, waar zij vaardigheden voor het dovenonderwijs konden opdoen.[95]

Tot slot waren alle zusters bij de visitatie het erover eens dat voor het voortbestaan van de Congregatie in Indonesië de voorspraak van Maria en Jozef belangrijk is bij het gebed om Gods genade. Er zou snel voorzien worden in een Indonesische vertaling van een gedeelte van *Onze gebeden*.[96]

4.25 Noviciaat

Bij de visitatie van Moeder Cecilia en Zr. Cunera werd ook het noviciaat eens goed in schema gezet. Zoals gezegd, werd al in de jaren vijftig het groene licht gegeven om novicen op te leiden, en is daar in de jaren zestig ook mee begonnen in Wonosobo. Nu diende alles goed afgestemd te worden op de bepalingen van de nieuwe in 1983 verschenen *Codex iuris canonici*. Dat resulteerde in het volgende curriculum (samengevat):

> Het noviciaat duurt twee jaar, waarvan het eerste helemaal is gereserveerd voor geestelijke vorming. De novicen leven in dit zogenoemde 'canonieke jaar' binnen het noviciaat afgescheiden van de geprofeste zusters – met uitzondering van de liturgie waaraan allen gezamenlijk deelnemen – en mogen ook niet op bezoek bij hun familie, tenzij om een speciale reden en met nadrukkelijke toestemming.[97] De vorming die zij in dit jaar ontvangen, bestaat uit: meditatie en gebed; geschiedenis en spiritualiteit van de eigen congregatie; de kern van het religieus leven; kennis van de Bijbel; algemene ontwikkeling; leer van de kerk.
> Het tweede jaar is een voortzetting van het canonieke jaar en eveneens gewijd aan vorming en onderwijs, alles met het oog op de eeuwige professie. In dat jaar mogen de novicen al betrokken worden bij de liefdewerken. Wanneer de novicemeesteres oordeelt dat een novice geschikt is voor de professie, kan in overleg met het team *pimpinan* de eerste gelofte plaatsvinden. De geestelijke vorming zal doorgaan tot de eeuwige professie.

Het postulaat dat aan het noviciaat voorafgaat, diende minstens één jaar te duren. Dat is beslist niet te lang als we bedenken hoe groot Indonesië is en hoeveel verschillende culturen het kent. De jonge vrouwen die van verschillende delen van Java komen, soms zelfs van andere eilanden, gebruiken deze tijd niet alleen om te acclimatiseren in Wonosobo, maar ook om elkaars achtergrond te leren kennen, 'eenheid in verscheidenheid'. [98]

In 1987 begon de bouw van een nieuw noviciaat bij het klooster in Wonosobo. Toen waren er drie postulanten, drie novicen en drie junioren. Zr. Antonie was novicemeesteres of magistra. Bovengenoemd curriculum is in grote lijnen nog herkenbaar in het huidige noviciaat, al waren er in de loop van de tijd uiteraard enkele vernieuwingen. Zo wordt steeds gekeken naar actuele literatuur en is er in de loop der jaren intensieve samenwerking en clustering ontstaan met noviciaatscursussen van andere religieuze congregaties in Indonesië.

Eind 2017 vertelde de magistra, Zr. Crescentiana, over de door haar gevolgde

[95] In 1987 kwamen inderdaad drie zusters (Kleine Zusters van de H. Jozef) naar Java om expertise op te doen. Een van hen verbleef in Wonosobo, de andere twee genoten onderwijs in Yogyakarta. Pater Andreas Sol was van 1965 tot 1994 bisschop van Ambon. Na zijn emeritaat bleef bij op Ambon wonen tot zijn dood in 2016 op honderdjarige leeftijd. Hij was een broer van een van de Dochters van Maria en Joseph: Zr. Edwarda Sol († 28 september 2013), die onder meer in de Nijmeegse Sint-Maartenskliniek heeft gewerkt. Zie *De Heeriaan* 45 (2016) nr. 2, p. 36.

[96] In 1986, een jaar na de samenstelling van het nieuwe *pimpinan* team keerde Zr. Wiborada terug naar Nederland. Met haar vertrek wilde zij de Indonesische zusters meer ruimte geven. Na terugkeer in Nederland distantieerde zij zich van haar kloosternaam en ging tot haar overlijden in 2015 verder door het leven als Zr. Gertrudis. Zie *De Heeriaan* 44 (2015) nr 3, 41-43.

[97] In 1989 wordt dit verder gespecificeerd: de zusters en de novicen hebben drie keer per dag gemeenschappelijk gebed in de kapel; een keer per week is er een eucharistieviering in de kapel, vier keer per week in de parochiekerk; alleen bij feesten en verjaardagen wordt de maaltijd gemeenschappelijk gebruikt door geprofesten en novicen.

[98] Vgl. *Wetboek van canoniek recht*, Canones 641-661. De codex vermeldt overigens niets over het postulaat.

werkwijze.[99] Wanneer een kandidate zich aanmeldt bij de Congregatie, probeert de magistra eerst een goede kijk te krijgen op haar achtergrond, onder meer door op familiebezoek te gaan. Daarnaast stimuleert de magistra de postulanten en novicen om zich voldoende naar elkaar te uiten opdat zij elkaar echt leren kennen. Zo hebben zij beurtelings kookdienst, met het verzoek om spijzen op dezelfde wijze te bereiden als bij hun ouders thuis. Vooral tijdens de maaltijden is er ruim gelegenheid om met elkaar over elkaar te vertellen. Naarmate de magistra hen beter leert kennen, leert ze ook hun talenten op waarde te schatten. Die wil ze, met een beroep op haar medezusters, verder stimuleren. Denk bijvoorbeeld aan muziek en handvaardigheid. Karakteristiek voor PMY is het om de zusters al vanaf hun intrede te stimuleren om te dansen, en bij voorkeur de dansen uit hun geboortestreek op te voeren. Zo helpen zij niet alleen bij het bewaren en doorgeven van de traditie, maar bekwamen zij zich tevens in een artistieke vorm van non-verbale expressie die zij op hun beurt kunnen doorgeven aan de dove kinderen.

Postulanten volgen cursussen in basisvakken zoals exegese, geschiedenis en liturgie. Daarover krijgen zij op dinsdag en woensdag

Vijf junior zusters vernieuwen hun kloostergeloften, 7 juli 2006. *Archief DMJ.*

onderricht in Yogyakarta. Enkele congregaties hebben daar een gezamenlijke vooropleiding. Die congregaties hebben ook een gezamenlijk noviciaat, maar PMY houdt dat geheel in eigen hand in Wonosobo zelf. Hierin ligt de focus vooral op geestelijke groei. Daartoe leest men in het Indonesisch vertaalde basiswerken, zoals de constituties, de brieven van Pastoor Heeren, *De wortels, de twijgen en de vruchten van de boom*,[100] boeken over Vincentius (onder meer van René Stockman), studies over Johannes de Evangelist (onder meer van Jean Vanier), enzovoort. [101] De novicen dienen hun reflecties

[99] Informatie, op 7 november 2017 te Wonosobo verkregen van Zr. Crescentiana. Zie ook van haar hand 'Roepingenbeleid', in: *De Heeriaan* 40-4 (2011) 5-6.

[100] De Indonesische vertaling van dit boek: Caspers & Waaijman, *Akar, Ranting, dan Buah dari Pohon Kehidupan*.

[101] René Stockman is sinds 2000 generaal-overste van de Broeders van Liefde van Gent. Jean Vanier († 2019) was de geestelijke vader van de zogenoemde Ark-gemeenschappen, waarin mensen met en zonder een beperking samenleven.

Zr. Magdalene en familie op de dag van haar grote professie, 7 juli 2007. *Archief DMJ.*

Dramatische expressie is een belangrijk onderdeel van de vorming van de junior zusters. Hier een optreden op 7 juli 2006. *Archief PMY.*

op die boeken van dag tot dag bij te houden; éénmaal per week hebben zij daarover gezamenlijk een gesprek met de magistra. Zij hebben dagelijks silentium van de vespers tot het avondmaal. Tijdens het avondmaal mag gesproken worden, daarna is het tot de completen weer silentium. Dit is tevens een oefening in zelfdiscipline. Postulanten en novicen doen uiteraard ook mee aan activiteiten die voor de hele communiteit gelden. Naast de liturgie zijn dat het wekelijkse groepsgesprek en de maandelijkse recollectie.

Omdat in de toekomst steeds opnieuw een beroep zal worden gedaan op de deskundigheid en het aanpassingsvermogen van de zusters, gaat de scholing verder na het noviciaat, 'éducation permanente'. Mede met het oog daarop heeft PMY het zusterbestaan ingedeeld in opeenvolgende fasen: aspirant, postulant, novice, junior zuster (na de eerste gelofte), medior I zuster (na de eeuwige gelofte), medior II zuster (vanaf het tiende jaar na de eeuwige gelofte), senior zuster (vanaf het twintigste jaar na de eeuwige gelofte). Ieder van deze schakels is belangrijk voor het goed functioneren van de Congregatie.[102]

4.26 Bescheiden groei

Met Dena Upakara ging het goed in de jaren tachtig. Met grote regelmaat kwamen groepen studenten op bezoek om kennis op te doen over de daar gevolgde onderwijsmethode. Oud-leerlingen kwamen merendeels goed terecht in de samenleving. In 1987 behaalde een oud-leer-

[102] Informatie van Zr. Wahyu, 8 november 2019.

ling, de bekeerlinge Yohanna Yuniati Effendi, in Jakarta zelfs haar tandartsdiploma.[103] Én in 1988 was het groot feest, Dena Upakara bestond vijftig jaar![104] Een van de feestelijkheden was op 4 oktober de plechtige inzegening door pastoor Pieter Rozemeijer m.s.c. van het noviciaatshuis dat 'Anna Catharina' genoemd werd, naar de medestichteres van de Congregatie. Hoe anders was het de Congregatie in Indonesië vergaan dan in Zaïre. In 1988 waren er bijvoorbeeld tien Nederlandse zusters werkzaam in Zaïre, en in Indonesië nog maar drie. In Zaïre had de Congregatie geen inlandse zusters, in Indonesië al tien eeuwig geprofeste zusters, vijf junioren en twee postulanten.[105]

Al die jonge zusters in Indonesië waren het levend bewijs dat de Congregatie daar echt wortel had geschoten. Dankzij deze nieuwe loot leefde de levensboom, symbool van de Congregatie, voort. Toch was eind jaren tachtig al duidelijk dat de Congregatie niet groot zou worden in Indonesië. Op 27 maart 1989 gaf Zr. Marwati tijdens het kapittel van de Congregatie in Nuland een schets van de situatie.[106] Het lage aantal roepingen verklaarde zij door er op te wijzen dat:

Sinds 1988 beschikken de jonge zusters en kandidates over een eigen noviciaatshuis. Deze foto dateert van 2006. *Archief DMJ.*

- Wonosobo betrekkelijk afgelegen is van de grote bevolkingscentra in Indonesië;
- het liefdewerk met dove kinderen slechts weinig jonge vrouwen aanspreekt;
- dit liefdewerk ook tamelijk beperkt is, en weinig aansluit bij andere liefdewerken;
- kandidaten de Congregatie nog klein en broos vinden, een grote congregatie biedt meer zekerheid.

[103] Zie *De Vriend* (1987) 77, 88.
[104] Zie KKC 17 (1988) 215-219.
[105] Er zijn meerdere factoren te noemen als (deel)verklaring voor deze verschillen. Zo streefde de Congregatie in Zaïre niet primair naar voortbestaan, maar naar overdracht van de werkzaamheden aan Zaïrese diocesane zusters. Een belangrijke factor was voorts dat de Congregatie in Indonesië goed kon meegaan met het proces van de Indonesianisasi, terwijl de Congregatie in Zaïre vooral werd tegengewerkt door het Afrikaniseringsprogramma van Mobutu. Zie paragraaf 5.15.

[106] Het was een langdurig kapittel dat zich over de tijd uitstrekte van september 1988 tot mei 1989. Na afloop werden de besluiten van de kapittels van 1970, 1977, 1983 en 1988-1989, gebundeld, ten behoeve van het 'bij de tijd brengen' van de constituties. Op 7 juli 1989 werd het 'kapittelboekje' gepresenteerd, getiteld *Bezinning en bemoediging om samen verder te gaan*, met als thema 'de geloften in het licht van het conciliair proces'. Dit boekje kreeg de status van nieuw directorium.

Vervolgens gaf zij een overzicht van de werkzaamheden van de zusters. Daarbij valt op dat hun liefdewerk gevarieerder was dan alleen het dovenonderwijs en tegelijkertijd goed geclusterd. Sommige zusters verrichtten verschillende taken in deeltijd. Alle werkzaamheden vielen binnen drie sectoren.

1 Het voornaamste werk betrof het internaat en de school voor dove kinderen in Wonosobo (voorschool, lagere school en vakonderwijs). De werkverdeling was als volgt: twee zusters vervulden een bestuurstaak op het kantoor van Sichting Dena Upakara; één zuster werkte op het internaat; zeven zusters werkten als onderwijzeres bij de doven; één zuster was hoofd van de keuken; één zuster werkte als verpleegster in de dorpen en daarnaast twee dagen in het internaat. De zusters werkten samen met lekenpersoneel. Er werkten zes leken in het klooster en maar liefst vijftig in het internaat en op school.
2 Andere liefdewerken in Wonosobo waren als volgt verdeeld: één zuster werkte op een school voor jongeren uit de parochie die wel de lagere school hadden afgemaakt, maar waarvan de ouders geen vervolgonderwijs konden betalen; één zuster werkte als catechist in de parochie; twee zusters werkten in een kliniek als verpleegster voor de armen in de dorpen.
3 In Semarang (tevens bisdom Semarang) was de volgende taakverdeling: één zuster had de leiding over drie bejaardenhuizen; één zuster werkte met arme vrouwen in een atelier; één zuster werkte als lerares op een middelbare school van de Jezuïeten. Alle drie deze zusters waren ook werkzaam voor de parochie.[107]

Positief onder de indruk besloot het algemeen kapittel om in de toekomst twee Indonesische zusters als volwaardige deelneemsters toe te laten: de regionale overste en een gekozen zuster. Ook werd besloten om toekomstige visitaties van het Congregatiebestuur te laten samenvallen met een kapittel van de Indonesische zusters.

In februari 1990 gingen Moeder Giovanni van Lochem, die in 1989 Moeder Cecilia was opgevolgd als algemeen overste, en Zr. Toos Haans op visitatie naar Indonesië. Het bezoek stond in het teken van 'ontmoeting'. In samenhang daarmee dienden twee belangrijke zaken verder uitgewerkt te worden. Op de eerste plaats het toekomstig statuut van de Congregatie in Indonesië, meer bepaald het

[107] De route van Zr. Theodarda in Salatiga was een geval apart. Dit individuele traject was volgens het *pimpinan* team niet overeenkomstig het leven in een religieuze gemeenschap en de bepalingen van het kerkelijk recht. Het mocht daarom in geen geval voorbeeld zijn voor de jonge zusters, zie *Codex iuris canonici* canon 665 (zie Archief DMJ, Bestuursarchief 26, brief 6, d.d. 10 juni 1988).

uitgroeien tot zelfstandige provincie. Op de tweede plaats enkele belangrijke besluiten aangaande nieuwbouw (en dus ook aangaande financiën) vanwege het verlengen van de leerplicht in Indonesië en dus ook van de periode dat de leerlingen op school en in het internaat verbleven. Volgens afspraak zou ook een nieuwe *pimpinan* gekozen worden. De heer F. Russel, in zijn hoedanigheid als financieel deskundige van de Congregatie, en diens echtgenote reisden met de zusters mee. Op 12 februari kwam het viertal aan in Semarang, waar drie zusters werkzaam waren (Zr. Ien, Zr. Bernadette, Zr. Martinetta). Vandaar vertrok het viertal op 14 februari naar Wonosobo. Op zondag 18 februari, na de grote professie van Zr. Rosa, werd de visitatie officieel geopend.

Op 10 maart werd Zr. Alfonsa Triatmi als nieuwe overste gekozen, met Zr. Marwati en Zr. Antonie als medebestuursleden.[108] Na intensief overleg rolde er een nieuwe indeling van de toekomstige woon- en werkgroepen uit de bus. Naast de vertrouwde afdelingen in Wonosobo (klooster en noviciaat) en Semarang kwamen er twee nieuwe zusterhuizen bij, één in Jakarta en één in Klaten. In de komende jaren was het een heel geschuif van bewoonsters tussen die verschillende locaties.

[108] In 1991 zou Zr. Marwati haar functie overgeven aan Zr. Anna Maria, die niet lang daarna haar functie weer zou overgeven aan Zr. Ien.

4.27 Geboorteweeën van de nieuwe Provincie

Maar juist toen het voor de buitenwereld leek alsof de Congregatie goed op koers lag in Indonesië, rezen er problemen. In april 1991 kwam het bericht dat er in Wonosobo strubbelingen waren met de school en het internaat. Snel vertrokken Moeder Giovanni en Zr. Toos weer naar Indonesië voor een tussentijdse visitatie.[109] De problemen waren, heel merkwaardig, veroorzaakt door een erfenis uit het koloniaal verleden. Onder de Nederlandse zusters bestond er in Wonosobo voor de kinderen van de school en het internaat vanaf de start een lange dagorde: onderwijs van 7.30 uur tot 11.30 uur, dan wat ontspannende activiteiten zoals zwemmen en handwerken, daarna weer onderwijs van 14.30 tot 16.45 uur. De onderwijzeressen wilden dat rooster drastisch veranderen. Net als hun collega's aan andere scholen op Java wilden zij voortaan alleen in de ochtend op school werken, opdat zij genoeg tijd overhielden voor hun eigen gezin. Bijgevolg kregen de kinderverzorgsters van Dena Upakara er juist werk bij. Dat alles had gevolgen voor de begroting en voor de onderlinge verhoudingen. Tot begin juni werden intensieve gesprekken gevoerd en gelukkig keerde alles zich weer ten goede. Men ging over tot een in Indonesië meer gebruikelijk dagschema

[109] Archief DMJ, H Wonosobo 2.11. Uitgebreid crisisverslag.

en met de onderwijzeressen en verzorgsters konden nieuwe afspraken worden gemaakt.[110] Daarnaast kwam er weer een nieuw *pimpinan* team (Zr. Alfonsa, Zr. Antonie en Zr. Anna Maria) en kreeg Dena Upakara een eigen team (Zr. Yosephine, Zr. Alfonsa, Zr. Marga). Met alle commotie waren er enkele uittredingen te betreuren, maar tot ieders vreugde waren er ook drie intredingen: Theresia Sumini, Wahyu Triningsih, Stanisla Kurniasih.

Van 25 januari tot 18 februari 1993 kwamen Moeder Giovanni en Zr. Toos weer op bezoek. In Jakarta bezochten ze de dovenschool van de Broeders van Maastricht, waar Zr. Marwati en Zr. Cecilia Sumiyati waren aangesteld en met veel voldoening werkten.[111] In Wonosobo kwam de principiële vraag ter sprake of de communiteit en daarmee ook de Congregatie losgekoppeld kon (of moest) worden van Dena Upakara. De Indonesische zusters verzetten zich daartegen, omdat het dan slechter met school en internaat zou gaan, zoals met bijna alle bisschoppelijke stichtingen het geval was. Door hun inzet en aanwezigheid wilden de zusters aan het onderwijzend personeel de spiritualiteit van de Congregatie doorgeven. Bovendien staat in de constituties dat er speciale aandacht moet zijn voor dove kinderen.[112] Het was een pittige en bijwijlen grimmige visitatie, met enkele slechtnieuwsgesprekken en enkele daaruit volgende uittredingen. Enkele maanden later, op 29 mei 1993, zou in Semarang de eerste Indonesische zuster van de Congregatie overlijden, Zr. Yosephine Sujirah.

Terug in Nederland brak het Congregatiebestuur zich het hoofd over de vraag hoe het nu verder moest. De vergrijzing in eigen land was onomkeerbaar. Zou het niet beter zijn voor de Indonesische zusters indien zij een zelfstandige congregatie zouden vormen, bevrijd van de 'ballast' in Nederland? Voor een kerkelijke erkenning als congregatie waren echter minstens vijftig tot zestig religieuzen nodig, liefst meer, en zoveel Dochters van Maria en Joseph waren er niet in Indonesië. De meest reële oplossing leek te zijn dat de zusters samenwerking zouden zoeken met een andere zustercongregatie op Java, om daar op termijn mee samen te gaan.[113]

In Wonosobo dacht men daar heel anders over en voelde men zich bijna uit de Congregatie geduwd. In de aanloop naar het kapittel van 1995 liet Zr. Alfonsa weten dat de zusters in Indonesië vastberaden verder wilden

[110] Infomatie van Zr. Antonie Ardati, januari 2020.

[111] Na verloop van tijd kon met de burgerlijke overheid worden geregeld dat het dienstverband van beide zusters aan de dovenschool in Wonosobo overging naar de dovenschool in Jakarta. Over hun taakverdeling en verdere wederwaardigheden, zie *De Heeriaan* 27 (1998) 132-138.

[112] In 1989 keurde Rome de hernieuwde constituties van de Congregatie goed. Deze werden ook in het Indonesisch uitgegeven.

[113] Archief DMJ, H Wonosobo 32.4.

gaan als hechte groep, met een eigen charisma overeenkomstig de constituties, met een blijvende geestelijke verwantschap met pastoor Heeren en de Nederlandse zusters die in Wonosobo begonnen waren, en met een intensief roepingenpastoraat. Het Congregatiebestuur had veel waardering voor deze voornemens, maar bleef zich afvragen of alles niet te veel 'grote parade en klein garnizoen' was.[114]

Al deze zaken tegen elkaar afwegende besloot het algemeen kapittel van 1995 om Indonesia te verheffen van regio tot provincie van de Congregatie. Dit impliceerde dat de Indonesische zusters meer volmachten en beslissingsmogelijkheden kregen, maar wel deel bleven uitmaken van de Congregatie. Nu zij, meer dan vroeger, op eigen benen stonden, legde het team pimpinan zich met succes toe op fondswerving, vooral met het oog op bijscholing van de zusters.

4.28 De Indonesische Provincie Putri-Putri Maria dan Yosef (1997)

Van 9 tot 15 februari 1997 werd in Wonosobo een 'Overgangskapittel van Regio naar Provincie' gehouden in het perspectief van de verzelfstandiging. Hieraan namen alle Indonesische zusters deel, samen met Moeder Giovanni en Zr. Toos namens het algemeen bestuur. De vergaderaars mochten rekenen op de steun van pater Norbert Halsema s.j., broeder William Kets f.i.c. (begeleider) en broeder Honoratus Knaapen f.i.c. (vertaler). Met beide Broeders van Maastricht hadden de zusters een goede band opgebouwd bij de gezamenlijke werkzaamheden in Semarang. Nu kon de nieuwe provincie van de Putri-Putri Maria dan Yosef (PMY) echt van start gaan en zich richten op verdere verzelfstandiging![115] Ook in Indonesië als geheel vonden er grote veranderingen plaats. In 1998 raakte het land in een diepe economische crisis. Het volk dreigde in opstand te komen, en op 21 mei van dat jaar zag president Soeharto zich genoodzaakt om af te treden. Gelukkig krabbelde het land weer snel op en kwam er ook meer politieke vrijheid onder de drie elkaar snel opvolgende overgangspresidenten en een president die langer aan het roer stond, Yudhoyono (president van 2004-2014).[116]

Tijdens die overgangsperiode, in september 2001, werd in Wonosobo het volgende provinciaal kapittel van PMY gehouden, met als hoogtepunt een referendum waaraan alle

[114] Archief DMJ, H Wonosobo 32.5. Zr. Alfonsa zou later vertellen dat zij de uitdaging om de Congregatie naar onafhankelijkheid te leiden als een zeer zware taak heeft ervaren, zie *De Heeriaan* 47 (2018) nr 2, 7-10.

[115] Archief DMJ, H Wonosobo 2.14.

[116] Achtereenvolgens Habibi († 2019), president 1998-1999; Wahid († 2009), president 1999-2001; Soekarnoputri, de dochter van Soekarno, president 2001-2004.

Tussen alle drukte door genieten de zusters van een picknick, Wonosobo 2000. Van links naar rechts: Zr. Florentina († 2004), Zr. Lusia, Zr. Wahyu, Zr. Antonie en Zr. Theresianne. *Archief DMJ.*

Indonesische zusters meededen. Unaniem stemden zij ervoor om de Provincie snel te veranderen in een Congregatie.[117] Voelden de Indonesische zusters zich enkele jaren eerder nog uit de Congregatie geduwd, nu waren de rollen omgekeerd en wilden ze zelf los van Nederland verdergaan. Er was wel een belangrijk verschil tussen wat het Congregatiebestuur begin jaren negentig wilde en wat de PMY Provincie kort na de eeuwwisseling wilde. Het Congregatiebestuur streefde naar opname van de Indonesische zusters in een andere congregatie of incorporatie in een bisdom, PMY wilde daarentegen zelfstandig verdergaan als bisschoppelijke congregatie. De Indonesische zusters beschouwden zich namelijk, niet minder dan de Nederlandse zusters, als geestelijke erfgenamen van de stichter, Pastoor Heeren, een switch naar een andere congregatie met een andere stichter was daarom voor hen geen optie.[118]

[117] Archief DMJ, H Wonosobo 40.2.29. Alle zusters met eeuwige en tijdelijke geloften, één novice en twee postulanten stemden unaniem voor verzelfstandiging.

[118] Al in 1984 deelt Zr. Leonardo namens de Indonesische zusters mee hoezeer zij zich beschouwen als de erfgenamen van Heeren, zie *KKC* 13 (1984) 322-324:.

In 2020 bestond het regiobestuur uit Zr. Wahyu Triningsih (overste), Zr. Marga Sri Marganingsih, Zr. Yuliana Sri Wiyanty, Zr. Crescentiana Lidwina Tutu. *Archief DMJ.*

4.29 Van Provincie terug naar Regio

Eind september 2002 werden alle stukken die nodig waren voor de kerkelijke erkenning als zelfstandige congregatie naar Rome gestuurd.[119] De bisschop van Purwokerto verheugde zich al op de nieuwe congregatie. De erkenning is er echter niet gekomen. In 2003 liet Rome weten dat PMY daarvoor echt nog te klein was. In hetzelfde jaar ging er een nieuwe wind door de Congregatie waaien met de verkiezing van een nieuwe algemeen overste, Zr. Rosa de Lima Wigink, en een nieuwe overste voor de Indonesische provincie, Zr. Antonie Ardatin.

In 2013-2014 is de Congregatie gekomen tot een nieuwe bestuurlijke constructie, bestaande uit een Algemeen Bestuur en daarnaast een Regionaal Bestuur Nederland en een Regionaal Bestuur Indonesië. Dit impliceerde dus dat 'provincie' werd teruggeschroefd naar 'regio'. Voor de Indonesische zusters was dit niet zo'n grote verandering, maar voor de Nederlandse zusters wel. Deze laatsten behoorden nu voor het eerst in het lange bestaan van de Congregatie tot een Regio. Daardoor kwam er meer balans tussen Nederland en Indonesië.[120] Sedert jaren is er geen aandrang meer, noch uit Den Bosch, noch uit Wonosobo, om van PMY

[119] Archief DMJ, H Wonosobo 70.
[120] Zie *De Heeriaan* 43 (2014) nr 2, 14-15. Het Regiobestuur van PMY bestond vanaf eind 2013 uit Zr. Patricia Lestari (overste), Zr. Marwati, Zr. Crescentiana Lidwina Tutut en Zr. Marga Sri Marganingsih..

Zr. Rosa de Lima Wigink en Zr. Antonie Ardatin op de Bossche bloemenmarkt, 2010. In 2013 zou laatstgenoemde eerstgenoemde opvolgen als algemeen overste van de Congregatie. *Archief DMJ.*

een zelfstandige Congregatie te maken. De Nederlandse en de Indonesische Regio trekken samen op als één Congregatie.

In 2017 vierde PMY het twintigjarig bestaan van de eigen Provincie, ook al is die provincie feitelijk een regio. In het weekeind van 24-26 november kwamen de zusters van alle communiteiten naar Wonosobo. Het programma was goed gevuld: een bloemschikwedstrijd voor de jonge zusters, een kookwedstrijd voor de zusters in de kracht van hun leven, opnamen voor een promotiefilm voor PMY (roepingenpastoraat), en de presentatie van een geestelijke biografie van Anna Catharina van Hees.[121]

Het is niet doenlijk om in kort bestek de ontplooiing van PMY gedurende de afgelopen twintig jaar te schetsen. Veel zaken zijn volop in beweging of nog in ontwikkeling en kunnen derhalve niet 'geboekstaafd' worden. Om toch enigszins te komen tot een kijk op het reilen en zeilen van PMY volgt hieronder een presentatie van de verschillende communiteiten, die door schrijver dezes zijn bezocht bij een studiereis in november 2017.[122]

[121] Indonesische titel: Caspers, *Lembut, tetapi Juga Penuh Daya*.
[122] In november 2017 brachten Zr. Antonie en Zr. Wahyu een werkbezoek aan alle communiteiten van PMY in Indonesië en Timor Leste. Schrijver dezes was in de gelegenheid hen daarbij te vergezellen. Voor een kort verslag, zie Charles Caspers, 'Java en Oost-Timor', in: *De Heeriaan* 47 (2018) nr 1, 8-11. Voor een overzicht van alle zusters PMY, zie de bijlage bij dit hoofdstuk.

Schetsmatig overzicht van de communiteiten van PMY (2017) [123]

4.30 Wonosobo (bisdom Purwokerto), Moederhuis, Dena Upakara en Protecda

In 2017 waren vijftien zusters PMY woonachtig en werkzaam in Wonosobo, verdeeld over drie even grote groepen: Moederhuis, Regio (bestuur en ondersteuning) en Noviciaat.[124] Hieronder gaat de aandacht vooral uit naar hun belangrijkste werk, het dovenonderwijs op Dena Upakara (Javaans voor 'zorg voor de minsten'). Bij hun werkzaamheden worden de zusters bijgestaan door ca. zeventig personeelsleden.

Op Dena Upakara leren de kinderen al op kleuterleeftijd liplezen en articuleren.[125] Dit is ook volgens de traditie van PMY, terwijl elders (mondiaal) alleen gebarentaal wordt aangeleerd in het dovenonderwijs. Ingewijden verwachten dat in de toekomst het onderwijs in Dena Upakara op twee manieren zal gaan, liplezen én gebarentaal. Dat laatste gaat in tegen de traditie van de Congregatie, de Dochters van Maria en Joseph zwoeren altijd bij liplezen en hadden het niet gemunt op gebarentaal. Er zijn echter goede redenen om in dit opzicht water bij de wijn te doen. Op de eerste plaats is gebarentaal wereldwijd het meest gebruikelijk voor doven, en op de tweede plaats vergt uitsluitend leren liplezen veel van de verstandelijke vermogens van de kinderen.[126] Naast het taalonderwijs zijn er in Dena Upakara ook veel ondersteunende activiteiten, zoals dansen en zwemmen, ter bevordering van de motorische, ritmische en communicatieve ontwikkeling van de kinderen. Daar is voldoende ruimte voor: qua aanleg heeft Dena Upakara iets van een oase, niet in een woestijn maar in een drukke provinciestad. Het onderwijs aan al deze kinderen vergt gespecialiseerde leerkrachten. Vaak komen nieuw aangeworven docenten uit het gewone onderwijs en kunnen zij de belangrijke vaardigheden voor het dovenonderwijs pas leren van reeds langer ingewerkte collega's. Noodgedwongen heeft de school een eigen programma moeten maken voor bijscholing. In dit opzicht is Dena Upakara dus niet alleen een school, maar tevens een docenten-opleiding.

[123] Dit overzicht is een bestandsopname en kan onmogelijk recht doen aan de hele historische dynamiek. Zo waren veel van de hieronder genoemde zusters vóór 2017 in een andere communiteit woonachtig en werkzaam. Ook zijn er sedertdien intredingen en uittredingen geweest.

[124] De groep Moederhuis 'Heeren' bestond uit: Zr. Assumpta, Zr. Lucy, Zr. Agustina, Zr. Bakhita en Zr. Angela. De groep Regionalaat 'Nazareth' bestond uit Zr. Theresia, Zr. Bernadette, Zr. Stanisla, Zr. Wahyu en Zr. Yuli. De groep Noviciaat bestond uit Zr. Crescentiana (magistra), Zr. Fransiska (socia), Zr. Elizabet, Zr. Fransis, Zr. Rieka.

[125] Informatie op 6 november 2017 verkregen van Zr. Antonie, Zr. Yuli, Zr. Crescentiana, Mw Tumirah en nog drie docenten.

[126] In 2020 gaat Dena Upakara van start met twee nieuwe richtingen: een groep leerlingen zal alleen onderwijs ontvangen via liplezen, een andere groep leerlingen zal onderwijs ontvangen via liplezen én gebarentaal. Na de evaluatie kan bezien worden op wat voor wijze het onderwijs in de toekomst zal worden gegeven. Informatie van Zr. Wahyu, 8 november 2019.

De rooms-katholieke signatuur is belangrijk en herkenbaar in het lessenpakket. Maar de godsdienstpraxis is vrij. Van de leerlingen is 70% moslim, zij kunnen ongehinderd meedoen aan de ramadan. De school wil openstaan voor de hele samenleving. Die openheid wordt op prijs gesteld door anderen; zo lopen studenten van een islamitische universiteit stage in Dena Upakara.

Staf en bestuur van Dena Upakara is er alles aan gelegen dat de leerlingen goed terecht komen in de samenleving en dat zij hun oude school blijven waarderen. Wat zij, naast goed onderwijs, meekrijgen is een liefdevol verblijf en een goede groepsgeest, want samen kun je meer dan alleen. 'Liefdevol met elkaar' omgaan is het basisbeginsel van Dena Upakara. Compassie en vergevingsgezindheid zijn belangrijke eigenschappen. Pupillen die ruzie hebben, moeten elkaar een hand geven om zonder wrok verder te gaan. Zr. Antonie wijst erop dat dat voor de dove kinderen niet moeilijk is: 'Ze zijn heel puur, ze hebben een zuiver hart'. De kinderen op Dena Upakara maken ook een blije indruk. Volgens Zr. Antonie ervaren de kinderen in deze omgeving dat ze begrepen worden, wat voor hen een enorme opluchting is en veel vreugde met zich meebrengt.

Soms botst de staf op maatschappelijke vooroordelen, bijvoorbeeld dat het instituut erop uit zou zijn om kinderen te bekeren. Maar over het geheel genomen is er veel waardering voor Dena Upakara, ook vanuit de islamitische gemeenschap die de overgrote meerderheid van de Indonesische bevolking uitmaakt. Onbekend maakt onbemind, vandaar dat PMY en Dena Upakara er samen voor zorgen dat zij op aangewezen momenten positief onder de aandacht komen van de buitenwereld. Zo voerden de meisjes van Dena Upakara op 15 maart 2013 een prachtig Ramayana Ballet op voor gasten uit Wonosobo en omgeving om te vieren dat hun school 75 jaar eerder was begonnen. Dit werd bijzonder gewaardeerd.[127]

Rondgang

Het complex maakt een welkome indruk door de ruimtelijkheid en de menselijke maat. De school telt ongeveer 130 leerlingen, verdeeld over een kleuterklas, drie voorbereidingsklassen, zes basisklassen (parallel aan het lager onderwijs in Indonesië) en vier klassen vakopleiding (parallel aan onderbouw middelbare school in Indonesië). In een klas met ca. zevenjarigen staat het leren luisteren naar woorden en die vervolgens opschrijven centraal. 'Karel' kan een kleine meid zo neerkrijten op het bord.

[127] Zie *De Heeriaan* 42 (2013) nr 2, 8-9. Bijzonder is dat de start van de provisorische school op 15 maart 1938 herdacht werd, en dus niet de officiële opening op 7 februari 1939. Evenzo werd op 15 maart 2018 het tachtigjarig bestaan van Dena Upakara gevierd, zie *De Heeriaan* 47 (2018) nr 2, 11-12.

Kinderen van Dena Upakara op de foto met Zr. Antonie Ardatin, november 2017. *Archief DMJ.*

Dena Upakara biedt de kinderen ruim gelegenheid voor sport en spel (2006). *Archief DMJ.*

Geconcentreerd schrijft deze kleine meid de woorden op het bord die zij waarneemt via liplezen (2017). *Archief DMJ.*

Meisjes werkzaam in het naaiatelier van Protecda in Wonosobo (2017). *Archief DMJ.*

Opvallend is het nette regelmatige handschrift waarin de meisjes heel precies hun docenten – een vaste leerkracht en Zr. Bakhita Parada als stagiaire – kunnen nadoen. In een klas met ca. veertienjarigen zijn de leerlingen het liplezen al lang vaardig. Daar staat de leerinhoud centraal, die op hetzelfde niveau is als bij de gewone reguliere scholen. De leerlingen verlaten de school gemiddeld twee jaar ouder dan niet-dove kinderen, omdat zij zich gedurende de eerste jaren immers moeten toeleggen op het leren verstaan en articuleren.

Voor de grote meisjes die de school verlaten is aan Dena Upakara een aparte beroepsuitgang gecreëerd, Protecda Wonosobo. Hier leren zij textiele producten te vervaardigen, bijvoorbeeld uniformen, die in Indonesië door alle scholieren gedragen worden, en kussenslopen. Ook is er een opleiding tot kapster. Zo krijgen de jongelui bagage mee om zelf professioneel aan de slag te gaan. Op loopafstand van Dena Upakara, aan de Mangli straat, is een kapsalon waar oud-leerlingen zich nog verder in het vak kunnen bekwamen.

Op 15 maart 2018 vierde Dena Upakara haar tachtigste verjaardag. Dat was groot feest voor de kinderen, onder meer met een schminkpartij. Zr. Agustina houdt een oogje in het zeil. *Archief DMJ.*

Nabij Dena Upakara is een kapsalon voor de meisjes die zich willen bekwamen als kapster (2017). *Archief DMJ.*

Hartelijke ontmoeting van Zr. Bakhita (links) en Zr. Stanisla (midden) met twee oud-pupillen van Dena Upakara bij een oude Hindoetempel op het Dieng Plateau, november 2017. Tussen afgestudeerden en hun oude school bestaat een hechte band. *Archief DMJ.*

4.31 Wonosobo, Sint-Paulusparochie

Al vóór de komst van de Dochters van Maria en Joseph was er in Wonosobo een katholieke parochie, bediend door Missionarissen van het Heilig Hart. Toen waren dat Nederlandse paters, thans Indonesische.[128] Deze Sint-Paulusparochie is de enige parochie die de Congregatie in Indonesië bedient. Een van de andere activiteiten van de paters is apostolaat voor drugsverslaafden, met name in een kliniek in Bogor (het voormalige Buitenzorg). Daar hanteren zij alternatieve behandelingswijzen, onder meer met gebruikmaking van het pendulum. In Indonesië, ook onder religieuzen, bestaat veel vertrouwen in inheemse en alternatieve geneeswijzen, en daarnaast scepsis tegenover de westerse farmaceutische industrie.

Volgens beide pastoors, pater Aloisius Endro Wignyo Seputra en pater Theodorus Yuliono Prasetyo Adi, is het parochieleven in Wonosobo gezond. De parochianen zijn vroom en hechten aan het gemeenschaps-leven. De deelname aan de liturgie is goed, alle kinderen worden gedoopt, zelfs gemengde huwelijken komen voor waarbij de partner zich tot het christendom bekeert. De parochie kan nipt bestaan van de inkomsten van de collectes en van de iura stolae. Voor extra uitgaven moeten echter ook extra aanvragen worden gedaan.

Gevraagd naar hun zorgen voor de toekomst vertellen de paters dat de Indonesiërs het christelijk geloof grotendeels hebben overgekregen van Nederlandse missionarissen. Maar dat wil niet zeggen dat het op Java dezelfde kant op zal gaan als in Nederland, waar steeds minder kerkbezoek is en de kerk steeds verder marginaliseert. In dit deel van Azië hebben mensen veel gevoel voor het mystieke en het transcendente, de paters hebben daarom vertrouwen in de toekomst. In de parochie is de laatste Nederlandse pastoor, Pieter Rozemeijer m.s.c., vooral voor ouderen een begrip. Hij heeft een plek in hun hart gekregen, te meer omdat hij openstond voor de authentieke Javaanse cultuur. Zo heeft hij de gamelan muziek geïntroduceerd in de liturgie van de Sint-Pauluskerk. De paters hechten eraan dat zij de parochianen tegemoet kunnen komen in zowel Bahasa (vooral in de stad) als in Javaans (vooral in de dorpen). Ook de zusters spreken beide talen, soms bewust in een mix.

Vanouds zijn de Missionarissen van het Heilig Hart de geestelijke herders van de zusters in Wonosobo. De onderlinge relatie is goed. Het liturgisch hoogtepunt is wekelijks de hoogmis op zondag, met gamelanmuziek en koor. De paters kunnen mooi voorzingen en de witgesluierde vrouwen en meisjes, die als lector en 'misdienettes' optreden, maken de

[128] Bezoek aan de parochie op vrijdag 10 november 2017. Informatie van beide pastoors.

misviering tot een sierlijk geheel. Aan de zondagse eucharistieviering nemen gewoonlijk ook enkele zusters deel. De architectuur van de kerk is Javaans, als teken dat de Blijde Boodschap past bij de bestaande cultuur. In de kerk staat een fraai beeld van O.L. Vrouw van het Heilig Hart, de favoriete Mariadevotie van de Missionarissen van het Heilig Hart en de Dochters van O.L. Vrouw van het Heilig Hart (de Hartjes). De parochianen koesteren echter een bijzondere verering voor Maria onder een andere titel: O.L. Vrouw van Lourdes. In een binnentuin naast de kerk is een Lourdesgrot met bidplaatsen. Na de mis gaan veel gelovigen daar een groet brengen aan Maria.

4.32 Wonosobo, Don Boscoschool

De Don Boscoschool voor dove jongens staat vanaf de oprichting in 1955 onder de hoede van de Broeders van Liefde.[129] Hun Congregatie is weliswaar gesticht in het Belgische Gent, maar de eerste broeders in Wonosobo waren afkomstig van de Nederlandse Provincie, met het provincialaat in Eindhoven. In heel Indonesië zijn thans zo'n veertig van deze broeders. Vijf daarvan, allen afkomstig van Java, werken in de Don Boscoschool. Deze school en de broedercommuniteit beschikken over maar liefst vier hectare grond, een deel daarvan is bestemd voor de houtproductie. Op onderwijsgebied hebben de broeders veel overgenomen van de zusters met wie zij voortdurend in uitwisseling staan. Ook omgekeerd hebben de zusters veel voordeel van de broeders, met name op technisch gebied, zoals bij de introductie van gehoorapparaten in de jaren zeventig.[130]

Don Bosco is een degelijke ambachtsschool, met een ruime werkplaats en een goed toegeruste computerklas. Ook is er een internaat aan de school verbonden voor leerlingen van veraf. Een band tussen de Don Boscoschool en Dena Upakara is voorts dat oud-leerlingen lid zijn van dezelfde alumni-vereniging, ADECO. Net als de zusters hechten de broeders aan wetenschappelijk verantwoorde begeleiding, en staan zij open voor bezoek van universitaire studenten en dergelijke. Buitenstaanders zijn verbaasd over de ruimte waarover de leerlingen beschikken en de properheid van het complex. In Indonesië zijn katholieke scholen over het algemeen ruimer opgezet dan neutrale (staats) scholen. Van alle dovenscholen op Java, zo'n 35, steekt Don Bosco er bovenuit op sportgebied, de prijzenkast puilt uit. Problematisch is dat Don Bosco in financieel opzicht zwaar

[129] Informatie van Zr. Antonie, Zr. Kristiana en Broeders van Caritas op 10 november 2017 te Wonosobo.

[130] Dankzij de bemiddeling van het Doveninstituut in Sint-Michielsgestel kregen Dena Upakara en Don Bosco in 1972 subsidie van de Nederlandse overheid om gehoorapparatuur aan te schaffen voor de pupillen.

Voor het technisch onderwijs kunnen de grotere meisjes ook terecht bij de Don Bosco praktijkschool van de Broeders van Liefde in Wonosobo (2017). *Archief DMJ.*

leunt op PMY. Op het gebied van fondswerving en relatie-beheer is er nog veel werk aan de winkel voor de broeders.

4.33 Wonosobo, onderbouw middelbare school Bhakti Mulia

Deze school is in 1967 door het bisdom Purwokerto opgericht en in 1982 overgedragen aan de Sint-Paulusparochie.[131] Vanaf de oprichting waren er zusters bij de school betrokken. En dat ging goed, met Zr. Bernadette Liem Song Liang als directrice (1975-1979) kende de school een bloeiperiode. In de jaren negentig ging het echter bergafwaarts met Bhakti Mulia (Nederlandse vertaling: 'Toewijding'), vandaar dat de bisschop in 2003 – toen de instroom van nieuwe leerlingen minimaal was – aan de zusters vroeg om de school onder hun hoede te nemen. Dat gebeurde, er werd gereorganiseerd en er kwam financiële bijstand. In 2009/10 waren er drie zusters op de school werkzaam en één op het internaat. Er waren toen weer 221 leerlingen. De zusters hebben echter niet de capaciteit om volop met de school door te gaan. In 2017 was Zr. Lucy aan de school verbonden als mediator.

Bij de oprichting van deze katholieke school was een van de doelstellingen om leerlingen uit Wonosobo én uit de staties aan te trekken. Dit ter versterking van de identiteit van de katholieke gemeenschap, die heel verspreid woont in de regio. In Indonesië bestaat elke parochie uit een aantal staties, die ieder weer bestaan uit groepen actieve leken. Vanwege de grote afstanden en lange reistijden voor veel leerlingen verbonden pater Rozenmeijer en Zr. Yosephine Sujirah een internaat aan de school. Dit Sint-Paulusinternaat telde in 2017 nog tien leerlingen, die extra coaching ontvingen van Zr. Theresia, de internaatsmoeder. Het aantal internen loopt gestaag terug, omdat ouders de weinige kinderen die ze hebben (een generatie geleden waren de gezinnen gemiddeld veel groter) liever thuis houden.[132]

Wat de beoogde gemeenschapsvorming niet ten goede komt is dat veel afgestudeerden elders verder willen studeren en zo verdwijnen naar de grote steden, soms zelfs naar het buitenland. De bouw van gesubsidieerde overheidsscholen vlakbij niet-gesubsidieerde katholieke scholen maakt het voor Bhakti Mulia ook niet gemakkelijker. Alleen heel gemotiveerde ouders, die zich bovendien kunnen permitteren om schoolgeld te betalen, sturen hun kinderen naar deze school. Zij waarderen het extra accent dat in deze school wordt gelegd op onderlinge samenwerking en zorgzaamheid voor anderen. Ook op het internaat wordt extra aandacht besteed aan karaktervorming, zelfdiscipline en geestelijk leven.

Ondanks de achterstelling door de overheid ziet het schoolbestuur de toekomst met vertrouwen tegemoet. Het streven is om een topschool te zijn en te blijven. Dat de school een goede naam heeft, was in 2017 merkbaar aan het aantal nieuwe eerstejaars: zestig! PMY blijft heel belangrijk voor Bhakti Mulia volgens het schoolbestuur. Als de Congregatie in de toekomst niet meer in staat zou zijn om zusters in te zetten, dan nog is ze heel belangrijk voor bemoediging, spiritualiteit en een zekere kwaliteitsbewaking.

[131] Informatie 7 november 2017 van de directrice, Mw Yani en enkele docenten. Mw Yani is tevens lector in de parochiekerk van Wonosobo. De school telt 130 leerlingen, waarvan 70% moslim. Tien leerlingen van wie de ouders verder weg wonen verblijven in het schoolinternaat (zes meisjes en vier jongens). Er zijn 21 personeelsleden (inclusief bibliotheek, administratie en security) Van de achttien docenten zijn er veertien katholiek en vier protestant. De school heeft veel personele en materiële steun van de zusters gehad, daarnaast voor enkele verbouwingen ook steun van een stichting.

[132] In 2019 was het internaat inmiddels opgeheven, ook de parochie zag er geen heil meer in.

De staf van Bhakti Mulia, met Zr. Antonie en Zr. Theresia (2017). *Archief DMJ.*

4.34 Wonosobo en andere plaatsen, Credit Union

Buiten de stedelijke gebieden bestaat Java uit dorpsgemeenschappen, de desa's. Ooit waren dat er tienduizenden, maar door de bestuurlijke her-vormingen en schaalvergroting zijn dat er veel minder geworden. Vroeger regelden de desabewoners, voornamelijk boeren, alles zelf. Wie geld nodig had voor een investering kon terecht bij het desahoofd. Meer overkoepelend bestonden er op Java ook volksbanken zonder winstoogmerk. Daarin belegden desa's hun kapitaal en daaruit konden boeren tegen weinig rente geld lenen.[133] Met de opkomst van het kapitalisme, in Indonesië vooral na de machtsovername van president Soeharto, verloor het sociale desasysteem letterlijk steeds meer

[133] Zie bijvoorbeeld 'Volkscredietwezen', in: Gonggrijp e.a., *Geïllustreerde encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, 1474-1475.

Landbouw op de heuvels bij het dorp Wates. Een aantal van de boeren hier wordt begeleid door de Credit Union (2017). *Archief DMJ.*

grond onder de voeten. Dat alles met vergaande gevolgen. Het verhaal is bekend, want nagenoeg hetzelfde mechanisme speelde – of speelt nog – ook in andere landen dan Indonesië en ook in andere werelddelen dan Azië: kleine boeren kunnen niet meer leven van de opbrengst van hun land, zien zich genoopt hun land te ver-kopen aan een grootgrondbezitter en vertrekken naar de stad in de hoop daar werk te vinden.

Dit proces lijkt onomkeerbaar, maar de geluiden om de kleine boeren die er nog zijn te helpen en te sterken in hun bestaan worden luider, en ook de daden die daarmee gepaard gaan worden efficiënter.[134] Wereldwijd groeit het inzicht dat kleinschalige, niet op monocultuur gerichte landbouw bovendien beter is voor het ecosysteem, voor het voortbestaan van de schepping en de toekomst van de mensheid. Precies vanuit dit inzicht spant PMY zich al enkele tientallen jaren in voor de bestaanszekerheid van kleine boeren en andere kleine zelfstandigen op Java. Hét sleutelwoord voor de liefdewerken van PMY is 'toerusting': hulp bieden op zo'n wijze dat de doelgroep sterk genoeg wordt om zelfstandig verder te gaan.

Die toerusting dient op twee manieren te gebeuren: (1) door voorlichting en educatie (zoals in Klaten, Purworejo en Grugu); (2) door financiële steun. Voor dat laatste is er de Credit Union Lestari, een verstrekker van microkrediet waarmee PMY hecht samenwerkt. Deze organisatie is, net als vroeger de volksbanken, niet 'top down' maar 'bottom up' tot stand gekomen, en dat op een heel bijzondere wijze!

In de jaren negentig begon Zr. Theresianne Trisnawati met enkele kinderen van de zondagsschool een gezamenlijke spaarpot met van iedere deelnemer een kleine wekelijkse bijdrage. [135] Op zeker moment konden hieruit uitgaven gedaan worden die zichzelf ruim terug betaalden. Op die wijze ontwikkelden de kinderen zowel zakeninstinct als gemeenschapszin. Gaandeweg wilden steeds meer mensen meedoen aan dit project, dat in 1998 een officiële rechtspersoon is geworden met de naam Credit Union Lestari. 'Lestari' betekent 'duurzaamheid', als verwijzing naar landbouw- en productiemethoden die in balans zijn met de natuur en dus niet gericht op uitputting van diezelfde natuur. In krap twintig jaar tijd groeide deze Credit Union (CU) uit tot een organisatie met 6000 leden en negen kan-toren, verspreid over Midden-Java. Van de leden

[134] Hoopgevend op dit gebied is het werk van de christelijk geïnspireerde organisatie Oikocredit (opgericht in 1975), met als belangrijkste doel: de zelfredzaamheid van mensen en gemeenschappen in kansarme posities in Afrika, Azië en Latijns-Amerika te vergroten door het verstrekken van microkredieten. De Nederlandse afdeling van Oikocredit is gevestigd in Utrecht, zie www.oikocredit.nl.

[135] Zie het artikel van Zr. Theresianne Trisnawati over 'Credit Union Lestari', in: *De Heeriaan* 46 (2017) nr 4, 8-11. Zr. Theresianne was voor haar intrede bij PMY werkzaam als lerares economie.

Zr. Antonie op bezoek bij staf (twee broers) en bestuur van Credit Union Lestari in Wonosobo, november 2017. *Archief DMJ.*

neemt zo'n 60% krediet op. 65% van de leden is boer. De employees van de CU komen meestal uit dezelfde dorpen als de leden voor wie zij werken.

De genoemde combinatie van voorlichting en educatie enerzijds en kredietverstrekking anderzijds heeft aan de leden van de CU al veel profijt gebracht, zowel in materieel als in immaterieel opzicht. Immers, niet rijkdom maar welzijn staat voorop. Enkele resultaten:

- Vanwege hun directe, persoonlijke betrokkenheid bij de doelstelling hebben sommige jonge spaarders op zeker moment een baan gekregen bij de CU zelf.
- Boeren kunnen dankzij een beginkrediet een bedrijf opstarten, waardoor de leefomstandigheden van hun gezin aanzienlijk worden verbeterd.
- Het CU beleid bevordert de sociale cohesie binnen de desa's door geen onderscheid naar religie te maken.
- De CU verleent sociale premies aan de leden, bijvoorbeeld bij een uitvaart, een huwelijk, of het begin van een studie.

In Wonosobo is een vestiging van de CU Lestari onder leiding van twee broers die afkomstig zijn van een statie in het nabije Dieng gebied. De huisvesting van de CU maakt een ruime en degelijke – geen poenerige – indruk. Beide broers hebben de voor hun functie benodigde studies kunnen doen dankzij de steun van Mensen met een Missie. In een gesprek (7 november 2017) vertellen zij dat, ondanks het feit dat de CU een professionele organisatie is, spiritualiteit voor hen van groot belang is. Voorop staat steeds de persoonlijke relatie. Het gaat om een combinatie van zaken doen met liefdewerk, om de juiste balans tussen professionaliteit en barmhartigheid. Dat is volgens hen gelukt dankzij de spiritualiteit die de zusters doorgeven, zonder dat zou 'onze ziel verloren gaan'. In dit opzicht is PMY een onmisbare bron van inspiratie. Zij zien de toekomst met vertrouwen tegemoet en hopen dat de bij velen geliefde president Joko Widodo nog geruime tijd aan het bewind zal blijven ('Jokowi' heeft in 2019 inmiddels de presidentsverkiezingen gewonnen).

De vicevoorzitter van het bestuur van de CU, die eveneens bij het gesprek aanwezig is, vertelt over de concrete uitwerking van Lestari op het leven van haar moeder, van haar zelf en van een hele groep collega's. Haar moeder nam een lening op bij de CU om een onderneming op te zetten. Zij, als dochter, heeft haar werk voortgezet. Het betreft een bedrijf dat voedingswaren produceert, vooral stroop van een zeldzame vrucht die alleen groeit in de Dieng regio, 'carica' (een soort papaya). Het bestuurslidmaatschap van de CU kost haar veel tijd, in dat opzicht is het een last. Maar zij beschouwt het ook als haar morele plicht. Dankzij de lening die haar moeder ooit kreeg heeft zij nu een bedrijf met 33 werknemers. Zij bestiert haar bedrijf zoals de CU omgaat met de leden, dat wil zeggen dat zij haar werknemers stimuleert om zich verder te ontplooien.[136] De voorspoed van de leden is ook de voorspoed van

Joko Widodo, bijgenaamd Jokowi, werd in 2014 gekozen tot de zevende president van Indonesië. In 2019 werd hij herkozen.

de CU: er zijn plannen om in de regio leden te helpen met het aanplanten van carica, die al na drie jaar vrucht geeft. Het beoogde gebied daarvoor is de bergachtige omgeving van het dorp Wates. Daar beschikken de boeren die lid zij van de CU over gemeenschappelijke gronden, een gemeenschapshuis en een mooie kapel.[137]

In de omgeving van Klaten (zie hieronder, 4.36) zijn twee vestigingen van CU Lestari. Het daaraan verbonden personeel zegt heel blij te zijn met de inspiratie die van de zusters uitgaat. Zijzelf en de leden voelen zich hierdoor gebaat bij hun eigen bewustwordingsproces. Buiten Klaten woont een boerengezin dat begin

[136] Op 10 november 2017 brachten Zr. Antonie en Charles Caspers een bezoek aan dit bedrijf dat al veel carica producten exporteert naar het buitenland, vooral Singapore.

[137] Op 11 november 2017 brachten Zr. Antonie, Zr. Angela, Zr. Bakhita en Charles Caspers een bezoek aan de in 1865 aangelegde theeplantage te Tambi en het dorp Wates. Daar waren zij te gast bij een boer uit Grugu die met steun van de CU een nieuw bestaan, met vrouw en kind, heeft opgebouwd in Wates. Overigens gaven de zusters al in 1978 gelegenheid aan de arme bevolking van Wates om mee te doen aan een 'spaar-leen systeem', zie KKC 8 (1979) 45-46.

De carica levert bijzonder smakelijke en vitaminerijke vruchten. *Archief DMJ.*

deze eeuw na een uitbarsting van de vulkaan Merapi hun land heeft moeten verlaten, maar dankzij CU Lestari hier een nieuw bestaan heeft kunnen opbouwen. Achter op het erf, verscholen tussen de bomen, staat een schuurtje van waaruit vier koeien de bezoeker aankijken. Een idyllisch tafereel op het overbevolkte Java.

Is het werk dat PMY en CU Lestari doen slechts een druppel op de gloeiende plaat? Het proces van schaalvergroting en monopolisering is immers onomkeerbaar? De zusters PMY hebben vertrouwen in wat zij doen. Zij kunnen niet alles zelf voor elkaar krijgen, maar samen met anderen wel iets doorgeven wat zich met de hulp van de Voorzienigheid steeds verder zal verspreiden.[138] Zij putten kracht uit hun gebed en scherpen hun geest om de tekenen van de tijd te onderscheiden en dienovereenkomstig te handelen.

4.35 Semarang (aartsbisdom Semarang), communiteit, apostolaat, coördinatie tegen vrouwenhandel

De communiteit van Semarang, waar in november 2017 twee zusters verbleven, Zr. Vincentia en Zr. Zita (laatstgenoemde voor studie), heeft een netwerkfunctie voor personen en groepen die actief zijn in het bisdom en internationaal.[139] Zo werft de communiteit, namens PMY, bij Nederlandse sponsors (maandelijkse) financiële bijdragen om arme kinderen te laten studeren. Niet zonder succes, in 2017 genoten ongeveer twintig kinderen op deze wijze een bescheiden studiebeurs. Om de contacten levend te houden wordt halfjaarlijks van ieder kind een voortgangsrapportage gemaakt.[140]

Voorts zet de communiteit zich namens PMY in tegen vrouwenhandel.[141] 'Mensenhandel' is eigenlijk een beter woord, want zowel mannen, vrouwen als kinderen zijn slachtoffer.[142] Bij mannen is dat vooral in de scheepvaart (visserij) het geval. Zij worden als slaaf te werk gesteld, kunnen niet meer van de boot af, verzwakken geleidelijk, en worden tot slot overboord gezet. Bij, meestal jonge, vrouwen gaat het anders. Een deel van hen wordt door koppelaarsters, die daarvoor een vergoeding aan de familie betalen, uitgehuwelijkt aan mannen in Taiwan en China. Aan een ander deel van hen wordt fatsoenlijk werk beloofd, maar eenmaal ter plaatse worden ze gedwongen om als prostituee te werken. De huidige situatie verslechtert eerder dan dat zij verbetert. De overheid is van dit alles op de hoogte, maar niet in staat efficiënt op te treden tegen deze misstanden. Religieuze congregaties zijn niet bevoegd en niet bij machte om deze problematiek op te lossen maar kunnen die wel extra onder de publieke aandacht brengen. Dat laatste is dan ook wat PMY doet, onder meer door het geven van seminars. Soms kunnen de zusters dankzij hun netwerk wat doen voor individuele slachtoffers, bijvoorbeeld door ontsnapte vrouwen te helpen met een tijdelijke behuizing. Gelukkig zijn er steeds meer instanties – zoals het bisdom Semarang, de International Labour Organization, Iustitia et Pax en de Internationale Organisatie van Vrouwelijke Oversten – die zich het lot van deze van hun vrijheid beroofde en misbruikte mensen aantrekken. Er zijn ook contacten geweest met de in Den Bosch gevestigde Stichting Religieuzen Tegen Vrouwenhandel, welke in 2015 is opgeheven.[143] Ook in de toekomst zal actie tegen vrouwenhandel een

[138] Zo stimuleren de zusters ook de oud-leerlingen van Dena Upakara om lid te worden van CU Lestari, zie *De Heeriaan* 39 (2010) nr 1, 19-21.

[139] Informatie op 27 november 2017 van Zr. Vincentia en Zr. Zita in Semarang. Aan de communiteit was ook Zr. Kristiana verbonden, maar zij verbleef toen tijdelijk in Wonosobo.

[140] Zie ook *De Heeriaan* 40 (2011) nr 2, 5-9.

[141] Vgl. 'Prostitutie', in: Gonggrijp e.a., Geïllustreerde encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, 1206-1208, waarin onder meer verwezen wordt naar het verdrag dat in 1904 te Parijs gesloten werd tegen handel in vrouwen en meisjes. Zie ook Pos, *Eens op Java en Sumatra*, 191-192.

[142] In 2017 werkte ruim 7 % van de Indonesische beroepsbevolking, in totaal meer dan 9.000.000 mensen, in het buitenland, voornamelijk Maleisië, Taiwan en Saoedi-Arabië. In heel veel gevallen werken zij onder belabberde omstandigheden en met een slechte rechtspositie, zie Van der Biezen, 'Mensen met een Missie'.

[143] De SRTV was in 1991 opgericht en heeft dus precies 25 jaar bestaan. Zie *De Heeriaan* 40 (2011) 10-13; *De Heeriaan* 45 (2016) nr 1, 10-12.

Bij een bezoek aan het bejaardenhuis in Semarang, november 2017, spreekt een oude dame de gasten aan in onberispelijk Nederlands. Zij is niet vergeten wat zij bijna tachtig jaar geleden op de Chinees-Nederlandse school heeft geleerd. *Archief DMJ.*

aandachtspunt van PMY blijven. De focus zal dan vooral uitgaan naar het bevorderen van goede uitwisseling, waarschuwingen en het delegeren van werkzaamheden.

Namens PMY ondersteunt de communiteit op administratief gebied een diocesane stichting die een groot deel van de diaconie in het bisdom op zich heeft genomen. Meer precies biedt deze stichting onderdak aan arme alleenstaande bejaarden, zorg voor zeer zwaar gehandicapte kinderen, opvang van vluchtelingen, en opvang van transmigranten (bijvoorbeeld van Java naar Sumatra). Het bejaardentehuis van de stichting is sjofel maar proper, de bewoners zijn vriendelijk. Een oude dame spreekt de bezoekers aan. Zij heeft als kind nog op de Chinees-Nederlandse school gezeten en spreekt goed Nederlands. Een vriendin uit haar klas woont nu in Groningen.

Het tehuis voor ernstig gehandicapten is indrukwekkend, de meeste bezoekers zullen hiervan schrikken. Ongeveer dertig kinderen liggen hier in bed, soms vastgebonden om te voorkomen dat zij zichzelf verwonden. Zij zijn vanaf hun geboorte mismaakt en missen het vermogen om te communiceren. Een jonge man in een bed met hoge spijlen kijkt de bezoekers vriendelijk aan. Hij heeft mooie ogen, het lijkt of zijn ziel daarin straalt. En zijn verzorgster lijkt wel een engel.

4.36 Klaten (Gondang, aartsbisdom Semarang), communiteit, toerusting van kleine handelslieden en roepingenwerk

In het dorpje Gondang bij Klaten, iets ten noordoosten van Yogyakarta, is een mooie communiteit waar twee zusters wonen, Zr. Agnes en Zr. Detta.[144] Net als andere PMY communiteiten heeft deze een eigen kapel en een grote huiskamer, die tevens geschikt is voor groepsbijeenkomsten. Dankzij de bijzondere ligging ervan heeft PMY het grondperceel waarop het zusterhuis staat voor betrekkelijk weinig geld kunnen kopen. Hun huis staat namelijk vlak bij een kerkhof, en Javanen zijn bang voor geesten (zie ook bij Kaliori). In 1998-99 formeerde Zr. Antonie in Klaten een groep van ca. twintig boeren onder de naam 'Ngudi Rejeki' ('blijvend naar levensonderhoud zoeken'). De bedoeling daarvan was om aan biologische landbouw te doen, als enige manier om niet opgeslokt te worden door de groot-schalige kapitalistische landbouwindustrie van de grootgrondbezitters. De beoogde werkwijze was toen: gebruik maken van stalmest en compost maken van keukenafval en bladeren uit de eigen tuin; gebruik maken van natuurlijke bestrijdingsmiddelen; zaad gebruiken van de rijst die de eigen ouders en grootouders ook al verbouwden. Om dat te realiseren kreeg Zr. Antonie geregeld dat elk gezin kon beschikken over tenminste één koe.[145]

In de loop van de afgelopen twee decennia veranderde de doelgroep van samenstelling. De meeste boerengezinnen zijn vertrokken. Van deze groep zijn alleen ouderen overgebleven. De zusters helpen hen, bijvoorbeeld door aan hen licht thuiswerk te bezorgen. De nieuwe doelgroep bestaat vooral uit kleine handelaren, zoals marktlui en straatventers, die in Yogyakarta de kost bijeen moeten scharrelen. Samen met de Credit Union (CU) stimuleert de communiteit dat zij oog hebben voor elkaars belang, waardoor zij samen sterker staan. In Klaten is een CU met 680 leden. Ook al raken zij in geografisch opzicht steeds verder van elkaar verspreid, door hun lidmaatschap blijven ze onderling verbonden.

Daarnaast gaat de aandacht van de zusters uit naar het misdeelde kind. Door gebroken verhoudingen in een gezin kunnen kinderen heel ongelukkig zijn. Zr. Agnes ziet in hen de Gekruisigde Christus. Op zulke momenten is het belangrijk om voor hen te zijn als een moeder.

Als het om roepingen gaat, is Klaten hofleverancier van PMY. In de communiteit

[144] Informatie van Zr. Agnes, Zr. Detta en Zr. Antonie op vrijdag 17 november in Klaten. Over de start in Klaten in 1990, zie *KKC* 19 (1990) 171-176; *De Heeriaan* (2015) nr.1, 8-10.

[145] Zie *De Heeriaan* 28 (1999) 27-30.

Kleinschalige veeteelt in de omgeving van Klaten (2017). *Archief DMJ.*

komen regelmatig meisjes, vaak 'misdienettes' in een parochie, voor verdere kennismaking. Soms geven de zusters uitleg bij roepingenacties. De toekomst is ongewis.[146]

4.37 Jakarta (aartsbisdom Jakarta), communiteit, family counseling en onderwijsondersteuning

In Jakarta wonen al vele jaren twee zusters PMY, Zr. Marwati en Zr. Cecilia Sumiyati.[147] Eerst was dat in een gewoon huis, vanaf 2011 in een prachtig huis dat vier keer zo groot is. Zr. Marwati werkt in de boekwinkel bij de naastgelegen parochiekerk. De parochie, een van de 68 parochies die Jakarta telt, wordt bediend door Karmelieten. Dagelijks zijn er meerdere missen, en bij elke mis is de kerk gevuld met vele honderden mensen. Zr. Cecilia werkt als gepensioneerde vrijwilliger aan de dovenschool die in Jakarta gerund wordt door de Broeders van Maastricht. Het huis biedt ruimte voor family counseling onder begeleiding van de zusters, daarnaast fungeert het als nationaal en internationaal bruggenhoofd van PMY naar de nationale en de kerkelijke overheid in Indonesië.

Voelen deze twee al wat oudere zusters, zo ver van Wonosobo en de andere communiteiten, zich wel veilig in deze overwegend islamitische miljoenenstad? Het antwoord

[146] Zie ook *De Heeriaan* 40 (2011) nr 4, 5-6 (over roepingenwerk in Wonosobo).
[147] Informatie van Zr. Antonie, Zr. Marwati, Zr. Cecilia en broeder Antonius Marsudiraharjo f.i.c., 15 november 2017 in Jakarta.

luidt dat zij hier nog nooit last hebben gehad van denigrerende opmerkingen, laat staan van bedreigingen. Dit komt overeen met de bevindingen van Zr. Antonie dat religieuzen in Nederland vaker opmerkingen naar het hoofd geslingerd krijgen dan in Indonesië. Om voeling met hun medezusters te houden gaan beide zusters vier keer per jaar voor beraad naar Wonosobo.

De dovenschool in Jakarta is opgericht door de Broeders van Maastricht. In 2017 fungeerde een broeder nog als algemeen directeur, de rest van het werk werd gedaan door nog één broeder en voor het overige door leken. De samenwerking tussen deze school en Wonosobo dateert uit begin jaren tachtig, toen broeder Aquino en Zr. Antonie tot samenwerking besloten. In 1991 werden Zr. Cecilia en Zr. Marwati bij de school betrokken. Omdat de ouders van de leerlingen arm zijn, is ook de school arm. Jaarlijks is er een groot financieel tekort, dat door de Broeders van Maastricht moet worden opgebracht. Maar die doen dat graag, de school is de kroon van hun apostolaat in Indonesië. Net als de zusters in Wonosobo zijn de broeders in Jakarta voorstanders van de onderwijsmethode door middel van articulatie en liplezen.[148] Het personeel verdient niet veel, maar geniet wel bepaalde gunsten, zoals lidmaatschap van een Credit Union. Er zijn plannen om grond te kopen en daarop appartementen te bouwen voor het onderwijzend personeel.

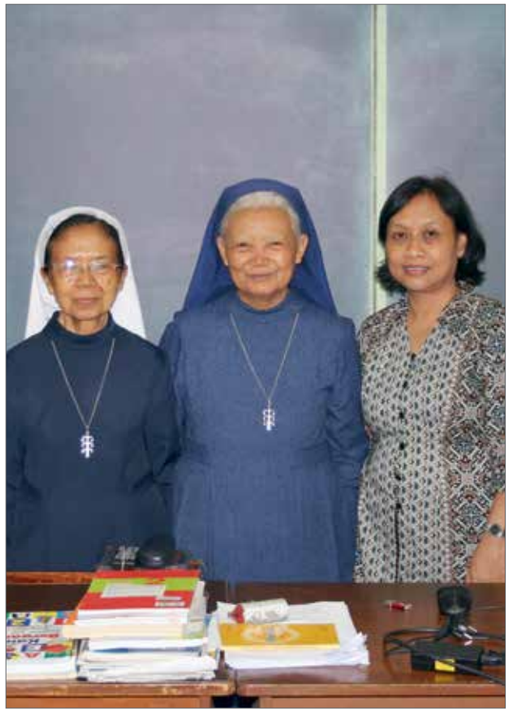

Zr. Marwati, Zr. Cecilia en een staflid van de dovenschool in Jakarta (2017). *Archief DMJ.*

[148] Bij een bezoek aan de school werd schrijver dezes aangesproken door een dove leerlinge. Er ontspon zich een levendig Engelstalig gesprek.

4.38 Yogyakarta (aartsbisdom Semarang), communiteit, studieverblijf en Helen Keller Indonesia

In Yogyakarta heeft PMY een communiteit en daaraan verbonden een school met internaat voor dove kinderen met een bijkomende beperking, het Helen Keller Indonesia instituut. De keuze van PMY voor deze plaats en voor dit onderwijs vergt enige toelichting.

Op initiatief en met financiële steun van de Nederlandse Helen Keller Stichting begon PMY in 1966 op beperkte schaal met onderwijs aan doof-blinde kinderen, eerst in Wonosobo zelf en vandaar al snel verplaatst naar Yogyakarta.[149] In 2000 kwam de school op de huidige locatie te staan. Omstreeks dezelfde tijd informeerde Zr. Antonie bij Kentalis in Sint-Michielsgestel naar de mogelijkheid om bij te scholen. Zij kreeg als antwoord dat het beter is om met een universiteit in Indonesië samen te werken, en zo werd contact gelegd met de door Jezuïeten opgerichte Universitas Sanata Dharma in Yogyakarta. Na overleg met de rector kwam een studiecentrum tot stand dat speciaal op doven was gericht en later werd uitgebreid tot 'studiecentrum voor mensen met speciale behoeften'. Middels een overeenkomst is PMY ook aan dit centrum verbonden.[150]

In 2008 organiseerde de leidinggevende van dit studiecentrum, professor T. Priyo Widiyanto, een internationaal seminar over doven. Daaraan participeerden deskundigen uit Nederland, India en Indonesië. Deze mani-festatie en de bijbehorende congresbundel leverden zoveel prestige op dat het studiecentrum 'beter in de markt kwam te liggen'. Voortaan kwam het onder academici hipper over om met deze problematiek bezig te zijn.[151] Aan het studiecentrum nemen vertegenwoor-digers van verschillende (sub)faculteiten deel, zoals die van de pedagogie en van de psychologie. Overigens namen in hetzelfde jaar 2008 meer dan duizend doven deel aan een inter-nationale pelgrimstocht naar Rome, die was georganiseerd door de International Catholic Foundation for the Service of Deaf Persons (ICF). Een jaar later organiseerde de ICF, eveneens in Rome, een internationale conferentie over de pastorale zorg voor doven. Als een

[149] De oprichter van deze stichting was professor George Zeegers († 1988). Over dit initiatief, en over de persoon van Helen Keller, zie *De Heeriaan* 44 (2015) nr 2, 8-10. Professor Zeegers was tevens directeur van het Kardinaal van Rossum Instituut (Karosi), voorzitter van het Nederlands Lepra Fonds, én geducht concurrent van Memisa, zie Van Heijst, *Gedreven helpers*, 343.

[150] Informatie van Zr. Antonie en Professor T. Priyo Widiyanto, 14 november 2017 te Yogyakarta.

[151] Priyo Widiyanto, *Struggling for Success in the Lake of Silence*. Met bijdragen van Zr. Antonie, Zr. Wahyu, broeders van de Don Boscoschool voor doven in Wonosobo, en oud-leerlingen van Dena Upakara en Don Bosco. Zie ook recent Palfreyman, V*ariation in Indonesian Sign Language*. Onderdeel van het programma in 2008 was ook een balletvoorstelling door doven. Dit maakte veel indruk op de aanwezigen. Overigens was er van 17 tot 20 juli 2005 ook een internationaal congres in Maastricht over dovenonderwijs. Hieraan namen uit Indonesië Zr. Patricia en Zr. Wahyu deel, zie *De Heeriaan* 34 (2005) 55-64.

van sprekers hierbij trad Zr. Antonie op.[152]

In Yogyakarta wordt voor de verdere toekomst gedacht aan een nieuw opleidingsinstituut voor speciaal onderwijs waaraan deelnemen: de Broeders van Liefde (Caritas), de Zusters van Sint Jozef (Amersfoort), de Broeders van Maastricht, de Zusters van het Arme Kind Jezus (Maastricht), de Zusters Dominicanessen, de Zusters van Jezus Maria en Jozef, de Franciscanessen van Sint Lucia, de paters Jezuïeten en natuurlijk PMY. Iedere religieuze provincie zal dan een lid afvaardigen naar deze school, te vergelijken met een Nederlandse pabo. Professor Widiyanto denkt dat in de toekomst de doveneducatie zal bestaan uit een combinatie van articulatie en gebarentaal.[153] In het dagelijks leven is hij een fervent promotor van het gebruik van gehoorapparaten, hijzelf draagt er ook een. Veel Indonesiërs schamen zich voor hun slechthorendheid en hebben moeite om zo'n apparaat te accepteren.

Eveneens in de toekomst zullen in Indonesië meer dove kinderen al op jonge leeftijd naar het regulier onderwijs kunnen gaan dankzij een implantaat, zoals in Nederland. Momenteel kunnen alleen rijke Indonesiërs zich dat permitteren. Temeer omdat er geen goed verzekeringssysteem is, is een dergelijke medische ingreep voor gewone Indonesiërs nog niet weggelegd, een implantaat kost omgerekend 20.000 euro.

In de communiteit in Yogyakarta woonden in november 2017 vier zusters, Zr. Magda, Zr. Stefani, Zr. Yosefa en Zr. Kalista (novice). Zr. Magda is voltijds verbonden aan het instituut als hoofdverantwoordelijke voor de school en het internaat.[154] De andere drie zijn daar eveneens aan verbonden, maar verblijven tevens in Yogyakarta voor studie of stage. Samen met enkele leken-collega's hebben zij de zorg voor 25 tot 30 kinderen. Waar de meeste communiteiten op Java mooi gelegen en fraai van architectuur zijn met – indien van toepassing – open speelruimtes voor de kinderen, is deze locatie donker en verscholen in de kampong. Ze is in eerste instantie gekozen vanwege de nabijheid van de universiteit, waarvan geregeld stagiairs en studenten komen. In 2017 had PMY, met het oog op een nieuw te bouwen instituut, een optie genomen op een stuk grond van 1,4 hectare aan de rand van Yogyakarta.

Op 16 november 2017 hadden Zr. Wahyu en Charles Caspers een gesprek met een van de docenten van de Helen Kellerschool, Ufa.

[152] Zie *De Heeriaan* 39 (2010) nr 1, 16-21.

[153] Over de moeilijkheden en communicatieproblemen die in Indonesië bestaan met gebarentaal, zie http://www.indonesienu.nl/nu-actueel/gebarentaal-indonesie (30 september 2013).

[154] Zie ook *De Heeriaan* 47 (2018) nr 3, 5-9.

Helen Keller Instituut bij het vallen van de avond (2017). Boven de ingang straalt het embleem van de Congregatie: hart, kruis en doornentak. *Archief DMJ.*

Samen met Zr. Magda Sukiyam heeft zij gedurende bijna een jaar in Boston (U.S.A.) aan de Perkinsschool voor Blinden een speciale opleiding gevolgd.[155]

- ChC: 'Helen Keller was eigenlijk een wonder, doof-blind, maar dankzij goede begeleiding van Ms Sullivan (die op haar beurt een wonder van deskundigheid was), ontwikkelde zij zich tot een bekend intellectueel en schrijfster. Maken jullie ook wonderen mee?'
- Antwoord van de docente: 'Er zijn hier veel wonderen. Bijvoorbeeld met doof-blinde kinderen die aanvankelijk nog niets kunnen en zich agressief gedragen. Langzaamaan worden ze rustiger en leren dan braille lezen en schrijven. Of een doof kind dat hyperactief en autistisch was, maar nu rustig. Zij is weliswaar nog heel beperkt maar voelt zich gelukkig terwijl ze met voldoening sleutelhangers maakt. Of een dove en bijna blinde jongen die thans heel handig is in het vingeralfabet en daardoor goed kan communiceren.'

Er volgde een boeiende demonstratie van de wijze waarop deze jongen en de docente met elkaar converseren. Beiden hadden er schik in. Sinds kort is er een oudervereniging opgericht. Enkele ouders hebben zelf het vingeralfabet geleerd om beter met hun kinderen te communiceren. Het instituut is geaccepteerd door de overige bewoners van de kampong. Zij kopen soms spulletjes die door de leerlingen gemaakt zijn. Soms loopt een kind weg, dan wordt het teruggebracht door buurtbewoners. Het niveau van deze kinderen blijft vanwege hun meervoudige beperking achter bij dat van leerlingen in het gewone reguliere onderwijs, maar toch maken veel leerlingen een redelijke progressie. Menige leerling kan na de lagere school over naar de middelbare school.

[155] Zie *De Heeriaan* 39 (2010) nr 3, 5-6.

Pupillen van het Helen Keller Instituut zijn in de atlas op zoek naar Nederland, 'Belanda'. Zuster Wahyu zoekt mee (2017). *Archief DMJ.*

4.39 Purworejo (bisdom Purwokerto), communiteit, apostolaat en onderwijsondersteuning

In de communiteit te Purworejo, een provinciestad ongeveer zestig kilometer ten westen van Yogyakarta, woonden in 2017 drie zusters.[156] De huisoverste, Zr. Alfonsa, onderhield voornamelijk contacten met boeren in de omgeving. Zij is van huis uit vertrouwd met deze beroepssector. Zr. Rosa werkte als gezondheidsadviseur in Grugu (zie par. 4.40), en Zr. Brigitta werkte voornamelijk op een plaatselijke middelbare school die, net als in Wonosobo, Bhakti Mulia ('Toewijding') heet. Naast de woning van de zusters is een grote overdekte ruimte die fungeert als ontmoetingsplaats.

Eind vorige eeuw zijn de zusters hier met een programma begonnen ten behoeve van de boeren, vooral voor een efficiënte en ecologisch verantwoorde exploitatie van het land en voor inkomensbeheer.[157] Ook de Credit Union was – en is – daarbij een belangrijke partner. Dat programma draaide goed. In de eerste jaren kregen de boeren vooral training over de vruchtbaarheid van hun land, later vooral over de productieresultaten. De trainingen waren in 2017 nagenoeg afgerond en de boeren beschikten over voldoende vaardigheden. Plusminus 140 boeren hadden zich georganiseerd in groepen van twee tot twintig personen. Na voltooiing van dit toerustingswerk gaan de zusters verder met hun eerste kerntaak – zorg voor en onderwijs aan dove kinderen – of vangen zij aan met een ander liefdewerk.

Een geweldig voordeel voor de handelspositie van de boeren is dat ze een biologisch waarmerk voor hun rijst hebben gekregen. Zij verbouwen namelijk zonder gif te gebruiken. Het gif dat naburige boeren op hun akkers spuiten, wordt geneutraliseerd door filterende waterplanten.[158]

Bhakti Mulia is opgericht door het bisdom, maar later overgegeven aan de Salesianen. In 2017 werkten drie paters en twee broeders in de staf, Zr. Brigitta stond hen bij als sociaal werker. Aanvankelijk wilde de bisschop Bhakti Mulia overdragen aan PMY, maar dat hebben de zusters geweigerd. De school is armlastig en de zusters zijn gewoonweg niet bij machte om al het werk te verrichten. Beide paters (pater Mattheus en pater Anto) vertelden dat voor het katholiek onderwijs in Indonesië altijd een klemmend beroep wordt gedaan op religieuzen. In tegenstelling tot staatsscholen krijgen katholieke scholen namelijk geen subsidie, ze zijn dus arm, en religieuzen zijn goedkoop. De ongelijkheid tussen staatsonderwijs en bijzonder onderwijs wordt steeds groter. Dit is dus precies omgekeerd aan de situatie in Nederland waar in het verleden het staatsonderwijs ook was bevoordeeld, maar uiteindelijk de verschillende vormen van onderwijs gelijkberechtigd zijn. De school werkt veel samen met de Credit Union. Om de benarde financiële positie van de school te verduidelijken: de twintig personeelsleden kosten tezamen per maand ca. 16.000.000 roepia aan salariskosten (ca. 1000 euro), daarvan wordt 12.000.000 roepia bekostigd door de zusters (het personeel krijgt het minimumloon).[159] Om de afhankelijkheid van de zusters te verminderen werkten de broeders aan een plan om in het buitenland adoptieouders te werven voor haar leerlingen.

Conversatie met behulp van het vingeralfabet (2017). *Archief DMJ.*

[156] Informatie van Zr. Alfonsa en Zr. Brigitta, 8 november 2017 te Purworejo. Zr. Alfonsa was zeven jaar regionaal overste en zes jaar provinciaal overste geweest. Driemaal nam zij in Nederland deel aan een algemeen kapittel.

[157] Zie ook *De Heeriaan* 40 (2011) nr 3, 5-6.

[158] Ook in Nederland – mondiaal toonaangevend op agrarisch gebied – wordt gebruik gemaakt van waterplanten om verontreiniging ongedaan te maken, zie bijvoorbeeld Toet, 'Bij de trappisten vloeit duurzaam bier'.

[159] Volgens deze opgave komt dat neer op gemiddeld € 50 per maand per persoon. Dat is met inbegrip van deeltijders. De officiële statistieken geven voor Midden-Java 1.367.000 roepia per maand als voltijds minimumloon in 2017, wat overeenkomt met ongeveer € 95.

4.40 Grugu (bisdom Purwokerto), gezondheidsadvies

Ongeveer twintig kilometer ten zuiden van Wonosobo ligt het dorpje Grugu.[160] Ter ondersteuning van de katholieke statie heeft PMY hier een aantal jaar geleden een klein gezondheidscentrum met kraamzorg opgezet, Adi Dharma. Hieraan waren één zuster als verpleegster en één zuster als verloskundige verbonden. Deze vestiging was meer dan welkom, temeer omdat Grugu moeilijk te bereiken was. Nog in 2017 was de toegangsweg tot het dorp in abominabele toestand. In het nabije Kaliwiro is een streekziekenhuis, maar juist vanwege de slechte verkeerssituatie blijft Grugu voor de behandeling van zieken en bij ongevallen op zichzelf aangewezen. Het gezondheidscentrum is enkele jaren geleden echter omgezet in een consultatiebureau met minder bevoegdheden op medisch gebied.

Een arts die verbonden is aan de kliniek in Kaliwiro en die in het verleden veel met de zusters in Grugu heeft samengewerkt, vertelde in 2017 dat het overheidsbeleid gericht is op grotere gezondheidscentra. Dat van Grugu voldeed niet meer aan de gestelde criteria. De arts achtte het wel mogelijk dat een zuster zich in Grugu zou vestigen als zelfstandig verloskundige. Zo luidt ook zijn advies aan PMY. Doordat er steeds meer hoogopgeleide medici bijkomen in Indonesië, verdwijnen klinieken met alleen verpleegsters die van alle markten thuis zijn. Zo placht Zr. Alfonsa te werken in heel het brede spectrum van de heelkunde. Maar die tijd is voorbij. Net als in Nederland het geval is, ziet deze arts ook in Indonesië het aantal verloskundigen (vroedvrouwen) snel afnemen. Bevallingen gebeuren steeds meer in het ziekenhuis, ingeleid door medisch specialisten. PMY is niet van plan om het advies van de arts te volgen, omdat dat de verplichte permanente aanwezigheid van een van de zusters zou impliceren.

Zr. Rosa, zelf woonachtig in de communiteit te Purworejo, werkt in Grugu. Zij en haar beide assistenten kennen de dorpsgemeenschap goed en leiden regelmatig groepsbijeenkomsten, die tegenwoordig vooral bestaan uit ouderen. Zr. Rosa is een expert op het gebied van de plantengeneeskunde. Zij heeft een adviescentrum met kruidenwinkel tegen allerhande kwalen. Daarvoor heeft zij speciaal in Jakarta een opleiding gevolgd bij een instelling waarmee zij nog steeds contact onderhoudt.[161] Voor dit specialisme heeft zij gekozen om duidelijke redenen: het is goedkoper dan reguliere geneesmiddelen die in de apotheek te verkrijgen zijn; het bevordert de emancipatie van de bevolking; het biedt aan de boeren alternatieve mogelijkheden om het land te verbouwen; het leidt tot meer eerbied voor Gods schepping. Met deze alternatieve holistische aanpak is Zr. Rosa in oktober 2016 begonnen. Zij schat in dat een periode van vijf jaar nodig is om de zaak te evalueren en om te bezien of de boeren zelfstandig op deze wijze verder kunnen.

[160] Informatie van Zr. Antonie, Zr. Theresia en Zr. Rosa, 9 november 2017 te Kaliwiro en te Grugu.

[161] Een belangrijk handboek voor Zr. Rosa, vanuit haar cursus in Jakarta, is Mardiana & Ketik Buku, *Daun Ajaib*.

Zr. Rosa met assistente in de kruidenwinkel in Grugu, november 2017. *Archief DMJ.*

4.41 Kaliori (Banyumas, bisdom Purwokerto), communiteit, zorg voor alleenstaande ouderen

Fraai in het landschap gelegen bij het dorp Kaliori, niet ver van de stad Purwokerto, heeft PMY een communiteit waarvan de zusters sinds 2007 de zorg hebben over een naastgelegen tehuis voor alleenstaande ouderen, Catur Nugroho.[162] Een vergelijking met het begin van de Congregatie dient zich spontaan aan. Anna Catharina van Hees en haar vier medezusters zijn immers in de Choorstraat begonnen met de zorg voor arme alleenstaande oude vrouwen. Volgens de zusters van de communiteit – Zr. Ien, Zr. Magdalen (die eigenlijk verloskundige is) en Zr. Patricia – zijn de overeenkomsten inderdaad groot.[163] Ook in Kaliori gaat het om ouderen 'die geen kant op kunnen'. Aangezien het regeringsbeleid is gericht op gezinnen met maximaal twee kinderen, zijn de woningen steeds meer afgestemd op een klein kerngezin. Dan kan er geen oude opoe meer bij, zoals dat in de vroegere, grote behuizingen nog wel mogelijk was. Sommige ouderen zijn gebrekkig, zorgen voor geluidsoverlast en dergelijke,

[162] Informatie van Zr. Ien, Zr. Magdalen en Zr. Patricia, 13 november 2017 te Kaliori. Enkele cijfers: het tehuis telde 47 bewoners, meest vrouwen; 22 personeelsleden, inclusief de zusters zelf. In 2017 waren er zeven overlijdens binnen drie maanden. 'Catur Nugroho' betekent 'Vier Gunsten voor de Bejaarden'. Daarmee wordt verwezen naar de vier partners die het bejaardenhuis hebben opgericht: het bisdom, PMY, OMI, en een groep donateurs.

[163] Over Zr. Ien, zie ook *De Heeriaan* 43 (2014) nr 4, 8-9 en *De Heeriaan* 48 (2019) nr 1, 10-11.

waarvoor hun kinderen zich schamen. Soms zijn ze op onverwachte momenten agressief, soms komen traumatische ervaringen uit het verleden weer naar boven. Zulke moeilijk hanteerbare ouderen worden vaak verstoten door hun kinderen, die ten einde raad zijn. Daarnaast zijn er ook steeds meer ouderen zonder nageslacht, die derhalve niemand hebben om op terug te vallen. Vaak moeten pas gearriveerde ouderen geresocialiseerd worden; zij moeten bijvoorbeeld opnieuw wennen aan een dagritme.

Voor zover hun krachten dat toelaten worden de 'oudjes' betrokken bij het gemeenschapsleven, huishoudelijke taken, maar ook bij het samen zingen en bidden, zo is er driemaal per week een mis. In mei en oktober, de Mariamaanden, is er het gemeenschappelijk rozenkransgebed. Het is moeilijk om met de islamitische patiënten samen te bidden, die hebben gewoonlijk een minder persoonlijk gebedsleven. Naast Pasen en Kerstmis en de Nationale Feestdag (17 augustus) zijn vooral het Suikerfeest en Chinees Nieuwjaar belangrijk om te vieren. De rozenkrans wordt gezamenlijk gebeden, dan zoeken de bidders die nog goed ter been zijn de bedlegerigen op.

Op de vraag of de zusters ervaren dat zij deze ouderen tijdens het laatste deel van hun leven overdragen aan God, antwoorden de zusters bevestigend. Die ervaring hebben zij zelfs heel intens. De ouderen zelf zijn gewoonlijk nog met alledaagse dingen bezig, zonder aandacht voor 'belangrijke vragen'. Op sommigen maakt het sacrament der zieken veel indruk, waarbij ook het eigen godsdienstig verleden en het eigen levensverhaal van invloed zijn. De begrafenis van overledenen is in principe een zaak voor de familie, maar de communiteit heeft ook een eigen begraafplaats laten aanleggen voor anonieme doden. De inrichting van het tehuis is sober, maar licht en proper. De bewoners zijn verlegen maar vriendelijk.

Naast het tehuis en de communiteit is het provincialaat van de Oblaten van Maria Onbevlekt Ontvangen (OMI, met wereldwijd ca. 4800 leden) gevestigd. De Oblaten, die zich eveneens inspannen voor de bejaarden, hebben mede voor deze plaats gekozen omdat hier een groot Mariaoord is, dat in 1989 door paus Johannes Paulus II bij zijn bezoek aan Indonesië is ingezegend. Het bedevaartoord, met Lourdesgrot en Mariabeeld, ligt in een prachtige kom, waar ook enkele oeroude indrukwekkende bomen staan. Buiten het seizoen komen er weinig bezoekers, maar voor vandalisme zoals in Nederland hoeft men op Java niet te vrezen. Volgens Zr. Antonie worden heilige plaatsen hier niet geschonden, omdat Javanen bang zijn voor de wereld van

Zr. Ien en een bewoonster van Catur Nugroho, Banyumas, 2019. *Archief DMJ.*

de geesten.[164] Vanwege het Mariaoord was de grond daaromheen niet duur, daarvan hebben PMY en de OMI goed gebruik kunnen maken. In Kaliori woont en werkt PMY dus op heilige grond! Het meest vermaarde Mariaoord op Java is overigens Sedangsono in het Menorehgebergte (ten noordwesten van Yogyakarta), 'het Lourdes van Java'. Hier is ook een bijzondere bron waar volgens de overlevering ook de eerste katholieke Javaan gedoopt is.[165]

De communiteit in Kaliori is tevens het bruggenhoofd naar de bisschop van Purwokerto, in wiens diocees ook Wonosobo is gelegen. Net als vroeger de Nederlandse zusters hebben de zusters van PMY geregeld contact met het bisdom over het apostolaatswerk.[166]

4.42 Baucau (Timor Leste, bisdom Baucau), communiteit, Sint-Marieschool en Sint-Jozefinternaat

Van het eiland Timor behoort de westelijke helft (bij benadering) tot de Republiek Indonesië.[167] De oostelijke helft, Timor Leste of Oost-Timor, is een zelfstandig land. Het telt ca. 1,3 miljoen inwoners en is qua oppervlakte ongeveer 40% van Nederland. De hoofdstad is Dili. Begin achttiende eeuw werd Timor Leste een Portugese kolonie en zou dat, met onderbreking van de Japanse bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog, blijven tot 1975.
Op 28 november 1975 verklaarde dit kleine land zichzelf onafhankelijk. Kort daarna ontstond een totale chaos. Verschillende partijen streden om de macht en één daarvan riep de hulp van Indonesië in. Die hulp resulteerde in de gewelddadige bezetting van Timor Leste door Indonesië. In 1976 werd het de 27ste Indonesische provincie, onder de naam Timor Timur. Er volgden jaren van bloedige

[164] Medio twintigste eeuw was de angst voor geesten van overledenen nog veel voorkomend op Java, ook onder katholieken. Een kras staaltje daarvan verhaalt Zr. Gaudeta in een brief d.d. 7 januari 1952. In de Sint-Pauluskerk in Wonosobo was net een uitvaartliturgie afgelopen. Toen Zr. Jeanne het *In Paradisum* inzette, maakte iemand de kist open. 'En daar was me opeens een tumult in de kerk, ongelooflijk! De mensen vlogen naar voren, in de banken, op de banken, op elkaars schouders, liepen de pastoor omver. Je kunt je er geen denkbeeld van vormen'. Zie *De Heeriaan* 3 (1953) 160-162.

[165] Zuster Yosephine was afkomstig uit Sedangsono.

[166] In het bisschoppelijk archief bevindt zich nog relevante informatie over de geschiedenis van PMY, bijvoorbeeld de met de bisschop gevoerde correspondentie tijdens de oorlogsjaren.

[167] Informatie van Zr. Marga, Zr. Anastasia en Zr. Ignatia op woensdag 22 november 2017 in Baucau.

onderdrukking, waarbij door het Indonesische leger 200.000 tot 250.000 Timorezen zijn omgebracht, bijna een kwart van de bevolking. Dankzij toenemende internationale druk kon Timor Leste in 2002 weer onafhankelijk worden.

Het verleden heeft zijn tol geëist. Het land is straatarm, de bevolking is grotendeels werkeloos, er heerst veel criminaliteit en de politieke situatie is instabiel. Een bindende factor is de Katholieke Kerk. Bijna alle Oost-Timorezen zijn rooms-katholiek, zij het dat er nogal wat vermenging is met vormen van volksgeloof. Kerkgebouwen en -interieurs wasemen nog altijd de barokke Portugese sfeer, ook bepaalde kledij en zeker de kerkhoven doen Portugees aan. Antonius van Padua, die immers uit Lissabon afkomstig was, is hier na Maria de populairste heilige. Portugees is nog altijd de officiële taal, ofschoon de meeste Timorezen in het dagelijks leven een inheemse taal spreken, Tetun. Een groot deel van de bevolking woont in de hoofdstad Dili. Bij een rondgang door de stad valt het grote aantal religieuzen op. Overal zijn kerken en kloosters en lopen er paters, zusters en broeders over straat. Wanneer het regent komen de jongelui naar buiten. Uitgelaten rennen zij in lange stoeten en op blote voeten langs de straten. Timor Leste is met stip het kinderrijkste land van Azië.

PMY heeft sinds 2013 een communiteit in Timor Leste, een jaar later kwamen daar al een dovenschool en -internaat bij.[168] De redenen om hier naartoe te gaan waren meerderlei.[169] Ten eerste, voor PMY als pauselijke congregatie past het om in meer dan één land werkzaam te zijn. Ten tweede, in dit arme land was nog geen gespecialiseerde zorg voor dove kinderen. Ten derde, ondanks de vele moeilijkheden is Timor Leste een land met potentieel: in economisch opzicht vanwege bewezen olievoorraden in de territoriale wateren, in demografisch opzicht vanwege de jonge en gestaag groeiende bevolking. Samenhangend met dat laatste zijn er ook veel roepingen. Omdat in Dili, zoals gezegd, al zoveel kloosters en communiteiten zijn (maar liefst 69 congregaties),[170] is PMY gevestigd in de nog oostelijker gelegen bisschopsstad Baucau. De kathedraal, gebouwd in inheemse stijl, is gewijd aan de H. Antonius van Padua.

In november 2017 waren zowel de communiteit als de Sint-Marieschool en het Sint-

[168] Over de inzegening van het Sint-Jozefinternaat op 19 maart 2014, zie *De Heeriaan* 43 (2014) 8-9.
[169] Zie ook *De Heeriaan* 42 (2013) nr 1, 8-11.
[170] Een van de instituten in Dili is Alma, gesticht door de Nederlandse missionaris Paul Janssen c.m. († 2017). Met Vincentius en Moeder Teresa als voorbeeld bekommeren de zusters zich 24/7 om gehandicapten en verstotenen. PMY heeft veel bewondering voor deze zusters maar werkt met een heel andere opzet: niet permanente zorg is de bedoeling, maar tijdelijke zorg in combinatie met toerusting, zodat de degenen om wie het gaat zelfstandig verder kunnen gaan in het leven. Vandaar dat PMY wel bij Alma informeert naar de aanwezigheid van dove kinderen, met het oog op de dovenschool in Baucau.

Noordkust (aan de Bandazee) van Timor Leste, gezien vanaf een heuvel nabij Baucau, november 2017.
Grote delen van het land zijn steil, rotsachtig en ongerept, heel anders dan op Java waar alles in cultuur is gebracht.
Archief DMJ.

Gezelschap bij Christus Rex, november 2017. In 1996 onthulde president Soeharto dit 27 meter hoge beeld op een heuvel met uitzicht over Dili. Het was bedoeld als een geschenk aan het volk van Oost-Timor, de nieuwe – 27ste – provincie van Indonesië. *Archief DMJ.*

Jozefinternaat nog slechts provisorisch aangelegd. De drie zusters, Zr. Marga (huisoverste), Zr. Anastasia en Zr. Ignatia deelden samen een slaapkamer. Verder was er voor hen een kleine ruimte die diende als eet- en woonkamer, met een minuscule bidplek. Naast de communiteit waren voor de kinderen een paar multifunctionele zalen ingericht, waar kon worden lesgegeven, gespeeld en gerust. Het internaat stond iets verderop.

De school heeft zich snel ontwikkeld. Meteen na de start in 2013 waren er al elf kinderen, in november 2017 waren dat er al 21. In dat jaar is begonnen met de bouw van een groot complex voor communiteit, school en internaat ineen.[171] Voor de drie zusters was het een groot avontuur om hier te gaan werken. Zij putten kracht uit gebed en uit de wetenschap dat de Congregatie achter hen staat. Zij zijn ervan overtuigd dat hun werk hier Gods wil is. Zr. Marga Sri Marganingsih was aanvankelijk helemaal geen kandidaat om hier naartoe te gaan, maar het werd aan haar gevraagd en zij had er meteen vertrouwen in. Net als voor hun medezusters in Wonosobo en Nederland is 7 juli voor hen een belangrijke dag. De twee naamgevers van PMY, Maria en Jozef, staan samen voor de geborgenheid van de familie die de drie zusters met de kinderen vormen.

[171] Zie De *Heeriaan* 46 (2017) nr 3, 10-12.

Een bijkomende reden om de school naar Maria te noemen was de financiële steun van de Stichting Vrienden van Sint Marie.

De leerlingen zijn verdeeld over vijf klassen. De samenstelling is niet naar leeftijd maar naar niveau, afhankelijk van de beginsituatie van de pupillen. Eén klas is speciaal voor kinderen met een geestelijke beperking, soms gaat het om kinderen die wel kunnen horen, maar (nog) niet kunnen praten. In andere landen wordt dan doorverwezen naar gespecialiseerde opvang, maar hier is dat (nog) niet mogelijk. De buitenwereld heeft geen idee van de complexiteit van doofheid.

De cultuurverschillen met Indonesië zijn groot. Timorese kinderen zijn geen dagritme gewend en worden erg vrij gelaten door hun ouders. Na hun opname lopen ze vaak weg. Dan worden ze weer teruggebracht, maar soms blijven ze thuis omdat zij en hun ouders de veranderingen niet aankunnen. Om dergelijke zaken in de toekomst te vermijden gaan de zusters op huisbezoek. In zeker opzicht doet deze jonge dovenschool denken aan het begin in Wonosobo, tachtig jaar eerder. Toen worstelden de Nederlandse zusters met de vrije opvoeding van de Javaanse kinderen. De geschiedenis herhaalt zich dus. In de buurt worden de zusters en de kinderen aanvaard als een familie.[172]

De school krijgt soms kinderen die als psychiatrisch geval of als onhandelbaar worden getypeerd, maar de wijze waarop zij zich hier vaak ontwikkelen heeft iets van een wonder. Hun leervermogen vordert zienderogen. De zusters maken het mee dat pupillen soms het woordenboek pakken en voor de zusters het juiste woord aanwijzen. Zowel de kinderen als de zusters beleven daar veel vreugde aan. De Sint-Marieschool is ook een gastvrije school. Wanneer er gasten komen, zeker als dat van verre is, voeren de kinderen, getooid in Timorese klederdracht, een prachtige ritmische dans op ter verwelkoming.

[172] Zie ook *De Heeriaan* 44 (2015) nr 4, 8-9.

Kinderen en onderwijzeressen van de Sint-Marieschool met Zr. Ignatia (links), Zr. Marga (midden, op de achtergrond) en Zr. Anastasia (rechts, op de voorgrond), november 2017. *Archief DMJ.*

Meisjes van de Sinte-Marieschool in Baucau voeren een Timorese dans op, november 2017. *Archief DMJ.*

De jongens van Sinte-Marie staan al klaar voor hun optreden. *Archief DMJ.*

4.43 Samen verder

Uit de schets van de verschillende communiteiten komt naar voren dat de zusters in Indonesië niet alleen gevarieerd, maar ook hooggekwalificeerd werk doen. Het werken met dove kinderen vergt bijzondere talenten, en daarnaast treden de zusters als mediators, trainers en troosters op. Gemeenschappelijk aan al die activiteiten is de focus om de mensen met wie zij werken 'toe te rusten'. Zij willen aan hen leren om zelfstandig verder te gaan in het leven, of, in het geval van de alleenstaande ouderen, om zich in de laatste levensfase vrij van zorgen te voelen en zich over te geven aan God. Om anderen goed te kunnen toerusten moet je zelf beschikken over kennis en kunde én over het vermogen om de tekenen des tijds te onderscheiden. Dat laatste is overeenkomstig constitutie nr. 49, waaraan de zusters PMY bijzonder hechten: 'Wij mogen als christenen en religieuzen de onvrede en ongerechtigheid in de wereld niet accepteren. Wij moeten oog hebben voor de grote problemen en waar het kan, onze invloed doen gelden'.

Men kan zich afvragen of PMY hiermee de lat niet té hoog legt. Is het niet begrijpelijk dat jonge vrouwen met roeping terugdeinzen om bij deze congregatie in te treden? Op deze vraag antwoordden Zr. Antonie, Zr. Wahyu en Zr. Magda in november 2017 dat zij het niet voor minder willen doen. Misschien moeten zij tegen de stroom inroeien, maar daar worden ze alleen maar sterker van. Zij beschouwen het als hun roeping om er te zijn voor de medemens in nood, en die medemens zien zij, overeenkomstig het charisma van de Congregatie, bij doven en ook bij anderen die hulp behoeven. PMY werkt hard aan de werving van meer postulanten. Door middel van goede voorlichting willen de zusters binnen de samenleving meer bekendheid geven aan en waardering kweken voor hun liefdewerken. Het potentieel – dat wil zeggen jonge vrouwen die geschikt zijn voor PMY – is er.

Voor de toekomst is het belangrijk dat de zusters één van geest blijven. Dat is geen vanzelfsprekende zaak. Tegenover elke intreding staat een uittreding, zo lijkt het. Van de kandidaat-zusters wordt een grote openheid-van-geest gevraagd, het kan niet anders. Vroeger kwamen de meesten van hen alleen uit Java en dan vooral uit Midden-Java. Nu komen er ook kandidaten van andere eilanden en uit Oost-Timor. Als leden van dezelfde religieuze gemeenschap moeten zij allen openstaan voor elkaars culturele en sociale achtergrond en een goed aanpassingsvermogen ontwikkelen voor hun verdere kloosterleven. In het noviciaat wordt hier veel aandacht aan besteed.

In samenhang hiermee is en blijft de deskundigheidsbevordering van de zusters belangrijk. Daartoe dient het statuut van pauselijke congregatie behouden te blijven. Zo zijn de zusters ten opzichte van andere partijen, zoals het bisdom, zelfstandiger om zelf beslissingen te nemen. Een pauselijke congregatie moet minimaal vijftig leden tellen en bij voorkeur in meerdere landen gevestigd zijn. De vergrijzing van de Congregatie in acht nemende, waardoor het gezamenlijk aantal Nederlandse en Indonesische zusters snel afneemt, is er dus veel werk aan de winkel voor PMY. Een belangrijke stap is de in 2021 geplande verplaatsing van het generalaat van de Congregatie naar een nieuwe locatie in Yogyakarta, op korte afstand van belangrijke opleidingsinstituten en de internationale luchthaven. Levend en werkend vanuit het charisma van de Congregatie beschikken de zusters over een uitstekend netwerk van verwante congregaties, kerkelijke en burgerlijke instanties, weldoeners, oud-leerlingen en vele vrienden. Niemand kan in de toekomst kijken, en veranderingen komen soms onverwacht en kunnen heel ingrijpend zijn, zoals de Covid-19 pandemie van 2020 liet zien.[173] Juist daarom vertrouwen de zusters bovenal op Gods Voorzienigheid. Zij staan dus niet alleen.

Zr. Detta maakt beschermende kleding voor artsen en verpleegkundigen, april 2020.

Zr. Agnes, 2017.

[173] Ten behoeve van zowel het personeel van het plaatselijke ziekenhuis als van de bevolking, namen de zusters PMY en de meisjes van Protecda voorjaar 2020 de vervaardiging van mondkapjes ter hand.

De geschiedenis gaat verder. Op 8 december 2020 was de eerste steenlegging van de nieuwe afdeling, tevens de toekomstige bestuurszetel van de Congregatie, in Yogyakarta. Zr. Wahyu hanteert de troffel. *Archief DMJ.*

In oktober 2017 kwamen 8000 leden van de Vincentiaanse Familie in Rome bijeen voor een symposium over het charisma van Vincentius a Paulo. De Congregatie PMY was vertegenwoordigd door Zr. Anastasia, Zr. Detta en Zr. Emilia. Hier poseren zij gedrieën in de Eeuwige Stad.

Overzicht

Putri-Putri Maria dan Yosef (PMY) november 2017.
In cursief de naam waarmee de zusters elkaar binnen de Congregatie aanspreken.

Wonosobo Regionalaat, groep Nazareth
- Zr. Veronica *Wahyu* Triningsih (regio overste)
- Zr. *Bernadette* Liem Song Liang
- Zr. *Stanisla* Kurniasih
- Zr. *Theresia* Sumini
- Zr. *Yuli* (Yuliana) Sri Wiyanty

Wonosobo Moederhuis, groep Heeren
- Zr. Maria *Assumpta* Cecilia Dwi Susilowati (leidster)
- Zr. *Agustina* Sarwiyati
- Zr. Brigitta *Angela* Oktaviana (junior)
- Zr. Sandra *Bakhita* Parada Costa (junior)
- Zr. *Lucy* (Lusia) The Bie Lan

Wonosobo Noviciaat, groep Anna Catharina
- Zr. *Crescentiana* Lidwina Tutut Wahyuningrum (magistra)
- Zr. *Fransiska* Dwi Wijayanti (socia)
- Zr. *Elizabet* Asilde Faria Sarmento (novice)
- Zr. *Fransis* (Fransiska) Lumana (novice)
- Zr. *Kalista* Rosalia *Rieka* Intirmanti (novice)

Semarang, groep Maria
- Zr. *Vincentia* Anastasia Sundari (leidster)
- Zr. *Kristiana* Triyani
- Zr. *Zita* Luciana Ahyu Hauli (junior)

Klaten (Gondang), groep Yosef
- Zr. *Agnes* Santi Kadaryati (leidster)
- Zr. *Detta* (Bernadetta) Anik Sutriyani

Jakarta, groep Marie Alacoque
- Zr. Theresia *Marwati* (Sumarwati) (leidster)
- Zr. *Cecilia* Sumiyati

Yogyakarta, groep Vinsensius
- Zr. *Magda* (Magdalena) Sukiyam (leidster)
- Zr. *Stefani* Bernadetta Puspaningtyas (junior)
- Zr. *Yosefa* Pungky Rahayu

Puworejo, groep Yohanes
- Zr. *Alfonsa Sulpicia Antonia* Triatmi (leidster)
- Zr. *Brigitta* Eny Widyaningsih
- Zr. *Rosa* Sutrismini

Kaliori (Banyumas), groep Leonardo
- Zr. *Magdalene* Dwi Apriliyanti (leidster)
- Zr. Veronika *Ien Indrawati*
- Zr. *Patricia* Casiana Lestari

Timor Leste – Baucau
- Zr. *Marga* (Margaretha) Sri Marganingsih (overste)
- Zr. *Anastasia* Ervin Sri Agustin
- Zr. *Ignatia* Caecilia Prima Rusyawati

Nederland – 's-Hertogenbosch
- Zr. *Antonie* Ardatin (algemeen overste)
- Zr. *Emilia* Fransiska Dian Widhowati
- Zr. *Ester* Tri Winarni
- Zr. *Theresianne* Trisnawati

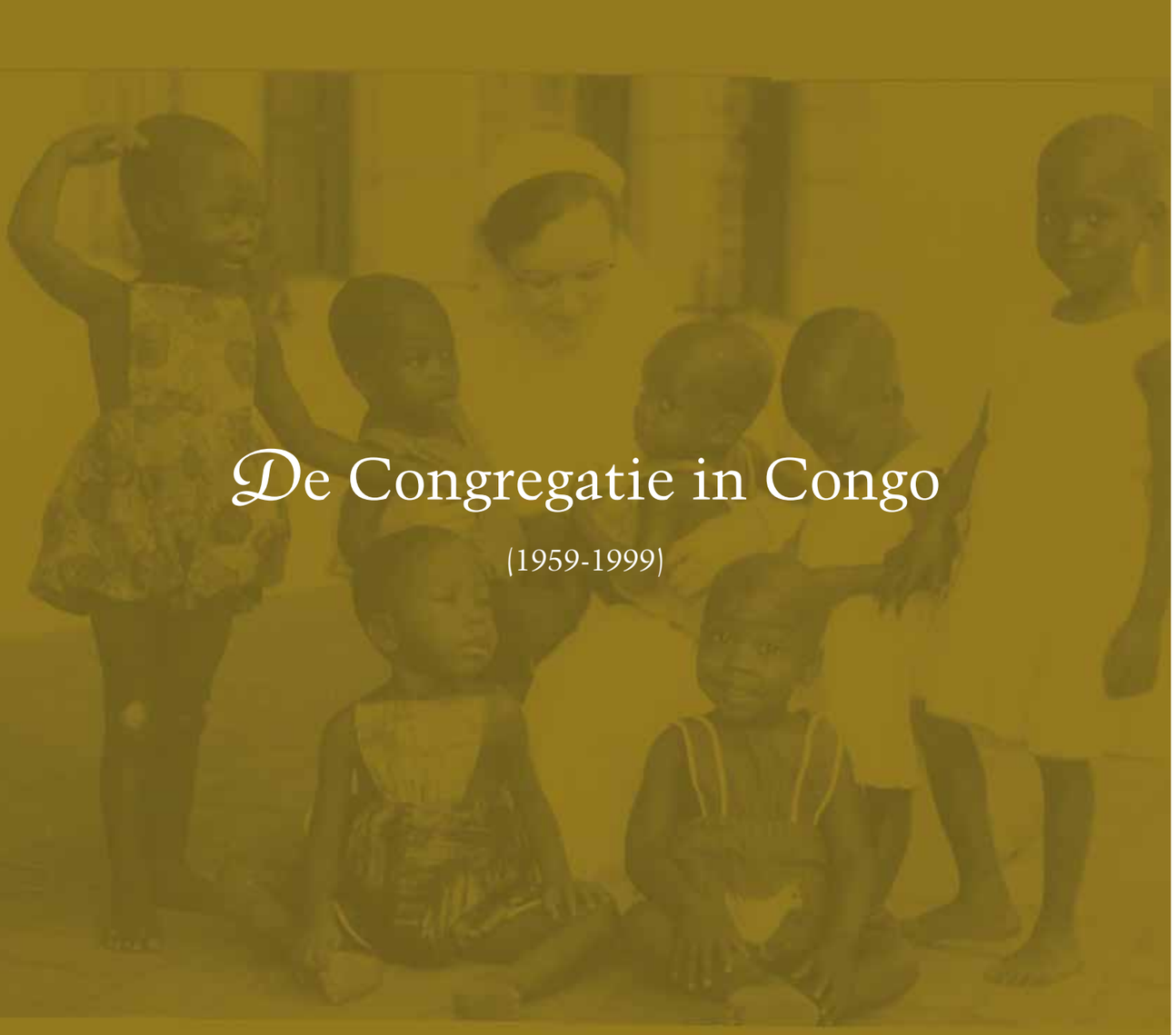

De Congregatie in Congo

(1959-1999)

5.01 Dankzij paus Pius XII

Midden twintigste eeuw had de Congregatie ervaring met drie missiegebieden. De missie in Brazilië was een valse start. De missie in Oost-Mongolië (China) was noodgedwongen voorbij, het communistische regime was bezig om de laatste missionarissen het land uit te zetten. De missie op Java verkeerde in het ongewisse, veel hing af van de ontwikkelingen in de internationale politiek. Ondanks alle tegenslagen en teleurstellingen was het enthousiasme om naar de missie te gaan geenszins geluwd onder de Dochters van Maria en Joseph. Bovendien: 'Al kan niet iedereen naar de missie gaan, men wil toch lid zijn van een congregatie die een missie heeft. Dit verlangen ook veel meisjes die neiging voelen tot intrede'.[1] Er kwam zelfs een heel nieuw missiegebied bij. In 1959 vertrokken de eerste zuster-missionarissen naar Belgisch Congo, dat een jaar later al een zelfstandige republiek werd, van 1971 tot 1997 Zaïre heette en sindsdien Democratische Republiek Congo of Congo-Kinshasa. In 1999 zou de laatste Dochter van Maria en Joseph uit dat land terugkeren naar Nederland.

Naar China waren de zusters gegaan onder invloed van verschillende Nederlandse missiegenootschappen en met het vooruitzicht om daar te beginnen met een noviciaat. En ook omdat destijds de hele Wereldkerk de blik gericht had op het volkrijkste land ter wereld, dat helaas nog 'heidens' was. Naar Java waren zij gegaan omdat zij de aangewezen personen waren om daar het eerste katholieke doveninstituut op te zetten. En ook omdat Java toen nog onderdeel was van de kolonie Nederlands-Indië. Alle Nederlanders waren op de een of andere manier vertrouwd met deze verre kolonie, zelfs degenen die er nog nooit geweest waren. Velen hadden daarginds familieleden wonen en al op de lagere school leerden kinderen hele rijtjes Indonesische eilanden uit het hoofd. Congo daarentegen was een Belgische kolonie en daarom ook meer het gebied van Belgische missionarissen. Dat de Congregatie nu ook die kant op ging, was voor velen een verrassing, alsof er een duveltje uit een doosje was gekomen.

Dat duveltje, in spreekwoordelijke zin, was paus Pius XII (1939-1958), die in april 1957 de encycliek *Fidei donum* uitvaardigde, waarin hij religieuze congregaties opriep om in Afrika te missioneren. De Katholieke Kerk had weliswaar goed wortel geschoten op dit grote continent, maar er mocht niet getreuzeld worden, nog zeker 85.000.000 'heidenen'

[1] Archief DMJ, H Wonosobo 1 'Onze Missie in Afrika (geschreven in de kroniek van de missie in Wonosobo). Er zijn geen uitgebreide studies over de missie van de Congregatie in Congo, maar het archiefmateriaal is overvloedig. Voor dit hoofdstuk is onder meer gebruik gemaakt van visitatieverslagen, correspondentie tussen het Moederhuis en de missieposten, dagboeken en talrijke artikelen in het tijdschrift van de Congregatie, *De Heeriaan*.

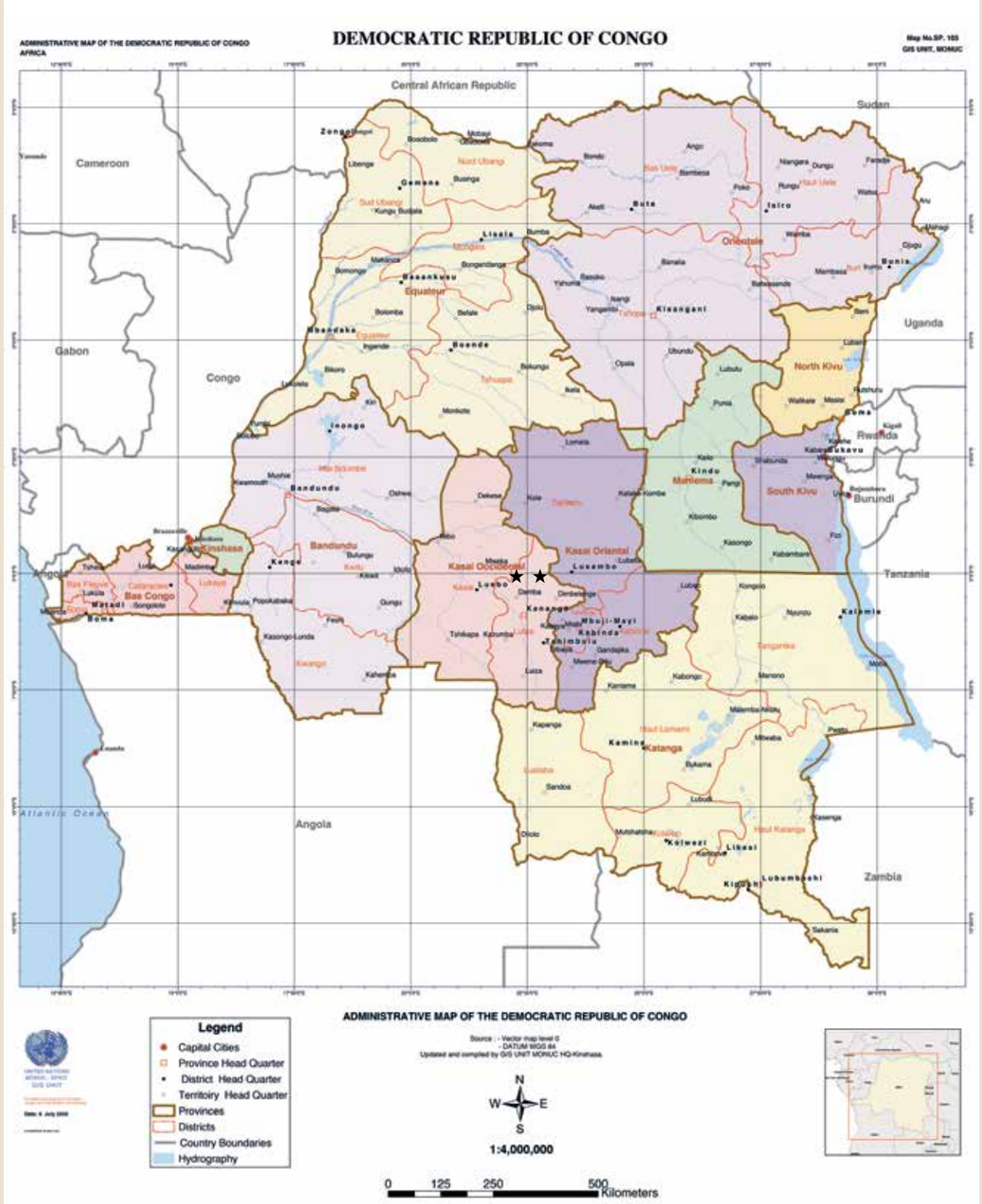

Hedendaagse kaart van Congo. Het linker sterretje boven Kananga (het vroegere Luluabourg) in West-Kasaï beduidt Kabuluanda, het rechter sterretje beduidt Mashala. United Nations Administrative map of the Democratic Republic of Congo, 2003.

waren verstoken van de Blijde Boodschap.[2] De pauselijke oproep kwam bij de Dochters van Maria en Joseph, die immers een pauselijke congregatie vormen, niet in dovemansoren terecht. Zij stelden zich open voor de missie in Afrika en hoefden vervolgens niet lang te wachten op concrete voorstellen. Op nieuwjaarsdag 1958 verzochten de provinciaal van de Scheutisten, pater Adriaan de Jonge, en de rector van Sparrendaal, Gerard Giezenaar, het Congregatiebestuur om met hen mee te werken in de missie in Belgisch Congo. Zij wezen erop dat de zusters veel konden betekenen voor de verbetering van de positie van de vrouw aldaar. Bijna veertig jaar eerder hadden de Scheutisten een vergelijkbaar verzoek aan de Congregatie gedaan, eveneens met de verheffing van de vrouw als een van de belangrijkste doelstellingen. Uiteraard moest het Congregatiebestuur daaraan terugdenken toen de twee paters op bezoek kwamen, en zeker ook aan de jammerlijke afloop van die missie. Maar die smart deelden de zusters met de

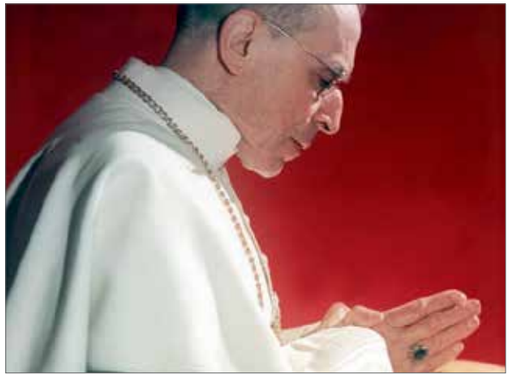

Paus Pius XII in gebed. Zijn encycliek *Donum fidei* stimuleerde de Congregatie om mee te doen aan de missie in Afrika. Voor hun vertrek naar Congo, in augustus 1959, gingen de zusters-missionarissen eerst naar Rome om daar te bidden aan zijn graf.

paters, en dat had hun onderlinge relatie eerder versterkt dan verzwakt.[3] Enkele maanden na het bezoek besloot het bestuur om samen te werken met de Scheutisten en op die wijze gehoor te geven aan de pauselijke oproep. De voorbereidingen konden beginnen.[4]

Dankzij *De Heeriaan* waren alle zusters in de gelegenheid om zich te oriënteren op de missie in Congo. Om de smaak te pakken te krijgen werd in de jaargang van 1957-58 een verslag opgenomen van een beginnend

[2] Fidei donum. Over de toestand van de Afrikaanse Missie, zie https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index. Zie ook 'Nog 85.000.000 heidenen in Afrika', in: *De Heeriaan* 8 (1957-1958) 260.

[3] *De Heeriaan* 15 (1965) 66.

[4] Tussen 1945 en 1966 aanvaardden maar liefst 696 jonge Scheutisten hun eerste missieopdracht naar Congo. Onder hen waren 177 Nederlanders, 81 paters en 96 broeders. Zie ook *KKC* 13 (1984) 207-209.

missionaris-Trappist over de snelle groei van Leopoldstad, het latere Kinshasa, en de inrichting van missieposten met jongens- en meisjesscholen. Die scholen waren van cruciaal belang voor de kerstening van de bevolking. De toekomst van Congo hing af van het goed functioneren van de missieposten, aldus de auteur.[5]

De Congregatie stond nu voor de taak om geschikte zusters te selecteren en voor te bereiden op de missie. 1958 en 1959 stonden grotendeels in het kader van bijscholing van de toekomstige missionarissen. Daarnaast wilde de algemene overste, Moeder Elise van der Westen, wel eens kennis maken met dit immens grote en wonderlijke land. Net als de meeste van hun landgenoten waren de Zusters van de Choorstraat nauwelijks bekend met de geschiedenis en de bevolking van Congo. Over die (missie)geschiedenis gaan de volgende paragrafen, waarna we de draad weer oppakken bij de toebereidselen van de zusters.

5.02 Hart der duisternis

Net als Indonesië (met 1.905.000 km2 bijna 46 keer Nederland) wordt Congo (met 2.345.000 km2 ruim 56 keer Nederland) doorsneden door de evenaar. In klimatologisch opzicht zijn er dan ook grote overeenkomsten. Beide landen kennen bijvoorbeeld regenwouden, en in beide landen duren dag en nacht gedurende het hele jaar ongeveer even lang. Zowel in Indonesië als in Congo kun je, om een voorbeeld uit het dagelijks leven te noemen, proviand verpakken in bananenbladeren. Deze natuurlijke overeenkomsten delen ze natuurlijk met andere tropische landen, maar in historisch opzicht vertonen ze nog een bijzondere of misschien wel bizarre overeenkomst. Beide stonden nog maar driekwart eeuw geleden onder het bewind van een klein Europees landje, Congo van België en Indonesië van Nederland. En zoals veel Nederlandse katholieke jeugdigen, door parochie en school gesticht, ervoor kozen om later als missionaris naar Nederlands-Indië te vertrekken, zo kozen veel Belgische katholieke jeugdigen ervoor om later naar de missie in Belgisch-Congo te gaan. In de voorstelling van de Belgen, en van andere Europeanen, werd Afrika onder de Sahara bewoond door natuurmensen. Dezen bezaten enerzijds nog de onschuld van kinderen, maar waren anderzijds geneigd tot het kwade, omdat de Blijde Boodschap van het evangelie hen nog niet bereikt had.

In het verre verleden waren al pogingen ondernomen om de Congolezen te kerstenen. Kort na de oprichting van de Congregatie voor de Missie (Congregatio de Propaganda Fide) in 1622, richtte paus Urbanus VIII (1623-1644) voor het koninkrijk Congo aan de monding van de gelijknamige rivier een apostolische prefectuur op. Daar vestigden zich paters Kapucijnen. Een van hen, de Vlaming Joris van Geel, werd een vertrouweling van de Congolese koning Garcia II, maar zou tot diens verdriet in 1652 de marteldood sterven.[6] In 1835 werden de kapucijner-missionarissen door de Portugezen verdreven. Wat met veel inspanning was bereikt aan kerkopbouw ging weer verloren. Nog veel erger was dat in de negentiende eeuw de Congolese bevolking door Europeaanse 'handelsondernemingen' keer op keer werd gedecimeerd en beroofd.

In 1876 riep de Belgische koning, Leopold II, in Brussel een internationale conferentie bijeen die tot doel had 'de slavernij in Afrika af te schaffen en de geheimzinnige duisternis om dit werelddeel te doorbreken'. Aansluitend werd een internationaal verbond voor Congo opgericht met Leopold als de grote kartrekker. Te meer omdat toenmalige koloniale grootmachten als Engeland, Frankrijk, Portugal en Duitsland het elkaar niet gunden, werd dit verbond in 1885 door die landen als soevereine staat erkend met Leopold als vorst. Zo werd de Belgische koning op persoonlijke titel vorst van de onafhankelijke staat Congo. In de geschiedschrijving wordt heel verschillend, meestal ongunstig, geoordeeld over de verrichtingen van deze vorst.

Het argument om naar Congo te gaan om daar de slavernij te bestrijden – de Arabische slavendrijvers hielden inderdaad vreselijk huis onder de bevolking – gold als de morele verantwoording om het land te koloniseren. Toen Leopold de conferentie bijeenriep hadden de meeste westerse landen in hun eigen koloniën de slavernij al afgeschaft, en nu realiseerden zij zich dat dit elders ook moest gebeuren. Naast dit nobele motief speelde er voor de Belgische koning echter ook een minder nobel motief. Hij was gewoon jaloers op zijn Nederlandse collega. De Oranjes, te beginnen met koning Willem I (1815-1840), hadden enorm veel profijt gehad van de koloniën in Oost-Indië, en zoiets wilde Leopold II ook wel.[7]

Hoe dan ook, voor de Belgische bisschoppen was de strijd tegen de slavernij een geldige reden om met Leopold in zee te gaan en de missie naar Congo te stimuleren. Leopold zelf deed het liefst zaken met een echt Belgische congregatie, in dit geval de paters van Scheut. Dezen waren vanaf hun oorsprong exclusief gericht op Oost-Azië, met name China en Mongolië, maar de vorst stelde nu eenmaal minder vertrouwen in congregaties uit andere

[5] 'Uit een verslag van een broeder trappist die naar Afrika vertrok', in: *De Heeriaan* 8 (1957-1958) 264-269; vervolg in: *De Heeriaan* 9 (1958-1959) 277-280.

[6] Hildebrand, *Een Vlaamsche martelaar in Oud-Kongo*. Een eeuw geleden verwachtten de Belgische kapucijnen de spoedige zaligverklaring van Joris, maar daar is het niet van gekomen.

[7] Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980*, 311-329.

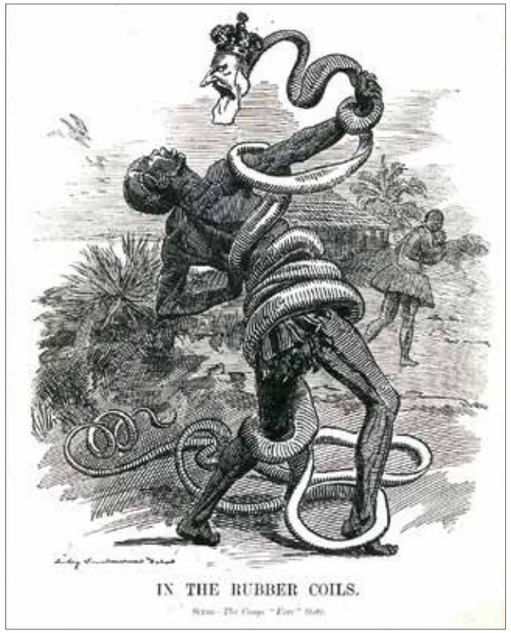

De Belgische koning Leopold II († 1909) was van 1885 tot 1908 vorst van Congo Vrijstaat. Hij wilde graag herinnerd worden als de man die de Congolezen heeft bevrijd van de slavernij. De geschiedenis heeft echter anders over hem geoordeeld. Op deze spotprent wordt hij afgebeeld als slang die het Congolese volk letterlijk uitperst, om zelf rijk te worden van de rubber-opbrengst.

landen (vooral Frankrijk). Hij slaagde in zijn opzet en tot verdriet van de Scheutist-missiebisschoppen in China vertrokken steeds meer van hun jonge congregatiegenoten niet meer naar het oosten, maar naar het zuiden. Toen driekwart eeuw later de Zusters van de Choorstraat naar de missie in Congo vertrokken, werden zij daar ontvangen door paters Scheutisten, de meest ervaren missionarissen in Congo.[8] Leopold boekte successen. In 1893 slaagde een klein leger van de kersverse soeverein erin om een grote overmacht van gewapende Arabieren te verslaan en voorgoed een einde te maken aan de slavenhandel in Congo.[9]

Maar de wijze waarop Congo werd geëxploiteerd nadat het in 1885 als 'Congo Vrijstaat' een privé-kolonie was geworden van Leopold II, wekte zelfs bij andere koloniale mogendheden afgrijzen en ontsteltenis.[10] De rechteloosheid in het land en de wreedheid waarmee vrijzinnige bewindslieden en buitenlandse handelaren omwille van ivoor en andere kostbare zaken de Congolezen behandelden, kwamen in feite

[8] Over de geschiedenis van de missie in Congo-Vrijstaat, zie Vints & Etambala, *100 jaar Zusters van Liefde J.M.J. in Zaïre*, 17-73. Zie ook Storme, *Het ontstaan van de Kasai-missie*.

[9] 'De zedelijke verantwoording van de kolonisatie in Belgisch Congo', in: *De Heeriaan* 9 (1958-1959) 164-168. Zie ook Ceulemans, *La question arabe et le Congo*. Zie ook Blessing, 'Omvang christenslavernij onderschat'.

[10] Klassiek over de gruwelijke missstanden in Congo is de in 1902 verschenen roman van Joseph Conrad, *Heart of Darkness*. Dit boek werd een internationale bestseller en een eye-opener om het bewind van Leopold II aan de kaak te stellen.

neer op genocide. Onder internationale druk en tot opluchting van de missionarissen nam de Belgische overheid in 1908 aan Leopold II het bewind over Congo uit handen. Dit was het begin van Belgisch-Congo dat een halve eeuw zou bestaan.

Traditionele geschiedschrijvers, zoals de Nederlandse arts-reiziger Adolf Melchior, laten zich lovend uit over het koloniale bewind. Deze auteur roemt bijvoorbeeld het door Belgische ingenieurs aangelegde spoor- en wegennet, waardoor het tot dan toe ontoegankelijke land ontsloten werd. Wellicht de grootste verdienste van de kolonisators acht hij dat de Belgen een eind hebben gemaakt aan de vele onderlinge en vaak bijzonder bloedige stammenoorlogen. Maar vervolgens kan hij er niet om heen dat in de wereldoorlogen van 1914-1918 en 1939-1945 'hoog-geciviliseerde' volkeren elkaar met miljoenen mensenlevens tegelijk hebben uitgemoord. Die onuitwisbare schande heeft bij veel Afrikanen een eind gemaakt aan de achting die zij voordien voor Europa hadden.[11] Bij hen ontstond juist verontwaardiging over de roofzucht van de Europese machthebbers. De kolonisators die meenden dat zij beschaving kwamen brengen, verwachtten daar wel wat voor terug, meer speciaal grondstoffen.

Kolonialisme en uitbuiting vormen een twee-eenheid en medio twintigste eeuw vond de publieke opinie dat allemaal nog heel normaal. Zo luidt, om slechts één voorbeeld te noemen, een anoniem artikeltje uit 1948 in *De vriend der doofstommen*, de toenmalige periodiek van het Instituut voor Doven in Sint-Michielsgestel: 'België wordt een rijk land!':[12]

> 'Waarom? Omdat in de Belgische Congo uranium in de grond gevonden wordt. Al in 1921 werd het uranium in Congo gedolven, in de provincie Katanga, dichtbij het negerstadje Yadotstad. Toen was het uranium nog niet zo kostbaar (…). Maar nu wordt de atoombom van uranium gemaakt. Amerika koopt alle uranium van België op. In 1940 nog maar 1000 ton. In 1943 was dat al 8000 ton en in 1944 al 9000 ton (…). België heeft nog wel wat schuld aan Amerika, maar over enige tijd zal zij die schuld gemakkelijk kunnen terugbetalen met uranium. België zal dan komen te zwemmen in de dollars en alles gaan kopen wat het wil!'

[11] Melchior, *Gekluisterd Kongo?*, 5-18. In de koloniale tijd kwamen missionarissen met de boot naar Congo en maakten ze gebruik van genoemde spoorlijn, zie bijvoorbeeld 'Uit een verslag van een broeder Trappist die naar Afrika vertrok', in: *De Heeriaan* 8 (1957-1958) 265.

[12] *De vriend der doofstommen* 39 (1948) 1. De atoombommen die gevallen zijn op Hiroshima en Nagasaki waren vervaardigd met uranium uit Congo.

Dit korte berichtje is even naïef als onthutsend. Europa was in 1948 in wederopbouw en bevangen van de dreiging van het communisme. Dat maakt het bericht enigszins begrijpelijk. Het onthutsende voor hedendaagse lezers is dat de Congolese bevolking zelf op geen enkele manier meetelde. Het was België dat over het uranium beschikte, België dat zaken deed, en België dat er rijk van mocht worden, daar was verder geen discussie over. De geschiedenis heeft een heel andere loop gekregen dan de anonieme schrijver en de meeste van zijn tijdgenoten dachten. In veel opzichten hebben de Europese mogendheden plaats gemaakt voor multinationals, en kolonialisme voor neokolonialisme.[13] De rijkdom aan grondstoffen waarover Congo beschikt, heeft voor de bevolking niet geleid tot zegen maar tot vloek. En daar waar die rijkdom het grootst is, zoals in Katanga, was ook die vloek het grootst.
In de smartelijke geschiedenis van Congo speelt de katholieke missie een belangrijke rol.

[13] Een interessant werk over de economische uitbuiting van Congo is Chome, *Zaïre. Ketens van koper*. Dit boek is echter duidelijk vervaardigd ten tijde van de Koude Oorlog en met duidelijke stellingname. De Sovjet-Unie komt er bijvoorbeeld opmerkelijk goed van af, de missie en mannelijke missionarissen heel slecht. Een prachtig boek, bovendien van literaire waarde, is Van Reybrouck, *Congo. Een geschiedenis*, met veel aandacht ook voor messianisme. Dit boek is duidelijk na de Koude Oorlog geschreven. De oude machtsblokken spelen geen rol meer, Van Reybrouck heeft oog en bewondering voor de nieuwe wereldmacht China als weldoener van Congo. Ook president Mobutu had vanaf de jaren zeventig een goede relatie met China. De vorige president Joseph Kabila heeft als jonge man zelfs gestudeerd in Peking.

5.03 De missie in Belgisch-Congo

Al rond 1880, dus nog vóór de oprichting van Congo Vrijstaat, togen vanuit Frankrijk Paters van de Heilige Geest en Witte Paters als missionarissen naar het land. Eind negentiende en begin twintigste eeuw volgden uit België missionarissen van de Scheutisten, Jezuïeten, Trappisten, Norbertijnen, Benedictijnen, Kapucijnen en Dominicanen. De eerste vrouwelijke religieuzen die naar Congo vertrokken waren in 1893 de Zusters van Liefde van Jezus en Maria uit Gent.[14] Na hen stuurden nog veel andere congregaties van vrouwelijke religieuzen missionarissen, steeds op uitnodiging van een mannelijke congregatie.

De omstandigheden waaronder zij allen naar het land afreisden en zich daar moesten zien te vestigen verbeterden snel. Begin twintigste eeuw duurde een reis naar een missiestatie nog maanden, maar in de jaren na de Tweede Wereldoorlog konden zij het land snel bereiken met het vliegtuig. Vanuit Europa kon men in één keer naar Leopoldstad vliegen, meestal volgde nog een binnenlandse vlucht en het laatste stuk ging met de auto.

Overigens rekruteerden genoemde orden en congregaties ook missionarissen in andere

[14] Vints & Etambala, *100 jaar Zusters van Liefde J.M. in Zaïre*. In 1986 werd vanuit Kananga een grote bedevaart georganiseerd naar het op 20 km gelegen Malandji, waar honderd jaar eerder de katholieke missie zou zijn begonnen. Een van de pelgrims was Zr. Eugenia Vogels, zie *KKC* 15 (1986) 101-106.

De Spaanse Jezuïet Petrus Claver († 1654) is weliswaar nooit in Congo geweest, maar geniet daar toch bijzondere verering. Gedurende vele jaren heeft hij zich ingezet voor het lot van zwarte slaven. De missiepost in Kabuluanda, waarnaar in 1959 vijf Dochters van Maria en Joseph vertrokken, was naar hem vernoemd. Glas-in-loodraam van de kerk en het klooster van San Pedro Claver, Cartagena, Colombia. *Foto: Kamilokardona (Wikimedia Commons).*

landen dan alleen België. Relevant voor de geschiedenis van de Congregatie is dat de Scheutisten in 1899 begonnen waren met een missiehuis bij Vught, Sparrendaal. Van daaruit wisten zij in 1920 de Zusters van de Choorstraat over te halen om naar de missie in China te gaan, en nog geen veertig jaar later troonden zij hen dus mee naar Congo.

In de eerste helft van de twintigste eeuw brachten missionarissen niet alleen de Blijde Boodschap, maar ook de Europese vertolking en vormgeving daarvan naar Congo. Denk bijvoorbeeld aan de liturgie. Ook in Congo werd de mis in het Latijn gevierd en werd gepoogd om het dagelijks leven 'van de wieg tot het graf' op degelijk katholieke wijze te begeleiden met behulp van katholieke jeugdbewegingen, fanfares, koren, filmvoorstellingen, radio-uitzendingen, enzovoort.[15] Die culturele en godsdienstige transplantatie bleek echter grotendeels cosmetisch, en de verschillen met de thuissituatie bleven immens groot. Wilde het christendom echt wortel schieten in Congo, dan moest het een geslaagde combinatie aangaan met de cultuur daar.

Uiteraard kostte dat alles tijd en moeite, te meer omdat de meeste Europeanen geen flauw benul hadden van de Congolese tradities en cultuur, of zelfs dachten dat die helemaal niet bestonden. Dat laatste gold gelukkig in mindere mate voor de missionarissen en gezegd moet worden dat zij hun uiterste best deden om de cultuurkloof te overbruggen.[16] Zij waren van alle markten thuis en zoveel mogelijk onder de mensen. Veel activiteiten van de paters, zusters en broeders vonden niet plaats op een vaste plek, maar in de dorpen in de wijde regio.[17] Of, zoals een Scheutist het in een boekje voor de Vlaamse jeugd verwoordde: 'Onder een missiepost verstaan we de plaats, waar de paters verblijven wanneer ze niet op ronde zijn'.[18]

Ter verduidelijking: als centrum van een uitgestrekt gebied, in oppervlakte soms zo groot als een Nederlandse provincie, beschikte een gemiddelde missiepost over een kerk, pastorie, scholen, klooster, ziekenhuis, weeshuis, enzovoort. Op iedere pastorie verbleven minstens twee paters, van wie de één pastoor en de ander 'reispater' was. De reispater ging iedere week voor de zielzorg op bezoek in een van de nabije of verder af gelegen dorpen. Daar

[15] In paragraaf 5.09 zullen we echter zien dat de volkstalige liturgie in Congo eerder ingang vond dan in België en Nederland.

[16] In de jaren dertig en veertig realiseerden Belgische wetenschappers en missionarissen zich dat er veel meer diepgang zat in het Bantoe denken dan tot dan toe werd aangenomen. Eén van hen was de Franciscaan Placide Tempels († 1977), die van 1933 tot 1962 missionaris was in Katanga. Van zijn hand verscheen in 1945-1946 in losse afdelingen *Bantoe-filisofie*, dat al spoedig werd vertaald in het Frans en andere talen. Zie Bocken & Westerink, 'Placide Tempels en de filosofie van de Bantoe'.

[17] Zie bijvoorbeeld Zr. Rosa Wigink, 'Een dag naar de dorpen', in: *KKC* 11 (1982) 263-269.

[18] Cleys, Hermans & Vints, *Getuigen van een missie*, 24.

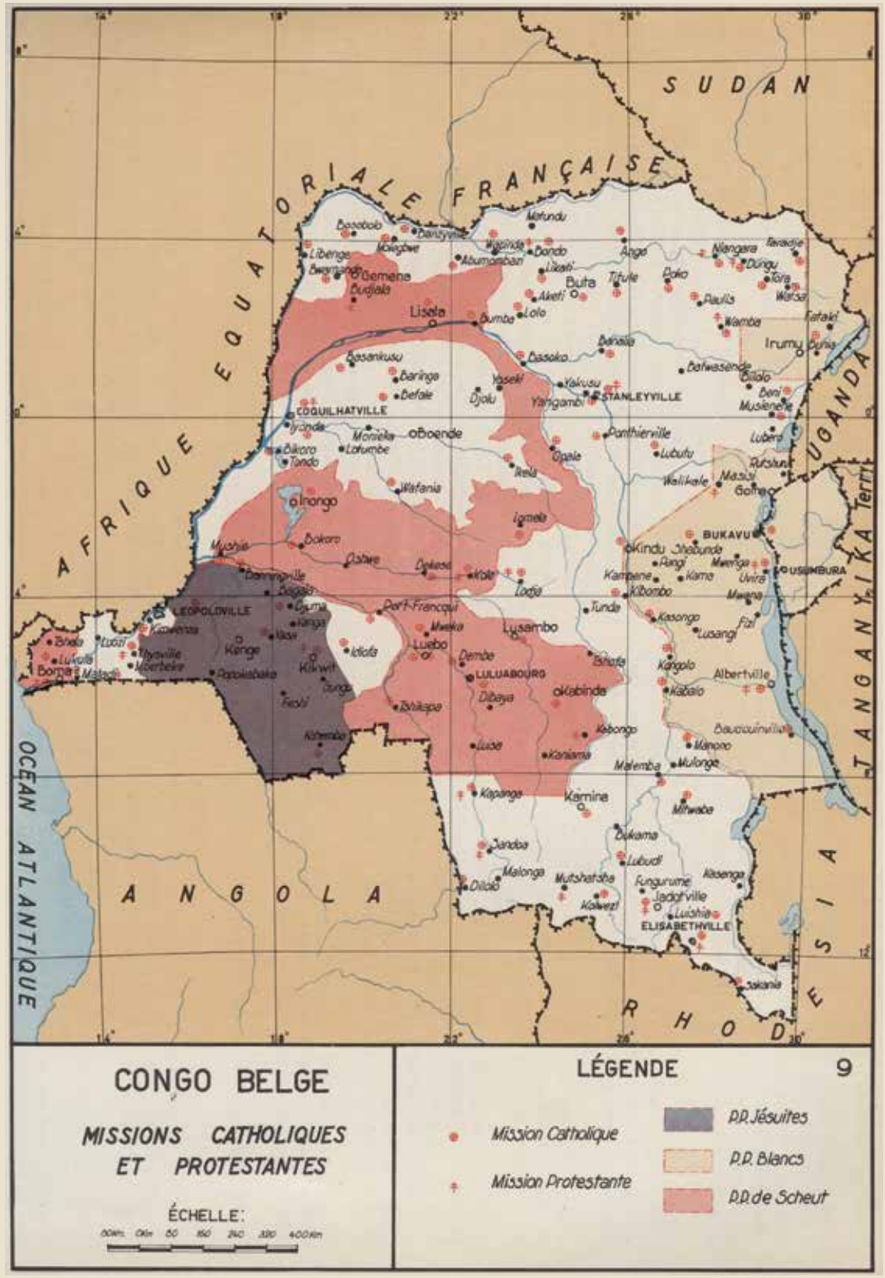

Op deze kaart van Belgisch Congo staan onder meer de belangrijkste katholieke missiegebieden aangegeven: de Witte Paters in het oosten, de Jezuïeten nabij de hoofdstad Léopoldville (het huidige Kinshasa) en de Scheutisten in het uiterste westen en het midden van het land. Nabij Luluabourg (het huidige Kananga) zouden de Dochters van Maria en Joseph zich vestigen. *Uit: Gaston Derkinderen, Atlas du Congo Belge et du Ruanda-Urundi (1955).*

logeerde hij bij een parochiaan om 's zondags na de mis weer terug te keren naar de pastorie. Te meer omdat de verbetering van de positie van de vrouw een hoofddoel was, waren zusters onmisbaar in de missieposten. Deze hele organisatie doet denken aan de missie veertig jaar eerder in Oost-Mongolië. Maar daar was slechts 1,5 % van de bevolking katholiek; in Congo was dat ongeveer de helft van de bevolking, althans in naam. Bovendien kwamen in China Dochters van Maria en Joseph niet of nauwelijks in contact met de inheemse bevolking, in Congo zou dat wel lukken. Uitstekend zelfs, al bleef het cultuurverschil groot.

5.04 Twee missieposten uitverkoren

1958 stond in het teken van een kennismaking van Moeder Elise en vicaris Oomens met de missie in Congo en van de toerusting van de geselecteerde zuster-missionarissen. Het bezoek vond plaats in oktober.[19] Moeder Elise was niet bijster gecharmeerd van wat ze daarginds aantrof. Het begon eigenlijk al met de vliegreis naar Leopoldstad, het latere Kinshasa. Sabena kon wat haar betreft niet tippen aan de KLM. Voor haar gastvrouwen daarginds, de zusters van Heverlee, had ze veel respect, maar ze ervoer hen als stijve mensen die zich vreselijk op afstand hielden, 'net als bij ons twintig jaar geleden'.[20] Op 8 oktober noteert Moeder Elise dat zij nooit naar Congo zou zijn gegaan als paus Pius XII de missie niet zo onder de aandacht had gebracht. Op basis van de opgedane indrukken werd besloten dat de zusters zouden gaan werken in twee missieposten in het bestuurlijk district Kasaï, waarvan Luluaburg (Vlaams) of Luluabourg (Frans) zowel de hoofdstad als de bisschopszetel was.[21] De twee missieposten, Kabuluanda (H. Petrus Claver) en Mashala (O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen), lagen ver in het binnenland. In elke missiepost zouden vier zusters komen.

In afleveringen van *De Heeriaan* (1958-1959) werd uitvoerig over dit alles bericht, uiteraard met weglating van de bedenkingen van Moeder Elise. Zo kon ieder lezen dat het in 1917 gestichte vicariaat Luluabourg (oppervlakte ongeveer Nederland en België samen) op missiegebied het verst gevorderd was in heel Congo, maar dat de missionarissen daar nog een bovenmenselijke taak te wachten stond op het gebied van de geloofsoverdracht. Gelukkig konden de missionarissen van het eerste uur in Kasaï, de Scheutisten en de Zusters van Liefde van Gent, inmiddels rekenen op de assistentie van de leden van twee door hen opgerichte inheemse congregaties, een broedercongregatie en een zustercongregatie, en daarnaast ook op die van veel door henzelf opgeleide lekencatechisten.[22]

[19] In *De Heeriaan* 9 (1958-1957) 38, kondigt vicaris Oomen de reis als volgt aan: vertrek op de feestdag van de Engelbewaarders; landing in Afrika op het feest van de H. Theresia van het Kind Jezus, patrones van de missie; de eerste volle dag van de missiereis op het feest van de heilige poverello van Assisi, Sint Frans. De vicaris vergist zich in de volgorde, want het feest van Theresia (1 oktober) is vóór dat van de Engelbewaarders (2 oktober).

[20] Archief DMJ, Bestuursarchief BA 346, verslag Elise 8-10-1958.

[21] Omdat Frans de officiële taal was van Belgisch-Congo, spraken de zusters gewoonlijk van Luluabourg.

Een stralende pater Jef Laevens en een stralende zuster Corda van den Hout met vier beweeglijke Congolese kleuters, Kabuluanda 1964. Zr. Corda zou later terugblikken op de Missie: 'In Afrika heb ik het toen helemaal gevonden. Daar leefde ik echt met de mensen mee. Op die manier had ik in China al missionaris willen zijn'. *Archief DMJ.*

5.05 Onderwijs over het Congolese volk

De bijscholing van de toekomstige missionarissen in 1958-1959 betrof onderwijs en gezondheidszorg. Voor onderwijs waren geselecteerd Zr. Alphonse van den Eerenbeemt,[23] Zr. Corda van den Hout, Zr. Francisca Verrijt en Zr. Laeta Ponsioen. Zr. Corda was de veteraan-missionaris van het stel, zij had haar sporen al verdiend in China. Voor gezondheidszorg, in combinatie met gezondheidsvoorlichting, waren geselecteerd Zr. Angela Waidacher, Zr. Assisia van Dinther en Zr. Eugenia Vogels, Zr. Jeanne d'Arc van der Leest. Allen kregen zij les in de regionale taal, het Tshiluba. De onderwijszusters kregen in Brussel aan de Koloniale School extra cursussen in het Belgische onderwijssysteem en de Franse taal. Dat was nodig om lesbevoegdheid te krijgen en om in aanmerking te komen voor subsidie van de Belgische overheid. Zr. Angela en Zr. Eugenia kregen in Antwerpen extra cursussen in tropische geneeskunde.

Net in 1958 was er een grote wereldtentoonstelling in Brussel, met veel aandacht voor Congo.[24] Toen de onderwijszusters in augustus de tentoonstelling bezochten, ontmoetten zij daar tot hun aangename verrassing twee uit

[22] M.J., 'Het vicariaat Luluabourg', in: *De Heeriaan* 9 (1958-1959) 39-42. Zie ook *De Heeriaan* 12 (1962) 73-74. De Scheutisten en de Zusters van Liefde (Gent) waren eind negentiende eeuw al werkzaam voor de missie in Kasaï. In de eerste helft van de twintigste eeuw nam het aantal missieposten snel toe. In 1911 kwam er assistentie van de Broeders van Liefde (Gent), in 1927 volgden de Zusters van Liefde (Pittem), in 1928 de Zusters van Sint Franciscus (Brakel), in 1929 de Jozefieten, in 1932 de Zusters van de H. Vincentius a Paulo (Sint-Denijs-Westrem) en de Zusters van de H. Jozef (Brugge), in 1933 de Jozefieten en de Passionisten, in 1934 de Karmelitessen van Matagne-la-Petite.

[23] Zr. Alphonse verhuisde in 1965 van Mashala naar Kabuluanda, zie *De Heeriaan* 15 (1965) 110-112.

[24] Deze wereldtentoonstelling, waaraan het Atomium nog altijd zichtbaar herinnert, werd gehouden van medio april tot medio oktober 1958.

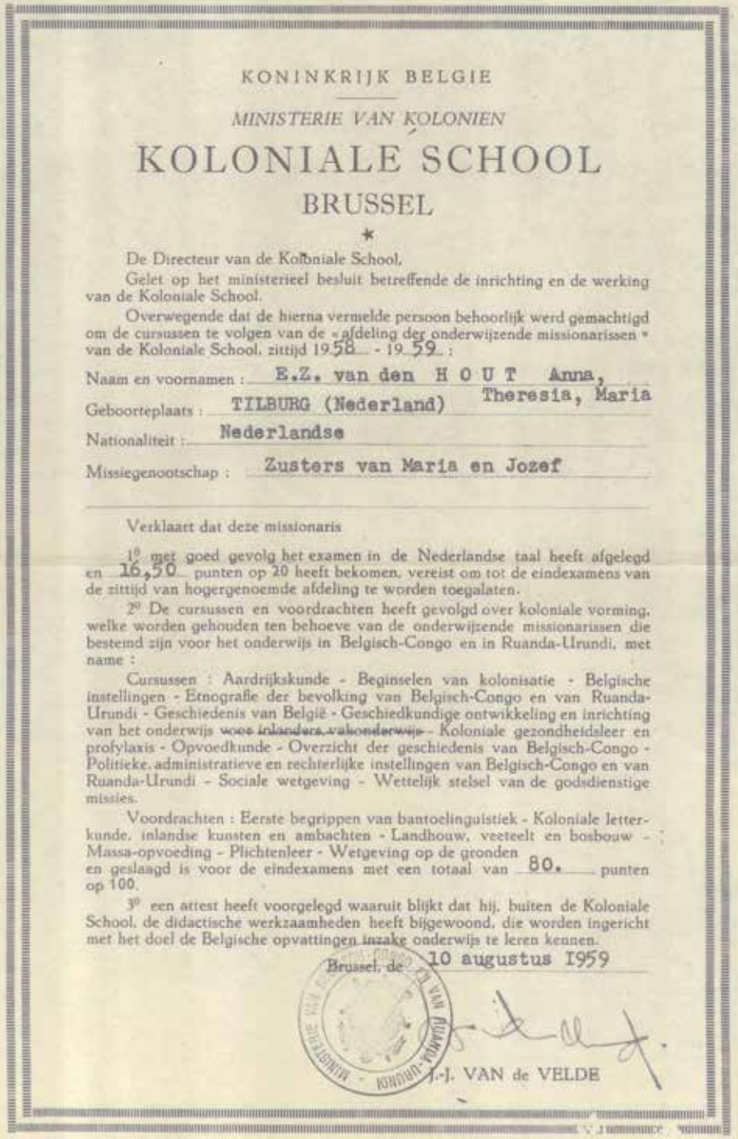

KONINKRIJK BELGIE

MINISTERIE VAN KOLONIEN

KOLONIALE SCHOOL

BRUSSEL

De Directeur van de Koloniale School,

Gelet op het ministerieel besluit betreffende de inrichting en de werking van de Koloniale School.

Overwegende dat de hierna vermelde persoon behoorlijk werd gemachtigd om de cursussen te volgen van de « afdeling der onderwijzende missionarissen » van de Koloniale School, zittijd 1958 - 1959 :

Naam en voornamen : E.Z. van den HOUT Anna, Theresia, Maria

Geboorteplaats : TILBURG (Nederland)

Nationaliteit : Nederlandse

Missiegenootschap : Zusters van Maria en Jozef

Verklaart dat deze missionaris

1° met goed gevolg het examen in de Nederlandse taal heeft afgelegd en 16,50 punten op 20 heeft bekomen, vereist om tot de eindexamens van de zittijd van hogergenoemde afdeling te worden toegelaten.

2° De cursussen en voordrachten heeft gevolgd over koloniale vorming, welke worden gehouden ten behoeve van de onderwijzende missionarissen die bestemd zijn voor het onderwijs in Belgisch-Congo en in Ruanda-Urundi, met name :

Cursussen : Aardrijkskunde - Beginselen van kolonisatie - Belgische instellingen - Etnografie der bevolking van Belgisch-Congo en van Ruanda-Urundi - Geschiedenis van België - Geschiedkundige ontwikkeling en inrichting van het onderwijs ~~voor inlanders, valsonderwijs~~ - Koloniale gezondheidsleer en profylaxis - Opvoedkunde - Overzicht der geschiedenis van Belgisch-Congo - Politieke, administratieve en rechterlijke instellingen van Belgisch-Congo en van Ruanda-Urundi - Sociale wetgeving - Wettelijk stelsel van de godsdienstige missies.

Voordrachten : Eerste begrippen van bantoelinguistiek - Koloniale letterkunde, inlandse kunsten en ambachten - Landbouw, veeteelt en bosbouw - Massa-opvoeding - Plichtenleer - Wetgeving op de gronden en geslaagd is voor de eindexamens met een totaal van 80. punten op 100.

3° een attest heeft voorgelegd waaruit blijkt dat hij, buiten de Koloniale School, de didactische werkzaamheden heeft bijgewoond, die worden ingericht met het doel de Belgische opvattingen inzake onderwijs te leren kennen.

Brussel, de 10 augustus 1959

J.-J. VAN de VELDE

Certificaat van Zr. Corda, behaald aan de Koloniale School in Brussel, voor het volgen van de voordrachten en cursussen aan 'onderwijzende missionarissen'. *Archief DMJ.*

Luluabourg afkomstige zwarte Zusters van Sint Jozef van Annecy, die een demonstratie gaven van het onderwijs en de medische zorg in Congo.[25] Op dat moment kon niemand vermoeden hoe belangrijk deze Wereldtentoonstelling zou blijken te zijn voor de politieke geschiedenis van Congo. Hier ontmoetten Patrice Lumumba en Joseph-Désiré Mobutu elkaar, twee latere machthebbers van Congo. Het klikte tussen beide heren, met als gevolg dat Lumumba Mobutu aanstelde tot zijn privé-secretaris.[26]

Via verslagen van Zr. Alphonse in *De Heeriaan* kregen alle zusters veel mee van wat de toekomstige missionarissen leerden over de kolonisatie van Belgisch Congo en de rechtmatigheid daarvan. In de voorbereidingsfase van de missie was dit een prangend onderwerp, te meer omdat op 4 januari 1959 in Leopoldstad een opstand was uitgebroken waarbij ontzettend veel geplunderd en vernield werd. Van pater Joseph Van Wing s.j., een van de docenten, leerden de aspirant-missionarissen dat de kolonisatie in bepaalde opzichten een succes kon worden genoemd. Zo hadden, zoals hierboven al gezegd, de Belgen een eind gemaakt aan de slavernij, en daarnaast gezorgd voor een relatief goede economie en goed onderwijs.

In andere opzichten waren zij echter schromelijk tekortgeschoten. Zij bleven de Congolezen bevoogden en daardoor gaven zij hun geen gelegenheid om zelfstandig te worden. Nog in 1959 gold de situatie dat, buiten de kerkelijke organisatie, in heel Congo nergens een blanke onder gezag van een zwarte stond. Pater Van Wing gaf als voorbeeld dat het soms gebeurde dat een zwarte, in de medicijnen afgestudeerd aan de Universiteit, onder leiding stond van een blanke assistent-verpleger, die alleen de koloniale cursus in Antwerpen gevolgd had.

Volgens pater Van Wing lag het grote drama van Congo erin dat men geen verantwoordelijkheid had gegeven aan de lokale bevolking en dus ook geen leiders had gekweekt.[27] Bovendien mocht men de Congolezen niet aansprakelijk stellen voor de rellen. Dat zij plunderden, was omdat zij door de honger gedreven waren. Als zoiets gebeurt, heeft men het recht om te nemen wat men nodig heeft om in leven te blijven. De vele vijandigheden tegenover de

[25] 'Ons bezoek aan de Expo', In: *De Heeriaan* 9 (1958-1959) 45-48.

[26] Met deze wereldtentoonstelling wilde de Belgische overheid juist pronken met Congo als 'modelkolonie', zie Etambala, *De teloorgang van een modelkolonie*, 105-110.

[27] *De Heeriaan* 9 (1958-1959) 168. Vgl. Suasso de Lima de Prado, *Luipaardmannen en slangendansers*, 221-254 ('Het Kongolese drama').

Katholieke Kerk weet Van Wing aan de volgelingen van de enkele jaren eerder overleden 'profeet' Kimbangu. Zij beschouwden de Kerk als hun grootste vijand. Een andere verklaring voor de vele heiligschennissen kon Van Wing niet bedenken, aangezien de Congolezen van nature een grote eerbied voor het sacrale hebben.[28]

Deze pater wist waarover hij sprak, hij was niet alleen een autoriteit op het gebied van de Afrikaanse etnologie, maar had ook zelf enkele decennia als missionaris in Congo gewerkt.[29] Op verzoek van het episcopaat in Congo en Rwanda-Burundi had hij in 1951 een rapport opgesteld om de Belgische overheid te informeren over de actuele situatie in het land. Het rapport *Le Congo déraille* ('Congo ontspoort') was ronduit alarmerend. Mede door de eenzijdige nadruk die de overheid op industrialisatie had gelegd, was in Congo een enorme urbanisatie op gang gekomen, waardoor eigenlijk heel het land was ontspoord. Het platteland beschikte over te weinig valide arbeidskrachten, en de steden konden daardoor niet voldoende bevoorraad worden met levensmiddelen. Gevolg was dat het familieleven ontwricht raakte, de sociale cohesie verloren ging en de steden werden getroffen door honger.[30]

Zo kregen de zusters in Antwerpen wel een zorgelijk beeld van Congo mee maar tegelijk een beeld van de Bantoe bevolking dat veel positiever was dan het denigrerende beeld dat veel Belgen van de Congolezen hadden. Bijzonder relevant voor de aspirant-missionarissen was de vergelijking die Van Wing maakte tussen de Bantoemoraal en de christelijke moraal. Omdat de Bantoes van oudsher beschikken over gezonde geestelijke opvattingen en een diep geloof in een Opperwezen, zijn zij van nature al verwant met het christendom dat zij van harte omarmen.[31] Fascinerend en bijzonder relevant voor de zusters was wat Van Wing naar aanleiding van het vierde gebod, 'eert uw vader en uw moeder', wist te vertellen over familiestructuren, de onderlinge verhouding tussen man en vrouw, en de verhouding tussen ouders en hun kinderen. Daarom volgt hier-onder een verkorte weergave van zijn college.

Bantoes – een verzamelnaam voor het grote volk in Midden- en Zuid-Afrika waartoe kleinere volkeren zoals de Baluba's, Lulua's en Luntu's gerekend worden – leven in grote familieverbanden of clans en na een huwelijk blijft de man lid van zijn eigen clan en de vrouw blijft lid van haar clan.[32] Kinderen horen bij de clan van de vader. Zij worden niet opgevoed in het kleine kerngezin zoals men dat in Europa gewend is, maar binnen de clan. Jongens vanaf zeven tot negen jaar zijn al zelfstandig en komen alleen bij hun moeder om 'eten te commanderen'. Vrouwen hebben weinig te vertellen, maar genieten toch respect en bescherming, omdat zij kinderen baren en zo het leven van de clan voortzetten. Vanwege het clanverband treden de ouders weinig individueel op tegenover hun kinderen. Zij zien in hun kinderen het voortleven van hun voorouders. Zo kan, bijvoorbeeld, de geest van een overleden grootvader in diens kleinzoon terechtkomen. Vandaar dat de ouders hun kinderen moeten eerbiedigen en hen nooit lichamelijk mogen straffen. Indien een vader zijn zoon durft te slaan, krijgt hij ruzie met zijn vrouw en omgekeerd.[33]

Het belangrijkste sociale contract dat de Bantoes kennen is het huwelijk omdat dit de weg is naar nieuw leven. Omdat nieuw leven dient om de clan in stand te houden, worden de huwelijken gearrangeerd door de families van beide huwelijkskandidaten. Een huwelijk dient aan drie voorwaarden te voldoen: het moet vruchtbaar zijn; het moet stabiel zijn; de echtelieden moeten trouw aan elkaar zijn. Indien er geen kinderen komen, kan het huwelijk ontbonden worden. Bij een huwelijk hoort een bruidsschat. Omdat de bruid met haar toekomstig kroost de familie van de bruidegom gaat verrijken, dient haar familie in ruil daarvoor een materiële tegemoetkoming te krijgen van zijn familie.

In de jaren 1950 en ook daarna verkeerden veel regio's in Congo in een soort bruidsschat-crisis. Voorheen gaf de familie van de bruidegom een aantal traditionele voorwerpen, zoals ambachtelijk vervaardigde bronzen voorwerpen, de zogenoemde *biuma*'s. Die werden dan keurig bewaard door de vader van de bruid om ze weer weg te schenken wanneer zijn zoons gingen trouwen. Geleidelijk aan verdween die traditie en werd de bruidsschat voortaan in geld geëist met als gevolg dat veel vrouwen te duur werden. Gevolg daarvan waren dan weer sociale conflicten waarvan de vrouwen het grootste slachtoffer waren. Zo kon het gebeuren dat een vader zijn eigen dochter vervloekte omdat de bruidsschat niet werd (af) betaald. Met dergelijke misstanden zouden ook de zusters te maken krijgen.[34]

[28] 'De zedelijke verantwoording van de kolonisatie in Belgisch Congo', in: *De Heeriaan* 9 (1958-1959) 197-198. De jezuïet Jozef Van Wing († 1970) was een verklaard voorstander van de onafhankelijkheid van Congo en ondervond daarom tegenwerking van de Belgische overheid, zie Mantels, *Geleerd in de tropen*. Vgl De Heeriaan 14 (1964) 146-147.

[29] Van Wing, Études bakongos, 2 delen.

[30] Van Wing, 'Le Congo déraille'; Etambala, *De teloorgang van een modelkolonie*, 25-31.

[31] Van Wings visie dat het Bantoe geloof in een Opperwezen verwant is aan het christendom, stemt overeen met de opvatting van Placide Tempels (zie onze noot 16), en die van Denis Mukwege (zie onze noot 177). Zie ook Van Caeneghem, *La notion de Dieu chez les BaLuba du Kasai*. Voor een tamelijk negatieve interpretatie van de Congolese godsdienstigheid, zie echter Pater de Wilde, 'Het Begrip van God bij onze Congolezen', in: *De Heeriaan* 14 (1964) 146-147.

[32] Zie Van Keerberghen, *Origine des populations du Kasayi*.

[33] Van Wing, 'De Bantoemoraal vergeleken met de christelijke moraal'. Heel wat scherper over de man-vrouw verhoudingen is Zr. Lambertine bij haar bezoek aan de missie in 1961, zie *De Heeriaan* 12 (1962) 54-55.

[34] Van Wing, 'Toegepaste moraal'.

5.06 Lege plekken in Nederland

De keuze van de Congregatie voor de missie in Congo had uiteraard consequenties voor de organisatie in eigen land. In de jaren vijftig liep het aantal roepingen jaarlijks terug en de Congregatie kampte met een toenemend personeelstekort. Het vertrek van zusters naar Congo impliceerde uiteraard personeelswisselingen tussen de afdelingen en onvermijdelijk ook krimp binnen de organisatie. Zo is er een aanwijsbare relatie tussen de start van de missie in Congo en het verdwijnen van de afdeling in Utrecht.[35]

Op 11 januari 1959 stuurde het Congregatiebestuur een brief naar aartsbisschop Bernard Alfrink over het onderwijs aan de Christus Koningschool (kleuterschool en lagere meisjesschool) in de Utrechtse Sint-Nicolaasparochie. Daarin delen de zusters mee dat zij zich met ingang van het volgende jaar zullen terugtrekken uit Utrecht. Als motieven noemen zij:

- Het niet beschikken over voldoende zusters om alle aangenomen taken te blijven verrichten.
- De toenemende behoefte aan zusters voor werk van meer uitgesproken charitatieve aard (in concreto: een toespitsing op bijzonder lager onderwijs en geleidelijke stopzetting van gewoon onderwijs).
- Aanvaarding van missieposten in Afrika.

Bij verkoop van het kloostergebouw, dat eigendom is van de Congregatie, zou rekening gehouden worden met de belangen van de parochie. Op 21 januari antwoordde de Utrechtse vicaris generaal, Mgr. Th. Hendriksen, dat Alfrink 'wel wat verrast en ontsteld' was door dit verzoek. De parochie was immers een echte volkswijk en de zusters gaven daar niet alleen onderwijs, maar waren volgens de aartsbisschop ook beslissend voor de godsdienstige en maatschappelijke opvoeding. Vandaar zijn verzoek om de zaak in heroverweging te nemen. Er volgde een hele briefwisseling van het aartsbisdom met vicaris Oomens, die namens de Congregatie optrad. Op 7 april smeekte Alfrink persoonlijk of er tenminste nog een paar zusters mochten blijven. Het belang van deze volksparochie ging hem bijzonder aan het hart. Om uit de impasse te geraken kwam het bestuur op 10 juni op audiëntie om uitleg te geven. Een kleine maand later, op 6 juli, gooide Alfrink de handdoek in de ring, hij gaf aan de zusters toestemming om de afdeling in Utrecht op te heffen. Dezen gaven het aartsbisdom en de parochie nog tijd om de zaken te regelen, maar in augustus 1960 waren zij toch echt uit Utrecht vertrokken.[36]

[35] Archief DMJ, AU 2.11-22.

[36] Zie *De Heeriaan* 11 (1961).

Het startsein is gegeven. Op 21 augustus 1959 zwaaien zusters en kinderen de bus met acht zusters-missionarissen uit. *Archief DMJ.*

Aankomst van de kersverse missionarissen in Leopoldstad, 26 augustus 1959. *Archief DMJ.*

Vanwege zijn hoge status, maar meer nog vanwege zijn zwakke gezondheid, liet paus Johannes XXIII zich vaak vervoeren met een draagstoel, zoals hier bij de Sint-Pieterskerk in Rome.

Precies een jaar eerder, op 21 augustus 1959, waren de acht missionarissen al uit Den Bosch vertrokken. Eerst ging het met het vliegtuig naar Rome, waar zij enkele dagen zouden verblijven voor de doorreis naar Leopoldstad. In de Eeuwige Stad kregen zij veel bekijks van de Italianen, die helemaal niet gewend waren aan nonnen in het wit. Keer op keer werden ze gefotografeerd. Op zaterdag 22 augustus ging het met de bus naar Castel Gondolfo, waar ze met een massa andere mensen op audiëntie gingen bij de paus. Na anderhalf uur wachten werd paus Johannes XXIII (1958-1963) op zijn draagstoel binnengedragen. Hij was geliefd onder missionarissen: nog maar kort geleden, op 29 juni 1959, had hij een encycliek tot hen gericht, *Ad Petri Cathedram*, waarin hij zich heel lovend uitlaat over de bijdrage van kloosterzusters aan de missie.[37] 'Zo'n lieve goede vader, de goedheid stond op zijn gezicht te lezen', schrijft Zr. Alphonse. De audiëntie duurde maar twintig minuten. 'Of de paus ons gezien heeft, weet ik niet. We vallen anders genoeg op met onze witte kleren en iedereen vindt ons erg mooi'.[38]

Natuurlijk werd er bij het graf van paus Pius XII gebeden, het was immers aan zijn oproep om naar Afrika te gaan waaraan de Congregatie beantwoordde. Maandagochtend bezochten de zusters de catacomben, waar pater Antoon Wouters, die hen in Rome vergezelde, de mis las. Daar baden ze om 'iets van de heldenmoed der martelaren te mogen krijgen'. Pater Wouters drukte hen op het hart om deze mis niet te vergeten en evenmin de rode kleur van het kazuifel (het was de feestdag van de apostel en martelaar Bartholomeus), opdat zij steeds bereid zouden zijn hun bloed voor Christus te geven.[39]

[37] https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index. Zie ook *De Heeriaan* 10 (1959) 30-31.

[38] Archief DMJ, Bestuursarchief, 356, 'Brieven van zusters uit Congo 1959'.

[39] Antoon Wouters, een Witte Pater en broer van Zr. Hermine Wouters, was goed vertrouwd met het onderwerp 'martelaren'. Hij was postulator bij de heiligverklaring van de Martelaren van Oeganda in 1964. Voorafgaand aan het vertrek uit Rome liet hij driedimensionale foto's van de zusters maken.

5.07 Start in Kabuluanda en Mashala (1959)

Samen met missionarissen van andere congregaties landden de zusters op woensdag 26 augustus 1959 in Leopoldstad, waar zij goed logies kregen bij hospitaalzusters.[40] Het gezelschap was ontroerd door de vriendelijkheid van de mensen daar, maar ook ontdaan door de armoede en schaarste. De zusters schreven overvloedig naar huis over de vele indrukken die zij opdeden. Van de koloniale verhoudingen schrokken zij. 'De negers zijn allemaal beleefd en vriendelijk, maar het is akelig om te zien hoe de blanken hen afsnauwen', schrijft Zr. Alphonse. Gelukkig gedroegen de hospitaalzusters zich niet zo neerbuigend.

Op donderdag 27 augustus ging het met een klein tweemotorig vliegtuig naar Luluabourg, de hoofdstad van het district Kasaï (thans van de provincie Lulua), waar ze werden ingehaald door Mgr. Joseph Nkongolo, Mgr. Bernard Mels, pater Wieke Delsaerdt (van Mashala) en abbé (= pastoor) Kapanga (van Kabuluanda).[41]

Vandaar bezochten enkele zusters een missiehospitaal in de brousse (Mikalayi), het buitengebied, waar ook een hartelijke ontmoeting plaatsvond met Noëlla de Roover, inspectrice van het onderwijs. Het was daar druk, want bij een ziekenhuisopname kwam vaak het hele gezin mee met de patiënt. Men bleef bij elkaar al was daar geen ruimte voor. Als een man ziek in bed lag, sliep zijn vrouw gewoon onder het bed.

Opmerkelijk is dat de zusters al vanaf het begin druk met de Congolezen in het Tshiluba spraken. Het ging allemaal niet vanzelf, ze moesten vaak vragen om langzamer te spreken en voortdurend moesten ze verbeterd worden, maar het lukte toch. Net als de zusters die in 1938 in Nederlands-Indië begonnen, hadden zij het in dit opzicht veel gemakkelijker dan de zusters die in 1922 in China waren begonnen en daar eindeloos met de taal worstelden.

De zusters hadden het reuze naar hun zin in Luluabourg en maakten de blits met hun grijze jurken. 'Juffrouw de Roover vond ons zo mooi, dat ze een modeshow wilde houden' schrijft Zr. Alphonse. De paters betoonden zich evenmin ongevoelig. 'Van heinde en verre kwamen ze om ons te begroeten. We waren werkelijk een bezienswaardigheid'. Omgekeerd droegen de zusters de paters op handen. Voortdurend spraken zij hun bewondering uit voor de werklust, de geestelijke kracht, de liefde voor de mensen en de bescheidenheid van de paters. 'Al die

[40] Deze paragraaf is grotendeels vervaardigd op basis van een verslag van Zr. Alphonse, in Archief DMJ, Bestuursrarchief, 356.

[41] Mgr. Joseph Nkongolo († 2012) was de eerste zwarte bisschop van Congo, van het bisdom Luebo, zie *De Heeriaan* 10 (1959-1960) 19. Later werd hij de eerste bisschop van het nieuwe bisdom Mbuji Mayi. De (aarts)bisschoppen van Luluabourg, later Kananga geheten, waarmee de zusters te maken zouden krijgen, waren achtereenvolgens: Mgr. Bernard Mels (1949-1967), Mgr. Martin-Leonard Bakole (1967-1997), Mgr. Godefroid Mukeng'a Kalond (1997-2006), Mgr. Marcel Madila Basanguka (2006-). Mgr. Bakole was voor zijn episcopaat onder meer pastoor geweest van Kabuluanda en had toen regelmatig aangedrongen op de komst van missiezusters. Met succes dus.

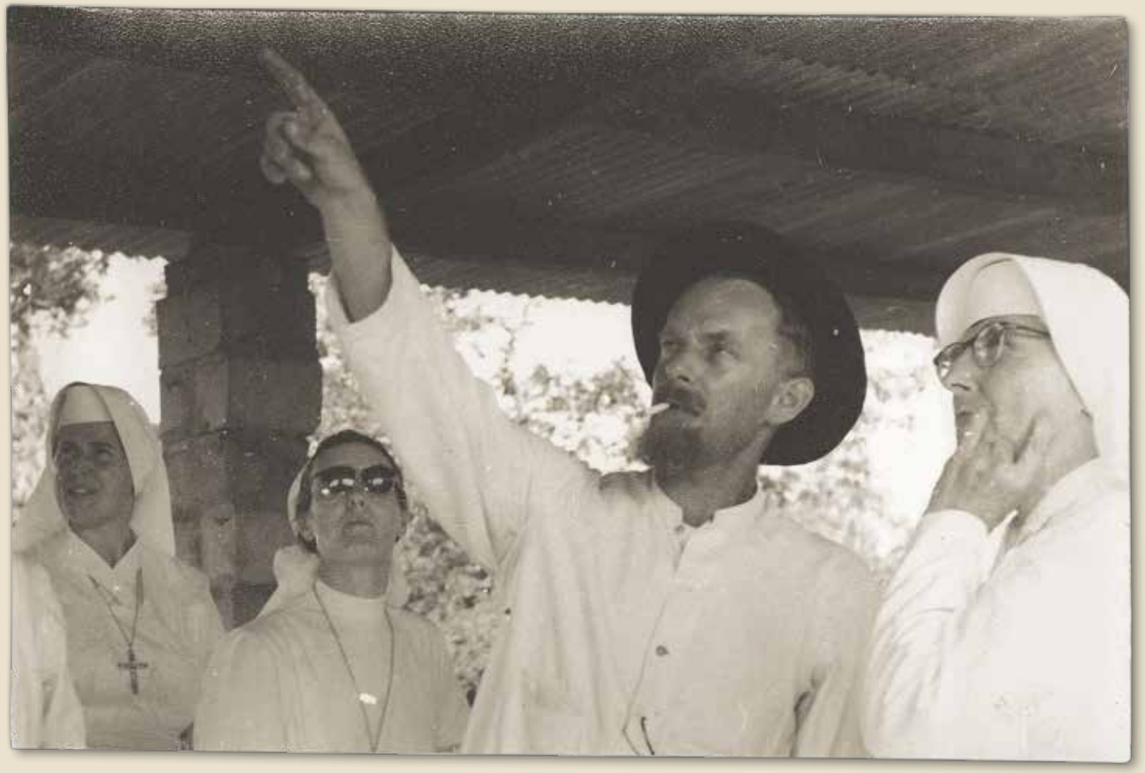

'Bouwpastoor' Wieke Delsaerdt laat de zusters kennismaken met de gebouwen. *Archief DMJ.*

Scheutisten zijn even eenvoudige en goede mensen', aldus Zr. Laeta.

Op zondag 30 augustus, negen dagen na hun vertrek uit Den Bosch, kwamen de eerste van de kersverse missionarissen eindelijk op de plaatsen van bestemming. Kabuluanda, hemelsbreed ongeveer 100 km (over de weg 140 km) ten noordwesten van Luluabourg, was bestemd voor Zr. Corda (overste), Zr. Francisca (onderwijzeres), Zr. Eugenia (verpleegkundige) en Zr. Jeanne d'Arc (huishouding en weeskinderen). Mashala, hemelsbreed ongeveer 120 km (over de weg 160 km) ten noordoosten van Luluabourg, was bestemd voor Zr. Alphonse (overste), Zr. Angela (verpleegkundige), Zr. Laeta (vakleerkracht; hoofd van het internaat) en Zr. Assisia (huishouding en weeskinderen).

In Kabuluanda werden Zr. Corda en haar drie medezusters feestelijk verwelkomd. Meteen na de ontvangst was de hoogmis. Daarna werden sierlijke dansen voor hen opgevoerd, en kregen zij prachtige geschenken aangeboden door dorpelingen die behoorden tot het Baluba volk. Maar wat nu, de behuizing was nog lang niet klaar, dus voor minstens een week moesten de vier zusters weer terug naar Luluabourg. In Mashala arriveerden Zr. Alphonse en Zr. Angela als eersten. Hun komst kwam, vanwege een kink in de communicatie, onverwacht. Na enigszins te zijn bekomen, kregen beide zusters bezoek van een stel oude vrouwtjes.

'Dat waren de zogenaamde heksen. Ze zijn ervan beschuldigd oorzaak te zijn van een of andere ziekte of ongeval. De pastoor heeft ze onder zijn hoede genomen en ze wonen vlak achter ons huis. *Wonen*? Verdient het die naam wel? U kunt niet geloven hoe die mensen hier wonen, in wat voor armzalige hutten. Enfin, het was een hartelijke begroeting van die oudjes en je had visite in je huis'.

Nog dezelfde dag kregen beide zusters hulp van een inlandse zuster uit het nabijgelegen Katende met hulp van drie meisjes, metissen. In Congo verstond men onder een metis iemand met een blanke vader en een zwarte moeder.[42] In veel gevallen werden deze kinderen niet erkend door hun biologische vader en evenmin door de familie van hun moeder of die van hun stiefvader, waardoor de Kerk zich voor de taak zag gesteld om zich bijzonder over hen te ontfermen.[43] De volgende morgen bezocht Zr. Alphonse de mis van 6.30 uur.

[42] De juiste Nederlandse term is 'mesties'. De zusters spreken echter van 'metis', afgeleid van het Franse 'métis'. Soms wordt de term 'mulat' gebruikt.

[43] In 2017 verontschuldigde de Belgische Kerk zich ervoor dat ze heeft meegeholpen om veel van deze kinderen bij hun moeders weg te halen. In 2019 heeft ook de Belgische overheid excuses gemaakt, omdat ze destijds veel kinderen uit gemengde relaties heeft laten overbrengen naar weeshuizen in België en vervolgens aan hen de Belgische nationaliteit had ontzegd zodat zij stateloos waren. Veel metissen zijn nooit te weten gekomen wie hun ouders zijn. Zie bijvoorbeeld De Vries, 'Krijgt Jaak Albert na 66 jaar een geboorteakte?'.

'Ja, wat er *toen* in me omging. Ik begreep dat ik nu echt in de Missie was. Ik was zo gelukkig en toch had ik *nu* moeite niet te schreien. Zo arm, zo arm dat kerkje, een kleed op het priesterkoor van gevlochten touw en dan nog kapot, twee vuile rode misdienaar toogjes, geen superplietjes en een stampvolle kerk. Je hoorde maar het geschrei van baby's, de mensen waren vroom en zongen goed'.

De gezamenlijke eredienst was voor Zr. Alphonse welhaast een mystieke ervaring. Zij voelde zich innig verbonden met dit volk, het Volk Gods, in haar nieuwe thuis. Later op de dag arriveerden ook Zr. Laeta en Zr. Assisia. Het viertal was nu compleet en de bevolking richtte een groot feest aan, met zeker 5000 feestvierders!

Op 3 september, nog maar de vijfde dag van hun verblijf, werkte Zr. Alphonse al als hoofd van de meisjesschool die maar liefst 500 leerlingen telde. Ze was verbaasd over het gebrek aan leermiddelen en tegelijk vol bewondering over de kennis en de orde waarover de leerlingen desondanks beschikten. In de komende jaren zouden de zusters zich met al hun krachten inzetten voor de scholen die zij onder hun hoede hadden, zowel wat het onderwijsniveau als wat de materiële voorzieningen betrof. Hun grote steun en toeverlaat daarbij was de reeds genoemd Noëlla De Roover die toegang had tot de hoogste instanties in Congo en later Zaïre.

Diep onder de indruk van wat ze in korte tijd had meegemaakt schreef Zr. Alphonse naar haar medezusters in Nederland: 'Bidt, dat we gauw de taal machtig zijn en dat we worden als de paters hier, die leven totaal voor de mensen en denken, geloof ik, nooit aan zichzelf'. Tezelfdertijd schreef Zr. Laeta: 'Ik denk, als je hier aan alles gewend bent, dat je niet meer van dit volk weg kan!' Zij werd werkelijk belaagd door vrouwen die op naailes wilden, maar ze had nauwelijks enige voorraad. Na tien dagen hadden de zusters al een goed totaaloverzicht, ze zaten echt in een flow. Zr. Alphonse bleef zich verbazen over de armoede van de paters en de plaatselijke kerk. 'De kelk van pater Delsaerdt, verschrikkelijk, een hele oude en pikzwart. "Met mijn priesterwijding was het oorlog", zei hij "en kon de familie het niet doen". De wijwaterremmer, waar hij dolblij mee is, is het mooiste van de kerkinventaris'.

Ze is al van plan om met Sinterklaas iets voor het altaar te geven. Dan herinnert zij zich dat er, voor hun vertrek naar Congo, in Den Bosch drie grote beelden te koop waren voor de missie. De pater wil die best hebben, want gips kan goed tegen de mieren. 'Och wat een pastoor! Als *die* nog niet heilig is, weet ik het niet meer. Hij is zo blij dat wij de kerkspullen nu bijhouden. Zelf loopt hij met todden, togen

met gaten als vuisten!' Nog enigszins in Sinterklaasstemming informeert ze bij Moeder Elise of iemand misschien nog een oude diaprojector over heeft, die ze graag aan deze pater ten geschenke zou willen geven.

Zr. Angela, die samen met Zr. Eugenia, een extra medische stage volgde in Luluabourg, liet zich heel wat kritischer uit. Alles was heel anders dan zij zich in haar idealisme had voorgesteld. Ook op de paters had zij wat aan te merken. Volgens haar deden die net alsof het er gemoedelijk aan toeging in de missie, maar zelf werkten zij in een vaart die gewone mensen niet konden bijhouden. Zij verbaasde zich over de gebrekkige kennis die Congolezen van hygiëne en voeding hadden. Veel moeders gingen er na de borstvoeding meteen toe over om hun kind te voeden met maniok, dat echter geen voedingswaarde heeft voor zuigelingen. Met ernstige ondervoeding als gevolg: broodmager, oedeem, bleke huid, rode haren die niet meer krullen, diarree, enzovoort.

Inmiddels was het klooster in Kabuluanda voldoende afgebouwd om te kunnen betrekken en gingen ook daar de zusters aan de slag. De twee missieposten, hemelsbreed 70 km van elkaar afgelegen, wilden goed met elkaar in contact blijven. De ene maand ging de afdeling van Mashala een weekeind naar Kabuluanda, de andere maand ging het in omgekeerde richting. Dat lijkt omslachtig, maar destijds waren er nauwelijks andere communicatiemiddelen dan elkaar gewoon fysiek te ontmoeten. Het kostte trouwens uren om die afstand met de auto te overbruggen, de zusters zouden bovendien merken dat de wegen steeds slechter werden.

Een brief van de ene naar de andere missiepost deed er net zo lang over als een brief uit Nederland! De eerste keer dat de zusters van Mashala op bezoek kwamen bij die van Kabuluanda was op 20 september 1959, door Zr. Corda aangeduid als 'het feest van de goedkeuring van de H. Regel'. De eerste keer dat die van Kabuluanda op bezoek gingen bij die van Mashala, was op 25 oktober 1959, om daar het eeuwfeest van 'Pastoor Heeren' te vieren. Juist nu ze midden in de brousse het groot missie avontuur waren aangegaan, voelden de zusters zich sterk verwant met de oorsprong van de Congregatie.

De twee missieposten waren gelijkaardig opgezet. De missiepost in Kabuluanda bestond al ruim twintig jaar toen de zusters kwamen. Hier woonden merendeels Lulua's, die bij vreemdelingen bekend stonden om hun eigenzinnigheid. In Mashala was de missiepost nog maar vijf jaar jong toen de zusters kwamen, de omstandigheden waren er nog een stuk primitiever dan in Kabuluanda. Daar stond tegenover dat de bewoners, die merendeels behoorden tot het Luntu volk, heel ijverig waren en dat hun kinderen goed hun best deden op school. Omdat de zusters vooral naar Congo waren gekomen om te werken met vrouwen en kinderen, behartigden zij vanaf de start het lager onderwijs en de kraamzorg. Dat deden zij niet alleen als onderwijzeres of verplegende/vroedvrouw, maar ook als supervisor over inlandse collega's. Zo werd in beide missieposten al snel les gegeven aan honderden leerlingen in meer dan tien klassen. Zr. Alphonse schrijft in oktober 1959 dat er in Mashala na de hoogmis een bijeenkomst was van al 'onze onderwijzers', maar liefst 62 in totaal: 25 op de missie zelf en 37 in de dorpen.

Daarbij kwamen allerlei extra werkzaamheden waarvan men zich aan het thuisfront nauwelijks een voorstelling kon maken. Zo bekommerden de zusters zich ook om weeskinderen en vereenzaamde oude vrouwen, kortom om degenen die niet beschikten over een sociaal vangnet. Wie niet kon terugvallen op steun van de familie was in veel gevallen ten dode opgeschreven. Bij nadere kennismaking bleek er zowel met de verlaten kinderen als met de verlaten vrouwen iets vreemds aan de hand te zijn. Dat ze alleen stonden in het leven was omdat ze door hun familie als 'heks' verstoten waren. In Congo en andere delen van Afrika bestond – en bestaat veelal nog steeds – de voorstelling dat tegenslag, bijvoorbeeld het onverwachte overlijden van een geliefde, altijd te wijten is aan een kwade, duivelse macht. Volgens dezelfde voorstelling is die macht vaak aanwezig in een persoon, die soms zelfs wordt beschouwd als een duivel in menselijke gedaante. Zo kan het gebeuren dat weeskinderen worden beschouwd als degenen die de dood van hun ouders hadden veroorzaakt of dat weduwen verantwoordelijk worden geacht voor de dood van hun man.[44]

Al waren de zusters positief onder de indruk van de vriendelijkheid en de levenslust van de mensen, weldra zagen zij ook een andere, duistere kant. De ene keer scheen het hun toe dat de Congolezen altijd lachten en zongen, maar andere keren bemerkten zij heel andere dingen. Zo schrijft Zr. Alphonse op 17 september dat ze in die week bij een vechtpartij twee meisjes uit elkaar moest trekken. 'Akelig is dat, als die meisjes vechten, neen dat kan ik niet beschrijven. Steeds meer ga je begrijpen hoe hard het heidendom is. Je ervaart hier werkelijk de werking van de duivel. De meisjes hier kijken nooit echt blij, maar ze zijn bang en schuw'.

Met al deze wederwaardigheden was het thuisfront heel begaan, getuige de vele hulp-

[44] De Cock, *De kelders van Congo*; Ballet, Dumbi & Lallau, 'Enfants sorciers à Kinshasa'; Yengo, *Les mutations sorcières dans le basin du Congo*. Ook elders in Afrika worden nog steeds volwassenen en kinderen maatschappelijk uitgestoten of vervolgd als 'heks', zie bijvoorbeeld de film *I am not a witch*, van de Zambiaanse regisseuse Rungano Nyoni (2018).

Bij de komst van de zusters waren er nauwelijks voorzieningen in Mashala, maar de vlijt van de scholieren was voorbeeldig. Hier maken zij een proefwerk in de openlucht. *Archief DMJ.*

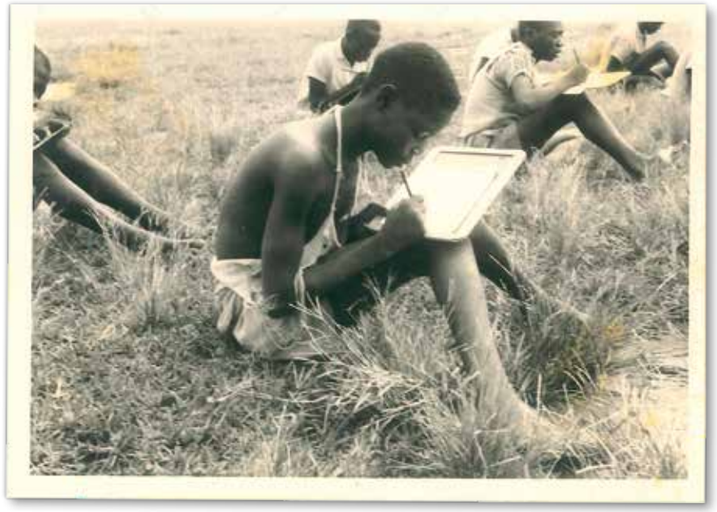

Op paaszaterdag 16 april 1960 werd een groep meisjes uit de vierde klas gedoopt. *Archief DMJ.*

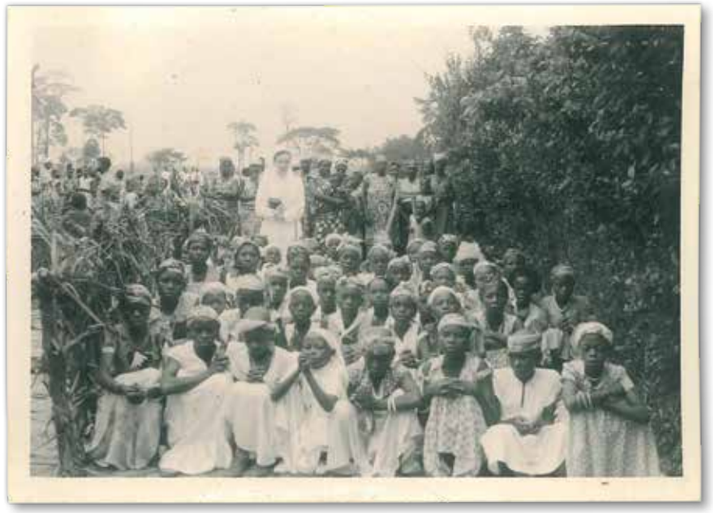

Op paasdag 17 april 1960 deden in Mashala tientallen kinderen hun eerste communie in de openlucht. Hier de meisjes. Tussen hen en de moeders staat Zr. Laeta. *Archief DMJ.*

goederen die voortdurend naar de missieposten werden gestuurd. Ook in omgekeerde richting was de jeugd in beide missieposten begaan met de mensen in Nederland. Zo betrokken de zusters in Kabuluanda de schoolkinderen bij het gebed voor de slachtoffers van een dijkdoorbraak bij Amsterdam (Tuindorp) in de nacht van 14 op 15 januari 1960, al was het 'moeilijk om aan hen enig idee te geven van de nood van mensen in Europa'.[45]

5.08 Eerste Republiek Congo (1960-1965)

De plaatselijke feestvreugde over de komst van de nieuwe 'moeders', zoals de zusters werden genoemd, mocht niet verhullen dat elders in Congo, vooral in de steden, grote maatschappelijke onrust broeide. De zusters vernamen dat er in het land misschien gekke dingen gingen gebeuren na de landelijke verkiezingen in december. De 'brousse', het buitengebied waar zij woonden, was veiliger.

In de jaren vijftig was wereldwijd het besef doorgedrongen dat het ene land, als kolonisator, het andere land, als kolonie, niet mag overheersen en dat ieder volk het recht heeft op zelfbeschikking. Dit besef leefde het minst onder de koloniale machthebbers zelf. En als het er wél was, namen die machthebbers een termijn in acht die veel te lang was naar de zin van voorstanders van onafhankelijkheid. Ook de Belgische regering liep niet voorop met gedachten over het zelfbeschikkingsrecht van volkeren, maar in 1959 ging er toch een alarm af. Wakker geschud door de koloniale oorlogen waarin hun buurlanden Nederland (Indonesië) en Frankrijk (Algerije en Indo-China) verwikkeld waren (geweest) en door steeds heftigere onlusten in Congo werd er in januari 1960 snel een rondetafelconferentie georganiseerd van de eigen regering met voorname Congolese leiders. Onder hen bevond zich Patrice Lumumba, die kort daarvoor nog door de Belgen was gearresteerd vanwege zijn rebelse opvattingen.

Nu ging alles in een stroomversnelling: algemene verkiezingen in mei 1960 en op 30 juni nationale onafhankelijkheid, *Dipenda*. Zoals bij de onafhankelijkheid van Indonesië de grote (Nederlandse) bedrijven zelfstandig mochten blijven, dat wil zeggen dat de eigenaars uit de koloniale tijd ook nadien hun bezit behielden, zo werd met de onafhankelijkheid van Congo afgesproken dat daar de grote (Belgische) bedrijven zelfstandig mochten blijven. Bij de soevereiniteitsoverdracht in Leopoldstad hielden zowel de voormalige machthebber, koning Boudewijn, als de nieuw verkozen machthebber, premier Patrice Lumumba, een rede. De eerste hemelde

[45] 'Nieuws uit Kabuluanda', in: *De Heeriaan* 10 (1959-1960) 120a. Bij de rampbestrijding in Tuindorp hielpen ook negen zusters van de afdeling in de Amsterdamse Rustenburgerstraat mee.

Patrice Emery Lumumba (1925-1961) was de eerste democratisch gekozen regeringsleider van de Republiek Congo. In januari 1961, een half jaar nadat het land onafhankelijkheid had verkregen, werd hij vermoord door politieke tegenstanders.

het koloniale verleden op, de tweede boorde dat weer de grond in. Daardoor stond de onderlinge verstandhouding, niet alleen die tussen beide mannen maar ook die tussen de voormalige kolonisator en de voormalige kolonie, meteen op scherp.

Kort na de onafhankelijkheid verkeerde Congo in complete chaos, met muiterij, gewapende conflicten, de onafhankelijkheidsverklaring van Katanga (11 juli) en die van Zuid-Kasaï (8 augustus). Lumumba zag zich genoodzaakt om de hulp van de Verenigde Naties in te roepen (13 juli). De opstandelingen in beide provincies bestonden grotendeels uit Baluba's. Hun strijders, die zich de 'Jeunesse' noemden, waren echter niet opgewassen tegen het slecht georganiseerde maar beter bewapende regeringsleger.[46] Dat leger kon bovendien rekenen op de steun van de Lulua's, van oudsher rivalen van de Baluba's.

Voor Lumumba liep het slecht af. Na in conflict te zijn geraakt met president Joseph Kasavubu werd hij in september gevangen genomen door zijn voormalige secretaris, kolonel Mobutu, later naar Katanga overgebracht, en daar op 17 januari 1961 in Elisabethstad vermoord. Hierna namen de binnenlandse onlusten nog verder toe. In de regio van de twee missieposten waren ernstige conflicten tussen Lulua's en Baluba's.[47] Toen men in Mashala vernam van de moordpartijen die regeringssoldaten elders aanrichtten, ontstond er totale paniek.[48] Ook missionarissen waren allerminst veilig. Zo moesten de Zusters Passionisten, die in Okolo (Kasaï) een missiepost hadden, door VN-troepen bevrijd worden waarna ze gerepatrieerd werden.[49] Voor de Dochters van Maria en Joseph was het kantje boord. In augustus was de situatie in Mashala

[46] De meeste strijders waren inderdaad heel jong, tussen de 12 en 22 jaar. Over de wreedheid waarmee zij te werk gingen, zie bijvoorbeeld Hoare, *The Road to Kalamata*. De opstandelingen noemden zich ook JAC (Jeunesse Avenir Congo) of 'camarades'.

[47] Archief DMJ, Bestuursarchief 347. Al in een brief d.d. 20 oktober 1959 vertelt Zr. Corda dat in Kabuluanda en ook elders de Baluba's hun leven niet zeker zijn.

[48] Archief DMJ, Bestuursarchief 358. Zie ook De Heeriaan 44 (2015) nr. 4, 36-37 (over het optreden van Zr. Alphonse).

[49] Rummens, *Kongo zoekt zusters*, 84-89.

In februari 1963 kwamen Ghanese VN-soldaten op bezoek in de missie van Mashala. Zij waren vredelievend en vriendelijk voor de kinderen. *Archief DMJ.*

zo gevaarlijk geworden dat de zusters hals over kop naar Kabuluanda moesten vluchten. Zij konden spoedig terugkeren maar nog maanden lang was er sprake van een machtsvacuüm. De zusters vreesden de onvoorspelbaar optredende regeringssoldaten nog meer dan de opstandelingen.

De chaotische situatie in Congo was wereldnieuws, te meer omdat – kort samengevat – Lumumba werd geassocieerd met de communistische Sovjet-Unie en zijn tegenstanders (waaronder Mobutu) met de kapitalistische Verenigde Staten.[50] Weinig Congolezen zullen zich toen gerealiseerd hebben dat zij inzet waren geworden van de 'koude oorlog'.[51] De Verenigde Naties vermochten geen rust te brengen in de regio. Tot overmaat van ramp vond in de nacht van 17 op 18 september 1961 hun secretaris-generaal, Dag Hammerskjöld, de dood toen het vliegtuig neerstortte waarmee hij op weg was naar Katanga.

5.09 Visitatiereis van Moeder Elise en Zr. Lambertine

Voor een totaalindruk van de werkzaamheden van de acht eerste missionarissen kunnen we terecht bij het systematisch goed opgezette en bijzonder informatieve verslag dat Zr. Lambertine Eijgenraam vervaardigde van de visitatiereis die zij samen met Moeder Elise van der Westen eind 1961 en begin 1962 maakte. Doordat dit verslag integraal in *De Heeriaan* is overgenomen, bleven de zusters in Nederland goed op de hoogte.[52] Het tweetal nam twee nieuwe missionarissen mee, Zr. Jovita Kaffener voor Kabuluanda en Zr. Pauline van Bree voor Mashala.[53] Zr. Pauline, een tante van Zr. Eugenia, was, evenals Zr. Corda, vroeger missionaris geweest in China.

Net als bij de vroegere missies in China en Indonesië gaat in het verslag veel aandacht uit naar de reis. Al ging dat in 1961 veel gemakkelijker dan veertig jaar eerder, het bleef toch spannend. Al meteen na aankomst in Leopoldstad (16 december) werden de paspoorten van de zusters ingenomen, maar gelukkig werden die, dankzij het optreden van een kordate pater Scheutist, de volgende dag al weer teruggegeven. De vliegreis kon worden voortgezet naar Luluabourg, waar het weerzien met de zusters-missionarissen hartverwarmend was: 'Voor de ingang van het vliegveld hebben

[50] Nog in 1961 werd in Moskou de 'Universiteit van de Vriendschap der Volkeren', bedoeld om voormalige koloniën te helpen aan goedopgeleide topmensen, vernoemd naar Patrice Lumumba. Pas op 30 juni 2018, lang na het einde van de Koude Oorlog, werd in Brussel het Patrice Lumumbaplein ingehuldigd.

[51] Over de koude oorlog, zie ook paragraaf 4.21.

[52] Archief DMJ, Bestuursarchief 348-5. Zie ook *De Heeriaan* 12 (1962) 37-42, 50-55, 69-79, 89-96, 120-129.

[53] Zr. Jovita zou later vertellen dat de jaren in Congo de mooiste tijd uit haar leven waren. Terug in Nederland is zij in februari 1972 uitgetreden. Op 21 november 1984 is zij ingetreden bij de Zusters Passionisten in Sittard. Moeder Lambertine en Zr. Elise waren aanwezig bij haar inkleding op 14 september 1985.

Zr. Jovita Kaffener met kinderen van de Chiro, Kabuluanda ca. 1965. *Archief DMJ.*

we de eerste foto's gemaakt op Afrikaanse bodem met negen Heerianen bij elkaar'.[54]

Eerlijkheidshalve geeft Zr. Lambertine toe dat de eerste aanblik van het land, Kasaï, haar tegenvalt. De wegen zijn heel slecht begaanbaar, de bomen kaal, bijna alles is met hoog gras begroeide savanne, de 'brousse'. Daarbuiten is er het onbegaanbare regenwoud waarvan steeds de randen worden ontgonnen door het afbranden van het struikgewas, waarna de mensen gedurende enkele jaren maniok, aardnoten, maïs of andere gewassen verbouwen. Van maniok, *tsjombe*, bereidt men het basisvoedsel in de regio, een dikke brij, *bidia*, die al dan niet in combinatie met andere spijzen gegeten wordt. Zorgelijk is dat sinds de onafhankelijkheid de verkeerssituatie erg verslechterd is, waardoor de steden veel moeilijker van voedsel (vooral maniok) voorzien kunnen worden dan voorheen. Van de Congolese dierenwereld is niet veel te zien, alleen geiten en kippen. Af en toe komt er een olifant uit het woud tevoorschijn, die dan prompt in talrijke kookpotten verdwijnt.[55] Ondanks die povere eerste indrukken is Zr. Lambertine onder de indruk van de wijze waarop de mensen in harmonie met de natuur leven. Zij beschrijft een situatie die gedurende de daaropvolgende jaren met grote stappen zou veranderen en waarin hedendaagse, van smartphones voorziene mensen zich niet kunnen inleven: [56]

> 'Ze kennen de tijd aan de stand van de zon, klokken zijn in het buitenland onbekend. Als het regent, zijn ze hun tijdmeter kwijt, de kinderen komen dan natuurlijk te laat op school en de mensen te laat in de kerk. Behalve met de zon, houden ze rekening met de stand van de maan, daaraan weten de toekomstige moeders hoever de zwangerschap is gevorderd'.

De afhankelijkheid van de natuur ging bijna onvermijdelijk gepaard met een ontzag voor de in de natuur werkzame machten en de behoefte om die machten gunstig te stemmen of af te weren met behulp van amuletten en rituelen. De mensen leefden voortdurend in angst voor geesten die in bomen, rivieren, dieren of zelfs mensen konden huizen en een aanhoudende dreiging voor hen betekenden. Zr. Lambertine haalt een kernachtige uitspraak van een van de paters aan: 'Zij geloven te veel in de geestenwereld, wij misschien te weinig!'[57] Dit onderscheid zegt heel veel over de verschillende perceptie die veel Europeanen en veel Afrikanen van de werkelijkheid hebben, én over de kloof om elkaar te kunnen begrijpen. De zusters-missionarissen zouden dat keer op keer ervaren.

Moeder Elise en Zr. Lambertine bezochten niet alleen de twee missieposten maar maakten ook enkele rondreizen langs andere missieposten in Kasaï, die ooit begonnen waren door Scheutisten en daarna door hen voortgezet met de hulp van broeders, zusters en talrijke inlandse catechisten en andere krachten. Over het missiewerk van de Scheutisten met hun provincialaat in de wijk Katoka van Luluabourg waren Moeder Elise en Zr. Lambertine bijzonder onder de indruk.

Al die bedrijvigheid in Kasaï was uiteraard gebaat bij financiële steun maar ook bij krachtig gebed. Speciaal voor dat laatste was er in Kabue, vlakbij het grootseminarie van de Karmelieten, een Karmelitessenklooster, bewoond door acht Europese en elf inlandse

[54] *De Heeriaan* 12 (1962) 37-40.

[55] Vgl. *KKC* 6 (1977) 7: 'Wanneer wilde olifanten uit het woud (hier bij Mashala) tevoorschijn kwamen vernielden ze de velden. Vandaar dat ze snel geschoten werden (ook door de paters), waarna er steeds een grote run op hun vlees was'.

[56] De Heeriaan 12 (1962) 50-55.

[57] Zr. Lambertine bericht uitgebreid over de angst voor geesten en vormen van magie in *De Heeriaan* 12 (1962) 69-71, ook over de zogenoemde *madiloe* en begrafenisrituelen. Zie ook *De Heeriaan* 12 (1962) 139, over afwijkende begrafenisgebruiken. Een treffend voorbeeld in Swanenberg, *Vanuit de boom bezien*, 10-13: Zr. Lisette nam argeloos een jonge uil mee naar school, waarna alle leerlingen in paniek wegvluchtten omdat uilen dragers van onheil zouden zijn.

zusters.[58] Zij beloofden ook te zullen bidden voor de twee missiestaties van de Congregatie. Als dank daarvoor kocht Moeder Elise hun hele voorraad handwerkproducten op, met nog een bestelling voor meer.[59]

Een hoogtepunt in hun visitatiereis was voor beide zusters de volkstalige liturgie in de parochiekerk in een stadwijk van Luluabourg, Nganza. Nadat zij voorafgaand aan de zondagse hoogmis eerst een jongen had horen zingen met een stem 'zo zuiver en helder, als we nog nooit gehoord hebben', hoorden ze de versie van Joseph Gelineau van Psalm 100 ('Treedt aan, zegent de Heer') in het Tshiluba. De eveneens volkstalige mis werd door de gelovigen gezongen op een wijze en met een melodie die in Europa onbekend waren.[60] Deze terloops genoemde Gelineau geldt in de Katholieke Wereldkerk als 'de vader van de muzikale volkstaalliturgie' en was in Nederland de grote inspirator van onder anderen de liturgievernieuwers Bernard Huijbers en Huub Oosterhuis.

De mis in Nganza was voor Zr. Lambertine en haar medezusters niet alleen indrukwekkend vanwege de overgave en zuiverheid waarmee ze voltrokken werd, maar ook omdat alles in de volkstaal ging. In eigen land gingen de misgebeden nog in het Latijn, pas met het tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) werd de volkstalige liturgie toegestaan. In Congo waren de missionarissen daar al eerder mee begonnen, omdat ze recht wilden doen aan de religiositeit en het muzikale talent van de inheemse bevolking.[61] Voor de nieuwkomers moet dit heel paradoxaal zijn overgekomen: daar waar de Congolezen op materieel gebied ver achter lagen bij de Europeanen, lagen zij in de eredienst juist op hen voor. Hoe het ook zij, Zr. Lambertine, wier hart al steeds meer openging voor de bevolking van Kasaï, was na de mis in Nganza helemaal 'om'.

In de liturgie ontmoeten de goddelijke en de menselijke werkelijkheid elkaar. In Congo gebeurde en gebeurt dat nog op een wijze en met een intensiteit die Europeanen, of in ieder geval Europese christengelovigen, versteld doet staan.[62] Nog in 2018 kon Zr. Rosa de Lima zich goed herinneren met welk een overgave en godsvertrouwen de mensen daar baden, en met welk gevoel voor ritueel en spel. Op belangrijke feestdagen, Palmzondag bijvoorbeeld, spreidden zij hun kleren over de weg voor 'Jezus', net als in het Nieuwe Testament. Het liturgisch drama, bijvoorbeeld de Sacramentsprocessie was prachtig. De mensen straalden dan veel blijdschap uit, en als je vroeg: 'Waar denk je dat het paradijs is?', kreeg je als antwoord: 'In onszelf'.[63]

We keren terug naar de visitatiereis van Moeder Elise en Zr. Lambertine. Die waren vol bewondering voor het 35 km van Luluabourg gelegen onderwijscentrum in Mikalayi, op dat moment 's werelds grootste missiepost.[64] Vooral dankzij dit centrum waaraan Noëlla de Roover (als verantwoordelijke voor het meisjesonderwijs) en pater Joseph Van Keerberghen (als verantwoordelijke voor het jongensonderwijs) waren verbonden, waren de missiescholen in Kasaï van hoog niveau. Na kennis te hebben gemaakt met de praktijk in dit onderwijscentrum kon Zr. Lambertine slechts constateren: 'Ze zijn hier heus niet achter en er wordt enorm gewerkt'. Op bijna schalkse wijze vervolgt zij dat die paters wel veel kunnen, maar dat een missionaris toch niet zonder vrouwelijke bijstand kan: 'Een missie zonder zusters is een gezin zonder moeder!' Haar typering van de samenwerking zou in eigen land raar hebben geklonken maar kwam in Congo geheel met de werkelijkheid overeen: 'Paters en zusters zijn ervan overtuigd dat ze op elkaar zijn aangewezen en elkaar niet kunnen missen'.[65]

Over de afdelingen van de Congregatie in de twee 'eigen' missieposten van de Congregatie stelt Zr. Lambertine dat in het algemeen de eerste taak van de zuster niet haar activiteit is, maar haar aanwezigheid als een demonstratie van de goedheid van de Heer. De liefdewerken zijn niet meer dan middelen om die taak te volbrengen. Die werken bestaan uit: onderwijs, moederschapszorg, zorg voor weeskinderen, een foyer voor vrouwen en meisjes, was- en verstelwerk voor kerk en pastorie. In Mashala was daarnaast een aparte opvang voor een groep kwetsbaren die hierboven al ter sprake is gekomen: verstoten oude vrouwen en kinderen, de zogenoemde 'heksen'.[66]

- Onderwijs

Beide afdelingen bestieren een lagere meisjesschool. Aan het hoofd staat een zuster, het overige personeel bestaat uit mannelijke en vrouwelijke leken. Beide scholen tellen zes leerjaren. Het onderwijs gaat in het Frans.

[58] In Kabue stond het oudste Karmelitessenklooster van Centraal Afrika, gesticht in 1933. Later is het overgebracht naar Kananga.
[59] De *Heeriaan*, 12 (1962) 78.
[60] *De Heeriaan* 12 (1962) 77.
[61] Joseph Gelineau († 2008) was in 1961 blijkbaar al goed bekend in 'liturgisch Congo'. Na 1962 zou hij wereldwijd doorbreken met zijn boek *Chant et musique*. Sedertdien was hij nog decennia actief als innoverend liturgiewetenschapper, onder meer bij een congres in Tilburg in 1999, zie Gelineau, 'La prière eucharistique comme acte de langage de l'assemblée'. In een brief uit Kabuluanda, d.d. 5-1-1968 (Archief DMJ, N 3 365), vertelt Zr. Jovita dat op Nieuwjaar 1968 in de kerk de Missa Luba werd gezongen. Noëlla de Roover, die toen in Kabuluanda te gast was, was tot tranen toe geroerd.
[62] Vgl. ook de impressie van een bezoekster 25 jaar later, in: *KKC* 15 (1986) 78-80.
[63] Interview met Zr. Rosa de Lima Wigink d.d. 29 maart 2018.
[64] Deze missiepost was al in 1891 opgericht, maar is thans ernstig in verval vanwege de politieke instabiliteit en het vertrek van jonge mensen naar de steden.
[65] *De Heeriaan* 12 (1962) 79.
[66] *De Heeriaan* 12 (1962) 89-96.

Mbyi en Kanku. De eerste tweeling die in de nieuwe materniteit van Mashala is geboren en hun trotse moeder, 1960. *Archief DMJ.*

Tshiluba is de moedertaal van de kinderen, maar zij krijgen Franse les omdat veel leerboeken alleen in het Frans voorhanden zijn, bovendien is Frans onmisbaar in het vervolgonderwijs. In Mashala zal een zevende leerjaar ('classe préparatoire') van start gaan dat voorbereidt op middelbaar onderwijs. Streven van de missie is om de leiding van de lagere scholen te gepasten tijde over te dragen aan Congolezen, liefst religieuzen. De missionarissen kunnen dan verder het middelbaar onderwijs op poten zetten tot ook dat door de Congolezen wordt overgenomen. Een groot probleem is dat slechts een klein gedeelte van de schoolverlaters in de gelegenheid zal zijn (situatie begin jaren zestig) om middelbaar onderwijs te volgen.

- Moederschapszorg en materniteit

De zusters van de materniteiten in beide missieposten hebben het maar wat druk: prenatale zorg, verloskundige hulp, postnatale zorg en dispensaire voor kinderen tot het begin van hun schooltijd. De zusters dienen ook veel doopsels toe, vooral in Mashala, waar de meeste mensen nog heidenen zijn. De ouders stellen dat bijzonder op prijs.[67]

[67] Om een indruk te krijgen van de intensiteit van de verloskundige zusters: van 1965 tot 1989, dus bijna een kwart eeuw, werkte Zr. Anna van Nistelrooij als vroedvrouw in achtereenvolgens Kabuluanda en Mashala; in die tijd heeft zij zo'n 15.000 bevallingen begeleid. Zie *De Heeriaan* 41-3 (2012) 41-44.

Zr Angela met de pasgeborenen van twee dagen. *Archief DMJ.*

Zr. Assisia met enkele weeskinderen in de landrover van 'Mission Mashala', klaar om te vertrekken, 1963. *Archief DMJ.*

- Weeskinderen

Zr. Jeanne d'Arc (Kabuluanda) en Zr. Assisia (Mashala) zorgen ieder voor de opvang van kleine hummels waarvan de moeder is overleden of de familie op dat moment de zorg niet aankan. De vaak zieke kinderen krijgen de gelegenheid om goed aan te sterken en gaan na een paar jaar weer terug naar hun geboortedorp.[68]

- Foyer

Zr. Corda (Kabuluanda) en Zr. Laeta (Mashala) geven ieder handwerkles aan meisjes en vrouwen, vaak zijn dat de onderwijzeressen op de lagere school. Deze laatsten kunnen dan later ook zelf handwerklessen geven.

- Was- en verstelwerk

Dit werk wordt grotendeels gedaan door de huishoudsters en de knecht.

- 'Heksen'

Een apart werk is de zorg voor de zogenoemde 'heksen' in Mashala. Onder toezicht van Zr. Pauline bewonen zij een eigen gebouwtje en bereiden zij zelf hun voedsel: 23 (oude) vrouwen, 12 jongens en 5 meisjes.[69]

Ondertussen was er bij de missionarissen en het thuisfront nog een plan gerijpt: de missionerende congregaties wilden gezamenlijk een nieuwe inheemse congregatie oprichten! Dit doet denken aan de opzet waarmee de congregatie, samen met de paters Scheutisten, in China waren begonnen. Met name voor Zr. Corda en Zr. Pauline moet dit een déjà vu

[68] Het weeshuis in Kabuluanda bestond al toen de zusters kwamen, dat van Mashala werd pas in december 1959 opgericht. Begin 1981 werd dit weeshuis weer gesloten. Te vaak was gebleken dat kinderen die lang in het weeshuis verbleven, na terugkeer in hun geboortedorp snel overleden. Vandaar dat het beleid erop werd gericht om de weesjes van begin af aan in hun eigen leefomgeving te houden. Daar werden zij elke maand bezocht door Zr. Rosa, die voor haar werk support kreeg van Terre des Hommes. Zie Archief DMJ, MM 19.1, 'Geschiedenis van het weeshuis'.

[69] In een brief uit Mashala d.d. 10-3-1962 (Archief DMJ, Bestuursarchief 360) schrijft Zr. Pauline naar het thuisfront: 'Onze "hekskes" stellen het ook goed. Er zijn er sinds ik hier ben al wel tien gestorven, maar ze worden voordien allemaal onderricht en gedoopt en zo stelen ze hier op het laatst van hun moeilijke leven nog gauw even de hemel (…) ze hebben allemaal twee stel kleren'.

In Mashala was een opvang van 'heksen', vrouwen die door hun eigen familie en dorpsgemeenschap verstoten waren.

zijn geweest.[70] In Belgisch-Congo waren er al zwarte zusters, maar bij missionerende congregaties bestond er heel begrijpelijk huiver voor een actief roepingenpastoraat onder jonge vrouwen. Immers, voor de Congolezen is iemand pas gezegend in de ogen van God wanneer hij of zij nageslacht heeft. Dit uitgangspunt geldt ook voor andere volkeren, het is trouwens heel Bijbels, maar in Congo is vruchtbaarheid of onvruchtbaarheid meer dan elders bepalend voor de positie die men inneemt in de samenleving. Kort gezegd, wie vruchtbaar is staat hoog op de ladder, wie onvruchtbaar is staat helemaal onderaan. Daarnaast is gezinsplanning geen individuele aangelegenheid maar een zaak van de hele grootfamilie. Zo dadelijk gaan we uitgebreider in op de positie van de vrouw en de betekenis van het huwelijk in de Congolese samenleving, nu eerst verder met de visitatie van Moeder Elise en Zr. Lambertine.

Na de twee eigen afdelingen bezochten beide zusters nog enkele naburige missieposten waar vrouwelijke religieuzen werkzaam waren, achtereenvolgens Ntambue (Zusters van O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen), Tshidimba (Zusters van Heule), Muetsi (Zusters van Ronse)[71] en Katende (Zusters van Sint Vincentius a Paulo).[72] In Muetsi hielden de zusters koeien, dat betekende vlees en mest. Daarnaast produceerden ze massa's sinaas-

[70] Archief DMJ, Bestuursarchief 349-7.

[71] Omdat de autowegen steeds slechter begaanbaar werden, hadden de Zusters van Ronse bij hun missiepost een vliegveld laten aanleggen, iets wat in 1982 navolging vond in Mashala.

[72] De Congregatie van de Zusters van de H. Vincentius a Paulo is in 1827 in Sint-Denijs-Westrem gesticht door pastoor Leonardus Lavie. In 1936 stichtten zij een missieklooster in Katende.

appelen, mandarijnen en citroenen, die zij tot voor kort nog trouw deelden met Mashala. Sinds de onlusten was er echter geen goede verbinding meer tussen beide dorpen.

Katende was een van de best ingerichte missieposten in heel Congo met een weeshuis (met op dat moment 86 kinderen), een grote materniteit die bijna leegstond omdat de Baluba's gevlucht waren, een internaat voor mulatten of metissen (kinderen van een Congolese moeder en een Belgische vader), scholen, een internaat voor meisjes (Lulua's), een groot verblijf voor 'heksen', en een hospitaal dat op dat moment vol lag met kinderen met pokken, 'afschuwelijk om te zien'. Dankzij uitstekend personeel waren slechts vijf zusters in staat om dat alles te runnen. Dat was eigenlijk een wonder, want de streek had ontzettend te lijden gehad van de stammenstrijd tussen de Lulua's en Baluba's. Ruim vijf maanden hadden de paters en de zusters de missiepost moeten verlaten. Bij hun terugkeer was alles gestolen maar met de hulp van velen konden zij opnieuw aan de slag.[73] In de komende jaren zou de afdeling in Mashala een uitstekende relatie onderhouden met de zusters in Katende.

De oorzaak van de vlucht van de Baluba's was dat, zoals gezegd, de provincie Zuid-Kasaï zich in augustus 1960 onafhankelijk had verklaard van de jonge Republiek Congo. De regeringstroepen grepen hard in, richtten een bloedbad aan in de provinciehoofdstad Luluabourg en zetten hun actie voort met de vervolging van Baluba's. Hele dorpen werden uitgemoord.[74] Als de Congregatie van tevoren enig idee had gehad van de omvang en de ernst van de gruweldaden, zou zij nooit met de missie in Congo zijn begonnen.[75]

Weer verder ging de ronde van beide zusters langs de missieposten in Kasaï. Heel bijzonder waren de 'koeienmissie' in Kambundi, met 200 personeelsleden en een veestapel van 800 koeien, en het groot- en kleinseminarie van de Karmelieten in Kabue. Na nog enkele missieposten in Kasaï bezocht te hebben keerde het tweetal op 29 januari 1962 terug naar Nederland. Zij hadden ontzettend veel geluk gehad met hun rondreis, omdat die net gebeurde in een luwte tussen twee perioden van hevige onrust. Zr. Lambertine eindigt haar rijke reisverslag met de woorden:[76]

[73] *De Heeriaan* 12 (1962) 120-121 In 1974 werd in Ulvenhout de Stichting Hulp voor Wezen en Gebrekkigen (HWG) Afrika opgericht, die sindsdien substantieel heeft bijgedragen aan de missie in Katende, vooral de materniteit aldaar.

[74] In 1961 en 1962 waren veel bewoners van de regio, behorende tot het Baluba volk, op de vlucht voor Congolese regeringstroepen die optraden tegen de onafhankelijkheidsbeweging onder leiding van Albert Kalonji († 2015). Kalonji heeft daarover ook zelf getuigenis afgelegd, zie Kalonji, *Congo 1960*.

[75] Ook in andere plaatsen waren beide bezoeksters er getuige van dat er geen voorzieningen meer waren omdat de bevolking had moeten vluchten, zie *De Heeriaan* 12 (1962) 72.

[76] *De Heeriaan* 12 (1962) 125.

'We waren zeer, zeer dankbaar zoveel te hebben mogen zien en meemaken. We zagen het christendom in zijn mooiste en in zijn elementairste vorm: degenen die bewust van de missionaire opdracht van de Kerk zich geheel geven aan hen, die het christendom als gave mogen ontvangen.'

5.10 De positie van de vrouw

Aan haar reisverslag voegde Zr. Lambertine nog een beschouwing toe over de toekomst van de missie. Er was volgens haar reden tot hoop. De bevolking van Congo merkte immers dat de Katholieke Kerk zich niet gedroeg als representant was van de voormalige koloniale machthebbers en dat missionarissen zich bescheiden opstelden. De 'jonge missionarissen' hadden in dit opzicht een betere attitude dan de generatie patriarchale missionarissen voor hen. Een gunstig effect had ook de aansporing van de paus om inheemse bisschoppen aan te stellen. Daarnaast, en niet in het minst: er kwam meer ruimte om te werken aan de verheffing van de Afrikaanse vrouw. In een persoonlijk onderhoud met Moeder Elise en Zr. Lambertine, deed de op dat moment enige Luntu priester van Congo, Abbé Joseph Nzembele, zelfs het verzoek om te beginnen met een middelbare school voor Luntu meisjes die graag bij de Congregatie wilden intreden. Want ondanks de grote waarde die Congolezen hechten aan het

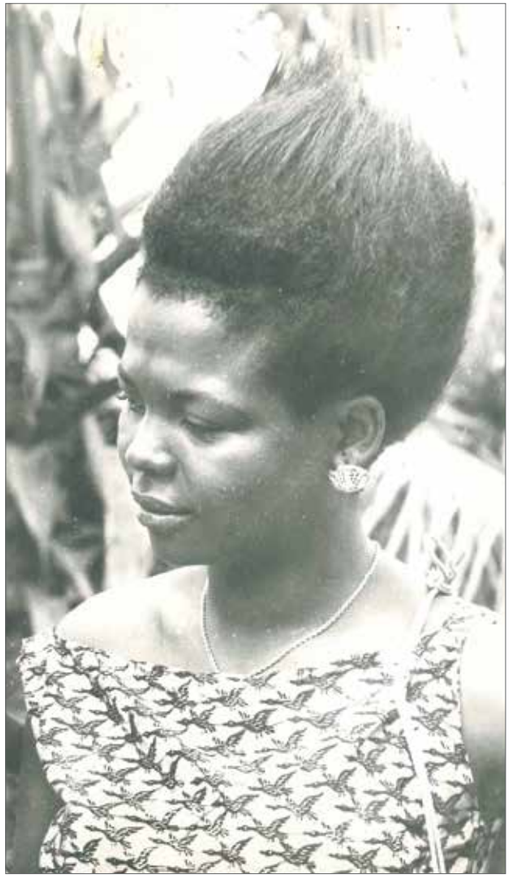

Jonge vrouw in Kasaï, ca. 1962. *Archief DMJ.*

huwelijk en aan het krijgen van nageslacht waren er volgens Nzembele wel degelijk kandidaten voor het religieus leven. In september van dat jaar startte in Mashala inderdaad een middelbare school voor zo'n veertig meisjes. Het niveau was niet hoog, maar de meisjes deden nuttige vaardigheden op en konden, indien wenselijk, doorstromen naar het hoger onderwijs.[77]

Over de opleiding van Congolese meisjes tot zusters is door religieuze congregaties lang geaarzeld vanwege de hoge waarde die men toekent aan het moederschap en het krijgen van kinderen.[78] Ook in de jaren zestig, toen Congo volop in verandering en menigmaal in complete chaos verkeerde, werd deze waarde nog bepaald door oude, onveranderde tradities. In een artikel in De Heeriaan over het uithuwelijken van meisjes deelt Zr. Alphonse aan de zusters in Nederland haar – hieronder verkort weergegeven – inzichten mee na 2,5 jaar missie.[79]

Als de meisjes nog klein zijn, voelen de ouders er weinig voor om geld uit te geven voor kleren. In de lagere klassen zijn de kinderen dan ook zéér slecht gekleed. Als een meisje in de vierde of vijfde klas ineens met een nette jurk voor den dag komt, kan men er zeker van zijn, dat de ouders beginnen te denken aan een huwelijk! Hun dochter moet voortaan aantrekkelijk zijn voor de huwbare jonge mannen en ze willen voor haar een zo groot mogelijke bruidsschat krijgen. Als de meiskes dan nog oorbellen en andere snuisterijen gaan dragen, weet je dat er al een jonge man een oogje op haar heeft laten vallen en toenadering zoekt. Zoals overal ter wereld zijn ook hier de meisjes wel gevoelig voor die attenties. Toch wordt de hele huwelijksaffaire buiten het meisje om geregeld.

Van het oudste meisje in een gezin gaat de bruidsschat naar de oudste oom van vaders zijde. Deze heeft dus belang bij haar uithuwelijking. Heeft die oom zelf een zoon die huwbaar is, dan zal hij er alles voor doen om het meisje zo gauw mogelijk te doen huwen, om met de verkregen bruidsschat zijn eigen zoon uit te huwelijken. Heeft hij geen zoon, of is die nog klein, dan zal hij geduld hebben en zelfs de kosten van haar studie willen betalen, omdat ze als ze gestudeerd heeft veel meer waard is!

De bruidsschat van de andere meisjes in een gezin gaat naar hun eigen vader. Wanneer zij uitgehuwelijkt worden hangt voornamelijk af van de leeftijd van hun broers. Zijn er oudere broers, dan wordt het meisje vroeg uitgehuwelijkt, dikwijls veel en veel te vroeg, omdat die broer het geld nodig heeft om zich een vrouw te verwerven. Een meisje is er beter aan toe als de broers jonger zijn. Ze kan dan de school afmaken en heeft zelfs kans om door te studeren.

Is de vader echter wat ouder, dan zal hij zijn dochter dikwijls toch uithuwelijken en de verkregen bruidsschat omzetten in geiten en goederen en die alvast aan haar jongere broer bezorgen. Want als zo'n vader sterft vóór zijn zoon trouwt, dan gaat voor die laatste de bruidsschat verloren. Want de erfenis gaat niet naar de kinderen, maar naar de oudste oom van vaders zijde, die met de rechten ook de plichten van de vader krijgt.[80]

Is er een overeenkomst gesloten tussen de vader van de bruid en de jongeman over de grootte van de bruidsschat dan wordt een gedeelte betaald en zijn de jongelui officieel verloofd. Het meisje moet dan ongeveer een maand naar haar schoonouders om 'getest' te worden op haar waarde als huisvrouw en de jongen heeft alle recht op haar. Men moet toch weten of ze kinderen kan voortbrengen, men betaalt zoveel toch niet voor niets! Als de bruidsschat dan geheel betaald is, zijn ze getrouwd! Maar daarmee is de man nog niet klaar! Zo gauw het eerste kindje geboren is, of soms al vóór die tijd, gaat het meisje terug naar haar eigen familie en manlief moet weer een som betalen om vrouw en kind terug te krijgen! En zo gaat dat met ieder volgend kind!

Natuurlijk mogen onze christenmeisjes deze gebruiken niet volgen, maar dat wil niet zeggen, dat het ook niet gebeurt! Heel haar familie is er op uit, dat ze terug thuiskomt, want allen delen in de buit! Bovendien komt daar nog bij, dat de man zeker een jaar na de bevalling niet bij zijn vrouw mag komen. Dat is voor hem gemakkelijker als ze bij haar familie is. De vrouw schaamt zich ervoor als ze binnen twee jaar weer een kindje verwacht en herhaaldelijk komt het bij de prenatale zorg dan ook voor, dat een vrouw die in de zevende of achtste maand is, bij hoog en laag beweert nog pas in de tweede of derde maand te zijn!

Maar niet altijd wordt er voor een meisje een bruidsschat gevraagd. Soms wil de vader van het meisje niets hebben want dan zijn de kinderen die ze krijgt voor hém! Zo krijgt hij dan een groot nageslacht en hij heeft alle vaderlijke rechten, en de eigenlijke vader geen enkel.

Als een meisje zwanger wordt terwijl er nog geen enkele overeenkomst is gesloten,

[77] Molengraaf, *Geroepen en toegewijd*, 131.
[78] Vgl. Rummens, *Kongo zoekt zusters*, 102.
[79] *De Heeriaan* 13 (1963) 81-83.

[80] Vgl Kabasele Lumbala, 'Christ as Ancestor and Elder Brother', 121: omdat Christus Gods eniggeboren zoon is, geniet hij bij de Bantoes ook automatisch de status van oudste zoon. Kinderen van de oudste broer hebben op alle gebied meer verantwoordelijkheid maar ook meer rechten dan kinderen van een jongere broer, zelfs als die ouder zijn. Wanneer een vader een bruidsschat ontvangt voor zijn twee oudste dochters, zal hij die afstaan aan zijn oudste broer, of diens zoons; pas de bruidsschat van zijn volgende dochter zal hij voor zichzelf houden. Wanneer een jonge man gaat werken, zal hij zijn eerste salaris afstaan aan zijn oudste broer.

wordt dat hier gezien als een zeer grote schande, maar als het tijdens de verloving gebeurt, voelt niemand dat als verkeerd of zondig aan. Ja, ze weten dat de 'Kerk' het niet goed vindt, maar verder… Voor ze kerkelijk huwen, moet je hen aan het verstand trachten te brengen, dat het niet goed was en dat ze het in de biecht in orde moeten brengen.

Indien de echtgenoot sterft moet diens broer – gehuwd of niet! – de jonge weduwe tot vrouw nemen om zo voor zijn broer nog kinderen te verwekken.[81] Dat ook dit voor onze christenmeisjes veel moeilijkheden meebrengt, is te begrijpen. Want zou het meisje weigeren, dan moeten haar ouders de bruidsschat teruggeven, wat in de praktijk onmogelijk is, omdat die allang is opgesoupeerd.

Men kan zich afvragen of een meisje ooit de moed heeft om te weigeren wanneer ze wordt uitgehuwelijkt bijvoorbeeld aan een veelwijver, een heiden of aan een jongen die ze absoluut niet wil. Een leerlinge van mijn klas zei eens onder de godsdienstles: 'U leert ons wel dat alle mensen een vrije wil hebben, maar wij toch niet! Of noemt u dat vrije wil, als je pas toestemt nadat je opgesloten, gebonden en geslagen bent?' Toch moet men vooral niet denken, dat onze Luntu meisjes een slavennatuur hebben. Het zijn echte fiere vrouwen, over het algemeen intelligent, die hun mannetje wel staan en die voor manlief heus niet altijd zo gemakkelijk zijn. Maar in zake het huwelijk zijn de tradities nu eenmaal zo en er zal slechts heel langzaam verandering in kunnen komen. Wij hopen dat dit in de toekomst mogelijk wordt via die meisjes die zich door middelbaar en hoger onderwijs zullen mogen ontwikkelen tot toonaangevende vrouwen.[82]

De uiteenzetting van Zr. Alphonse is gebaseerd op wat zij van anderen heeft vernomen en op haar eigen waarnemingen en inzichten, waarin de colleges van pater Van Wing nog enigszins doorklinken. Wat in alle volheid naar voren komt, is dat de 'sociale contracten' in Congo

[81] Vgl. het zogenoemde 'zwagerhuwelijk' of 'leviraatshuwelijk' dat in het Oude Testament ook voorkomt, bijvoorbeeld tussen Boaz en Ruth. Vgl ook De Roover, *Ik hoorde de madiloe*, 5-23 ('Wamoni'), over het uithuwelijken van een weduwe door de oudste broer van haar overleden man.

[82] Nog in 1999 geeft Zr. Rosa in Kananga een dramatisch voorbeeld over de macht die familie van de vrouw uitoefent over de gang van zaken in een huwelijk. Op 1 februari van dat jaar stierf de vrouw van een medewerker van Zr. Rosa, de verpleger Benoit. Enkele dagen voor haar sterven had haar familie met een symbolisch gebaar het huwelijk verbroken en de zieke vrouw meegenomen en later naar het ziekenhuis gebracht. Benoit mocht zelfs niet op bezoek komen. De zieke vrouw wist van niets en hoopte haar man nog te zien. In alle eenzaamheid is zij gestorven. Later is haar lichaam gekist en bij Benoit thuis bezorgd. Haar oom, een priester, en tante, een religieuze, kwamen met twintig gewapende politiemannen het lichaam weer weghalen bij Benoit en de vier jonge kinderen uit dit huwelijk. Met zulke vertegenwoordigers heeft de Kerk een slechte beurt gemaakt bij de buren, vrienden en kennissen van het gezin.

Zr. Alphonse en vier weeskinderen verdiepen zich in een prentenboek, Mashala ca. 1962. *Archief DMJ.*

totaal anders zijn dan in Europa. In het sinds eeuwen gekerstende Europa is het kerngezin – bestaande uit twee echtgenoten en eventuele kinderen – tot op heden de meest voorkomende sociale eenheid en daarnaast ook een economische eenheid. In Congo bestond dat kerngezin helemaal niet, het huwelijk was weliswaar het belangrijkste sociale contract maar het was geen sociale en economische eenheid. Man en vrouw bleven ondergeschikt aan hun eigen familie, met vergaande gevolgen voor hun verdere leven. Wanneer er moeilijkheden waren met een bruidsschat kon dat groot onheil brengen, vooral aan de vrouw. De zusters zouden herhaaldelijk meemaken dat sterfgevallen werden geweten aan het niet naleven van tradities rond het huwelijk.[83]

Ook het welzijn van de kinderen liep gevaar wanneer er onenigheid was tussen families over de afwikkeling van huwelijkszaken, of, erger nog, wanneer een of beide ouders kwamen te overlijden. Wezen hadden het moeilijk en waren zelfs gedoemd om uit het publieke leven te verdwijnen wanneer zij schuldig heetten te zijn aan de dood van hun ouders. In dat geval werden zij als 'heksen' beschouwd

[83] Voor een schrijnend voorbeeld van een jonge moeder die stierf omdat voor haar geen bruidsschat was betaald, zie Lisette Swanenberg, *Vanuit de boom bezien*, 42-45 ('Kankolongo'). Zie ook De Roover, *En ik hoorde de madiloe*, 49-52 ('Mianda').

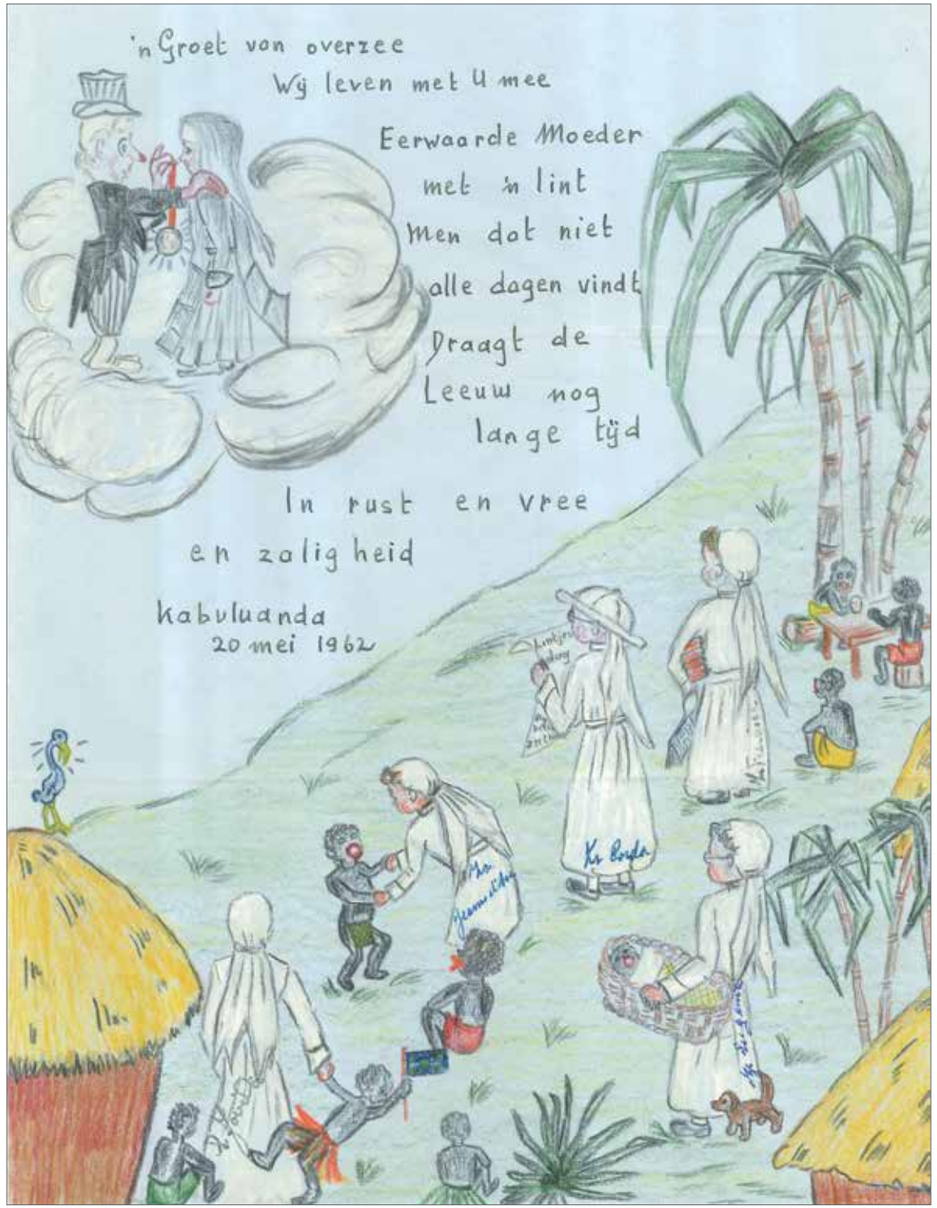

De zusters in Nederland leefden mee met de zusters in Congo, maar het omgekeerde was ook het geval, getuige deze gelukwens (mei 1962) van de zusters in Kabuluanda aan Moeder Elise voor het behalen van een koninklijke onderscheiding. De onderlinge taakverdeling is treffend in beeld gebracht. *Archief DMJ.*

omdat zij in overdrachtelijke zin hun ouders hadden 'opgegeten'.[84]

In de jaren zestig deden missionarissen hun best om het huwelijk te kerstenen. In Kabuluanda was bijvoorbeeld zaterdag de trouwdag bij uitstek, meestal was er dan een huwelijksmis voor meerdere paren. In de praktijk kwam het vaak voor dat door de betrokken families aan een katholieke jongen een 'heidens' meisje werd toegewezen. De missionarissen drongen er dan op aan dat zij zich bekeerde. De aanstaande bruid moest dan gedurende een half jaar op de missie komen wonen om dagelijks godsdienstles te volgen. Op de dag van haar huwelijk werd ze dan gedoopt. In september 1959, toen de zusters nog maar pas gearriveerd waren in de missie, stond er in Kabuluanda een speciale hut waarin tien van die aanstaande bruiden woonden.[85] Een bijkomende manier om mensen een christelijk huwelijksleven te laten leiden was het verlenen van een onderscheiding, bijvoorbeeld een pauselijke medaille, aan echtelieden die monogaam waren gebleven.[86]

Ruim een halve eeuw nadat Zr. Alphonse haar waarnemingen deed, is er uiteraard veel veranderd in Congo. Familiestructuren zijn niet meer zo hecht als vroeger en gelden veel minder in de stad dan in de brousse. Maar dat wil niet zeggen dat de positie van de vrouw is verbeterd. Wanneer de oude structuren wegvallen zonder dat er nieuwe voor terugkomen, hebben de kwetsbaren, waaronder veel jonge vrouwen en moeders met kinderen, het alleen maar moeilijker.

5.11 Tussen hoop en vrees

In de jaren na de visitatie correspondeerden de missionarissen veel met het Moederhuis in Den Bosch over hun onderlinge taakverdeling en over de verdere uitbouw van de missieposten. En er kwam versterking, in 1962 Zr. Wenceslaus van der Zanden en in 1963

[84] Zo vermeldt Zr. Jeanne d'Arc in een brief d.d. 28-3-1963 (N 360) de opvang van zes kinderen die verstoten waren omdat ze hun vader en moeder hadden 'opgegeten'. Zie ook Swanenberg, *Vanuit de boom bezien*, 26-29 ('Biuma') en De Roover, *En ik hoorde de madiloe*, 53-58 ('Het Manneke Charlie').

[85] Archief DMJ, Congo MA 17, verslag uit Kabuluanda 22 september 1959.

[86] Zie bijvoorbeeld Archief DMJ, Congo MM 6, Dagboek Mashala, 8 april 1979: 'Bij speciale gelegenheden wordt aan paren die elkaar 25 jaar trouw zijn gebleven, zonder dat de man er een tweede of derde vrouw bij heeft genomen een medaille van de paus uitgereikt. Ook nu waren er vijftien paren die deze medaille ontvingen, telkens met oorverdovende uitingen van vreugde'. Bij 15 april 1986 staat de vermelding dat de bisschop met het vliegtuigje is gekomen om een diploma uit te reiken aan een vijftiental koppels die hun zilveren bruiloft vieren. 'Ja, in een land met polygamie is 25 jaar trouw aan één vrouw een diploma waard'. Overigens kwam de bisschop op de eerste plaats om 's anderendaags het vormsel toe te dienen.

In 1963 vertrekt Zr. Irene Dankers als missionaris naar Mashala. Het afscheid in Den Bosch verloopt in opperbeste stemming. Naast Zr. Irene, van links naar rechts: Zr. Johannio van Rosmalen, Zr. Odilia van Rooijen, Zr. Clementissima van der Linden. *Archief DMJ.*

Zr. Irene Dankers, beiden voor Mashala.
In de correspondentie konden de zogenoemde 'onlusten' niet onvermeld blijven, een tamelijk verdoezelend woord voor de vele moordpartijen en etnische zuiveringen. Missionarissen liepen net zo goed gevaar als Congolezen. Zo werden op nieuwjaarsdag 1962 – dus nog tezelfdertijd dat Moeder Elise en Zr. Lambertine Kasaï bezochten – twintig Paters van de Heilige Geest (Spiritijnen) door het Congolese leger vermoord in de Katangese stad Kongolo. Door de grote afstanden en de gebrekkige communicatiemiddelen kregen de Dochters van Maria en Joseph het gruwelijke nieuws niet meteen mee, gelukkig maar.

Soms kwam het geweld echter heel dichtbij. Vereenvoudigd gezegd ging het nog altijd om de strijd tussen de Baluba's en de Lulua's, met de Baluba's als grote verliezers. In Kabuluanda waren de Lulua's in de meerderheid en moesten de Baluba's vluchten. In Mashala waren de Luntu's in de meerderheid. Zij wilden evenmin met de Baluba's te maken hebben, ofschoon ze daar volgens etnografen wel verwant mee zijn. Een partij die door iedereen geducht was waren de regeringssoldaten, die willekeurig roofden en moordden. De strijd verliep niet volgens duidelijke frontlijnen, maar zat vol hinderlagen en plotselinge overvallen. Vooral 's nachts sloegen van weerszijden strijders toe op geheel onvoorspelbare wijze.

Begin december 1963 schreven Zr. Birgitta en Zr. Corda nog naar Den Bosch over de voortgang van de bouw van het zusterhuis en de nieuwe kerk om te besluiten met de woorden 'alles gaat hier verder prima', maar enkele weken later kwam er een heel ander bericht.[87] Op 29 december 1963 schreef Zr. Corda uit Kabuluanda een wanhopige brief naar het Congregatiebestuur over de toestand in Mashala. Zij vertelt daarin dat er geen houden meer aan is en dat de spanning de zusters aanvreet. Moeder moest maar komen en dan

[87] Archief DMJ, Bestuursarchief 353-80.

besluiten wat er moet gebeuren.[88] De missie heeft toen aan een zijden draadje gehangen. Misschien heeft het Congregatiebestuur het besluit over de voortzetting ervan wel mede laten afhangen van de brief die de pater De Jonge op 8 januari 1964 schreef:[89]

> 'Natuurlijk, niemand van ons kan in de toekomst kijken. Zouden we dit wel kunnen, dan zouden we wellicht een beetje al te natuurlijk te werk gaan en te weinig op O.L. Heer rekenen. Toch lijkt het me niet onverstandig om ook Hem bij ons missiewerk in te schakelen'.

Op geraffineerde wijze laat pater De Jonge de keuze aan de zusters. Zijn brief kunnen we op twee verschillende manieren opvatten: enerzijds is ze wonderlijk laconiek en straalt ze bijna doodsverachting uit, anderzijds getuigt ze van een groot vertrouwen in God en de goede afloop. Hoe het ook zij, de zusters bleven in Mashala. Begrijpelijkerwijze kwamen dit soort berichten niet in *De Heeriaan* terecht.

Naast vrees voor opstandelingen en soldaten hadden de missionarissen vrees voor de heropleving van oude heidense gebruiken die eertijds door het Belgische koloniale bewind verboden waren. Vooral de opkomst van allerlei messianistische figuren die het gezag van de Kerk aantastten baarde grote zorgen. Zo waren er in de regio van Katende en Mashala veel volgelingen van een charismatische man die zichzelf de Luntu noemde, een vereenzelviging met de door Luntu's vereerde oer-voorvader (in de Luntu taal betekent Luntu 'voorvader'). [90] Deze persoon had allerlei elementen uit de christelijke traditie vermengd met andere gebruiken en vervolgens van een nieuwe betekenis voorzien. Zijn volgelingen geloofden zelfs dat hij een verrekijker had waarmee hij alles kon zien wat er in de wereld gebeurde, en een telefoon waarmee hij alles kon horen. Zijn specialiteit waren Luntu-kruisen, die hij uitdeelde aan zijn volgelingen. Zij droegen die in de hand of plaatsten ze op hutten of langs de weg.[91] Ook had deze Luntu iets met het getal drie. Zijn aanhangers groetten elkaar met drie vingers omhoog. Een volgeling van Luntu die Zr. Lambertine en haar gezelschap ontmoetten, een jongen nog, had drie rozenkransen om.

[88] Archief DMJ, Bestuursarchief 353-79.
[89] Archief DMJ, Bestuursarchief 353-81.

[90] Archief DMJ, Bestuursarchief 361. Zie ook Zr. Lambertine over de Luntu, in *De Heeriaan* 12 (1962) 126-129. In vergelijkend opzicht, zie Packham, *Freedom and Anarchy*.

[91] Vgl. Archief DMJ, Bestuursarchief 359, brief d.d. 13-2-1962 van Zr. Laeta uit Mashala, over wat haar overkwam toen zij een blinde vrouw hielp met aankleden: 'Ik hield vorige week een vrouw een jurk voor en stootte me aan iets hards op haar heup. "Wat heb je daar?" vroeg ik. Een Luntu-kruis was daar vastgebonden en het was nog wel een christenvrouw. "Ah Masère Leet", lachte ze, of ze zeggen wou "Daar heb je geen verstand van". Daar had ze trouwens gelijk in, wij zullen nooit begrijpen wat zij voor kracht aan hun zaken toekennen. Het christendom ligt er nog als een dun laagje bovenop en er is voor degenen die goed willen veel moed nodig om er tegenop te kunnen'.

Met Kerstmis had de Luntu in Mashala de mensen opgedragen om te gaan biechten en communiceren, maar de paters weigerden daar aan mee te werken, eerst moesten de aspirant biechtelingen en communicanten de Luntu afzweren. Hij riep het volk op om op woensdag te vasten en op vrijdag naar de kerk te gaan. Hij kreeg hen zelfs zover om geen palmwijn (*maloef*) meer te drinken. Bij een ontmoeting tussen hem en pater Jan van Puyenbroeck had de laatste de schrik van zijn leven: de Luntu stond te midden van een grote zwijgende menigte. 'Nu is in Congo een zwijgende menigte iets angstwekkends, het zit niet in hun natuur om stil te zijn'. Tot grote opluchting van de pater liet de Luntu hem met een gul gebaar passeren. Een tijdlang durfden de paters de dorpen in de omgeving van Mashala niet te bezoeken vanwege de vijandige houding die de volgelingen van de Luntu jegens hen innamen.

Een halve eeuw na dato komt deze Luntu al met al toch niet zo dreigend over, zeker niet in vergelijking met de opstandelingen en soldaten. Voor de paters was echter relevant dat hij niet namens de Kerk optrad, wel hun gezag ondermijnde, en niet rechtmatig kon optreden als verkondiger van de Blijde Boodschap. De geschiedenis had trouwens laten zien hoe bevattelijk de Congolezen voor messianistische figuren waren. Veertig jaar eerder, in 1921, had een zekere Simon Kimbangu Kiangani ontdekt dat hij Gods afgezant was en een eigen kerkgenootschap gesticht, waartoe thans zo'n 10% van de Congolese bevolking zich bekent. Destijds was de koloniale machthebber net zo beducht als de Kerk, omdat Kimbangu het einde van het kolonialisme had gepredikt. Overigens is de door hem gestichte kerk in 1969 erkend door de Wereldraad van Kerken. Ongetwijfeld zal de oude pater Van Wing, die de zusters nog had gewezen op de subversieve neigingen van de Kimbangisten, hierbij zijn wenkbrauwen hebben gefronst.[92]

Met al deze tijdingen over opstanden en valse profeten was het van belang dat het thuisfront vertrouwen in de zaak bleef houden. Degene die, meer dan wie ook, dat vertrouwen kon versterken was de door de Zusters van de Choorstraat bijzonder gewaardeerde onderwijsinspectrice Noëlla De Roover. In een brief d.d. 1 maart 1964 naar Zr. Lambertine vertelt zij dat zij samen met Mgr. Mels (aartsbisschop van Luluabourg), Zr. Corda en pater Van Keerberghen op bezoek in Mashala was geweest.[93] Ze troffen daar bepaald geen moedeloze mensen aan, maar missionarissen die één waren met de mensen van daar en in de zekerheid verkeerden 'dat God die mensen niet in de steek kan laten en dat zij dat ook niet mogen doen'. Moeder Alphonse was, aldus De Roover, uitgegroeid tot een hoge autoriteit en genoot ieders waardering en respect. In de omgeving was het nog altijd onrustig en nog vaak moesten de mensen vluchten. Was vroeger de 'Jeunesse' de grote schrik van de streek, inmiddels waren deze jonge rebellen praktisch vrienden geworden. Moeder Alphonse fungeerde als een soort rechter bij hun geschillen en daarnaast wist zij de andere partij, de regeringssoldaten, ervan te weerhouden om naburige dorpen in brand te steken. Voor de Luntubevolking was de missie de enige reddingsboei, en wat de mensen vooral geruststelde was dat de zusters aan het bouwen waren en hen dus niet zouden verlaten.

Na wat informatie gegeven te hebben over de teruggelopen leerlingenaantallen, die naar verwachting weer zouden groeien, ging De Roover in haar brief verder over het belang van de missie. Zij wees erop dat de twee missieposten alle gevaren hadden doorstaan en dat het gemeenschapsleven zich, vooral dankzij de zusters, aan het herstellen was. 'Uw Congregatie heeft hier een aantal grote vrouwen, laat me dat maar eens zeggen. En hun invloed op andere religieuzen is belangrijk en zeer gunstig'. Na nogmaals haar bewondering voor Zr. Alphonse te hebben uitgesproken eindigt De Roover haar indrukwekkende brief schalks en uitbundig: 'Konden de mensen van hier het doen, ze zouden ook kippen en rijst en aardnootjes naar de Choorstraat brengen, om u te zeggen hoe dankbaar ze zijn omdat u hun Moeders (= de zusters) van hier zo goed helpt… En ze zouden in het Tshiluba zeggen: Leve de Choorstraat!'

Ongetwijfeld hechtte het Congregatiebestuur grote waarde aan deze brief en was die van invloed op de besluitvorming over de missie. Niet alleen de lof op het voortreffelijk werk van de zusters woog daarin mee, maar ook het besef dat de regio waar de zusters werkten er weer bovenop aan het komen was. Congo was een onvoorstelbaar groot land, en wat in een deel van het land gebeurde, gold nog niet voor andere delen. Zo brak er in augustus 1964 met steun van de Sovjet-Unie een opstand uit in Oost-Congo onder leiding van een vroegere medestander van Lumumba, Pierre Mulele. De opstandelingen, die zich 'Simba's' (leeuwen) noemden, maakten tienduizenden slachtoffers en namen in Stanleystad enkele duizenden mensen in gijzeling waaronder missionarissen en zendelingen met hun gezin. Op verzoek van de Congolese regering en met steun van de Verenigde Staten maakten Belgische paracommando's samen met Congolese soldaten in november-december 1964 op meedogenloze

[92] Vgl. Broere, 'Congolees zelfbewustzijn begon bij Afrika's eerste zwarte messias'.

[93] Archief DMJ, Bestuursarchief 353-88. Twintig jaar later, bij gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de zusters in Zaïre, schreef Noëlla De Roover ook een dankbrief aan de zusters, zie *KKC* 13 (1984) 216-218.

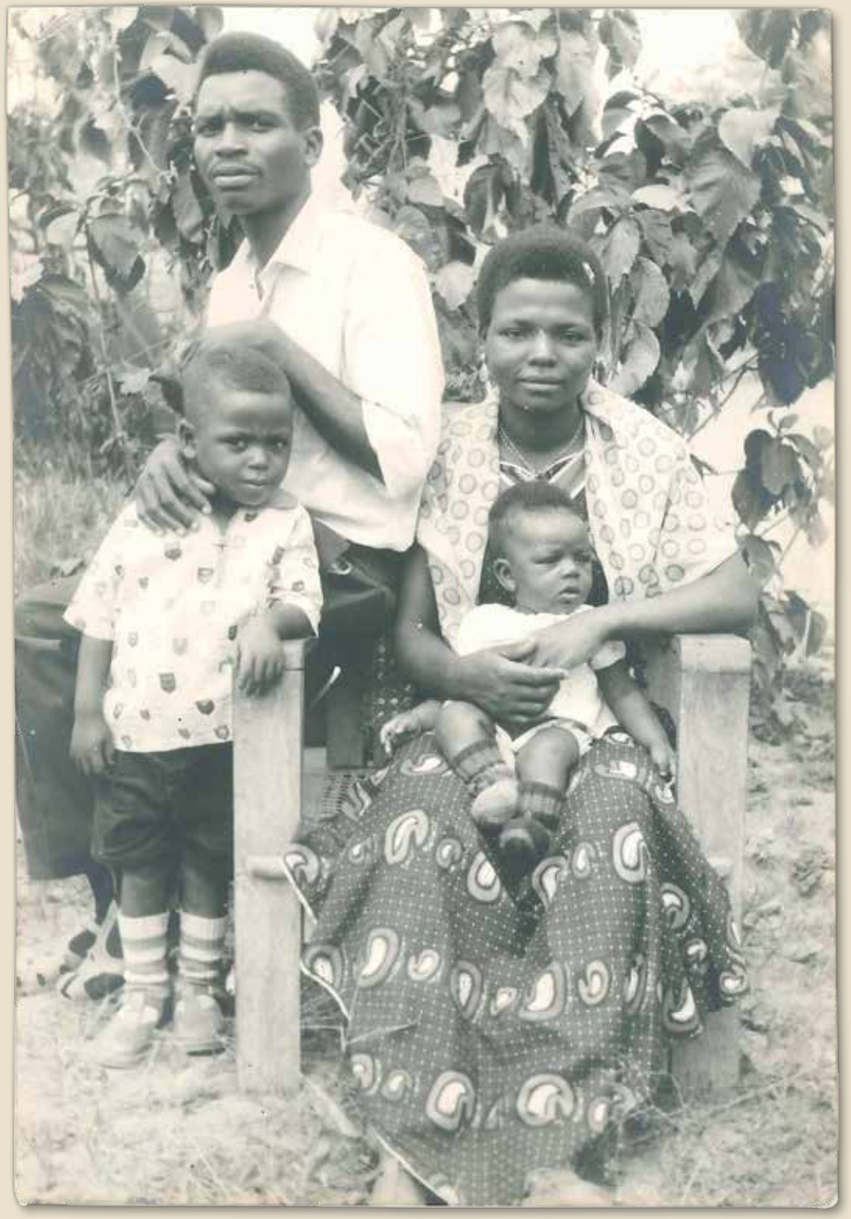

Jong gezin in Kasaï, ca. 1965. De ouders kijken bezorgd, zij lijken hun kinderen in bescherming te nemen. De jaren zestig waren een spannende tijd voor alle Congolezen. *Archief DMJ.*

wijze een eind aan de opstand. Veel gijzelaars waren inmiddels door de opstandelingen vermoord, onder hen 165 mannelijke en vrouwelijke religieuzen.[94]

Dat alles was vreselijk nieuws, maar gelukkig niet van toepassing op de regio van de missie waar de Congregatie werkzaam was. Toen de Simba opstand op haar hoogtepunt was, in november 1964, brachten Moeder Elise en Vicaris Oomens een bezoek aan Congo. Besloten werd om meer zusters naar Congo te zenden en een nieuwe afdeling te vestigen in Katoka.[95]

Na voortdurend tussen hoop en vrees verkeerd te hebben wisten de missionarissen wat hun te doen stond. Na de snelle onafhankelijkheid van Congo waren de kerkelijke structuren net als andere maatschappelijke structuren als een kaartenhuis in elkaar gezakt. Omdat de mensen kerkelijkheid verwarden met gehoorzaamheid aan het oude koloniale gezag kwamen de gelovigen aanvankelijk veel minder naar de mis en kwam het kerkelijk huwelijk nog maar nauwelijks voor. Maar de Kerk herstelde zich sneller dan andere sectoren van de samenleving. In dit proces speelden katholieke lekengroepen, zoals de Chiro[96] en de door de pater Franciscaan Placide Tempels († 1977) geïnspireerde *Jamaa* (letterlijk: 'Familie') groepen, een belangrijke rol. Deze groepen hadden naastenliefde en onderling dienstbetoon tot doel, bijvoorbeeld door brieven te schrijven voor degenen die moeite hadden met lezen en schrijven.[97]

De 'jonge missionarissen' – de term waarmee Zr. Lambertine haar medezusters al typeerde – pasten perfect in dit wederopbouwwerk. Maar juist omdat er zo veel werk aan de winkel was, werd het gebrek aan krachten des te nijpender. Omdat er bijna geen zusters meer beschikbaar waren in Nederland, werd de vraag naar inlandse zusters groter.

5.12 Tweede Republiek Congo (1965-1997)

Toen Congo onbestuurbaar bleek te zijn, met een ruziënde president (Kasavubu) en premier (Tsjombe), greep Mobutu, inmiddels generaal, op 24 november 1965 de macht. Er volgde een periode van 25 jaar relatieve stabiliteit, die overigens niet te danken was aan voorspoed maar aan een vaak meedogenloze repressie

[94] Vanysacker, *Vergeten Martelaars*.

[95] Andere Congregaties, zoals de Missiezusters van Asten die in Congo zes huizen hadden, besloten juist om hun missionarissen voorgoed terug te trekken, zie Poels, *Vrouwen van het Grote Missieuur*, 92-95.

[96] De Chiro, in de jaren dertig voortgekomen uit de Katholieke Actie, is nog altijd de grootste Vlaamse jeugdbeweging. De Chiro verspreidde zich ook naar Congo waar ze Kiro werd genoemd.

[97] De Heeriaan 13 (1963) 100-101. Vgl. *De Heeriaan* 14 (1964) 109-11. Zie ook onze noot 16 en Verrijt, *Samen Kerk-zijn in Zaïre* (scriptie Nijmegen 1980) 37-39 (ook over dwalingen in de Jamaa beweging).

door het regime.[98] Al voor de aanvang van deze stabiele periode had de Congregatie, in eigen land geconfronteerd met aanhoudende krimp, besloten om in Congo uit te breiden. Niet permanente aanwezigheid was daarbij het streven, maar overdracht van het missiewerk aan de mensen daar.

Datzelfde gold overigens ook voor de andere missiecongregaties. Eind jaren zestig waren er tien congregaties actief in Kasaï; qua aantal behoorden de Dochters van Maria en Joseph tot de subtop. De aanwezigheid en de werkzaamheden van al deze zusters werden bijzonder gewaardeerd, zowel door de gewone mensen als door de overheid.[99] Tegen de verdrukking in had de Congregatie zich uitgebreid in Kasaï: Kabuluanda en Mashala in de brousse, en Katoka in de stad Luluabourg, dat korte tijd later Kananga zou gaan heten.

Aangezien in Congo het leven in de stad heel anders was en is dan het leven daarbuiten (de brousse), komt het werk in Katoka pas later ter sprake. Nu volgen we eerst de verdere lotgevallen van de twee oudste missieposten, waarin we vier grote lijnen kunnen aanwijzen. Ten eerste de verdere uitbouw van de missie, met name op het gebied van onderwijs en gezondheidszorg; ten tweede het voortleven van nieuwe niet-christelijke gebruiken die de missie aantastten; ten derde het stempel dat het regime van Mobutu op de Congolese samenleving en dus ook op de missie drukte; ten vierde de stapsgewijze overdracht van de werkzaamheden van de Dochters van Maria en Joseph aan inlandse zusters en andere krachten. De meeste voorbeelden komen uit het dagboek van Mashala, dat zich, met hiaten, uitstrekt van 1967 tot 1989.[100] In deze jaren waren er geregeld personele wisselingen, ook kwamen enkele nieuwe krachten uit Nederland de gelederen versterken. Gaandeweg verschoof het accent van de missie van opbouw naar overdracht. Hieronder volgt, als momentopname, het missionarissenbestand in Kasaï in 1975:[101]

[98] Frappant is dat nog geen twee maanden eerder, begin oktober 1965, in Indonesië generaal Soeharto de macht had overgenomen en dat ook in dat land een periode van stabiliteit én repressie aanbrak. Ook de ambtsperiodes van beide machthebbers gingen bijna gelijk op: Soeharto tot mei 1998 en Mobutu tot mei 1997. De laatste zeven jaar van het Mobutu regime werden gekenmerkt door bestuurlijke chaos en bloedige opstanden.

[99] Het jaarboek 1968 van het aartsbisdom Luluabourg geeft de volgende cijfers: 63 Zusters van Liefde van Gent (waarvan 38 Congolees), 6 Zusters van O.L. Vrouw van Pittem, 24 Zusters van Sint Jozef van Brugge, 14 Zusters van O.L. Vrouw Presentatie van Beveren, 4 Zusters van Barmhartigheid, 6 Zusters van Liefde van Heule, 4 Zusters van O.L. Vrouw onbevlekt Ontvangen, 4 Zusters van Sint Vincentius a Paulo in Sint-Denijs-Westrem, 14 Dochters van Maria en Joseph, 5 Zusters van de Christelijke Leer van Nancy. Tezamen werden zij bijgestaan door 1350 zogenoemde *balami*.

[100] Archief DMJ, Congo MM 6.

[101] Opgemaakt door Zr. Anna in: *KKC* 4 (1975) 114-115. In 1975 waren zes missionarissen alweer teruggekeerd naar Nederland: Zr. Assisia van Dinther (1959-1975), Zr. Pauline van Bree (1961-1971), Zr. Jovita Kaffener (1961-1971), Zr. Irene Dankers (1963-1973), Zr. Jean Baptiste van Erp (1964-1970) en Zr. Irmina Hoeboer (1970-1971). Na 1975 zouden nog als missionaris naar Zaïre vertrekken: Zr. Denise van Asseldonk (1979-1991 met onderbrekingen), nogmaals Zr. Irene Dankers (1980-1981) en Zr. Augusta de Groot (1986-1990). Voor een overzicht van alle Zusters van de Choorstraat die vanaf 1959 als missionaris naar Congo/Zaïre zijn gegaan, zie de bijlage bij dit hoofdstuk.

Kabuluanda

- Zr. Eugenia Vogels ..... materniteit + ziekendienst
- Zr. Vera Lubbers ..... ziekendienst
- Zr. Lebuïne Jansen ..... ziekendienst, ook in de dorpen
- Zr. Lisette Swanenberg ..... catechese, foyer, huishoudelijke zaken
- Zr. Toos Haans ..... ziekendienst

Mashala

- Zr. Corda van den Hout ..... catechese + cercle des jeunes
- Zr. Laeta Ponsioen ..... naailes + catechese
- Zr. Jeanne d'Arc van der Leest ..... weesjes, huishoudelijke zaken
- Zr. Anna van Nistelrooij ..... materniteit en ziekendienst
- Zr. Rosa de Lima Wigink ..... ziekendienst, ook in de dorpen
- Zr. Birgitta Hoogeboom ..... cercle des jeunes + administratie
- Zr. Hilde Wagenmans ..... foyer voor moeders

Kananga (vroeger Luluabourg) in de wijk Katoka II, de St Jansparochie

- Zr. Alphonse van den Eerenbeemt ..... catechese + sociaal werk in Katoka II
- Zr. Angela Waidacher ..... gastvrouw + verpleging
- Zr. Francisca Verrijt ..... catechese + sociaal werk in Katoka III
- Zr. Wenceslaus van der Zanden ..... naailes + huishoudelijke aangelegenheden

5.13 Gezondheidszorg en onderwijs (ca. 1965 – ca. 1990)

Na de machtsovername door Mobutu kwamen de twee missieposten er weer helemaal bovenop. Na verloop van enkele jaren waren de voorzieningen voor gezondheidszorg en onderwijs beter dan ooit tevoren. Op 23 december 1967 werd in Mashala een nieuw hospitaal/sanatorium met ruim vijftig bedden ingezegend, een licht, luchtig en ruim gebouw. De heren- en damesafdeling waren apart, met ieder een eigen wasgelegenheid. De zieken vonden zo een veel comfortabeler verblijf dan voorheen, en Zr. Pauline kon veel aangenamer en efficiënter voor de verpleging instaan. Geleidelijk aan raakten de bedden bezet en voelden de mensen zich er echt thuis. Bij de uitbreiding kreeg de missie ook extra financiële steun uit Nederland. Zo ontving Zr. Rosa in 1973 een gift van Memisa, waarvan matrassen voor de zieken werden gekocht. Ook Zr. Laeta en Francisca ontvingen giften, daarvan werden matrassen voor het internaat gekocht. In april 1974 was de nieuwe dispensaire klaar, het domein van Zr. Rosa.[102]

Ook in Kabuluanda werd hard gewerkt aan de verbetering van de gezondheidszorg. In 1978 gaven de zusters in Nederland het zakgeld dat zij overhielden aan een project in Bena Leka, een bij-statie van Kabuluanda. Met dat geld kon apparatuur worden aangeschaft en konden drie Zaïrese meisjes worden bezoldigd – twee verpleegsters en een door Zr. Lisette opgeleide instructrice gezondheidsleer en naailessen – die uitstekend beantwoordden aan de verwachtingen. De jonge vrouwen gingen ook op huisbezoek in de dorpen, tot in de verre omtrek:[103]

> 'Voor deze meisjes is het veel gemakkelijker om contact te leggen met de bevolking. Het is hun eigen volk en ze weten ook veel meer van hun gewoonten en moeilijkheden af dan wij. Vaak kennen ze de voorgeschiedenis van een patiënt al als hij aankomt. Terwijl het voor ons vaak een hele vraag blijft, waarom of waardoor een zieke zo van streek is. Het is fijn dat we het nu eens van dichtbij kunnen meemaken en het doet goed te weten dat zo'n gezondheidsdienst nu draait op inlands personeel. Mensen van hier, die het waar gaan maken, dat wij ons langzamerhand terug kunnen gaan trekken'.

Zodoende konden de zusters voor de gezondheidszorg in de missieposten steeds meer overlaten aan hun knappe assistentes. Begin 1980 ontstond een systeem waarbij zogenoemde *animateurs* de dorpen bezochten om (zwangere) vrouwen met kleine kinderen aan te sporen om naar de consultatie in de missiepost te gaan. De zusters waren trots op hun personeel.

In het dagboek van Mashala is bij 1984 een foto ingeplakt van Tatu Biduayi, de fysiotherapeut voor de gehandicapte kinderen. Daarbij staat vermeld dat hij heel bekwaam is, 'maar vóór alles een vaderhart heeft en een eindeloos geduld waardoor hij wonderen bewerkt'. In maart 1987 vermeldt het dagboek met trots dat vijf *animateurs* een meerdaagse voorlichting aan ca. honderd vrouwen hebben gegeven over geboortebeperking, opvoeding, geldbesteding, enzovoort, en dat alles heel goed verlopen is.

Het onderwijs dijde eveneens gestaag uit. De missionarissen toonden op gepaste wijze hun erkentelijkheid aan hun vele leken-collega's, die het toch maar met een hongerloontje moesten doen. Zo gingen in februari 1970 enkele onderwijzers uit Mashala naar Luluabourg waar zij een medaille ontvingen als dank voor vijftien jaar trouwe dienst, bewezen aan de gemeenschap. Zij waren dus al aan de slag vanaf het begin van de missie in Mashala, vijf jaar voor de komst van de zusters. De middelbare school voor meisjes had al snel drie afstudeerrichtingen: 'Cycle d'Orientation', 'Coupe et Couture' en 'Cycle Longue'. De

Gedurende 25 jaar werkte Zr. Anna van Nistelrooij als verloskundige in Congo, eerst in Kabuluanda en daarna in Mashala. In die tijd heeft zij zo'n 15.000 bevallingen begeleid. *Archief DMJ.*

[102] Over Memisa (Medische Missie Samenwerking), die in de loop van haar bestaan de focus steeds meer verlegde van Azië naar Afrika, zie Van Heijst, *Gedreven helpers*, 182-291.

[103] Zie *KKC* 7 (1978) 24-29 en *KKC* 8 (1979) 137-141 (citaat op p. 141).

Zr. Pauline en haar nichtje Zr. Eugenia delen in de levensvreugde, Mashala, ca. 1970. *Archief DMJ.*

Cycle d'Orientation gaf toegang tot vervolgonderwijs, zoals kweekschool, verpleegstersopleiding, technische school, landbouwschool en gymnasium.[104] Later kwamen er nog een vierjarige beroepsopleiding bij, de 'Cycle Court Professionnel', en een kweekschool, het 'Institut de Mashala'.[105] Jaarlijks kwam de onvermoeibare Noëlla De Roover langs om bij het afstuderen de examencommissie voor te zitten. In oktober 1980 konden de zusters in Mashala met trots vermelden dat hun internaat in jaren niet zo goed bezet was geweest, 74 meisjes maar liefst. En die meisjes deden het uitstekend: in juni 1982 was juffrouw De Roover enthousiast over de leerlingen 'Coupe et Couture', die alle vijftien geslaagd waren.

Daarmee was echter nog niet gezegd dat het onderwijs in Mashala over de volle breedte goed was. Toen in september 1984 het schooljaar weer begon, kwamen de 'professoren' één voor één aangesjokt. Geen wonder, zij verdienden slechts een hongerloon (als de overheid al tijdig betaalde), en sommigen zagen zich

[104] Zie *KKC* 6 (1977) 41-42. Zr. Corda vermeldt hier echter wel bij dat veel afgestudeerden in de stad willen blijven en dus niet meer terugkeren naar de brousse. Een bekende oud-leerlinge is de uit Katende afkomstige Bernadette Ndaya. Zij volgde in Mashala de Cycle d'Orientation om daarna verder te studeren in Mikalayi. Als jonge vrouw werd zij lid van het seculier instituut van de Dames de Lourdes, net als Noëlla De Roover. Deze laatste zou zij later opvolgen als hoofd van het katholiek onderwijs in West-Kasaï.

[105] Zie *KKC* 13 (1984) 235-238.

Zr. Rosa met kleine meid. Mashala, ca. 1975. *Archief DMJ.*

genoopt om bij te klussen met diamant zoeken.[106] In juni 1987 konden alle secties in Mashala staatsexamen doen, in totaal ging het om maar liefst 370 leerlingen. Zij behaalden weinig waardevolle diploma's, want er kwam teveel omkoping (geld, geiten, eenden, enzovoort) aan te pas. Iedereen deed mee aan de corruptie, het was systeem geworden. 'We hopen, bidden en proberen om tussen dit alles

[106] Tussen 1975 en 1985, dus in tien jaar tijd was de koopkracht van Zaïrese ambtenaren met bijna 75 % achteruitgegaan.

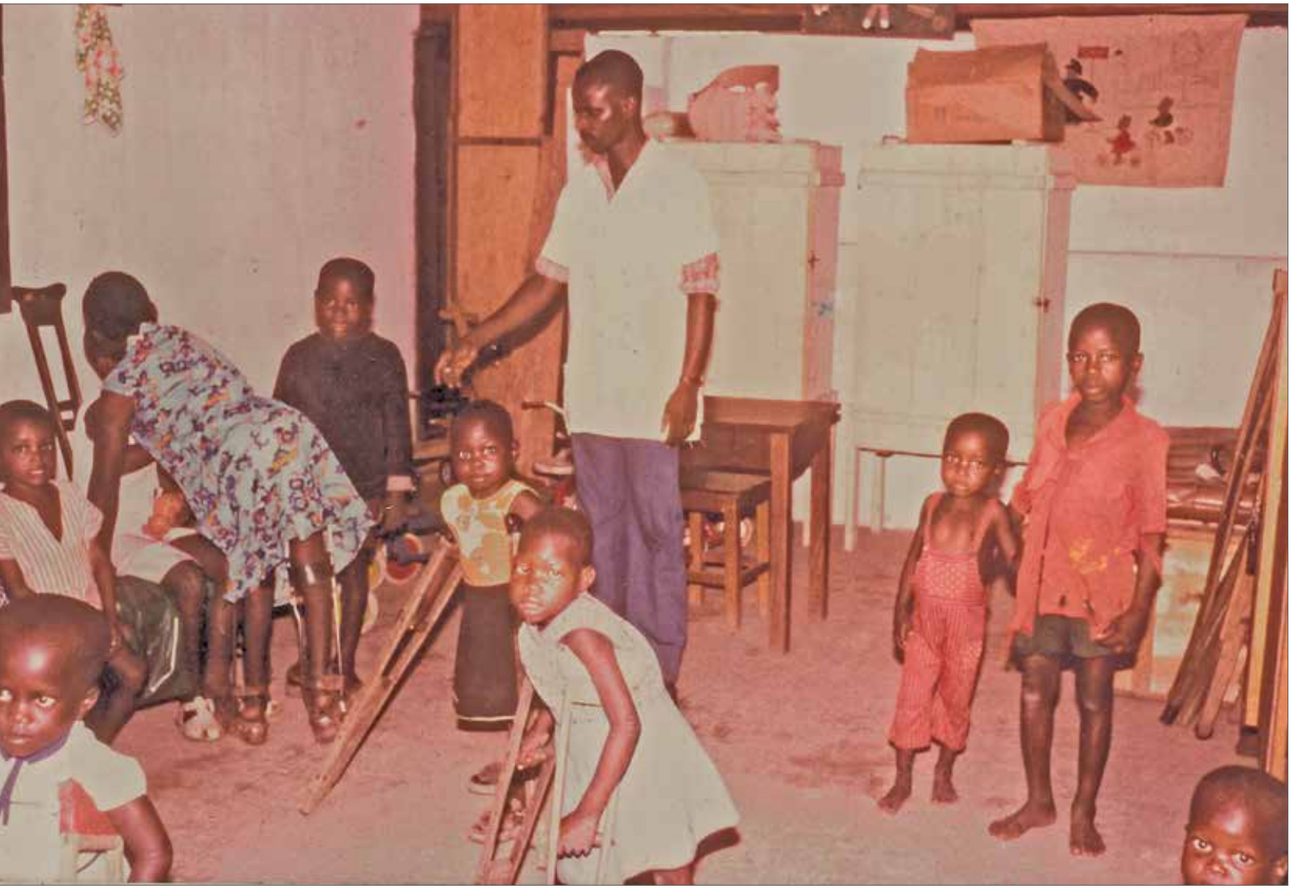

Tatu Biduayi, de fysiotherapeut voor de gehandicapte kinderen in Mashala, 1984. Volgens de zusters was hij niet alleen heel bekwaam, maar had hij voor alles een vaderhart en een eindeloos geduld waardoor hij wonderen bewerkte.

toch nog getuigen van rechtvaardigheid te zijn'.

Gezondheidszorg en onderwijs hingen uiteraard samen met het godsdienstig leven, zowel voor de bevolking als voor de zusters. In mei 1980 werd begonnen met de bouw van een nieuwe kerk, het hart van de missiepost. In 1982 verwierf de nieuwe kerk een beeld van O.L. Vrouw van Banneux. Na enige tijd in de sacristie te hebben gestaan werd het op 31 mei in een grote bidtocht naar de kerk gebracht. Van alle dorpen kwamen christenen biddend en zingend om Maria te huldigen. Het beeld werd door de verzamelde menigte de kerk binnengedragen die stampvol was. 'Maria, Maagd der armen, bid voor onze armen!' vermeldt het dagboek. Voortaan bleef de kerk open zodat de mensen er konden komen bidden.

Het hart van de zusters was bij de mensen. Toen in juli 1980 een zuster ergens in de dorpen assisteerde bij de voorbereiding op een eerste communieviering, noteerde zij: 'Daar, in zo'n omgeving, we zitten in een armzalige grote hut, zit de priester, de kinderen in wat lompen voor hem, een troep mensen er omheen en je voelt je blij, want hier ben je bij de minsten van onze Heer'. Om de paar jaar kwam de bisschop in Mashala op bezoek om te vormen: in 1983 waren er 360 vormelingen, in 1986 ca. 400. In 1989, 35 jaar nadat de paters hier begonnen waren en 30 jaar nadat de zusters waren gearriveerd, was er zichtbaar veel ten goede veranderd in Mashala. Aan het slot vermeldt het dagboek: 'Als je in de kerk rondkijkt en in de dorpen, hoe de huizen en de kleding zijn, is er een enorm verschil met twintig jaar geleden. Als je op de school hier in Mashala kijkt is ieder behoorlijk gekleed, ondanks dat de economie nog steeds slecht is'.

5.14 Een wereld vol angst

Wat de zusters in Kabuluanda en Mashala betreft waren de mensen daar gewoon Gods volk. Het kwam geen moment in hen op om zich denigrerend uit te laten over de Congolezen, iets waarin de voormalige kolonisators heel bedreven waren. Maar zij sloten evenmin hun ogen voor de menselijke onvolmaaktheid van de Congolezen. Ten dele kwam die voort uit armoede en bestaansonzekerheid. Toen in maart 1980 de regio geteisterd werd door een langdurige droogte, verzochten de zusters van Mashala aan Sint Jozef om zijn voorspraak voor 'ons volk'. Een hunner vroeg zich echter af of het gebed wel iets zou kunnen uithalen, 'want er is zoveel kwaad hier: corruptie, diefstal en een massa vrouwen en meisjes die zich verkopen'.

Voor een ander deel kwam de onvolmaaktheid van het leven voort uit de angst die veel Congolezen, arm of rijk, hadden voor de geesten om hen heen. Rituelen, bezweringen, toverdrankjes en amuletten (die laatste soms

gekerstend, dan droeg men bijvoorbeeld een wonderdadige medaille) waren belangrijk om zich te verweren tegen de geesten.[107] Pure pech bestond niet, voor elke vorm van tegenslag werd wel iets of iemand verantwoordelijk geacht. Een voedselvergiftiging, een verkeersongeluk, een onverwacht sterfgeval, enzovoort, werd altijd op iemands conto geschoven.[108] Dat kon leiden tot sociale uitsluiting (of erger), zoals bij de 'heksen' het geval was.

Wanneer het gemeenschapsleven ernstig verstoord was, bijvoorbeeld door een onopgehelderde moord of diefstal, uiteraard steeds onder invloed van de geestenwereld, kon men getuige zijn van een imponerend massa-exorcisme. Een hele groep vrouwen trok dan vloekend en tierend en zwaaiend met pollepels door de straten om zowel de zichtbare als de onzichtbare boosdoeners te verdrijven. Na zulk afschrikwekkend vertoon klaarde het sociale klimaat vaak weer op en konden de vrouwen in kwestie rekenen op een materiële vergoeding.[109]

Buitenstaanders zullen veel zaken hebben geassocieerd met suggestie en autosuggestie, maar voor de Congolezen was het realiteit. Zo deed Zr. Anna, in 1979 op verlof in Nederland, het publiek in Nederland versteld staan toen zij vertelde over haar tuinman die zichzelf, als werktuig van de kwade geest, schuldig achtte aan de dood van zijn broer. De angst voor geesten kon op zichzelf al dodelijk zijn. Volgens het taaie volksgeloof zat achter ieder sterfgeval de opzet van een kwade geest, aldus Zr. Anna:[110]

[107] Voor een fascinerend voorbeeld van de kracht van bezweringen, gelukkig met een happy end, zie Zr. Rosa Wigink, 'Onze Mputu', in: *KKC* 6 (1977) 101-103 en 'Onze Mputu kwam terug', in: *KKC* 7 (1978) 6-10.

[108] Vgl. 'Nieuws uit Kabuluanda', in: *De Heeriaan* 10 (1959-196) 120c, over een jongeman die uit wraak vergiftigd was met varkensvlees, daarna een fles alcohol had gedronken als tegengif, maar toch gestorven was.

[109] Zoals in januari 1980 in Mashala toen na de diefstal van een naaimachine een groep vrouwen optrad. De volgende morgen vond men bij de school een varken dat was doodgebliksemd ofschoon het niet had geonweerd. Voor de dorpelingen was dit evident een bovennatuurlijke doodsoorzaak (*nkuba*). Enkele meters verderop vond men de gestolen naaimachine terug. Daarna haalden de vrouwen bij de missie een beloning op voor hun bewezen diensten. Zie ook *De Heeriaan* 12 (1962) 7. Over een reeks diefstallen en een massa-exorcisme door wel honderd vrouwen, zie Zr. Lisette Swanenberg, 'Inculturatie, vervreemding en dilemma's'.

[110] *KKC* 8 (1979) 142-146. Ook in de Nederlandse geschiedenis zijn gevallen bekend van mensen die uit angst de controle over hun vermogens kwijtraakten en totaal ontredderd stierven, maar deze gevallen waren betrekkelijk zeldzaam. In de Europese geschiedenis is ook vaak sprake geweest van angst voor de duivel. Daarbij was steeds het onderscheid belangrijk tussen toverij (of hekserij) en bezetenheid. Van hekserij was sprake wanneer iemand opzettelijk samenwerkte met de duivel om anderen te benadelen; van bezetenheid was sprake wanneer iemand tegen zijn of haar wil in de macht van de duivel was gekomen. In Congo lijkt het verschil tussen hekserij en bezetenheid minder scherp. Zie Caspers, 'Duivelbannen of genezen op "natuurlijke" wijze?'; Caspers, 'Weg met de duivel?'.

> 'Onze taak [van de missionarissen] is door ons werk heen Christus die liefde is, te laten zien, bevrijding te brengen. Dat deze mensen hun stamgenoten uit het dorp jagen en mishandelen komt niet voort uit barbaarsheid, maar alleen uit de angst dat hun gezin getroffen kan worden door onheil via deze bezetenen door de kwade geest. Wij moeten een mentaliteitsverandering tot stand brengen, door er hen van te overtuigen dat de Geest van God macht heeft over alle kwade geesten. Zo wordt dan bijgeloof vervangen door geloof in God, en dat geloof neemt de heidense angsten weg. Maar dat is een lange weg'.

De scheidslijn tussen de mensenwereld en de geestenwereld was heel poreus en werd vooral doorbroken bij geboorte en sterven. Wie op die momenten de traditie niet volgde, riep daarmee groot onheil over zichzelf of anderen af. Bij het nieuwe leven was het belangrijk dat men zich, zoals hierboven al ter sprake is gekomen, hield aan de bepalingen over huwelijk en bruidsschat. Op 3 maart 1969 was Lukani Jacqueline, een van de onderwijzeressen in Mashala, plotseling gestorven. Er waren moeilijkheden vanwege de bruidsschat die door haar vader voor hemzelf was geïnd. Indien Jacqueline de oudste dochter was, had de bruidsschat naar de oudste broer van haar vader moeten gaan. Vrij zeker werd haar overlijden toegeschreven aan het niet-naleven van deze traditie.

Sterfgevallen gingen niet bepaald stilletjes in de familiekring voorbij maar hadden een enorme impact op het maatschappelijk leven. Zodra een man van aanzien gestorven was, begonnen de *madiloe*, de rouw- en klaagzangen.[111] Omstanders spraken dan het lijk toe: 'Waarom ben je weggegaan? Hoe kon je ons verlaten?' Als teken van rouw schoren familieleden zich kaal. Het gezamenlijk rouwen ging wekenlang door. Iedere nacht begonnen de klaagzangen bij een bepaalde stand van de maan. Menigmaal werd dan geroepen: 'Wie heeft jouw levensgeest geroofd? We zullen het wel te weten komen, we zullen het wel wreken!'

Een natuurlijke oorzaak van de dood kon men zich gewoon niet voorstellen, zodat na een sterfgeval vaak iemand als 'heks' werd aangewezen, bijvoorbeeld degene die opmerkelijk weinig tranen had gelaten om de overledene. Na de *madiloe* bleef de weduwe, of weduwen als de overledene meerdere vrouwen had, nog lange tijd rouwen. Zij smeerde zich helemaal in met krijt en waste zich gedurende enkele maanden niet. De rouwperiode was overeenkomstig de voornaamheid van de

[111] Deze weergave steunt gedeeltelijk op Zr. Alphonse. 'Gebruiken bij overlijden', in: *De Heeriaan* 13 (1963) 41-43. Vgl. De Roover, *En ik hoorde de madiloe*.

President Mobutu was een meedogenloze dictator maar ook een charmante gastheer. Hier drinkt hij een glas met prins Bernhard door wie hij zojuist is onderscheiden in de Orde van de Gouden Ark, 12 augustus 1973. *Foto: Nationaal Archief.*

gestorvene en kon wel twee jaar duren. Daarna werd de periode afgesloten met een feest.

Voor de paters-missionarissen waren de *madiloes* met de gebruiken die daarmee samenhingen een doorn in het oog, maar het was zo'n algemeen ritueel dat het niet in hen opkwam om er tegen te ageren. In de praktijk werd vaak gekozen voor een tussenoplossing: na het sterven begonnen de klaagzangen, maar de overledene werd toch op christelijke wijze begraven, waarna de *madiloes* weer verder gingen. Op 15 augustus 1979 vertelde de opvolger van Mgr. Mels als aartsbisschop van Kananga, Mgr. Martin-Léonard Bakole, toen hij op bezoek was in Mashala, dat hij de *madiloe* wilde verchristelijken. Hij had nog een lange weg te gaan.[112]

5.15 Afrikanisering, van Congo naar Zaïre

Tot in de jaren vijftig was nagenoeg heel het Afrikaanse continent een lappendeken van Europese koloniën. Als eerste land onder de Sahara verwierf Ghana in 1957 onafhankelijkheid en daarmee was het hek van de dam, in twintig jaar tijd was heel Afrika gedekolonialiseerd. Heel begrijpelijk wilden de nieuwe Afrikaanse machthebbers allerlei zaken die nog herinnerden aan de oude Europese machthebbers van zich afschudden. Zo liet Mobutu in 1966 veel namen van steden veranderen. Leopoldstad bijvoorbeeld, ooit een kleine nederzetting die door de ontdekkingsreiziger Henry Stanley naar koning Leopold II was vernoemd, werd Kinshasa, en Luluabourg werd Kananga. Vijf jaar later veranderde zelfs het hele land van naam: Congo werd Zaïre. Ook Mobutu zelf veranderde van naam: Joseph-Désiré werd Sese Seko ('de sterke, onoverwinnelijke'). Kort daarna bepaalde hij zelfs dat alle Zaïrezen met een christelijke naam, deze ook dienden te veranderen. Afrikanisering (hier ook: Zaïrisering) betrof

[112] Heel bijzonder waren ook de levensrituelen bij tweelingen, zie bijvoorbeeld het artikel van Zr. Eugenia daarover in: *KKC* 6 (1977) 67-68.

de hele samenleving en alle lagen van de bevolking. Kort gezegd zaten er een ideologische en een economische kant aan.[113]

Met de ideologische kant zouden de zusters spoedig te maken krijgen. Zo waren er op nieuwjaarsdag 1967 geen *Bonne année* wensen meer, ook gaf men elkaar geen bloemen meer, zoals tot dan toe gebruikelijk was. Via radio Kinshasa en andere media had Mobutu namelijk bekend gemaakt dat het Congolese nieuwjaar voortaan begon op 30 juni, de grote dag van de *Dipenda*. Christelijke – immers uit België afkomstige – feestdagen werden afgeschaft of kregen een andere betekenis. Zo schreef Zr. Jovita eind 1968 naar Den Bosch dat er in Kabuluanda een heel merkwaardige Sinterklaasdrukte was geweest:[114]

> Want ook tot hier is hij de Europeanen gevolgd, en kwam hij zijn gaven uitdelen. Al was het dit jaar een echte post-conciliaire sint, want de traditionele blanke bisschop van Madrid met zijn witte schimmel, had zijn kromstaf overgedaan aan een zwarte collega, die rondtrok op de rug van een olifant. De zwarte pieten waren vervangen door witte. Het was echt 'Afrikanisering anno 1968'.

Ingrijpender voor de missieposten was dat in 1970 de leiding van de lagere scholen in handen werd gegeven van inlandse directrices, met als gevolg dat er minder leerlingen kwamen. Als vangnet voor meisjes en vrouwen die scholing hadden gemist, richtte Zr. Corda de 'Cercle Katupungidi' op, vrij vertaald 'Wij geven niet op'.[115]

Eind 1974 bepaalde de overheid dat zelfs Kerstmis niet meer gevierd mocht worden (wat overigens wel gebeurde) en dat alle kruisen verwijderd moesten worden van openbare plaatsen.[116] Om moeilijkheden te voorkomen gaven de zusters op 8 februari 1975 op plechtige wijze uitvoering aan deze verordening. 'Met alle christenen deden we de toer door

[113] Voor een schets van het karakter van Mobutu en de door hem voorgestane Afrikanisering, zie Verrijt, *Samen Kerk-zijn in Zaïre*, 21-26.

[114] Archief DMJ, N 365, brief 29-12-1968. In de koloniale tijd waren er in Congo tamme olifanten die werden gebruikt als lastdier. Daarna is deze vorm van samenwerking tussen mens en dier weer verdwenen. De olifant in Kabuluanda was waarschijnlijk een van de laatste tamme olifanten. Zie Offerman, 'La domestication de l'Eléphant d'Afrique'. De associatie van het Sinterklaasfeest met kolonialisme, en van Sinterklaas als kolonialist, doet denken aan de 'Zwarte Sinterklaas': een reeks anti-Nederlandse maatregelen die de Indonesische president Soekarno op 6 december 1957 afkondigde, zie paragraaf 4.18.

[115] Zie *KKC* 7 (1978) 90-92.

[116] Ook in Nederland was vroeger het tonen van bijvoorbeeld een kruisbeeld in de openbare ruimte verboden. In Frankrijk is dat nog steeds het geval.

scholen, hospitaal enzovoort, telkens met gebed en zang. Daarna in de kerk een echte kruishulde. De christenen kregen de kruisen mee naar huis om ze te bewaren. Het was een zware dag voor ons'.[117] Godsdienstlessen waren verboden, in plaats daarvan moesten de kinderen onderwijs krijgen over de grootsheid van Mobutu. Naar voorbeeld van de door hem bewonderde Mao Zedong mat de president zich een welhaast goddelijke status aan.

De Mobutuleer (of 'Mobutisme'), die voortaan op de scholen moest worden onderwezen, bepaalde tevens dat bisschoppen, priesters en religieuzen geen directiefuncties meer mochten vervullen op scholen. In beide missieposten werden Zr. Corda, Zr. Birgitta en Zr. Laeta daarom ontslagen en vervangen door Zaïrese vrouwen. Katholiek onderwijs was voortaan verboden. De zusters voelden zich echter allerminst verslagen en vertrouwden erop dat het tij wel weer zou keren.[118] Ze hadden de situatie goed ingeschat, want met zijn maatregel was Mobutu veel te ver gegaan, het hele onderwijssysteem begon te haperen. Vandaar dat nog voor het einde van het jaar de meeste veranderingen werden teruggeschroefd en de zusters hun bevoegdheden terugkregen. Op 25 december 1975 werd in de missieposten volop Kerstmis gevierd. Voor zover mogelijk werd in elk dorp 's morgens, 's middags of 's avonds een mis gevierd en een Kerstspel opgevoerd. De hachelijke situatie in de scholen duurde maar een paar jaar: in juni 1977 stond president Mobutu het katholiek onderwijs weer toe.

Gelijktijdig met de overheidsbemoeienis in het vrije onderwijs en de inperking van kerkelijke faciliteiten vond de nationalisering van grote bedrijven plaats. Net als in de scholen dienden hierin voortaan Zaïrezen aan het roer te staan. Deze laatste maatregel pakte echter slecht uit voor de economie en moest daarom, eveneens in 1977, weer worden teruggeschroefd door Mobutu. Het economische (wan)beleid van de Zaïrisering had een grote impact op het leven in de missieposten, al was het maar omdat alle onderwijzers en onderwijzeressen voor hun salaris afhankelijk waren van de overheid en soms maandenlang niet werden uitbetaald.

Het was vaak schrikken met die overheid. Zo werd eind 1979 plots bepaald dat al het voorradige geld – de munteenheid heette trouwens ook Zaïre – op stel en sprong moest worden ingewisseld. De zusters haastten zich om op tijd te zijn, maar gelukkig ging ook deze maatregel niet door. De periode van de Tweede Republiek werd meer gekenmerkt door impulsiviteit dan door creativiteit en, daarmee samenhangend, meer door corruptie en vriendjespolitiek dan door opbouwwerk en integriteit.

5.16 Overdracht

Op 19 mei 1968 – toen West-Europa op stelten stond vanwege de Parijse studentenopstand – hadden de zusters en de paters in Mashala een boeiende discussie over de toekomst van het missiewerk.[119] Men was het eens over de urgentie van goede catechisten en diakens, er vielen immers steeds meer paters uit en er kwamen bijna geen nieuwe meer bij. Inlandse priesters waren er maar weinig en naar verwachting zou de Kerk van Congo binnen tien jaar hoofdzakelijk zijn aangewezen op getrouwde diakens en waarschijnlijk ook op getrouwde priesters, zo dachten de gesprekspartners. De zusters stelden daarnaast de vraag: 'Is het niet beter om fatsoenlijke getrouwde mannen op te leiden tot priesters, dan dat een ongehuwde priester binnen een paar jaar met een vrouw zit?'

Ongetwijfeld zullen de meeste gesprekspartners deze vraag bevestigend beantwoord hebben. Het ging trouwens om een onderwerp dat op dat moment heel actueel was in de Wereldkerk. In de geest van het tweede Vaticaans Concilie verwachtten veel gelovigen dat er een eind zou komen aan het verplichte priestercelibaat. In Nederland was het zogenoemd Pastoraal Concilie, dat met tussenpozen van 1965 tot 1970 werd gehouden in Noordwijkerhout, zelfs voor een groot deel aan dit onderwerp gewijd.[120] Die verwachtingen zijn niet uitgekomen tot teleurstelling van velen. De Kerk heeft niet voor de gemakkelijkste weg gekozen en houdt tot op heden vast aan het verplicht priestercelibaat.

Overigens zullen de zusters bij het groeps-

[117] Opmerkelijk: net als in België was in Congo 'christenen' synoniem van 'katholieken'; net als in Nederland was in Indonesië 'christenen' synoniem van 'protestanten'.

[118] Zr. Laeta in *KKC* 4 (1975) 75: 'Godsdienst en godsdienstige uitingen zijn in de scholen verboden en anti-godsdienstige uitingen moeten ervoor in de plaats komen. Daar kun je [als directielid] natuurlijk niet achter staan en nog minder de verantwoordelijkheid voor dragen. Daarom moeten Birgitta en ik ons losmaken van deze functies. (…) Ik hoorde al dat we de sleutels af moesten geven van klassen en magazijnen; we hebben dus nergens meer iets te vertellen. De nieuwe directrice van de middelbare en modevakschool is een meisje van ca. 22 jaar. Ze is al getrouwd 'geweest' en heeft nog nooit in het onderwijs gestaan; verder moet ze rond Kerstmis bevallen van haar tweede kind! De ziekendienst is nog niet genationaliseerd; dat kan nog wat duren. Ook laat men ons nog vrij rustig in de sociale diensten werken. Tóch gaan we met vertrouwen terug en zijn we trots op onze congregatie die ondanks de vergrijzing ons telkens weer een jonge kracht erbij geeft. Denk eens aan de laatste jaren: Lisette, Birgitta, Hilde, Minie en Toos weer'.

[119] De discussie ontspon zich tijdens een bijeenkomst ter gelegenheid van het bezoek van de provinciaal van de Scheutisten, pater Marcel Mesdag.

[120] Goddijn, Wewerinke & Mommers, *Pastoraal Concilie (1965-1970)*.

gesprek in 1968 ook gedacht hebben aan de positie van de vrouw, die als echtgenote immers over een betere positie beschikt dan als bijzit. Natuurlijk waren de zusters trots toen er uit Mashala priesterroepingen voortkwamen, maar niet zonder bezorgdheid. Zo vermeldt het dagboek over een priesterstudent die in september 1982 enkele weken in zijn geboortedorp verbleef: 'Het is een aardige vriendelijke jongen, het is toch jammer dat ze zo vaak na hun wijding veranderen'. Dit korte zinnetje is een nauwelijks verhulde hint op de machtspositie van veel Afrikaanse priesters ten opzichte van vrouwen.[121] In de loop der jaren waren de Dochters van Maria en Joseph en de paters Scheutisten optimaal op elkaar ingewerkt, dat teamwerk kon nooit meer worden overtroffen. Voor Congolese priesters was het bijna onmogelijk om aan de verwachtingen te voldoen.[122]

Het missiewerk was echter maar voor een deel afhankelijk van priesters, er was ook ander menselijk potentieel, met name leken en vrouwelijke religieuzen. Niet alleen waren leken, zoals we gezien hebben, onmisbaar voor de gezondheidszorg en het onderwijs maar ook voor de zielzorg en de catechese. Hoog in aanzien in de missie stonden de hoofdcatechisten of *balami*. De missionarissen investeerden intensief in de vorming van deze groep door middel van persoonlijke begeleiding en groepsbijeenkomsten. Zo was er begin 1977 in Mashala een meerdaagse retraite voor de *balami* met als plechtig hoogtepunt het moment waarop de bisschop van hen de geloften afnam om overeenkomstig de christelijke boodschap te leven en te werken. Naast deze *balami* waren er ook dorpscatechisten die, verspreid over het hele gebied van de missiepost, de gelovigen bijstonden, bijvoorbeeld bij de voorbereiding op het ontvangen van de sacramenten. In 1977 waren er ruim zestig van deze catechisten werkzaam in en rond Mashala. Zij ontvingen hun training van Zr. Corda en pater Frans Fagard. De toekomst van de Kerk in Congo hing meest van al af van leken.[123]

Wat de zusters bijzonder aan het hart ging, hoe kon het ook anders, was hun eigen opvolging. Eind december 1976 was het groot feest in Mashala: het gouden jubileum van Zr. Corda en de veertigjarige intrede van Zr. Angela. Er waren talrijke gasten, onder hen Zr. Vera

[121] Sinds het pontificaat van paus Franciscus is meer bekend geworden over seksueel misbruik van vrouwelijke religieuzen door priesters. Vooral leden van diocesane congregaties verkeerden (en verkeren) in een kwetsbare positie. Najaar 2019 promoveerde de Togoleze zuster Mary (Makamatine) Lembo aan de Gergoriana Universiteit in Rome op een proefschrift over misbruik van vrouwelijke religieuzen door priesters. Mede dankzij haar studie kreeg dit onderwerp in korte tijd veel aandacht, zie bijvoorbeeld Leijendekker, 'Zusters leerden zichzelf als inferieur te zien'.

[122] Ook in de missie in China, tijdens de Tweede Wereldoorlog, verzuchtten de zusters dat de Chinese priesters niet konden tippen aan de Europese, zie paragraaf 3.23.

[123] 'Katechisten. Het uur van de leek', in: *KKC* 6 (1977) 82-84.

Groepsfoto van Paters Scheutisten en Zusters van de Choorstraat in Kabuluanda, ca. 1965. De onderlinge samenwerking tussen beide groepen missionarissen was uitstekend, maar zou door personeelstekort steeds meer afnemen. *Archief DMJ.*

uit Kabuluanda en alle zusters uit Katoka. Op de vooravond was tijdens de vespers het Allerheiligste uitgesteld in een monstrans: 'Het hele feest was toch om HEM begonnen. Het was prachtig samen bij de HEER te zijn'. De volgende morgen was er een prachtige eucharistieviering waarna de zusters gezamenlijk het lied van O.L. Vrouw van Den Bosch zongen: 'Ja dan wordt er hier en daar wel een traantje weggepinkt (van louter geluk hoor)'.[124] Feesten markeren het leven, zo ook het jubileum van Zr. Corda. Want met ieder jubileum werd ook duidelijk hoe onstuitbaar de Congregatie vergrijsde. Jonge Zaïrese zusters stonden bovenaan het verlanglijstje. In augustus 1977 bracht een Zuster van Liefde van Gent die afkomstig was uit Mashala, Zr. Kelele Berthilde, voor het eerst sinds haar intrede een bezoek aan haar familie. Uitbundig vermeldt het dagboek: 'Voorbeeldig iemand, zo moeten er meer komen!'

Toen Zr. Birgitta in 1979, bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de missie in Mashala (dus vijf jaar vóór de komst van de zusters), voor haar medezusters in Nederland de balans opmaakte, ging het nog steeds om een wiebelig evenwicht tussen hoop en vrees:[125]

> 'De missie is erg jong – nog maar 25 jaar christendom – dus zijn er nog veel gedoopte heidenen. Je kunt hier niet teruggrijpen op de geschiedenis. We hebben nog geen eigenlandse priester in onze missie, wel drie zusters. Een zuster heeft tijdelijke gelofte afgelegd, de twee anderen zijn postulant. Maar er is toekomst, meerdere meisjes die bij ons op het internaat zijn geweest, zijn ingetreden. (…) Hoeveel christenen Mashala telt, weet ik niet: niet iedereen blijft trouw en de laatste tijd zijn er zoveel sekten opgekomen dat ze niet te tellen zijn'.

Zr. Birgitta's hoop was grotendeels gevestigd op de naderende generatie Congolese zusters. Elders in het bisdom waren die al werkzaam, maar niet altijd tot tevredenheid. Toen Mgr. Bakole, eveneens in het zilveren bestaansjaar van Mashala, op bezoek was geweest in de klas van Zr. Laeta, beklaagde hij zich dat de Congolese zusters nog niet over dezelfde vaardigheden beschikten als de Europese. 'Blijf jij nog een tijdje doorwerken', vroeg hij aan haar. 'Als God me de kracht en gezondheid geeft, dan graag', luidde het antwoord, waarop de bisschop weer zei 'dat doet Hij zeker'. De bisschop had een vooruitziende blik, want Zr. Laeta bleef nog tot 1990 in Zaïre, zij het de

[124] *KKC* 6 (1977) 6-7.
[125] 'Mashala 25 jaar', in: *KKC* 8 (1979) 51-52.

Zr. Laeta met weeskinderen. Mashala, ca. 1970.
Archief DMJ.

laatste jaren in Kananga.[126] Daarnaast waren de tekenen niet ongunstig. Er kwam verjonging.

Rond Pasen 1981 vernamen de zusters in Congo tot hun grote schrik dat een van de missieposten op korte termijn door de Congregatie zou worden opgeheven, maar tot hun troost kwamen op 10 augustus van dat jaar drie jonge zusters uit het klooster in Katende de missie in Mashala versterken.[127] Zr. Walu kwam Zr. Laeta assisteren in de cursus Coupe et Couture, Zr. Astrid kwam bij Zr. Corda in de leer voor pastoraat, en Zr. Gabriel (nog novice) kwam in het hospitaal de 'oudjes' helpen. Hun verblijf vonden zij in het voormalige weeshuis. Een week later al maakte het Congregatiebestuur bekend dat de afdeling in Kabuluanda op 25 september zou ophouden te bestaan en dat de resterende accommodatie zou worden overgedragen aan zusters van het bisdom. Alle zusters vonden het erg al realiseerden zij zich tegelijkertijd dat het moest gebeuren.[128]

Sindsdien bleven de jonge zusters uit Katenda elkaar afwisselen in Mashala, dat daardoor een belangrijke schakel was geworden in hun opleiding. Zo arriveerde op 29 augustus 1984 een groep van vier zusters: Zr. Thérèse voor het internaat; Zr. Marie Jeanne voor de Cercle des Jeunes, de oude vrouwtjes en de kerk; Zr. Martine voor de cursus Coupe et Couture; Zr. Alice voor het pastoraat. Binnen een jaar hadden de Zaïrese zusters al een vrouwenkoor opgericht dat het prachtig deed met zang en dans. Het frequente komen en gaan van de zusters uit Katende zorgde over en weer wel eens voor misverstanden en teleurstellingen. Maar daardoor liet men zich niet uit het lood slaan. Zr. Rosa vermeldt in het dagboek: 'Wij zien weer vol goede moed de groep nieuwe zusters tegemoet. Het verschil van culturen schept wel eens problemen, maar we leren van elkaar en waar goede wil is, is veel mogelijk'.

In september 1985 woonde het team uit Mashala in Katende de eeuwige professie bij van een van de zusters daar, de al genoemde Zr. Kelele Berthilde. Dit ritueel was op eigen Zaïrese wijze vormgegeven. 'Met symbolen werd duidelijk gemaakt dat zij nu de clan verliet en naar de clan van de Zusters van Liefde ging. De mensen hebben nu ook meer begrepen wat het kloosterleven inhoudt'. Anders gezegd, dit ritueel hielp bij de acceptatie van het kloosterleven als een nieuw sociaal contract, anders dan het huwelijk.[129]

Was dit ritueel hoopgevend als het ging om de komst van wellicht nog meer Zaïrese zusters, een andere gebeurtenis bracht weer een grote domper. Nog in de zomer van 1985 vernamen de zusters van hun trouwe pastoor, pater Frans, dat de paters voorgoed uit Mashala moesten vertrekken vanwege de vergrijzing van hun Congregatie. In hun plaats zouden Zaïrese priesters komen, met een eigen kijk op en een eigen aanpak van het missiewerk.[130] Bij de zusters van Mashala was er verdriet, maar ook berusting en vertrouwen in de toekomst. Het dagboek vermeldt:

> 'Er komen Zaïrese priesters, wat zeker consequenties zal hebben voor het missiewerk. We moeten blij zijn, want het is de kroon op ons werk. Afrikanisatie: het zaad moet in de aarde en sterven. We zullen de stuiptrekkingen van de jonge kerk meemaken. We zullen er zeker vreugde en pijn aan beleven. De Heer moge ons helpen om tussen dit alles een ware getuigenis te mogen zijn. We hebben aan de Congregatie gebed gevraagd om ons sterk te voelen ook als het eens moeilijk wordt. Twee culturen die veel van elkaar verschillen. We kunnen leren van elkaar'.

In oktober droeg pater Frans de pastorie en de kerk, maar ook de molen, de timmerwerkplaats enzovoort, over aan het bisdom en een week later was hij ook zelf vertrokken. Al spoedig was de samenwerking van de Bossche zusters met de eerste Zaïrese pastoor in Mashala, abbé Nhole, de gewoonste zaak van de wereld. Enkele maanden later vierden zij voor het eerst, als enige Europeanen, oud en nieuw met Congolese priesters en Congolese zusters. Daarna werkten zij systematisch aan hun eigen vertrek uit Mashala. Toen Zr. Anke van Ewijk en Zr. Cunera Wessels in Mashala op werkbezoek kwamen, noteerden zij: 'Alles zal eerst wegzakken als de blanken weg zijn, tot een dieptepunt komen, maar het is de jonge kerk die daarna zichzelf weer op gaat bouwen met wat ze van ons hebben geleerd, maar Europees zal het nooit worden'.[131]

Eerder dan verwacht stopte Mashala als stageplek voor jonge zusters uit Katende. Het dagboek vermeldt dat op 1 september 1988 de

[126] Over Zr. Laeta, zie *De Heeriaan* 43 (2014) nr 2, 36-37 (in memoriam).

[127] De relatie tussen de zustergemeenschappen in Katende en in Mashala was vanaf het begin goed, bovendien waren nogal wat roepingen in Katende afkomstig uit Mashala, zie *KKC* 13 (1984) 237.

[128] Van Kabuluanda ging Zr. Denise naar Mashala en Zr. Irene terug naar Nederland. Zr. Eugenia, Zr. Lisette, Zr. Toos en Zr. Vera gingen van Kabuluanda naar Kananga (Katoka II). Uit Mashala vertrok ook Zr. Jeanne d'Arc naar Kananga (Katoka II). Toen Zr. Roos en Zr. Lisette voorjaar 1982 een bezoek brachten aan Kabuluanda constateerden zij tot hun genoegen dat de mensen daar heel blij waren met de inlandse zusters.

[129] Over het grote belang van nieuwe rituelen als vrucht van de ontmoeting tussen het christelijk geloof en de Bantoecultuur, zie Kabasele Lumbala, *Symbolique bantu et symbolique chrétienne*; Kabasele Lumbala, *Alliances avec le Christ en Afrique*; Kabasele Lumbala, *Celebrating Jesus Christ in Africa*.

[130] De Zaïrese/Congolese kerk was gezegend met roepingen. Wanneer Zr. Rosa eind jaren negentig in Kananga werkt, is ze vaak aanwezig bij priesterwijdingen en professies van kloosterlingen. Met regelmaat gaat het om een jonge priester, broeder of zuster, die zij nog als kind heeft gekend in Mashala of Kabuluanda.

[131] Archief DMJ, Bestuursarchief 369.

In september 1981 werd de missiepost in Kabuluanda overgedragen aan Zaïrese zusters. Op weg daar naartoe zegende Mgr. Bakole in Bena Leka een materniteit in, waarvan de bouw mede met steun van de Zusters van de Choorstraat kon worden bekostigd. *Archief DMJ.*

Congregatie en de zusters van Katende gezamenlijk hebben besloten om 'voorlopig' te stoppen met het 'experiment' met de Zaïrese zusters in Mashala, vanwege spanningen, maar vooral omdat er een junioraat van start ging in Kananga. 'Voorlopig' werd definitief, na zeven jaar was het experiment afgelopen. De zusters in Mashala hadden er verdriet om: 'Het doet ons pijn, maar hier in Mashala is het echt een Kerk in barensnood en wij mogen de barensweeën mee dragen. Hopelijk komt er straks een mooie hele kerk tevoorschijn. Cultuurverschillen leiden nogal eens tot spanningen'. Dan volgen, heel toepasselijk, enkele strofen uit het prachtige gedicht 'De Ploeger' van Adriaan Roland Holst:

'Nooit zal ik zien de volle aren.
Nooit zal ik binden de volle schoven.
Toch zal ik in de oogst geloven.
En weten waarvoor ik dien'.

Op 15 oktober 1989 droeg de Congregatie de missie in Mashala over aan het bisdom Kananga, dat op zijn beurt de missie overdroeg aan de Congregatie van de Zusters van Sint

Vincentius a Paulo in Katende.[132] Deze zusters kregen de missie inclusief alle medicijnen, voedsel, stoffen, benzine, enzovoort, op voorwaarde dat zij ook de zorg voor de armen op zich zouden nemen. Zo geschiedde. 'Gelukkig namen de zusters bijna al ons personeel over', vermeldt het dagboek nog, 'zodat die zorg voorbij was'.

'Évangéliser, c'est développer'. Zo luidde het devies van Mgr. Bakole, aartsbisschop van Kananga (1967-1997), met wie de zusters veel zaken deden. In die geest hebben zij, samen met de paters, de *balami*, de onderwijzers, de verpleegsters en vele anderen geleefd en gewerkt in Kabuluanda en Mashala. Totdat de tijd was gekomen die ook moest komen, namelijk de definitieve overdracht van al hun bezittingen, maar ook van hun werkzaamheden en hun zorgen, aan Congolese zusters. De missie kwam in goede handen.

De toekomst bleef echter ongewis. In 1990

Vier Zaïrese Zusters van Vincentius a Paulo uit Katende, die begin jaren tachtig de missie in Mashala kwamen versterken. Van links naar rechts: Zr. Astrid, Zr. Thérèse, Zr. Anne en Zr. Marguerite. *Archief DMJ.*

was Zr. Vera met vele anderen te gast in Kabuluanda waar groots het vijftigjarig jubileum van de missie werd gevierd (die was dus twintig jaar vóór de komst van de zusters begonnen). Het was een feest van herkenning: 'In het zusterhuis was het of we niet weg waren geweest.[133] (…) Zelfs het beeld van O.L. Vrouw van Den Bosch hing nog naast de zijdeur'. In hetzelfde jaar zag president Mobutu zich gedwongen om zijn alleenheerschappij en het eenpartijstelsel op te geven en de macht

[132] Archief DMJ, Bestuursarchief 370 en 454. Bij de overdracht waren Zr. Cunera en Zr. Gebbina (Thecla) namens de Congregatie aanwezig. Op weg naar Mashala bezochten zij eerst de Zusters van Sint-Denijs-Westrem. Het noviciaat telde veel jonge meisjes in blauw met witte sluier. Er waren ook acht postulanten. Bij de overdracht waren nog werkzaam op de missiepost: Zr. Rosa en Zr. Anna (voor gehandicapten, materniteit, dispensaire, oude mensen, verwaarloosde kinderen, zieken), Zr. Birgitta (voor de Zaïrese zusters; school, internaat, administratie), Zr. Denise (huishouding, magazijnen, inkopen, naailes samen met Zr. Hilde), Zr. Hilde (naailes aan kinderen die slecht kunnen leren, foyer = moeders leren naaien, centre = internaat van de kinderen; verkoop kleren). Zr. Rosa en Zr. Hilde gingen iedere vrijdag naar de dorpen met Zaïrese medewerkers. Na de overdracht gingen Zr. Hilde en Zr. Birgitta naar Katoka, de andere drie gingen terug naar Nederland.

[133] *KKC* 19 (1990) 91-94.

over het land met anderen te delen. De bevolking verheugde zich, eindelijk zou er een einde komen aan de kleptocratie.[134] De overgang naar een democratisch bestel verliep echter op chaotische wijze. Op zeker moment waren er zelfs gelijktijdig een pro-Mobuturegering en een anti-Mobutu regering, de laatste onder leiding van Étienne Tshisekedi († 2017), die in zijn jeugd nog enkele jaren in Kabuluanda had gewoond. Na hevige onlusten in 1991 kwam er begin 1992 weer rust in de regio. Op 12 augustus van dat jaar kwamen Zr. Tine Vink, Zr. Thecla Meijer en Zr. Hilde Wagenmans uit Kananga (met een vierpersoonsvliegtuigje!) op bezoek in Mashala. Het zag er fantastisch uit, de voormalige missie draaide uitstekend. [135] Uitbundig, en met een treffende toespeling op de laatste woorden van Pastoor Heeren, constateerden de bezoeksters: 'Wat een oerdegelijk fundament hebben onze zusters, die in Mashala gewerkt hebben, daar gelegd. Ons werk gaat door en de Zaïrese zuster bouwen daarop voort. Hulde aan onze medezusters!!!'[136]

Alles leek goed te gaan, te meer omdat er vanaf 1994 weer sprake was van één landsregering, de zogenoemde 'Nationale Conferentie'. Helaas was die slechts van korte duur. In 1996 begon in Oost-Zaïre een opstand. Een jaar later was Mobutu haastig uit het land weggevlucht en had rebellenleider Laurent-Désiré Kabila de macht overgenomen. De gewapende conflicten bleven echter voortduren, de 'Grote Afrikaanse Oorlog' zou tot 2006 blijven voortwoeden.[137] In 1998 werd Mashala door rebellen ingenomen en totaal leeggeplunderd, In 2000 hield de burgeroorlog vreselijk huis in Kasaï. In het aartsbisdom Kananga werden de parochies Muetshi, Katende, Mashala, Munkamba, Kabuluanda en Bena Leka praktisch helemaal verwoest.[138]

Deze opsomming van gezamenlijk menselijk leed is verre van compleet en niemand weet wanneer het land eindelijk gespaard zal blijven van chaos en moordende milities. Toch krabbelen dorps- en parochiegemeenschappen steeds weer op en gaat het leven ondanks alle tegenslag verder. Zo was het voor de bevolking van Kasaï, vooral in Kabuluanda, een opsteker toen de zoon van de zojuist genoemde Étienne Tshisekedi, Félix Tshisekedi, in januari 2019 president werd van de Democratische Republiek Congo.[139]

5.17 Van missionaris naar ontwikkelingswerker

In de jaren zestig, slechts enkele jaren na de start van het missiewerk van de Congregatie in Congo, veranderde er wereldwijd veel op kerkelijk en maatschappelijk gebied. Tijdens en na het tweede Vaticaans Concilie vervaagde het eeuwenoude axioma dat de Katholieke Kerk alleenzaligmakend zou zijn, kwam er meer ruimte voor oecumene en interreligieuze dialoog, was er meer gevoel voor inculturatie,[140] en ging er meer aandacht uit naar het gezamenlijk priesterschap en de roeping van alle gelovigen. Met het *Decreet over de aangepaste vernieuwing van het religieuze leven, Perfectae caritatis* (28 oktober 1965) spoorde paus Paulus VI religieuzen aan om zich aan te passen aan de veranderende tijdsomstandigheden.

In de westerse samenleving was – met de bovengenoemde Parijse studentenopstand als icoon – sprake van een heuse democratiserings- en emancipatiegolf die stormliep tegen het 'establishment'. De burgerlijke samenleving werd door velen, vooral de jongere generatie, te patriarchaal geacht, als een fossiel uit een ver verleden. In Nederland eisten provo's (Amsterdam), dolle mina's, krakers en andere actievoerders het publieke podium op, allemaal tot grote schrik van de brave burgers. Net als elders ontstonden in ons land alternatieve leefgemeenschappen en communes, menigeen dacht zelfs dat het huwelijk als samenlevingsvorm zijn langste tijd had gehad.

De voorgestane democratisering bleek geen hersenschim maar werd (grotendeels) gerealiseerd dankzij een ongekende stijging van de welvaart in de jaren zestig: wat voorheen slechts voor de elite was weggelegd, lag nu binnen handbereik van een veel grotere groep. Zo ontstond de huidige consumptiemaatschappij. De grotere vrijheid op maatschappelijk, intellectueel en consumptief gebied ging bij veel, weer vooral jongere, mensen samen met een toenemende belangstelling voor wat in andere werelddelen gebeurde. De schrijnende armoede in veel landen diende bestreden te worden door eerlijke handel en ontwikkelingshulp van overheidswege in de vorm van financiële steun en het sturen van ontwikkelings-

[134] Over de nieuwe hoop bij de bevolking, zie *KKC* 19 (1990) 86-90.

[135] Archief DMJ, Bestuursarchief 455, 'Visitatie Zaïre augustus 1992', 7-9. De Zaïrese zusters konden bij hun werkzaamheden voor de kinderen rekenen op de steun van Terre des Hommes.

[136] De eerste woorden van het door hem zelf geformuleerde overlijdensbericht van Pastoor Heeren luiden: 'Ik heb volgens de gratie, die mij van God gegeven is, als een bouwmeester het fundament gelegd, en een ander bouwt daarop voort', zie Caspers & Waaijman, *De wortels, de twijgen en de vruchten van de boom*, 97.

[137] Vanaf het begin in 1996 werden vooral de provincies Noord- en Zuid-Kivu door het geweld getroffen. De daaronder lijdende bevolking vond gelukkig wel troost en steun bij de kerken. Zie Mukwege, *Pleidooi voor leven*, 55-57. Zeker zes buurlanden steunden de rebellen tegen het Mobutu-regime of stuurden zelf troepen naar Zaïre: Rwanda, Burundi, Oeganda, Tanzania, Zambia en Angola. Mobutu kreeg slechts weinig steun van zijn bondgenoten: Soedan, Israël en China. Zie Reyntjens, *De Grote Afrikaanse Oorlog*, 52-67.

[138] *Echo magazine. L'hebdomadaire chrétien des familles* (22 mai 2000). Bena Leka was vanaf 1962 een bijstatie van Kabuluanda, zie ook KKC 15 (1965) 66.

[139] Tshisekedi volgde hiermee Joseph Kabila op als president. Deze was in januari 2001 president geworden, kort na de moord op zijn vader Laurent-Désiré Kablia. De periode voorafgaand aan de verkiezingen ging gepaard met veel geweld, zie bijvoorbeeld Zierse, 'Chaos dat is wat Kabila wil'.

[140] Over inculturatie als de dynamische relatie tussen de christelijke boodschap en de cultuur, zie Lukken, *Rituelen in overvloed*, 122-125. Vgl. Verrijt, *Samen Kerk-zijn in Zaïre*, 33-34, die liever spreekt van 'incarnatie'.

werkers. Al in 1961 had de Amerikaanse president Kennedy het zogenoemde Peace Corps opgericht, bestaande uit jonge professionals die bereid waren om in ontwikkelingslanden te werken ter bevordering van de vriendschap tussen de volkeren. Dat initiatief werkte heel aanstekelijk naar andere landen, ook in Nederland, waar het kabinet in 1965 zelfs uitbreidde met een nieuwe minister voor 'Hulp aan ontwikkelingslanden', Theo Bot.

Al snel was duidelijk dat met het nieuwe tijdperk niet de glorieperiode van het religieuze leven was aangebroken. De optimale zelfontplooiing waarnaar de nieuwe moderne mens streefde, was niet te rijmen met de klooster-idealen. De vermindering van het aantal kloosterroepingen die al in de jaren vijftig was begonnen, zette zich dan ook in versnelde vaart door. Bijna alle congregaties kregen daardoor te maken met krimp, die nog versneld werd door het groeiend aantal uittredingen.

Voor de missie was dat alles natuurlijk een hachelijke zaak. In 1963 waren er 8806 Nederlandse missionarissen, mannen en vrouwen, werkzaam buiten Europa. Dat was het absolute topjaar. In 1969 waren dat er nog 8482.[141] Dat was nog steeds een groot aantal, maar toen al was duidelijk dat het met de opvolging steeds verder achteruit ging. Met de nieuwe belangstelling voor ontwikkelingshulp wisten religieuze congregaties echter opmerkelijk goed om te gaan. Missionarissen waren al vele jaren bekend met schrijnende vormen van armoede en onrecht in de landen waar zij woonden en werkten, en onderdeel van de missie was de verbetering van de leefomstandigheden van de mensen. De nieuwe ontwikkelingswerkers konden van hen nog heel wat leren, en zo gebeurde ook. Via kerkelijke maar ook via landelijke door de overheid gefinancierde organisaties én via niet gouvernementele organisaties (NGO's) vertrokken jonge sterke professionals op medisch of technisch gebied naar derdewereldlanden zoals Congo, en vaak kwam het tot samenwerking met reeds langer aanwezige missionarissen.[142]

Er was en is natuurlijk een duidelijk verschil tussen missie en ontwikkelingshulp. Voor missionarissen hangt het verbeteren van de leefomstandigheden samen met het brengen van de Blijde Boodschap, voor ontwikkelingswerkers is dat laatste niet relevant. In de praktijk kwamen die twee verschillende uitgangspunten niet met elkaar in conflict en was teamwerk goed mogelijk, want er was voor allen veel werk aan de winkel. Sommige missionarissen voelden zich op zeker moment meer ontwikkelingswerker dan missionaris. Bij de Dochters van Maria en Joseph speelde dat ook wel enigszins, vooral tijdens hun laatste jaren in de missie in Congo. Zo blikte Zr. Hilde later terug over haar werk in Kananga en omgeving: 'We waren geen missionarissen in de zin dat we probeerden zieltjes te winnen. Veel meer waren we ontwikkelingswerkers. Je kon daar echt dienstbaar zijn'.[143] Toch bleven zowel de zusters als de mensen met wie zij omgingen bijzonder hechten aan gezamenlijke geloofsbeleving en putten zij kracht uit het gebed. Samen leven met de mensen was samen bidden met de mensen. Een getuigenis daarvan lezen we in Zr. Rosa's verslag van wat haar eens was overkomen in de omgeving van Mashala:[144]

> 'Ik heb een grote bewondering voor het Afrikaanse volk en zijn geloof in God. Ik zal u vertellen wat ik meemaakte. We waren onderweg met zieken en een zwangere vrouw en kwamen midden in het oerwoud met de auto vast te zitten in de modder. Om ons heen donderde en bliksemde het. Op het licht van de bliksem na, was het pikdonker. De bevalling begint. In de stromende regen op een paar boomtakken, wordt de baby geboren. Het kindje wil niet huilen en de moeder krijgt een hevige bloeding en raakt in shock en haar pols wordt steeds zwakker. We proberen met injecties de moeder en de baby te helpen. Een Congolese zuster (geen verpleegkundige maar een religieuze) zei tegen mij: "Doen jullie je werk maar, ik ga samen met de zieken bidden in de auto". Tot overmaat van ramp vallen ook nog alle spuiten en naalden in de modder. Normaal zou ik in paniek geraakt zijn, het ging om twee mensenlevens! Maar ik had een groot vertrouwen in het gebed van die Congolese zuster en de anderen in de auto. Ik hoorde hen zo vurig bidden en wij deden wat we nog konden doen. Met onze vuisten probeerden we de bloeding te stelpen.
> De baby gaven we kunstmatig adem, dit alles op gevoel, je zag niets. Iedereen bleef rustig. De pols van de moeder werd weer voelbaar, de baby huilde. Daar midden in de rimboe heb ik echt gevoeld "de Heer is hier bij ons". Moeder en kind zijn beiden blijven leven.
>
> En zo leefden we. Het gebed kwam op de eerste plaats en vanuit dat gebed werkten we. We waren er voor elkaar en voor de mensen. We leefden intens met elkaar mee. En we leerden de Afrikaanse cultuur, taal en gewoontes kennen. En we leerden van onze fouten.'

[141] Jacobs, *Werken in dwarsverband*, 136.

[142] Van Heijst, *Gedreven helpers*, 260-265 (onder meer over de oprichting van de Stichting Nederlandse Vrijwilligers, met prins Claus als voorzitter).

[143] *De Heeriaan* 43 (2014) nr 2, 28. Zr. Hilde behoorde tot de (relatief) jonge missionarissen van de Congregatie, net als de drie andere zusters die uit Heeten afkomstig zijn: Zr. Lebuïne, Zr. Rosa en Zr. Vera.

[144] *De Heeriaan* 46 (2017) nr 3, 25. Eerdere versie van dit verslag in *KKC* 11 (1982) 263-269.

5.18 Kananga – Katoka

De werkzaamheden in Katoka waren anders van aard dan in Kabuluanda en Mashala. In de twee oudste missieposten besteedden de zusters veel aandacht aan pastoraat, catechese, lager-, middelbaar- en beroepsonderwijs, kinderopvang (wezen), ouderenopvang ('heksen'), kraamzorg, gezondheidszorg en gezondheidsvoorlichting. In Katoka hadden zij ook een hele waaier van werkzaamheden, maar de focus lag al in de beginfase vooral op kadervorming en gezondheidsvoorlichting ('service médical'). Later, toen het team groter werd, onder anderen met Zr. Alphonse, kwamen daar ook onderwijs en vorming bij. Dat laatste betrof vooral de deskundigheidsbevordering van onderwijzers en verzorgenden die werkten voor kinderen met een beperking. Een toespitsing dus op het buitengewoon onderwijs, zoals eerder bij de Congregatie in Nederland ook het geval was.

Vanaf begin 1966 beschikten de zusters over deze moderne behuizing in Katoka II. In november 1991 moesten zij halsoverkop naar Nederland vertrekken vanwege de gevaarlijke situatie in Zaïre. Tijdens hun afwezigheid werd het huis voorgoed overgenomen door zusters van het bisdom Kananga. *Archief DMJ.*

De bevolking van Luluabourg/Kananga was in de loop der jaren enorm toegenomen door de leegloop van het platteland, en dat bleef maar doorgaan. Begin 1966 schreef Zr. Irene, die kort daarvoor samen met Zr. Corda in deze drukke stad met de nieuwe missiepost was begonnen:[145]

> 'Er zijn toch zoveel stumpers en het leven in de stad is zo duur. Toch is het de hartenwens van bijna iedereen in de stad te gaan wonen en de jongeren zeggen dan openlijk dat ze liever in de stad sterven van honger dan in de brousse van verveling'.

Deze constatering komt overeen met de eerdere constateringen van pater Jozef Van Wing in het bovengenoemd rapport *Le Congo déraille* uit 1951. Toen hij aan jongeren vroeg waarom zijn niet op het platteland waren gebleven, kreeg hij als antwoord dat men in de dorpen weliswaar beter at en sliep dan in de stad, maar diende te gehoorzamen aan de chefs en de ouderen.

[145] Archief DMJ, Bestuursarchief 363 (brief 8-1-1966).

Sinds 1972 beschikten de parochies in Katoka over eigen gezondheidscentra. Hier geeft een sociaal werkster voorlichting aan moeders over preventieve gezondheidszorg. *Archief DMJ.*

Bovendien voelden zij zich in de dorpen alleen, omdat zoveel leeftijdgenoten al waren vertrokken, in de stad had men tenminste nog enig gezamenlijk vertier.[146] De leegloop van de brousse naar de stad was niet te stuiten, Congo verkeerde continu in een sociale en demografische crisis. Daarom besteedden de zusters extra energie aan de vorming van sterke vrouwen om hen te helpen in de strijd tegen de sociale nood.

Met dit vormingswerk begonnen de twee genoemde zusters, samen met de iets later gearriveerde Zr. Wenceslaus, in twee parochies in Kananga: de parochie van Sint Jan van het Kruis in de stadswijk Katoka II, waar tevens de nieuwe missiepost kwam, en de parochie van Sint Martinus van Porres in de stadswijk Katoka III.[147] Gaandeweg ontstonden binnen deze parochies nieuwe basisgemeenschappen. De door de zusters opgeleide vrouwen gaven niet alleen catechese, maar ook lessen op het vlak van de preventieve geneeskunde. In 1972 werden er in Katoka verschillende gezondheidscentra (vooral consultatiebureaus voor moeders met kinderen) ingericht, die ieder beschikten over twee verpleegsters en twee sociaal werkers. Deze laatsten waren er primair om de mensen voor te lichten en om anderen, vooral vrouwen, op te leiden om hetzelfde te doen.

In 1975 kwam Zr. Angela het team versterken. Zij ontdekte, min of meer bij toeval, dat er in Kananga polio-patiëntjes waren die dringend behandeling behoefden. Deze kinderen werden vaak door hun ouders verborgen gehouden, maar op een dag kwam er een moeder met haar zevenjarig zoontje dat nog niet kon lopen, Mputu, op spreekuur. Dankzij de deskundige behandeling van Zr. Angela en haar collega's – zo maakte de broeder van de smederij een handig looprekje – leerde Mputu lopen. Het goede nieuws had tot gevolg dat er meer moeders met een kind met polio naar Zr. Angela kwamen en er een poliokliniek ontstond. Hieruit kwamen in de provincie West-Kasaï weer kleinere centra voort voor gehandicapte kinderen, onder meer in Kabuluanda en Mashala. Elk centrum beschikte over twee verpleegsters en kon rekenen op steun van de parochie. Vanaf 1978 werkten er permanent twee door Terre des Hommes gesalarieerde fysiotherapeuten aan de kliniek in Katoka, de één was steeds ter plaatse en de ander was steeds op weg. Voorafgaand aan hun uitzending naar Zaïre volgden zij in de Nijmeegse Maartenskliniek een extra stage voor het maken van orthopedische hulpmiddelen.
Opdat de kinderen later in hun eigen onderhoud

[146] Etambala, *De teloorgang van een modelkolonie*, 27-28.
[147] Initiator van dit vormingswerk was, namens Mgr. Bakole, pater Marcel de Poorter, in 1970 opgevolgd door pater Marcel Dobbels. Zie Verrijt, *Samen Kerk-zijn in Zaïre*, 44-48. Over de patroonheiligen van de parochies: Johannes van het Kruis († 1591) is een Karmelitaanse heilige. Martinus van Porres († 1639) is een Dominicaanse heilige. Hij was de zoon van een blanke vader en een zwarte moeder.

Zr Angela en de kleine Mputu oefenen samen (1975). Dit was het begin van het werk voor gehandicapte kinderen in Kananga. Mputu revalideerde voorspoedig, later zou hij een goede baan krijgen op het provinciehuis. *Archief DMJ.*

Een poliopatiëntje lacht de wereld toe. *Archief DMJ.*

konden voorzien was aan de kliniek in Katoka ook een leerlooierij verbonden; gehandicapte jongens leerden zo om tassen, sandalen, en dergelijke te maken. In 1984 telde West-Kasaï al 22 centra, waar toen al zo'n 2500 kinderen behandeld waren. In 1988 kon de fysiotherapie door Zaïrese krachten worden overgenomen, onder supervisie van de Broeders van Liefde en nog steeds met support van Terre des Hommes.[148]

Midden jaren tachtig startte Zr. Lisette onderwijs aan dove kinderen en kinderen met een verstandelijke beperking.[149] Het begon in één grote ronde hut, en dat werden er al snel meer. Zo ontstond in 1986 het diocesane Centre Mpandilu ('heelheid') in de parochie Notre Dame, gelegen in de stadswijk Katoka I. Met Zr. Lisette als drijvende kracht en directrice, in haar werk gedurende enkele jaren gesteund door Zr. Augusta de Groot, kwam hieruit uiteindelijk een zestal dependances voort in de stad en de regio.[150] Dankzij deze spreiding was het gemakkelijker voor de ouders om hun kinderen naar school te brengen. De staf van deze dependances bestond uit inlandse zusters en bekwame leken, deels door de zusters opgeleid. Het dovenonderwijs was voor veel kinderen (hier vooral meisjes) heel bevrijdend. Hun omgeving was er vaak van uitgegaan dat zij geen verstand hadden, maar dankzij het speciaal onderwijs leerden zij toch spreken en verwierven zij bepaalde vaardigheden zoals naaien.[151] Nog altijd zijn er zeven vestigingen van Mpandilu in en rond Kananga. Zij kunnen bogen op bekwame en gemotiveerde medewerkers.[152]

Een heel nieuw liefdewerk startte Zr. Lisette vanaf 1984 in het militaire kamp bij Kananga, Bobozo. Zij was geraakt door het lot van de soldaten en hun vrouwen en kinderen, die uit een ander deel van Congo kwamen en soms lange tijd zonder inkomen zaten. Daardoor vormden zij zowel een ontheemde als een totaal verpauperde groep. Zr. Lisette werkte daar samen met de Zusters van Ronse en had ook een goed contact met de Karmelitessen die sedert 1984 hun klooster van Kabue hadden verplaatst naar Kananga.[153]

Kort gezegd functioneerden in de jaren zeventig en tachtig de mede door de zusters opgezette gezondheids- en vormingscentra in Kananga goed. Er waren (uiteraard) veel te weinig handen beschikbaar voor de bevolking van zo'n grote stad – midden jaren tachtig zo'n 500.000 inwoners, thans ca. 1.900.000 – maar de zorg breidde zich gestaag uit.[154] Dat alles was mogelijk dankzij de goede coördinatie van de zusters met het bisdom, andere religieuzen en ontwikkelingswerkers, dankzij de materiële steun ook van de Congregatie en verschillende hulporganisaties, en vooral dankzij steeds meer bekwame en gemotiveerde Congolese medewerkers. Dat laatste was van wezenlijk belang, te meer omdat de zusters – en andere niet-Afrikaanse religieuzen – op niet te lange termijn Zaïre zouden verlaten. Dankzij de opheffing

[148] *KKC* 8 (1979) 47-50; KKC 10 (1981) 247-251; KKC 13 (1984) 225-229; Archief DMJ, Congo MK (= Missie Kabuluanda) II 18. Zie ook Molengraaf, *Geroepen en toegewijd*, 132-133. Wat Terre de Hommes betreft, deze organisatie steunde projecten die (mede) door zusters waren opgezet met professionele hulpverleners. Dat was mogelijk dankzij sponsors, waarvan de Congregatie er één was.

[149] In de berichtgeving over Centre Mpandilu wordt pater Van Keerberghen genoemd als de initiator.

[150] Interview met Zr. Lisette Swanenberg, 3 oktober 2019. In 1991 waren er vijf centra, in: Notre Dame, St Clément, Katoka II, Nganza en in het binnenland Tshimbulu. Zie *KKC* 20 (1991) 36-40. Later kwamen daar nog bij: Centre Fleur de Kananga en Centre Spécialisation Profesionelle.

[151] Zie bijvoorbeeld Zr. Lisette Swanenberg, 'Doorbraak van de heksenkring', in *De Heeriaan* 44 (2015) nr 1, 44-45. Over een kleine, als 'heks' beschouwde, jongen die dankzij geduldige begeleiding leert spreken. De uitbreiding van het onderwijs aan dove kinderen was mede mogelijk dankzij steun van Stichting Mensen in Nood.

[152] Daarnaast ontvangt Centre Mpandilu incidenteel of periodiek ook steun van organisaties in het buitenland, zoals Stichting Vrienden van Peter Peeters (Ulvenhout) en Wereld-Delen (Ranst, onderdeel van VZW Recht en Welzijn).

[153] Zie *KKC* 13 (1984) 241-250. Begin 2017, toen er in Congo grote spanningen waren vanwege de naderende verkiezingen, werden de Karmelitessen in Katoka grof geïntimideerd.

[154] Zie *KKC* 6 (1977) 52-56, overzicht van de activiteiten van de missie en de parochies in Kananga.

Scène uit een liturgisch spel, gespeeld door kinderen van het gezondheidscentrum van Katoka II, ca. 1980. *Archief DMJ.*

Portretten van vier stralende meisjes in het gezondheidscentrum van Katoka II, ca. 1975.
Van links naar rechts: Ntumba, Muanji, Tuambile en Meta. *Archief DMJ. Archief DMJ.*

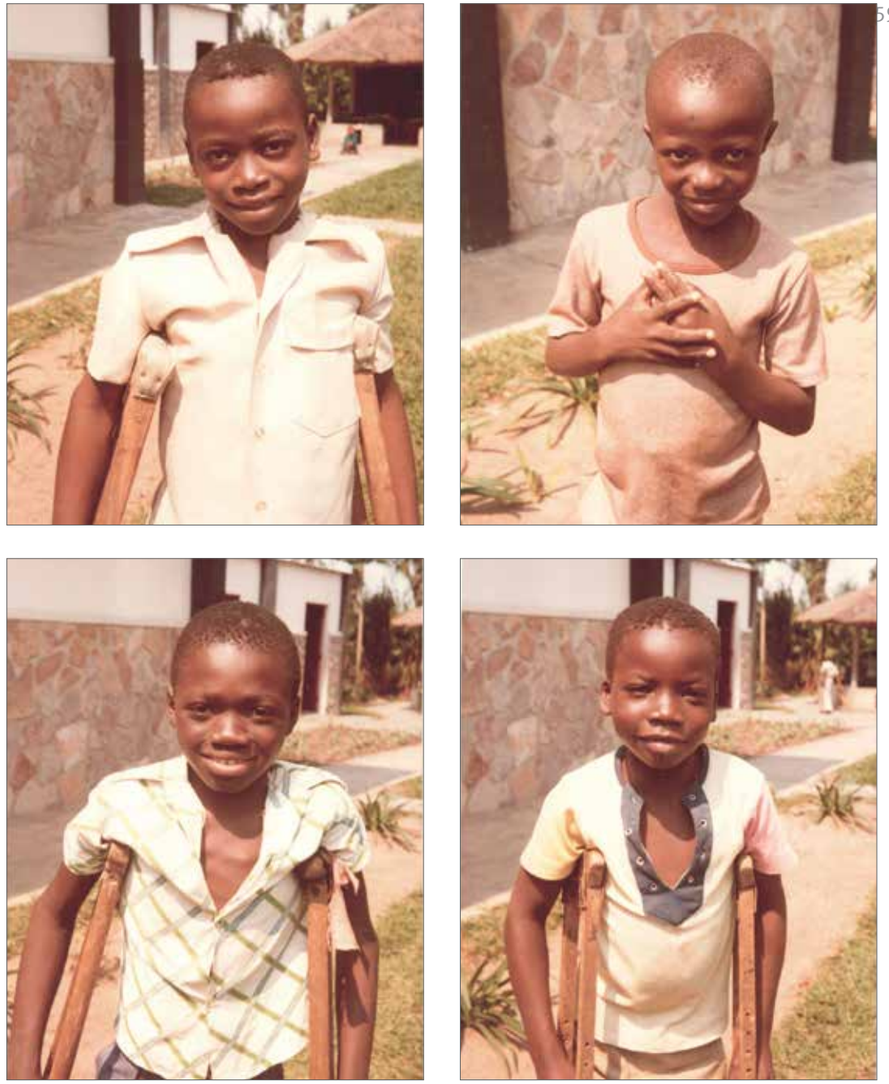

Portretten van vier stralende jongens in het gezondheidscentrum van Katoka II, ca. 1975.
Van links naar rechts: Tshilumbu, Mbuyi, Nkashama en Kanku. *Archief DMJ.*

van de afdeling in Mashala kreeg het team in 1989 nog versterking van Zr. Birgitta en Zr. Hilde, hun werkzaamheden komen hieronder nog ter sprake.

In 1990 kwam er, zoals gezegd, een eind aan het eenpartijstelsel van Zaïre. Zoals Mobutu eens zijn machtsbasis kon opbouwen als pion in de Koude Oorlog, zo verloor hij die machtsbasis weer toen er een einde kwam aan de Koude Oorlog. Er waren geen buitenlandse mogendheden meer die hem in het zadel wilden houden.[155] In september 1991, toen het land in chaos verkeerde en de Katholieke Kerk zelfs haar vertrouwen in de overheid had opgezegd, moesten alle in Kananga nog aanwezige Dochters van Maria en Joseph – Zr. Birgitta, Zr. Denise, Zr. Eugenia, Zr. Hilde, Zr. Lisette en Zr. Vera – hals over kop vertrekken. Zij werden door Belgische para's gerepatrieerd omdat de situatie voor hen te gevaarlijk was geworden.[156] Dat was bijzonder sneu voor hen, de samenwerking met hun partners verliep goed en nog maar kort voor hun vertrek was er in Katoka II voor de afdeling van het Centre Mpandilu een nieuw stenen schoolgebouwtje voor dove en gehandicapte kinderen in gebruik

Zr. Augusta en een pupil doen stemoefeningen voor de spiegel, een beproefde methode. Katoka II, Centre Mpandilu, ca. 1987. *Archief DMJ.*

genomen. Maar zodra de kust weer veilig was wilden zij terugkeren. Hun huis in Katoka met alle bijbehorende zaken gaven zij zolang in beheer aan de diocesane Zusters van het Onbevlekte Hart van Maria.[157]

Gelukkig verbeterde de situatie snel in Kasaï en in januari 1992 arriveerden Zr. Hilde en Zr. Birgitta alweer in Kananga. Zij moesten echter wel een heel nieuw onderkomen zien te vinden elders in de stad. Met hulp van de Broeders van Liefde vonden zij een goede huurwoning in de wijk Bianki. Hun tijdelijke repatriëring had de

[155] Reyntjens, *De Grote Afrikaanse Oorlog*, 20.

[156] Archief DMJ, Bestuursarchief, 454. De situatie was vooral gevaarlijk geworden omdat, vanwege het niet-functioneren van overheidsinstanties, het leger aan het muiten was geslagen. De soldaten, die al lange tijd zonder inkomsten zaten, konden niet anders om zichzelf en hun gezin in leven te houden.

[157] Archief DMJ, MB 11.12. In november 2011 werden deze zusters door een woedende menigte aangevallen omdat zij gepoogd zouden hebben om de verkiezingen te dwarsbomen. Ternauwernood konden zij het vege lijf redden.

In 1988 had de afdeling van Mpandilu in de parochie van Notre Dame (Katoka I) al vijf klassen: twee voor dove, twee voor zwakbegaafde en één voor meervoudig gehandicapte kinderen. Op deze foto zien we het hele team docenten, links staat Zr. Lisette. *Archief DMJ.*

bisschop namelijk doen besluiten al het bezit van de Congregatie definitief toe te wijzen aan de diocesane zusters. Zelfs hun Landrover waren ze kwijt. Het ergst vonden beide zusters nog dat hun liefdewerken waren overgenomen en deels opgehouden te bestaan. Maar zij sloegen zich er doorheen en gingen weer monter aan de slag waar zij voor hun repatriëring waren gebleven, Zr. Hilde in Katuambi en Zr. Birgitta in Kankala.[158]

Katuambi (letterlijk vertaald: 'Laten we er niet over spreken'), ca. 25 km van Kananga, is een centrum voor psychiatrische patiënten dat nog dateert uit de koloniale tijd. Eind jaren tachtig, toen het centrum geheel in wanorde was geraakt, kwam het onder beheer van de Broeders van Liefde.[159] De situatie verbeterde snel en Zr. Hilde werd een belangrijke medewerker ten dienste van de vrouwelijke bewoonsters. Zij begeleidde hen bij het intensieve werk op het veld, het eveneens intensieve was- en spoelwerk bij een nabijgelegen bron en bij andere activiteiten. Daarnaast keek zij om naar de kinderen van deze vrouwen.[160] Dankzij steun van de Congregatie kwamen er later ook huisjes bij voor vrouwen die door hun familie verstoten waren en voor wie geen uitzicht op re-integratie was. Deze nieuwe afdeling stond bekend als 'de Choorstraat'.

Kankala, waar Zr. Birgitta aan de slag ging, was een in 1978 door bouwbroeder Appie van Wees gestart opvangcentrum voor straatjongens, ca. 14 km van Kananga gelegen. Vaak ging het om 'heksen' die door hun familie waren verstoten.[161] Dankzij bemiddeling van het bisdom en hulp van onder meer Oxfam kon het jongerendorp uitbreiden tot een heel complex van ca. dertig hectare bestaande uit behuizing, een vakschool, werkplaatsen en een groentetuin voor zo'n tweehonderd jongens. Met steun van de Congregatie kon een mooi dubbelpaviljoen worden gebouwd. Ook was er dichter bij Kananga een aparte afdeling voor een twintigtal verlaten meisjes. De begeleiding was gericht op re-integratie in de samenleving.

In 1992 kwamen ook Zr. Lisette en Zr. Francisca weer naar Kananga. Vanwege de sterk

[158] *De Heeriaan* 43 (2014) nr 2, 30. De relatie met de diocesane zusters was echter verre van ideaal, zoals aan Zr. Tine Vink en Zr. Thecla Meijer bij hun visitatiebezoek in augustus 1992 wel duidelijk werd (Archief DMJ, Congo MA 32 en Bestuursarchief 455).

[159] Stockman, *Naar den Congo*, 207-211.

[160] Deze opvang staat ook bekend als 'Centre neuropsychiatrique'. Voor een impressie van de werkzaamheden van Zr. Hilde in Katuambi, zie ook *De Heeriaan* 43 (2014) nr 2, 27-31.

[161] Zie Zr. Birgitta, 'De dakloze zwervertjes van Kananga', in: *KKC* 7 (1978) 40-42. Zelf is Zr. Birgitta op 1 jul 1990 begonnen met haar werk in Kankala. Appie van Wees behoorde tot het zogenoemde 'Seculier Instituut van de Bouworde', voortgekomen uit de Oostpriesterhulp van pater Werenfried van Straten. De bouwbroeders waren van groot nut voor de missieposten in Congo/Zaïre. Ook in Mashala en Kabuluanda waren ze van dienst, onder meer met het slaan van putten. In 1997 ging dit Instituut, met hoofdvestiging in Heusden-Zolder (B), samen met de vrijwilligersorganisatie Poverello. Appie van Wees bleef tot 2011 de drijvende kracht van het jongerencentrum in Kankala. Tot zijn vertrek konden 1718 kinderen vanuit het centrum worden begeleid naar een nieuwe thuissituatie bij hun naaste of verdere familie.

Zr. Birgitta en haar collega's praten bij met twee straatjongens in het 'maison d'écoute'. *Archief DMJ.*

veranderde werksituatie besloot Zr. Lisette om ontslag te nemen en nog in hetzelfde jaar keerde zij terug naar Nederland. Zr. Francisca ging aan de slag in de parochie van Sint Maarten en zette zich in voor de opvang van vluchtelingen. Daarnaast was zij lid van een vereniging die was geïnspireerd door Charles de Foucauld. De overige leden daarvan waren voornamelijk echtparen die een religieus leven leidden met private geloften.[162] Toen waren er dus weer vier zusters in Kananga, ieder met een eigen werkterrein en met eigen collega's, heel anders dan een klassieke missiepost. In augustus 1992 ontvingen zij bezoek van Zr. Tine en Zr. Thecla namens het bestuur van de Congregatie. Die constateerden onder meer dat de stad in feeststemming verkeerde omdat de grote favoriet van de bevolking van Kasaï, Étienne Tshisekedi, (weer) tot president was gekozen.[163] De vreugde was voorbarig, Mobutu bleef de ware machtshebber, voor zover er al sprake was van machtsuitoefening.

In 1994 werd de wereld geschokt door

[162] Charles de Foucauld († 1916) werd in 2005 zaligverklaard. Doel van zijn vereniging was de navolging van Jezus tijdens diens verborgen leven, dat wil zeggen geen actief bekeringswerk maar wel missie door middel van gebed en een voorbeeldige leefwijze. Op 5 januari 1999 werden ook de directeur van Kankala en diens vrouw lid van de vereniging door het afleggen van de gelofte om te leven zoals het H. Huisgezin van Nazareth.

[163] *KKC* 22 (1993) 13-26.

de genocide in Rwanda, een klein landje ten oosten van Zaïre, die aan 500.000 tot 1.000.000 mensen het leven kostte. De moorddadige strijd infecteerde Zaïre, eerst vooral in de grensstreek, later, door de opmars van rebellenlegers, steeds verder landinwaarts. In 1996 strekte de gevarenzone zich nog niet uit tot Kasaï, en in juni van dat jaar arriveerde Zr. Rosa, die in 1989 uit Mashala terug naar Nederland was gegaan, in Kananga. Daar ging zij zich inzetten voor gevangenen, waarover dadelijk meer, en straatkinderen. Deze laatsten waren vaak verstotelingen omdat zij als 'heks' de dood van een familielid zouden hebben veroorzaakt. Speciaal voor hen kon midden in de stad een bescheiden opvangcentrum worden opgericht, het 'luisterhuis' of 'la maison d'écoute'. Ondanks de ellende waarmee zij vaak geconfronteerd werden, hielden de zusters oog voor het mooie in Congo en voor Gods aanwezigheid. Zo vermeldt Zr. Rosa in haar dagboek (5 februari 1997):

> 'Vanmorgen in de kerk was er tijdens de H. Mis een uitbraak van vliegende mieren. Voor de mensen hier is dat een echte trak-tatie. De mieren worden gevangen en meteen levend opgegeten, alleen de vleugeltjes gooien ze op de grond. Het is ook heel voedzaam. Het was dus een eucharistieviering en tegelijkertijd een smakelijk ontbijt. Na de viering lag er bijna een tapijt van vleugeltjes. Onder de H. Mis moest ik denken aan het manna in de woestijn'.[164]

Op 13 maart 1997 zegende Mgr. Bakole het maison d'écoute in. Vol trots boden de zusters en hun collega's de bisschop, die kort daarvoor met emeritaat was gegaan, een boekje aan over het project. De auteur daarvan was een vroegere 'heks' en verschoppeling die ooit door Appie van Wees uit de gevangenis was gered, Léon Tshibamba. Op 15 januari 1998 zou deze Léon, als eerste oud-leerling van Kankala, afstuderen aan de universiteit van Kananga. Van zijn levensverhaal maakte Noëlla De Roover een korte literaire bewerking.[165] Dankzij een goede organisatie, gedreven medewerkers en support van vele vrienden functioneert Kankala tot op heden voor de onmisbare opvang van dakloze, verstoten jongeren.[166]

[164] Archief DMJ, Congo Kananga, MB 6 (Dagboek Zr. Rosa). Dit natuurverschijnsel midden onder de liturgie doet ook denken aan de inkleding van Zr. Anna Maria Sri Rejeki in Wonosobo meer dan dertig jaar eerder (7 december 1963), toen de kapel aldaar eveneens een plotse invasie van vliegende mieren te verduren kreeg. Zie paragraaf 4.20.

[165] Léon Tshibamba, *Kankala, Maison d'écoute*. Zie *De Heeriaan* 27 (1998) 55-56; De Roover, *En ik hoorde de madiloe*, 53-58 ('Het manneke Charlie').

[166] Zo verschijnt enkele keren per jaar de digitale nieuwsbrief 'Vrienden van Kankala', onder redactie van Miya Durwael-Dammans en Appie van Wees, zie www.vriendenvankankala.com. In 2019 hadden zo'n 150 kinderen onderdak en onderwijs dankzij Kankala.

Onder leiding van Bouwbroeder Appie van Wees bouwden straatjongens uit Kananga in 1978 een eigen dorp, Kankala. *Archief DMJ.*

5.19 Derde Republiek Congo (1997 - heden)

Op 28 maart 1997 vermeldt Zr. Rosa in haar dagboek dat de oorlogshandelingen, waardoor Zaïre al jaren werd geteisterd, Kananga naderden. In de stad liepen talrijke vrouwen rond, zwaaiend met pollepels en bezweringen uitroepend. Daarmee zouden ze slangen en schorpioenen oproepen om de soldaten te verdrijven. De soldaten – opstandelingen, vaak waren het 'kindsoldaten' die amper hun geweer konden vasthouden – kwamen toch. De zusters bleven gespaard. Op 29 mei 1997 legde rebellenleider Laurent-Désiré Kabila, die in 1964 al had meegestreden aan de zijde van de Simba opstandelingen, de eed af als nieuwe president van Congo. Het regeringsleger liep prompt naar hem over. Zr. Hilde en Zr. Francisca vertrokken in november 1997 voorgoed terug naar Nederland, alleen Zr. Birgitta en Zr. Rosa bleven nog in Congo en zetten hun werk daar voort.[167]

Zoals gezegd, bracht Zr. Rosa ook frequent bezoek aan de gevangenen in Kananga. Al in het begin van de jaren tachtig had Zr. Eugenia de 'prison' bezocht. Dat was toen in feite een groot werkkamp. Alles was heel gebrekkig maar de gevangenen hadden toch wel enige bewegingsruimte.[168] Toen Zr. Rosa in 1996 voor het eerst op bezoek kwam was de situatie veel schrijnender geworden. De gevangenen waren geketend, werden geslagen, ontbeerden medische zorg en waren voor hun levensonderhoud afhankelijk van hun, soms ver weg wonende, familie. Ze stierven als ratten. Zr. Rosa en haar medebezoeksters, Tatu Elie en Martine Monga, slaagden erin om met hulp van de parochies de omstandigheden iets te verbeteren maar die bleven mensonterend.

Dankzij de opmars van Kabila stond de gevangenis enige tijd leeg omdat de bewakers er van doorgingen en de gevangenen dus ook. Er kwamen echter weer nieuwe gedetineerden. Op 27 augustus telden Zr. Rosa en Martine al zestig gevangenen, voor wie met moeite maaltijden georganiseerd konden worden. Dankzij hun beider overredingskracht stemde de bisschop erin toe dat er voortaan elke week een eucharistieviering in de gevangenis werd gehouden. De gevangenen vormden een eigen koor, met één hunner als dirigent. Soms slaagden de bezoeksters erin om straatjongens die in de gevangenis terecht waren gekomen, meestal voor diefstal, weer vrij te krijgen. Maar dat lukte niet altijd. Op 31 januari 1998 noteerde Zr. Rosa in haar dagboek:[169]

> 'Een geestelijk gehandicapte jongen zat in de gevangenis, hij kwam van heel ver en kreeg niemand op bezoek. Hij was al blij als je hem vriendelijk groette. Ondanks dat hij eten van ons kreeg, ging hij er met de dag slechter uitzien. De medegevangenen waren toch goed voor hem, maar hij begreep niet waarom hij in de gevangenis opgesloten zat en wij ook niet. Tatu Eli is verschillende keren voor hem naar het gerechtshof geweest en heeft telkens gezegd: 'Als deze jongen niet vrijgesteld wordt, zal hij sterven van verdriet'. 'Afwachten', was het antwoord. Gisteren is hij gestorven en vanmorgen in alle rust begraven'.

Na de machtsovername door Kabila geloofden veel Congolezen in een betere toekomst, een rechtvaardige samenleving zonder corruptie en een harmonische samenwerking tussen Kerk en staat. Helaas is daar niets van terecht gekomen, de situatie werd veel slechter dan ten tijde van het bewind van Mobutu. In 1998 was het land verscheurd door oorlog, waarbij ook de buurlanden betrokken waren geraakt. Ook in Kasaï was de situatie onveilig. Door het nagenoeg ontbreken van een overheidsadministratie zaten tallozen zonder inkomsten. Roof en geweld waren aan de orde van de dag.[170]
De Congregatie zag de twee laatste zusters in Congo, Zr. Birgitta en Zr. Rosa, liever terug naar Nederland komen. En zo geschiedde ook, eind 1999.[171]

De Dochters van Maria en Joseph die als missionaris naar Congo/Zaïre zijn gegaan, hebben hun hart aan dat land verpand. Ook omgekeerd hebben de mensen daar de zusters in hun hart gesloten. Zo plantten in 2011 de vele vrienden van Zr. Birgitta in Kananga een bos tot haar gedachtenis, waarmee zij tevens hun waardering voor de hele Congregatie tot uitdrukking brachten.[172]

[167] Zr. Francisca was van alle Zusters van de Choorstraat degene die het langst als missionaris in Afrika heeft gewerkt, met kleine onderbrekingen van 1959 tot 1997, dus bijna veertig jaar, achtereenvolgens in Kabuluanda, Mashala, Kananga, Burundi, Centraal-Afrikaanse Republiek, Kananga. Zie *De Heeriaan* 39 (2010) nr 2, 40-42. In een tussenjaar, 1979, volgde zij in Nijmegen een cursus voor missionarissen, die zij afrondde met een scriptie over de Kerk in Zaïre.

[168] *KKC* 11 (1982) 90-92.

[169] Archief DMJ, Congo Kananga MB 7.

[170] Een dramatisch dieptepunt voor de religieuze gemeenschap was de roofmoord op Zr. Anne, de overste van de zusters van Heule in de wijk Nganza, op 9 april 1998. De volgende dag was er na de uitvaart een grote protesttocht tegen de nieuwe overheid, omdat er zoveel onveiligheid, strijd, corruptie en onrechtvaardigheid heerste. Elders in Congo was het volksleed nog veel groter door de permanente oorlogssituatie. Pas met de – heel gewelddadig verlopen – verkiezingen in 2006 kwam er een einde aan de Grote Afrikaanse Oorlog die aan ca. 5.000.000 mensen het leven heeft gekost. Maar ook daarna bleef het land geteisterd worden door chaos en geweld. Tot op heden worden dagelijks vrouwen bruut verkracht en aan hun geslachtorganen verminkt door militieleden. In 2017 en 2018 gebeurde dit op grote schaal in Kasaï, zie Zierse, 'Seksueel geweld in Congo heeft ongekende omvang'.

[171] Na het vertrek van Zr. Rosa en Zr. Birgitta hield Johan Venken voor de achterban een dagboek bij, zie Archief DMJ, Congo Kananga MB 9, Dagboek Johan Venken 1999. Venken heeft zich in de volgende jaren met hart en ziel ingezet voor de 'behekste' kinderen van Kananga en tot zijn dood in 2017 ook voor de herbebossing in de regio.

[172] Zr. Birgitta is overleden op 9 december 2009. Zie 'Zuster Birgitta Hoogeboom', in: *De Heeriaan* 39 (2010) nr 1, 5-7 en 40 (2011) nr 1, 23.

5.20 Congolees christendom

De eerste Zusters van de Choorstraat leerden voor hun vertrek al over de grote verwantschap tussen de authentieke godsdienstigheid van de Bantoes enerzijds en het christendom anderzijds. Na vestiging in Kasaï waren de zusters ook zelf onder de indruk van de religiositeit van de mensen in wier midden zij leefden en werkten. Maar tegelijkertijd ervoeren zij een duidelijke andersheid met de Congolezen. In het prille begin van de missie werd bekering, het overbrengen en voorleven van de Blijde Boodschap van het evangelie, gezien als hét middel bij uitstek om een eind te maken aan de angst die het leven van veel Congolezen overschaduwde. Maar gaandeweg pretendeerden de zusters niet meer dat zij beschikten over hét middel.[173]

Hoe overbrugbaar of onoverbrugbaar is de kloof tussen Congolezen en Europeanen, tussen Congolese en Europese christenen? Tastend naar het antwoord gaan wij te rade bij de internationaal gerespecteerde Congolese liturgiewetenschapper François Kabasele Lumbala, meer precies bij wat hij in een essay uit 1991 vertelt over de religieuze symbooltaal van zijn volk.[174]

Kabasele begint met een verwijzing naar het evangelie volgens Johannes, waar Jezus tegen Thomas zegt: 'Ik ben de weg, en de waarheid en het leven. Alleen door mij heeft men toegang tot de Vader' (*Johannes 14,6*). Bij deze woorden denkt de Zwarte Afrikaan aan degenen die voor hem de bron van leven en voornaamste weg zijn naar het goddelijk wezen: zijn voorouders. Jezus' verwijzing naar de boom of de wijn om aan te geven hoe zijn leven overgaat naar de apostelen, herinnert de Bantoe aan het ononderbroken contact met de voorouders om het leven in stand te houden. Wie dat contact verliest, verdort als een afgesnoeide wijnrank. Dankzij deze metafoor en andere metaforen, zoals Jezus als de nieuwe Adam, past Jezus goed bij de voorstelling van voorouders als levensbron.

In het Bantoe-wereldbeeld is het de taak van iedere mens om het leven dat hij van zijn of haar (voor)ouders krijgt, door te geven. Het leven moet immers doorgaan. Zo aanvaarden representanten van de Congolese Jamaa beweging Jezus en Maria als hun voorouders en als degenen die zegen zullen brengen over hun huwelijk en hun nageslacht. Natuurlijk weten zij wel dat zij beschikken over andere, biologische voorouders, maar Jezus en Maria vervullen deze rol in een ander, nieuw leven waarin men samen met andere christenen terecht komt dankzij het doopsel.

[173] Vgl. 'Deel ons leven', in: *KKC* 3 (1974) 46-49.

[174] Kabasele, 'Christ as Chief'. In katholiek Congo is ook het feest van Christus Koning (zondag voor de Advent) met bijzondere aandacht gevierd. De grote waarde die de Congolezen hechten aan een goede relatie tussen de aardse en de hemelse werkelijkheid blijkt ook uit de bijzondere aandacht waarmee zij het feest van Maria Tenhemelopneming vieren.

Om deze opmerkelijke identificatie begrijpelijk te maken voor buitenstaanders, weidt Kabasele verder uit over de belangrijke betekenis die Bantoes hechten aan voorouders. Tot de rangen der voorouders behoren degenen die een deugdzaam leven hebben geleid, voor nageslacht hebben gezorgd, een goede natuurlijke dood zijn gestorven en volgens de vereiste riten zijn begraven. Op een bepaalde manier blijven voorouders altijd in de nabijheid van de levenden en helpen zij hen in het dagelijks leven. Voor Bantoes is het van groot belang om zich bij belangrijke besluiten en gebeurtenissen verzekerd te weten van de zegen van de voorouders. Het leven dat men leidt is een schakel tussen het leven van voorouders en het leven van nakomelingen. Leven is het leven krijgen en het leven doorgeven. Een individu kan niet op zichzelf bestaan, ieders leven staat volledig in dienst van de gemeenschap. Wie geen kinderen krijgt verbreekt die schakel. De woorden van de Heer resoneren met de Bantoe idealen, bijvoorbeeld: 'Zij die leven in Christus hebben het leven, zelfs als zij sterven zullen zij leven' (*Johannes 11,15*); 'Uit degene die in Christus gelooft zullen stromen van levend water vloeien' (*Johannes 4,14*); 'Het brood dat ik jullie zal geven, is het vlees voor het leven van de wereld' (*Johannes 6,51*). Zoals de voorouders voortdurend het leven van hun nakomelingen voeden, zo voedt Christus voortdurend het leven van de gelovigen. Hij is de 'unieke' voorouder, de 'deur' die toegang geeft tot de Vader *(Johannes 10,9*). Immers, 'niemand heeft ooit God gezien, behalve Jezus die uit de hemel is neergedaald' (*Lucas 10,22*).

Al vervult voor gelovige Bantoes Christus de primordiale rol als voorouder en intermediair tussen het menselijke en het goddelijke, dat wil nog niet zeggen dat daarmee de rol van de echte, biologische voorouders is uitgespeeld. Integendeel. Door verschillende geloofsverkondigers is getracht de voorouderverering te verzoenen met het christendom, bijvoorbeeld door hen te scharen onder de heiligen. Voor Kabasele is dat te kort door de bocht: onder heiligen beschouwt de Kerk geslaagde navolgers van Christus, en de Bantoe voorouders waren niet bekend met het voorbeeld dat Christus heeft gegeven. Bovendien, de Bantoevoorouders verdienen het gewoon om vereerd te worden, ook zonder kunstmatige status als christelijke heilige. Hij pleit daarom voor een synthese tussen christendom en Bantoecultuur, met behoud van het wezenlijke. De voorouders worden dan nog steeds vereerd – ook in de eucharistieviering – omwille van hun voortreffelijke eigenschappen, en als

degenen met wie wij samen op weg zijn.[175] Onwillekeurig doet de visie van Kabasele denken aan die van de Jezuïet-missionaris Matteo Ricci, die drie eeuwen eerder China voor het christelijk geloof wilde winnen door aan de voorouderverering een plaats te geven binnen de eredienst en het christelijk geloofsgoed.[176] Het pleidooi van Kabasele om te komen tot een synthese van christendom en Bantoecultuur is heel radicaal. Vroegere missionarissen zouden dit mordicus hebben afgewezen, en ook hedendaagse vertegenwoordigers van de Kerk zijn het over deze kwestie niet eens. Maar wat de 'jonge missionarissen' betreft – waartoe de Dochters van Maria en Joseph behoorden – zijn het christelijk geloof en Bantoecultuur een verrijking van elkaar. Hierin staan zij niet alleen, zij verkeren in goed gezelschap.[177]

[175] Zo vertelt Zr. Rosa dat op 18 maart 1997, toen vier zusters de eeuwige geloften aflegden in de St Clémentkathedraal te Kananga, na het aanbrengen van de offergaven ook een vuur werd ontstoken ter ere van de voorouders. De handen van de vier zusters waren bestreken met krijt als teken van verbondenheid.

[176] Zie paragraaf 3.01.

[177] Zo brengt de Congolese arts Denis Mukwege, in 2018 winnaar van de Nobelprijs van de Vrede, scherp naar voren dat zijns inziens het christelijk geloof niet door missionarissen is opgedrongen aan de Afrikanen, maar dat de Afrikanen dat juist met instemming hebben omarmd. Zij waren immers sinds mensenheugenis vertrouwd met het beeld van God als een beschermende Vader en het vooruitzicht van een leven in het hiernamaals. Daarbij komt dat het lijden van het Congolese volk zo groot is, dat het zonder geloof zou wegvallen in pure wanhoop. Zie Mukwege, *Pleidooi voor leven*, 87-91.

5.21 De Levensboom

In de Luba taal wordt God meestal aangeduid met *Mvidi-Mukulu*, wat ongeveer 'Oorsprong van alle leven' betekent. *Mukulu* betekent 'Oudste'. *Mvidi* is ook de naam van een soort bomen die sterk genoeg zijn om de grootste droogte te overleven en zich op verschillende wijze kunnen voortplanten, door middel van zowel zaad, wortels als takken. Het schors van deze bomen scheidt een witte kleverige latex af. De Luba's associëren deze witte materie met de bovennatuur, omdat wit de kleur van de voorouders is. Na belangrijke vreugdevolle gebeurtenissen plachten Luba's een Mvidi voor hun hut te planten, als gedenkteken van het geluk dat hen mocht bereiken. Plechtigheden, zoals communiefeesten, vonden plaats bij deze boom. Door deze boomnaam te verbinden aan de Godsnaam brengen de Luba's tot uitdrukking dat God bron van overvloedig en onverwoestbaar leven is.[178]

[178] Weergave van Kabasele Lumbala, 'Christ as Ancestor and Elder Brother', 121.

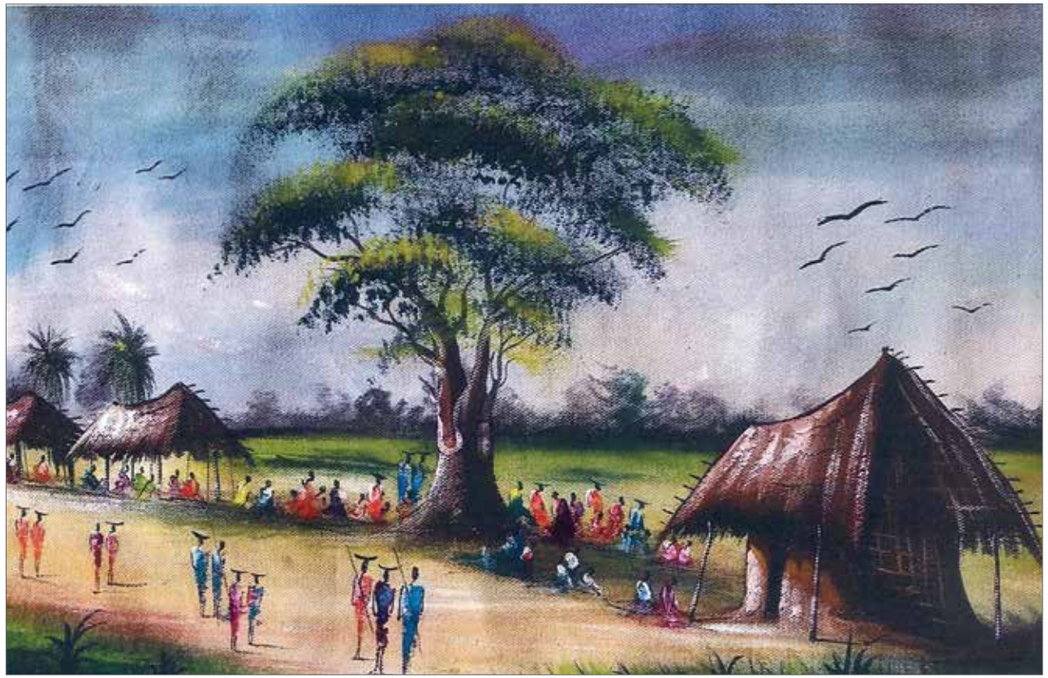

In de Congolese traditie symboliseert de boom de verbondenheid tussen God en mens. Schilderij van Kayado, vóór de Zaïrisering Kayembe Donatien geheten. *Archief DMJ.*

Overzicht: Dochters van Maria en Joseph in Congo / Zaïre

Zr. Alphonse van den Eerenbeemt	1959-1965	Mashala, overste en docent
	1966-1969	Kabuluanda
	1969-1980	Kananga: parochieassistente van de parochies St. Jean en St. Martin
Zr. Angela Waidacher	1959-1967	Mashala, verpleegster
	1968-1969	Kabuluanda
	1969-1973	Mashala
	1975-1979	Kananga
Zr. Anna van Nistelrooij	1965-1970	Kabuluanda, verpleegster
	1970-1989	Mashala, vroedvrouw
Zr. Assisia van Dinther	1959-1970	Mashala, huishouding en zorg weeskinderen
	1970-1975	Kabuluanda, huishouding en medisch assistent
Zr. Augusta de Groot	1986-1990	Kananga, dovenonderwijs
Zr. Birgitta Hoogeboom	1970-1989	Mashala, docent en schoolhoofd
	1990-1991	Kananga kleuterklas en straatkinderen Kankala
	1992-1999	Kananga, Kankala en 'Luisterhuis'
Zr. Corda van den Hout	1932-1948	Missie in China
	1959-1964	Kabuluanda, overste en docent
	1965-1966	Mashala
	1966-1970	Kananga
	1970-1982	Mashala
Zr. Denise van Asseldonk	1979-1981	Kabuluanda, huishouding
	1982-1989	Mashala
	1990-1991	Kananga
Zr. Eugenia Vogels	1959-1965	Kabuluanda, verpleegster
	1967-1970	Mashala, vroedvrouw
	1970-1981	Kabuluanda
	1981-1991	Kananga
Zr. Francisca Verrijt	1959-1962	Kabuluanda, docent
	1963-1975	Mashala, docent en schoolhoofd
	1976-1981	Kananga, opleiding katechisten
	1981-1988	Burundi, onder meer docent aan klein-seminarie
	1988-1992	Centraal Afrikaanse Republiek, secretaresse van de bisschop van Muyinga
	1992-1997	Kananga, Bianki
Zr. Hilde Wagenmans	1974-1989	Mashala, naailes
	1990-1991	Kananga
	1992-1997	Kananga, Katuambi (psychiatrische inrichting)
Zr. Irene Dankers	1963-1964	Mashala, docent
	1965	Kabuluanda, maatschappelijk werk
	1966-1973	Kananga
	1980-1981	Kabuluanda
Zr. Irmina Hoeboer	1970-1971	Kabuluanda, verpleegster

Zr. Jean Baptiste van Erp	1964-1970	Mashala, docent
	1970-1971	Kabuluanda
Zr. Jeanne d'Arc van der Leest	1959-1970	Kabuluanda, huishouding en weeshuis
	1971-1981	Mashala, weeshuis
	1982-1985	Kananga
Zr. Jovita Kaffener	1961-1971	Kabuluanda, docent
Zr. Laeta Ponsioen	1959-1962	Mashala, docent, naailes, hoofd internaat
	1963-1964	Kabuluanda
	1965-1984	Mashala
	1985-1990	Kananga
Zr. Lebuïne Jansen	1974-1978	Kabuluanda, verpleegster
Zr. Lisette Swanenberg	1970-1981	Kabuluanda, docent, schoolhoofd, vrouwen educatie, gehandicaptenzorg
	1982-1991	Kananga, onderwijs aan dove kinderen, sociaal werk in het militaire kamp Bobozo
	1992	Kananga
Zr. Pauline van Bree	1934-1948	Missie in China
	1961-1971	Mashala, verpleegster, vanaf december 1965 overste
Zr. Rosa de Lima Wigink	1964-1973	Kabuluanda verpleegster
	1973-1989	Mashala
	1996-1999	Kananga, Bianki, gevangenenbezoek en 'Luisterhuis'

Zr. Toos Haans	1975-1981	Kabuluanda, verpleegster
	1982-1983	Kananga
Zr. Vera Lubbers	1972	Kabuluanda, verpleegster
	1973-1974	Mashala
	1975-1981	Kabuluanda
	1982-1991	Kananga
Zr. Wenceslaus Van der Zanden	1962-1964	Mashala, naailes, huishouding
	1964-1966	Kabuluanda
	1967-1981	Kananga, logistiek van de missie

Dankwoord

Aan het eind van dit boek gekomen blikt de schrijver terug met zowel verwondering als bewondering. Verwondering over de zusters die op de boot stapten naar Brazilië. Wat moeten zij het met hun dikke habijten warm hebben gehad in dat tropische land, en wat waren er een misverstanden. Verwondering over de zusters die naar China voeren om daar, in Oost-Mongolië, de vorming van de maagden ter hand te nemen. Dat lukte niet al te best. Zij bekeken de wereld letterlijk en figuurlijk door een 'kachelpijp', en het onbegrip tussen hen en de Chinese bevolking was groot. Verwondering over de zusters die naar Nederlands-Indië voeren en daar alles op zijn Hollands deden, zoals samen met de Javaanse kinderen het winterfeest van Sinterklaas vieren. Verwondering over de zusters die naar Congo vlogen om zich te settelen in een paar moeilijk bereikbare – en steeds moeilijker te bereiken – missiestaties in Kasaï. Zij gaven gehoor aan de oproep van de paus om de mensen daar te kerstenen, maar weldra bleek dat zij zich in een hachelijk avontuur hadden begeven.

Bewondering voor de zusters in Brazilië omdat zij zich vol overgave inzetten voor de mensen in Curvelo, terwijl zij zelf om beurten ziek waren. Bewondering voor de zusters in China vanwege hun uithoudingsvermogen en hun moed, en dat niet zonder vrucht. Decennia na hun gedwongen repatriëring was onder de bevolking van Ter Pijnbomen nog veel waardering voor hen. Bewondering voor de zusters in Nederlands-Indië, later Indonesië, omdat zij bleven vasthouden aan hun liefdewerk, wat er ook gebeurde. Voor het behoud van de dovenschool, het huidige Dena Upakara in Wonosobo, waren zij zelfs bereid om het Congregatiebestuur dat hen terug naar Nederland wilde halen, te trotseren. Bewondering voor de zusters in Kabuluanda, Mashala en Kananga vanwege de wijze waarop zij met de mensen daar deelden en baden, en omdat zij zich inzetten voor de scholing van sterke vrouwen in het onderwijs en de zorg.

Tot al deze verwonderlijke en bewonderenswaardige dingen waren de zusters-missionarissen in staat omdat zij zich gedragen wisten door het gebed en de steun van hun medezusters in Nederland. En op zeker moment was het met hun arbeid gedaan, het verkondigen van de Blijde Boodschap en het verrichten van de liefdewerken lieten zij over aan de mensen van het land zelf. Vanaf het begin van de jaren tachtig was 'Missie' trouwens niet meer de geijkte term in de communicatie over Indonesië en Zaïre. Eveneens vanaf die tijd werd steeds duidelijker dat de vergrijzing van de Congregatie in Nederland een onomkeerbaar proces was, terwijl het aantal zusters in Indonesië juist groeide dankzij nieuwe roe-

pingen. Niemand wist toen nog waarin dat alles zou uitmonden.

Achteraf, in het licht van de geschiedenis, weten we pas hoe belangrijk de start van het doveninstituut op Java was. Als we gebruik maken van de metafoor van de Levensboom, het symbool van de Congregatie, dan heeft Zr. Maria Alacoque Hoorneman in 1938 een loot, gegroeid uit de wortels van die boom, geplant in Wonosobo. Daar verdroogden de wortels niet, want de loot, jong en oud tegelijk, stond aan levend water. Dankzij het intreden van dochters van Java, later ook van dochters van andere delen van Indonesië en van Timor Leste, verwierf de Congregatie nieuwe levenskracht en zo gaat ze verder, de toekomst tegemoet.

Dat dit boek kon worden geschreven is dankzij de hulp van velen. Op de eerste plaats noem ik het Congregatiebestuur dat mij in 2015 al verzocht om de geschiedschrijving van de Dochters van Maria en Joseph te vervaardigen. Al vanaf de start van het traject werd ik terzijde gestaan door de archivaris van de Congregatie, Mw. Anne-Marie Coopmans. Zonder haar deskundige hulp zou het allemaal niet gelukt zijn. Er waren geen zusters meer die mij konden vertellen over de Missie in Brazilië en China. Over China is gelukkig veel geschreven door de zusters-missionarissen zelf. Daarnaast was het heel nuttig om in juli 2018 een bezoek te brengen aan het Verbiest Instituut in Leuven dat zich bezighoudt met de relatie tussen Europa en China. Daar vertelde pater Jeroom Heyndrickx mij dat er in China nog steeds Dochters van Maria zijn! Over Zaïre/Congo kon ik wel spreken met zusters-missionarissen van de Congregatie zelf, met name Zr. Rosa de Lima Wigink, Zr. Lisette Swanenberg en Zr. Augusta de Groot. Over Indonesië kon ik met veel zusters spreken. In november 2017 was ik zelfs in de gelegenheid om Zr. Antonie Ardatin en Zr. Wahyu Triningsih te vergezellen bij hun bezoek aan de verschillende afdelingen van de Putri-Putri Maria dan Yosef (PMY) op Java en in Timor Leste. Het verslag daarvan is in dit boek opgenomen; alle daarin genoemde zusters ben ik erkentelijk voor de vriendelijke en geduldige wijze waarop zij mij te woord hebben gestaan. Met erkentelijkheid denk ik ook aan pater Pieter Rozemeijer en frater Harrie van Geene z.g. die ik in Tilburg sprak bij de voorbereiding op de reis naar Java.

Veel afbeeldingen in dit boek zijn afkomstig uit het rijke archief van de Congregatie, maar lang niet allemaal. Bij het vergaren en vervaardigen van treffende illustraties kon ik rekenen op de steun van Mw. Wendy Litjens (Titus Brandsma Instituut) en Dhr. Willy Piron (Centrum Kunsthistorische Documentatie) in Nijmegen, en van Mw. Emy Thorissen en Dhr. Paul Slot in Tilburg (beiden Brabant-Collectie, Tilburg University). Toen het manuscript van dit boek – nagenoeg – af was, hebben verschillende zusters (delen) van het manuscript gelezen, wat leidde tot verbeteringen. Top-meelezers waren tevens Mw. Brigitte Lutters en collega Rijcklof Hofman. Zoon Andreas Caspers vervaardigde de index van persoonsnamen. Op de valreep, toen de kopij al bij de uitgever was en er soms alsnog een nieuwe illustratie was gewenst, kon ik steevast rekenen op Zr. Veronie Franken als reddende engel. Mw. Marjet de Jong (tekstedi-tor namens Uitgeverij Adveniat) en Mw. Leonie Koppel (vormgever) hebben van de door mij aangeleverde materialen dit mooie boek gemaakt. Alle genoemden ben ik erkentelijk, en alle zusters van de Choorstraat en zusters PMY wil ik nogmaals van harte danken. Moge het de Congregatie in Indonesië en Timor Leste nog lange tijd goed gaan, als een boom aan levend water.

Charles Caspers

Bibliografie

Voor dit boek is veelvuldig geput uit het archief van de Dochters van Maria en Joseph (archief DMJ), zoals aangegeven in de noten. Daarnaast is intensief gebruik gemaakt van het mededelingenblad van de Dochters van Maria en Joseph *De Heeriaan* (1950-1966), *KKC* (= *Kontakt Kongregatie Choorstraat*, 1972-1997) en opnieuw *De Heeriaan* (vanaf 1998), alsmede van het mededelingenblad van de Missionarissen van Scheut *Annalen der Missionarissen van Sparrendaal* en dat van het Insituut voor Doven in Sint-Michielsgestel *De vriend*. De meeste artikelen uit deze bladen, waarnaar in de noten wordt verwezen, zijn gering van omvang en daarom niet in deze lijst opgenomen.

Acta et decreta synodi provincialis Ultrajectensis, Sint-Michielsgestel 1865.

Aernsbergen, A.I. van, *Chronologisch overzicht van de werkzaamheid der Jezuïeten in de missie van N. O.-I.*, Bandoeng/Amsterdam 1934.

Ballet, Jérôme, Claudine Dumbi & Benoït Lallau, 'Enfants sorciers à Kinshasa (RD Congo) et développement des Églises du Réveil', in: *Mondes et développement* 37, nr 146 (2009) nr 2, 47-59.

Bank, Jan, *Katholieken en de Indonesische Revolutie,* Baarn 1983.

Biezen, Femke van der, 'Mensen met een Missie. Rechteloos over de grens', in: *Trouw* d.d. oktober 2018, Moderne Slavernij (charitatieve bijlage) 16-18.

Bijnen, Toon van, 'Weerzien met China', in: Koos van der Bruggen (red.), *De gewonde kerk van China. Ook onze zaak*, Oegstgeest 1989, 151-156.

Bijzondere gebeden ten gebruike van de Congregatie der Zusters van Liefde onder de benaming van Dochters van Maria en Jozef te 's-Hertogenbosch, Sint-Michielsgestel: Instituut voor Doofstommen, 1924.

Bijzondere regelen der Zusters van Liefde, gevestigd te 's-Hertogenbosch onder de benaming van Dochters van de H.H. Maria en Joseph, Sint-Michielsgestel 1852.

Blessing, Maurice, 'Omvang christenslavernij onderschat', in: *Historisch Nieuwsblad* (2008) nr 5.

Bocken, Inigo & Herman Westerink, 'Placide Tempels en de filosofie van de Bantoe. Spiritualiteit voorbij culturele grenzen', in: Herman Westerink (ed.), *Portretten van sociale spiritualiteit*, Heeswijk Dinther 2018, 80-94.

Boelaars, Huub J.W.M., *Indonesianisasi. Het omvormingsproces van de Katholieke Kerk in Indonesië tot de Indonesische Katholieke Kerk*, Kampen 1991.

Boelaars, Huub, 'Indonesianisasi. Het omvormingsproces van de katholieke kerk in Indonesië tot de Indonesische katholieke kerk', in: Joos van Vugt, José Eijt & Marjet Derks (eds), *Tempo doeloe, tempo sekarang. Het proces van indonesianisering in Nederlandse orden en congregaties,* Hilversum 2004, 13-26.

Boumans, H. J., 'Monseigneur Hamer en gezellen', in: *Het Katholiek Nederland 1813-1913*, deel 2 (Nijmegen 1913) 321-329.

Broere, Kees, 'Congolees zelfbewustzijn begon bij Afrika's eerste zwarte messias', in: *De Volkskrant* d.d. 29 juni 2010.

Buck, Pearl, *De goede aarde*, Haarlem 1938.

Buck, Pearl, *De strijdbare dienaar. Portret van een ziel*, Haarlem 1950.

Buck, Pearl, *De zonen van Wang Lung*, Haarlem/Antwerpen 1948.

Caeneghem, P.R. Van, *La notion de Dieu chez les BaLuba du Kasai*, Bruxelles 1956.

Caspers, Charles & Kees Waaijman, *Akar, Ranting, dan Buah dari Pohon Kehidupan. Cinta Kasih Vincensian dalam Spiritualitas Kongregasi Suster Putri Maria dan Yosef*, Yogyakarta 2013.

Caspers, Charles & Kees Waaijman, *De wortels, de twijgen en de vruchten van de boom. De Vincentiaanse liefde in de spiritualiteit van de Dochters van Maria en Joseph*, Baarn 2013.

Caspers, Charles, *Lembut, tetapi Juga Penuh Daya. Anna Catharina van Hees dan awal berdirinya Kongregasi Putri Maria dan Yosef*, Yogyakarta 2017.

Caspers, Charles, *Zacht doch krachtdadig. Anna Catharina van Hees en de oorsprong van de Congregatie Dochters van Maria en Joseph*, Baarn 2015.

Caspers, Charles & Peter Jan Margry, *Het Mirakel van Amsterdam. Biografie van een betwiste devotie*, Amsterdam 2017.

Caspers, Charles, 'Duivelbannen of genezen op "natuurlijke" wijze? De Mechelse aartsbisschoppen en hun medewerkers over exorcismen en geneeskunde, ca. 1575 - ca. 1800', in: Willem de Blécourt, Marijke Gijswijt-Hofstra & Willem Frijhoff (red.), *Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw*, Hilversum 1993, 46-66.

Caspers, Charles, 'Het voortleven van Marie-Adolphine van Ossendrecht (gest. 9 juli 1900), een van de 120 martelaren van China', in: *De Ghulden Roos* 64 (2004) 23-44.

Caspers, Charles, 'Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart en het H. Hart van Jezus. Beknopte geschiedenis van verknoopte devoties', in: Charles Caspers, Wolfgang Cortjaens & Antoine Jacobs (eds.), *De basiliek van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart te Sittard, architectuur - devotie - iconografie*, Sittard 2010, 93-109.

Caspers, Charles, 'Wandelend tussen transsubstantiatie en Transfiguratie. Mogelijkheid en onmogelijkheid voor de verering van Elia binnen de westerse christenheid, ca. 1200 - ca. 1500', in: *Trajecta* 10 (2001) 209-224.

Caspers, Charles, 'Weg met de duivel? De rooms-katholieke Kerk en haar "groot-exorcisme", van de zestiende eeuw tot heden', in: Gerard Rooijakkers, Lène Dresen-Coenders & Margreet Geerdes (red.), *Duivelsbeelden. Een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen*, Baarn 1994, 286-309.

Ceulemans, P., *La question arabe et le Congo* (1883-1892), Bruxelles 1959.

Charbonnier, J., *Les 120 martyrs de Chine canonisés le 1er octobre 2000*, Paris 2000.

Chome, Jules, *Zaïre. Ketens van koper*, Leuven 1977.

Cleys, Bram, Roeland Hermans & Luc Vints, *Getuigen van een missie. Foto's uit Congo*, Leuven 2010.

Cock, Jan de, *De kelders van Congo. Het relaas van een verblijf in een Congolese gevangenis,* Tielt 2006.

Collani, C. von, 'Johann Adam Schall von Bell S.J. Missionar und Astronom in China', in: *Jahrbuch für Religionswissenschaft und Theologie der Religionen*, 1 (1993) 118-143.

Cornet, Joseph-Aurelien, *Zaïre. Volken, Kunst, Cultuur* (Antwerpen 1989).

Cronin, Vincent, *De wijze man uit het westen*, Utrecht 1956.

Dankelman, J.L.F., *Peerke Donders. Schering en inslag van zijn leven*, Hilversum 1982.

Decraene, Michel, 'De Kerk in China leeft', in: *KKC* 20 (1991) 8-15.

Derks, Marjet, '"Ik houd van de Indonesische zusters, maar begrijp ze niet altijd". Een persoonlijk relaas: Zr. Cecilia van der Poel', in: Joos van Vugt, José Eijt & Marjet Derks (eds), *Tempo doeloe, tempo sekarang. Het proces van indonesianisering in Nederlandse orden en congregaties,* Hilversum 2004, 112-117.

Derks, Marjet, *Van Hollandse wereldbekering tot mondiale verbondenheid. Het verhaal van de Graal, 1921-heden*, Hilversum 2016.

Dijck, C. van, 'Mgr Hermus' aandeel in de missieactie', in: *Annalen van het Genootschap tot Voortplanting des Geloofs* (1937) 97.

'Doofstommen-instituut', in: *Mooi Bandoeng. Maandblad voor Bandoeng en omstreken* 12 (1934) 182-183.

Duhr, Joseph, *Un jésuite en Chine. Adam Schall, astronome et conseiller impérial (1592-1666)*, Bruxelles/Paris 1936.

Eerenbeemt, Andreas J.J.M. van den, *De missie-actie in Nederland (± 1600-1940)*, Nijmegen 1945.

Eijt, J. & S. Hautvast, *Een missie in de marge. Dochters van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart in Nederland en Indonesië 1911-2000*, Hilversum 2002.

Eijt, José, 'Mensen Gods liefde leren kennen. Portret van Corda van den Hout, zusteronderwijzeres in Oost-Mongolië', in: José Eijt, Hester Genefaas & Peter Nissen (red.), *Gaan voor God. Ideaal en praktijk van missie in historisch perspectief*, Hilversum 1998) 99-107.

Eijt, José, *Religieuze vrouwen: bruid, moeder, zuster. Geschiedenis van twee Nederlandse zustercongregaties, 1820-1940*, Hilversum 1995.

Elias, W.H.J., *Indië onder Japanschen hiel*, Deventer 1946.

Etambala, Zana Aziza, *De teloorgang van een modelkolonie. Belgisch Congo (1958-1960),* Leuven/Voorburg 2008.

Fischer, Hermann & J.O. Mercator, *De catechismus verklaard door voorbeelden uit de missie*, Uden 1930.

Flameygh, N., *De lijdensweg van drie Kruisgezanten in Mongolië. Lotgevallen van drie Missionarissen van Scheut in Swi-Yuan (China) 1923-1925. Drie Vlaamsche Missionarissen: P. Soenen, P. Van Praet, P. Maurits de Clippele*, Brasschaat 1926.

Franken, Veronie, Cecilia van der Poel, Pia Maria van de Vall & Tine Vink, *Naar het land van Chiang Kai-Shek en Mao-Tse-Tung. "Onze Missie in China" 1922-1948. Zusters van de Choorstraat 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 2005.

Gelineau, Joseph, 'La prière eucharistique comme acte de langage de l'assemblée', in: Anton Vernooij (ed.), *Liturgy and Muse. The Eucharistic Prayer*, Leuven 2002, 37-47.

Goddijn, Walter, Hans Wewerinke & Fons Mommers, *Pastoraal Concilie (1965-1970). Een experiment in kerkelijk leiderschap,* Baarn 1986.

Gonggrijp, G.F.E. e.a., *Geïllustreerde encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, Leiden 1934.

Grevenstein-Kruse, Anne Van, Micaela van Rijckevorsel & Xiaohui Qiu, *Hubert Vos and the Story of a Portret*, Amsterdam 2009.

Guns, Nico, *Dempo en Baloeran, De mooiste schepen van het oosten*, Amsterdam 1999.

Hagen, Piet, *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing,* Amsterdam/Antwerpen 2018.

Hecken, Jozef Van, *Documentatie betreffende de missiegeschiedenis van Oost-Mongolië. Bisdom Jê-ho-erh*, deel I, Leuven 1970.

Hecken, Jozef Van, *Documentatie betreffende de missiegeschiedenis van Oost-Mongolië. Bisdom Jê-ho-erh*, deel III, Leuven 1970.

Hecken, Jozef Van, *Documentatie betreffende de missiegeschiedenis van Oost-Mongolië. Bisdom Jê-ho-erh*, deel IV, Leuven 1970.

Hecken, Jozef Van, *Documentatie betreffende de missiegeschiedenis van Oost-Mongolië. Bisdom Jê-ho-erh*, deel V, Leuven 1971.

Hecken, Jozef Van, *Documentatie betreffende de missiegeschiedenis van Oost-Mongolië. Bisdom Jê-ho-erh*, deel VIII, Leuven 1973.

Heijst, Annelies van, *Gedreven helpers. Een geschiedenis van Cordaids voorlopers: RK Huisvestingscomité, Mensen in Nood, Memisa, Medicus Mundi, Indische Missie Vereniging, Centraal Missie Commissariaat, Cebemo, Vastenaktie, Bilance en Bond zonder Naam*, Hilversum 2014.

Heijst, Annelies van, Marjet Derks & Marit Monteiro, *Ex caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19e en 20e eeuw*, Hilversum 2010.

Helmer, H., *Een groot Nederlander in Suriname. Leven en werken van den eerbiedwaardige dienaar Gods Petrus Donders*, Tilburg 1946.

Helsloot, John, 'Sinterklaas en Kerstmis op Java, 1870-1941', in: *Indische Letteren* 21 (2006) nr 1, 13-30.

Hermus, A., *Het Goddelijk Hart. Aan de jeugd in zijne beminnelijkheid en ter navolging voorgesteld*, Tilburg 1897.

Het Katholiek Nederland 1813-1913, deel 1, Nijmegen 1913.

Het Pauselijk Liefdewerk van den H. Petrus tot opleiding van een inlandsche geestelijkheid, Vlugschrift 2, november 1921.

Heyndrickx (ed.), Jeroom, *Philippe Couplet, S.J. (1623-1693). The Man who Brought China to Europe*, Nettetal 1990.

Heyndrickx, Jeroom, 'Kardinaal Godfried Danneels terug uit China, na een unieke ervaring bij de Chinese kerkgemeenschap', in: *Verbiest Koerier* 20 (maart 2008) 1-4.

Hildebrand, Cyprianus, *Een Vlaamsche martelaar in Oud-Kongo: Joris van Geel. Studie over zijn leven en zijn historisch midden,* Tielt 1933.

Hoare, Mike, *The Road to Kalamata. A Congo Mercenary's Personal Memoir*, Boulder 2008, oorspr. 1989.

Hunter, Edward, *Duisternis over China. Het verhaal van Mary Liu*, Den Haag 1959.

Ideaal van mijn jeugd, 1899-1999. Honderd jaar Scheut in Nederland, Vught 1999.

Imhoff, Evert van, Gijs Beets & Corina Buisman, 'Indische Nederlanders 1930-2001. Een demografische reconstructie', in: *Bevolking en Gezin* 32 (2003) nr. 3, 85-124.

Jacobs, J.Y.H.A., *Werken in dwarsverband. Een portret van de gezamenlijke Nederlandse priesterreligieuzen, 1840-2004,* Nijmegen 2010.

Jacobs, Jan, *In de schaduw van Franciscus. De Nederlandse Minderbroeders-Kapucijnen*, Nijmegen 2016.

Jansma, T., *Oost-westelijke verkenningen in de dertiende eeuw. De reizen van de Franciscaan Willem van Rubroek naar Mongolië in de jaren 1253-1255 en van de Nestoriaanse prelaat Barsauma naar Europa in de jaren 1287-1288*, Leiden 1959.

Jung Chang, *De keizerin. Het verhaal van de vrouw die bijna vijftig jaar over China heerste*, Amsterdam 2013.

Kabasele Lumbala, François, 'Christ as Ancestor and Elder Brother', in: Robert J. Schreiter (ed.), *Faces of Jesus in Africa*, New York 1991, 116-127.

Kabasele Lumbala, François, *Alliances avec le Christ en Afrique. Inculturation des rites religieux au Zaïre,* Paris 1994.

Kabasele Lumbala, François, *Celebrating Jesus Christ in Africa. Liturgy and Inculturation*, New York 1998.

Kabasele Lumbala, François, *Symbolique bantu et symbolique chrétienne. Rencontre dans la liturgie*, Kinshasa 1990.

Kabasele Lumbala, François, 'Christ as Chief', in: Robert J. Schreiter (ed.), *Faces of Jesus in Africa*, New York 1991, 116-127.

Kalonji, Albert, *Congo 1960. The South Kasai Secession. Truth from the Mulopwe*, z.p. 2005.

Kampen, Anthonie van, *Geschonden Eldorado*, Bussum 1972.

Kartini, *Door duisternis tot licht. Gedachten over en voor het Javaansche volk*, Den Haag 1911.

Keerberghen, Joseph Van, *Origine des populations du Kasayi*, Kananga 1990.

De Kerk groeit. Gedenkschrift ter gelegenheid van de wijding der eerste Chineezen tot bisschoppen der H. Kerk, 28 october 1926, Leiden 1926.

Knipschild, Harry, *De bekering van de wereld. Brieven, verhalen en ervaringen uit de geschiedenis van de missie*, Zutphen 2013.

Knipschild, Harry, *Ferdinand Hamer 1840-1900. Missiepionier en martelaar in China. Een nieuwe kijk op de missiemethode van de Scheutisten in het noorden van China, en de reactie daarop van de Chinezen*, Leiden 2005.

Knipschild, Harry, *Soldaten van God. Nederlandse en Belgische missionarissen op missie in China in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2008.

Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1980.Twee eeuwen Nederland en België*, deel 1, *1780-1914,* Amsterdam 1986.

Kuepers, J.J.A.M., *China und die katholische Mission in Süd-Shantung 1882-1900. Die Geschichte einer Konfrontation*, Steyl 1974.

Laatste woorden van de Heilige Theresia van het Kind Jesus, 's-Gravenhage 1942.

Lazzarotto, Angelo, 'Prospects for Christianity in China in the Context of Tensions between Culture and Politics', in: *Liber Amicorum. In Celebration of the Golden Jubilee of the Priesthood & the 75th Birthday of Fr. Jeroom Heyndrickx CICM*, Leuven 2006, 75-97.

Leijendekker, Marc, 'Zusters leerden zichzelf als inferieur te zien', in: *NRC Handelsblad* d.d. 4 januari 2019, Weekend 22-23.

Leung, Beatrice & Patricia Wittberg, 'Catholic Religious Orders of Women in China: Adaptation and Power', in: *Journal for the Scientific Study of Religion* 43 (2004) 67-82.

Lindblad, Thomas J., 'Zwarte Sinterklaas in Indonesische context', in: *Historiek.net* (13 november 2018).

Lou Tseng-Tsiang, *Mijn roeping. Herinneringen en gedachten*, Amsterdam/Brussel/Parijs 1946.

Lukken, Gerard, *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur,* Baarn 1999.

Mantels, Ruben, *Geleerd in de tropen. Leuven, Congo en de wetenschap, 1885-1960,* Leuven 2007.

Mardiana, Lina & Tim Ketik Buku, *Daun Ajaib.Tumpas Penyakiti,* Jakarta 2012.

Meenen, Jan van, *China. De gids voor de China-liefhebber*, Tielt 2007.

Meer de Walcheren, Pieter van der, 'De Heilige Theresia van het Kind Jesus. 3 oktober', in: J. Huyben e.a. (red.), *Met de heiligen het jaar rond*, deel II, Bussum 1954, 291-295.

Meertens, P.J., & Anne de Vries (red.), *De Nederlandse volkskarakters*, Kampen 1938.

Meeuwesen, Lex, Joke Hussaarts & Frank Zuyderwijk, 'Adoptieouders', in: *De Heeriaan* 40 (2011) nr. 2, 5-9.

Melchior, Adolf, *Gekluisterd Kongo?*, Haarlem 1956.

Mesters, Carlos, *Zes dagen in de kelders van de mensheid. Dagboek van Carlos Mesters, missionaris in Brazilië*, Den Haag 1980.

Molengraaf, Andries, *Geroepen en toegewijd. 190 jaar liefdewerk door de zusters van de Congregatie Dochters van Maria en Joseph*, 's-Hertogenbosch 2010.

Mukwege, Denis, *Pleidooi voor leven,* Amsterdam 2019.

Mulders, Alph., 'Het Ritenvraagstuk in Mandsjoekoe', in: *Het Missiewerk* 19 (1937-1938) 38-47.

Mulders, Alph., *Missiegeschiedenis*, Bussum 1957.

Mungello, D.E., *The Catholic Invasion of China. Remaking Chinese Christianity*, New York etc. 2015.

Nolet, W., *Katholiek Nederland. Encyclopaedie,* deel 3, *Zusterorden en -congregaties*, Den Haag 1932.

Norbruis, Obbe, *Architectuur met vlag en wimpel. Het werk van Fermont-Cuypers in Nederlands-Indië en Indonesië 1927-1957*, Volendam 2018.

Offerman, Pierre, 'La domestication de l'Eléphant d'Afrique', in: *Encyclopédie du Congo Belge*, deel 2, Brussel 1952, 449-468.

Packham, Eric S., *Freedom and Anarchy*, Commack NY 1996.

Paine, S.C.M., *The Wars for Asia, 1911-1949*, Cambridge 2012.

Palfreyman, Nick, *Variation in Indonesian Sign Language. A Typological and Sociolinguistic Analysis*, Berlin/Boston 2019.

Pan, Lynn, *When True Love Came to China*, Hong Kong 2015.

Pleysier, Leo, *De Gele Rivier is bevrozen*, Amsterdam 1994.

Poels, Genoveva Maria Johanna, *Een roomse droom. Nederlandse katholieken en de Noorse missie 1920-1975*, Nijmegen 2005.

Poels, Vefie, *Vrouwen van het Grote Missieuur. Geschiedenis van de Missiezusters van Asten vanaf 1913,* Nijmegen 1997.

Politi, Giancardo & Jean Charbonnier, 'China-Vatican Relations: 1978-2005', in: *Liber Amicorum. In Celebration of the Golden Jubilee of the Priesthood & the 75th Birthday of Fr. Jeroom Heyndrickx CICM*, Leuven 2006, 127-160.

Pos, Mary, *Eens op Java en Sumatra… Het laatste reisboek over ons Indië in zijn glorietijd*, Baarn 1948.

Priyo Widiyanto, T. (ed.), *Struggling for Success in the Lake of Silence. The Dynamics of Education for the Deaf*, Yogyakarta 2008.

Rademaker, Ben, *Petrus Donders. Pelgrimage naar een melaatsendorp*, Bussum 1956.

Raymakers, Henry, 'Oost-Aziatische kultuur en hare mindere of meerdere geschiktheid voor het Christendom', in: Jan Smit (ed.), *Eerste Nederlandsche Missiecongres, gehouden te Maastricht 12-14 juli 1921*, Leiden 1921, 38-48.

Repertorium van Nederlandse zendings- en missiearchieven 1800-1960: http://resources.huygens.knaw.nl/zendingoverzeesekerken/RepertoriumVanNederlandseZendings-EnMissie-archieven1800-1960

Reybrouck, David van, *Congo. Een geschiedenis*, Amsterdam 2010.

Reyntjens, Filip, *De Grote Afrikaanse Oorlog. Congo in de regionale geopolitiek 1996-2006*, Antwerpen 2009.

Rickli, João, 'Narratives, Movements, Objects. Aesthetics and Power in Catholic Devotion to Our Lady of Aparecida, Brazil', in: Maruska Svasek & Birgit Meyer (ed.), *Creativity in Transition. Politics and Aesthetics of Cultural Production across the Globe*, New York 2016, 267-289.

Roes, Jan, *Het groote missieuur. Op zoek naar de motivatie van de Nederlandse katholieken* (Bilthoven 1974).

Roover, Noëlla De, *Ik hoorde de madiloe. Levensechte verhalen uit Congo*, Lokeren 1998.

Rummens, Hilde, *Kongo zoekt zusters. Het missieverhaal van de laatste Belgische zusters Passionisten, 1934-2009*, Antwerpen 2009.

Salm, Harriët, '15-08-1945. Terugdenken aan jappenkampen en dwangarbeid', in: *Trouw* d.d. 15 augustus 2018, De Verdieping 1-5.

Schäfer, H., 'De Eerbiedwaardige Dienaar Gods Pater Petrus Donders, C.SS.R.', in: *Het Katholiek Nederland 1813-1913*, deel 2, Nijmegen 1913, 329-336.

Scheepers, A., 'De Katholieke Missie in Suriname', in: *Het Katholiek Nederland 1813-1913*, deel 1, Nijmegen 1913, 191-214.

Schneiders, Nic., *Mgr. Ferdinand Hamer. Een heldenfiguur uit den Bokser-Opstand in China*, Roermond/Maaseik 1938.

Schröter, Susanne (ed.), *Christianity in Indonesia. Perspectives of Power*, Berlin 2010.

Segers, Arthur, *Marteldood van den eerwaarden Pater Jozef Segers der Congregatie van Scheut, Priester-Zendeling te Lao-Hou-Keou (Oost-Mongolië)*, Antwerpen 1921.

Shen, Mo, *Japan in Manchuria. An Analytical Study of Treaties and Documents*, Manila 1960.

Stockman, René, *Naar den Congo. 100 jaar Broeders van Liefde in Congo*, Gent 2011.

Storme, Marcel, *Het ontstaan van de Kasai-missie*, Brussel 1961.

Suasso de Lima de Prado, P.J., *Luipaardmannen en slangendansers*, Amsterdam 1962.

Swanenberg, Lisette, *Vanuit de boom bezien*, Arnhem 2011.

Tang, Edmond & Jean-Paul Wiest (ed.), *The Catholic Church in Modern China*, New York 1993.

Taveirne, Patrick, 'Han-Mongol Christian Communities and CICM in the Low Countries', in: Agostino Giovagnoli & Elis Giunipero (red.), *The Catholic Church and the Chinese World. Between Colonialism and Evangelization (1840-1911)*, Rome 2005, 253-264.

Teeffelen, L.W.J. van, *Huize St. Vincentius Udenhout, 1925, 2 januari, 1950*, 's-Hertogenbosch 1950.

Thijs, J.D. 'Oproer en opstand in het Hemelsche Rijck van het Midden', in: *Katholieke illustratie* 69 (1935) 1302-1303.

Thijs, J.D., 'China's rivieren. De nood der overstroomingen', in: *Katholieke illustratie* 69 (1935) 1276-1277.

Thijs, J.D., 'De ontwikkeling van China', in: *Katholieke Illustratie* 69 (1935) 1372-1373.

Tiedemann, R.G., *Reference Guide to Christian Missionary Societies in China. From the Sixteenth to the Twentieth Century*, London/New York 2009.

Timmermans, J., 'Hoe de paters redemptoristen werken in Brazilië', in: *Het Missiewerk* 3 (1921-1922) 162-166.

Toet, Zoë, 'Bij de trappisten vloeit duurzaam bier', in: *Trouw* d.d. 3 december 2018, De Verdieping 8-9.

Vanysacker, Dries, *Vergeten Martelaars. Missionarissen in het oog van de Simba-opstand in Congo, 1964-1966*, Leuven/Den Haag 2015.

Vencken, Harry, *De martelende brand*, Roermond/Maaseik 1946.

Verrijt, Francisca, *Samen Kerk-zijn in Zaïre*, scriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, 1980.

Verschueren, L. & C. Ibelings, *Jerusalem 1422-1802, 1832-1938*, Nijmegen 1938.

Vervaeke, Leen, 'Chinese kerk moet weer in de rode pas lopen', in: *Trouw* d.d. 31 augustus 2018, De Verdieping.

Vints, Luc & Zana Aziza Etambala, *100 jaar Zusters van Liefde J.M.J. in Zaïre, 1891-1991*, Leuven 1992.

Vlaskamp, Marije, 'Wie durft China's geheugen op te frissen?', in: *Trouw* d.d. 22 juni 2013), Letter & geest 4-8.

Volder, Jan De, *De geest van Damiaan. Een heilige voor onze tijd*, Tielt 2009.

Vries, Marijke de, 'Krijgt Jaak Albert na 66 jaar een geboorteakte?', in: *Trouw* d.d. 30 april 2019, De Verdieping 2-3.

Wetboek van canoniek recht. Latijns-Nederlandse Uitgave, Brussel / Hilversum 1987.

Widiyanto, T. Priyo, (ed.), *Struggling for Success in the Lake of Silence. The Dynamics of Education for the Deaf*, Yogyakarta 2008.

Willemsen, Antoinette, *De lange weg naar Nusa Tenggara. Spanningsvelden in een missiegebied*, Hilversum 2015.

Willemsen, Jan, *Bijdragen aan de Wereldkerk. De geschiedenis van MISSIO/Pauselijke Missiewerken Nederland, 1822-1997*, Den Haag 1997.

Wing, Joseph Van, 'De Bantoemoraal vergeleken met de christelijke moraal', in: *De Heeriaan* 9 (1958-1959) 220-222.

Wing, Joseph Van, 'Toegepaste moraal', in: *De Heeriaan* 10 (1959-1960) 23-24.

Wing, Jozef Van, 'Le Congo déraille', in: *Mededelingen. Koninklijke Academie voor Koloniale Wetenschappen* (Brussel 1951) 609-626.

Wing, Jozef Van, *Études bakongos*, 1, *Histoire et sociologie*, Bruxelles 1921.

Wing, Jozef Van, *Études bakongos*, 2, *Religions et magie*, Bruxelles 1938.

Wu Kien-Yong, John C.H., *Boven Oost en West*, Antwerpen z.j.

Wu Kien-Yong, John C.H., *De wetenschap der liefde. Over de liefde van Theresia van Lisieux*, Voorhout 1948.

Yengo, Patrice, *Les mutations sorcières dans le bassin du Congo. Du ventre et sa politique,* Paris 2016.

Zierse, Melanie, 'Chaos dat is wat Kabila wil', in: *Trouw* d.d. 19 maart 2019, 12.

Zierse, Melanie, 'Seksueel geweld in Congo heeft ongekende omvang', in: *Trouw* d.d. 3 november 2018, 15.

Register van persoonsnamen

Het teken > verwijst steeds naar het tweede deel van dit register, waarin Dochters van Maria en Joseph in alfabetische volgorde met hun kloosternaam worden genoemd.

Abels, Conradus 48-56, 59, 62, 72, 74, 81, 83, 87, 100, 116
Albers, Valeer 60
Alfrink, Bernard 266
Alice (Zuster van Sint Vincentius a Paulo) 322
Amerlinck (juffrouw) 100
Ampe, Omer 86
Anne (Zuster van Heule) 345
Anne (Zuster van Sint Vincentius a Paulo) 323
Anto (Salesiaan) 230
Apriliyanti, Zr. Magdalene >
Aquino (Broeder van Maastricht) 225
Arcoverde de Albuquerque Cavalcanti, J. 31
Ardatin, Zr. Antonie >
Arends, Zr. Augustina >
Asseldonk, Zr. Denise van >
Astrid (Zuster van Sint Vincentius a Paulo) 322
Baert, André 122
Bakole, Martin-Léonard 270, 314, 320, 324, 325, 332, 342
Beata (Zuster van O.L. Vrouw van Vlaanderen) 100, 166, 168
Beatrijs (Zuster van O.L. Vrouw van Vlaanderen) 100
Beatrix (prinses) 142
Beijsterveld, Zr. Judoca van >
Beks, P. 31
Benedictus XIV (paus) 41
Benedictus XV (paus) 36, 48, 49
Benedictus XVI (paus) 20
Berendsen, Zr. Concordia >
Bernhard (prins) 192, 314
Berthilde Kelele (Zuster van Liefde van Gent) 320, 322
Bertsch, Rudolf K.A. 150, 153
Biduayi, Tatu 307, 310
Bijnen, Toon van 125
Blanda (Zuster van O.L. Vrouw van Vlaanderen) 100, 166, 168
Bleeker, Zr. Antoinette >
Bleeker, Zr. Benita >
Bleeker, Zr. Cordula >
Bleeker, Zr. Cornelia >
Bleeker, Zr. Imelda >
Bleeker, Zr. Redempta >
Bleeker, Zr. Theodosia >
Bluemink, Dirk Willem 153
Bommel, M.J. van 17
Boomaars, Tiago 33, 35
Bosch, Zr. Aloysia van den >
Bot, Theo 328
Boudewijn (koning) 278
Boudewijn, Florent 113, 114, 122
Bragt, Zr. Casparina van >
Bree, Zr. Pauline van >
Brillant, Maurice 43
Bruijns, Zr. Myriam Thérèse >
Bruyn, Zr. Marie Helena de >
Buck, Pearl 70
Buxin, Georges 105
Carvalho, Sebastião José de, *zie Pombal, markies van*
Celine (Dochter van Maria) 124
Chang, Petrus 109
Charbonnier, Jean 128
Chevalier, Jules 138
Chiang Kai-Shek 70, 105, 107, 108
Cixi (keizerin) 46, 47, 75, 85
Claus (prins) 328
Claver, Petrus 257, 260
Clemens XIV (paus) 41
Clothilde (koningin) 51
Clovis (koning) 51
Confucius 40, 41, 85
Couplet, Philippe 40

Crossé (pater) 102
Damiaan, Pater (Jozef de Veuster) 21, 22
Dankers, Zr. Irene >
Danneels, Godfried 126
Darmojuwono, Justinus 187
Delsaerdt, Wieke 270, 271, 273
Denis, Maurice 43
Deursen, Gerard van 35
Diepen, A.F. 140
Dierckx, P. 100
Dinther, Zr. Assisia van >
Dobbels, Marcel 322
Donders, Petrus 19, 20
Doorman, Karel 157
Dujardin, Zr. Nel >
Zr. Edwarda (Zuster van O.L. Vrouw van Vlaanderen) 98
Eerenbeemt, Andreas van den 122
Eerenbeemt, Zr. Alphonse van den >
Eijgenraam, Zr. Lambertine >
Eijsvogels, Zr. Mechelina >
Eisenhower, Dwight D. 185
Elias, W.H.J. 158
Erp, Zr. Jean Baptist van >
Ervin, Zr. Anastasia >
Esser, B.J. 149
Ewijk, Zr. Anke van >
Eygen, Jozef van 48-62, 68-79, 96, 103, 112, 113
Fagard, Frans 318
Faria Sarmento, Zr. Elisabeth >
Felicitas (heilige) 18
Fermont, Arthur 140, 150, 153
Foucauld, Charles de 341
Franciscus (paus) 32, 127, 128, 318
Franciscus Xaverius 39, 43, 89
Franken, Zr. Veronie >
Freinademetz, Jozef 57
Gabriel (Zuster van Sint Vincentius a Paulo) 322
Garcia II (koning) 253
Geel, Joris van 253
Gelineau, Joseph 284
Gennep, Ignatia van >
Giezenaar, Gerard 251
Gigengack, Zr. Frederica >
Gilberts, Zr. Charitas >
Gomes, Zr. Bonaventura >
Groot, Zr. Augusta de >
Grunsven, Zr. Egidia van >
Haans, Zr. Toos >
Habibi (president) 202
Haen, Jan 90
Hafkenscheid, Bernard 21
Hak, Zr. Crescentia >
Halsema, Norbert 202
Hamer, Ferdinand 24, 43, 44
Hamers, Zr. Gaudeta >
Hammerskjöld, Dag 281
Hanli, Zr. Zita >
Hatta, Mohammed 161
Heel, Armilianus van 90
Heeren, Jacobus Antonius 90, 138, 196, 202, 203, 274, 326
Hees, Anna Catharina van >
Hendriksen, Th. 266
Hendrikx, Franciscus 131, 147, 165, 166
Hermus, Adrianus 19, 36, 48, 72, 133-135, 139-143, 150, 153, 155, 165
Heyndrickx, Jeroom 87, 90, 125, 126
Hirohito (keizer) 103
Hoeboer, Zr. Irmina >
Hondt, Henri de 64, 67
Hoogeboom, Zr. Birgitta >
Hoogers, Frans 74, 75
Hoorneman, Zr. Maria Alacoque >
Hout, Zr. Corda van den >
Huijbers, Bernard 284
Hulsen, Zr. Marie Catharina >
Indrati (onderwijzeres) 178, 179, 187
Indrawati, Zr. In >
Intirmanti, Zr. Kalista >
Isabella (prinses) 29, 31
Jansen, Zr. Lebuïne >
Janssen, Arnold 57
Janssen, Paul 236
Janssens, Lodewijk 62, 76, 87, 110, 112, 116, 118, 120
Jaricot, Pauline Marie 19
Joaquin, don (bisschop) 33
Johannes Paulus II (paus) 22, 42, 126, 127, 234
Johannes XXIII (paus) 269
Jonge, Adriaan de 251
Joosten, Francis 83
Juliana (prinses/koningin) 156, 192
Kabasele Lumbala, François 346-348
Kabila, Joseph 256, 327
Kabila, Laurent-Désiré 326, 327, 344, 345
Kadaryati, Zr. Agnes >
Kaffener, Zr. Jovita >
Kallen, Hubert 54
Kalonji, Albert 290
Kapanga (abbé) 270
Karel de Grote (koning) 17
Kartini, Raden Adjeng 157, 159
Kasavubu, Joseph 279, 303
Kayado (schilder) 349
Kayembe Donatien, *zie Kayado*
Keerberghen, Joseph Van 285, 300, 334
Keller, Helen 149, 226, 228
Kennedy, John F. 178, 328
Kets, William 202
Keukens, Zr. Hilaria >
Kimbangu Kiangani, Simon 264, 300
Klerx, Zr. Josefo >
Knaapen, Honoratus 202
Kockelkoren, B. 143
Koebilai (groot-khan) 39
Korte, Zr. Jeanne >
Kunst, Zr. Wiborada/Gertrudis >
Kurniasih, Zr. Stanisla >
Laak, Zr. Bonifacia van de >
Laarhoven, Zr. Martinetta van >
Laerhoven, Zr. Dosithea van >
Laevens, Jef 261
Lange, Zr. Vianney de >
Lavie, Leonardus 289
Leest, Zr. Jeanne d'Arc van der >
Lembo, Mary Makamatine 318
Lemmens, Zr. Febronia >
Leo XIII (paus) 31
Leopold II (koning) 253-255, 314
Lestari, Zr. Patricia >
Liem, Zr. Bernadette >
Lieshout, Zr. Beata van > Beata
Lijnen, Jozef 136
Linden, Zr. Casimira van der >
Linden, Zr. Clementissima van der >
Liu, Monica 123
Lochem, Zr. Giovanni van >
Lohmeyer, F. 33
Loo, Zr. Marcelline van der >
Lou Tseng Tsiang 46
Louwers, Zr. Blandina >
Lubbers, Zr. Vera >
Lukani, Jacqueline 313
Lumana, Zr. Fransis >
Lumumba, Patrice Emery 263, 278-281, 301
Luntu (geestelijk leider) 299, 300
Luppes, Stanislaus 48
Maanen, Zr. Venantia van >
Madila Basanguka, Marcel 270
Mao Zedong 107, 126, 316
Marburg, Christine 148
Marco Polo 39
Marganingsih, Zr. Marga >
Marguerite (Zuster van Sint Vincentius a Paulo) 325

Marie Adolphine van Ossendrecht (Franciscanes Missionaris van Maria) 24, 43, 44, 99, 123-128
Marie Gemma (Zuster van O.L. Vrouw van Vlaanderen) 168
Marie Jeanne (Zuster van Sint Vincentius a Paulo) 322
Marsudiraharjo, Antonius 224
Martens, Zr. Alfrida >
Martin, Thérèse, *zie Theresia van Lisieux*
Martine (Zuster van Sint Vincentius a Paulo) 322
Mattheus (Salesiaan) 230
Máxima (prinses/koningin) 132
Mazenod, Eugène de 58, 142
Meijer, Zr. Thecla >
Meissner, Zr. Canisia >
Melchior, Adolf 255
Mels, Bernard 270, 300, 314
Mesdag, Marcel 317
Mobutu, Joseph-Désiré / Sese Seko 198, 256, 263, 279, 281, 303-306, 314-317, 325, 326, 338, 341, 345
Monga, Martine 344
Mputu 332, 333
Mukeng'a Kalond, Godefroid 270
Mukwege, Denis 264, 348
Mulele, Pierre 301
Ndaya, Bernadette 309
Nhole (abbé) 323
Nistelrooij, Zr. Anna van >
Nkongolo, Joseph 270
Nogi (generaal) 99
Nols, Joseph 86, 113, 114, 122
Nuland, Zr. Damascena van >
Nzembele, Joseph 291, 292
Oomens, Mattheus 178, 181, 187, 260, 266, 303
Oost, Willy 127
Oosterhuis, Huub 284
Oste, Jozef 124
Otto (Broeder van Maastricht) 189
Overbeek, J.C. van 165, 166, 168
Parada Costa, Zr. Bakhita >
Paulus VI (paus) 33, 35, 327
Perpetua (heilige) 18
Perriëns, G. 32
Pessers, Quintinus 107, 110
Philomena (Dochter van Maria) 90
Philomena (maagd) 124
Pius XI (paus) 68, 71
Pius XII (paus) 106, 125, 168, 187, 249, 251, 260, 269
Poel, Zr. Cecilia van der >
Pombal, markies van 29
Pompen, Jacobus 56, 131
Ponsioen, Zr. Laeta >
Poorter, Marcel de 332
Pos, Mary 149, 156, 157
Prasetyo Adi, Theodorus Yuliono 139, 211
Priyo Widiyanto, T. 226
Pu Yi (keizer) 83,85
Puspaningtyas, Zr. Stefani >
Putuhardjono (pastoor) 179
Puyenbroeck, Jan van 300
Rabelink, Zr. Marie Magdalena >
Radboud (koning) 69
Rahayu, Zr. Yosefa >
Rejeki, Zr. Anna Maria >
Remigius (heilige) 51
Ricci, Matteo 39-41, 85, 127, 348
Rijckevorsel, L. van 36
Roger, Michael 60
Roland Holst, Adriaan 324
Rooijen, Zr. Odilia van >
Roover, Noëlla de 270, 273, 284, 285, 300, 301, 309, 342
Rosmalen, Zr. Johannio van >
Rossum, Willem van 36, 71, 72, 83
Rozemeijer, Pieter 187, 198, 211, 356
Russel, F. 200
Rusyawati, Zr. Ignatia >
Ruys, Willem 165
Sarwiyati, Zr. Agustina >
Schall von Bell, Adam 40, 41
Schoemaker, Willem 165, 174
Schraven, Frans 90
Segeren, Zr. Melanie >
Segers, Jozef 53
Servaas (Broeder van Maastricht) 189
Setiawan, Darma 162
Slits, Th. 19
Smit, Jan 36
Snijders, Zr. Xaveria >
Soegijapranata, Albertus 163
Soeharto (president) 184-186, 191, 192, 202, 215, 238
Soeharto, Siti Hartinah 191, 192
Soekarno (president) 161-163, 177, 178, 184-186, 202, 315
Soekarnoputri (president) 202
Sol, Andreas 193, 194
Sol, Zr. Edwarda >
Sonneveldt, Henry Jean 150
Stanley, Henry 314
Starkenborgh-Stachouwer, Alidius W.T. van 148
Stenmanns, Hendrina 57
Sterk, Zr. Dominica >
Stevenson, Robert Louis 22
Stockman, René 196
Stollenwerk, Maria Helena 57
Straten, Werenfried van 340
Struyker Boudier, E.B. 156
Struyker Boudier, Teus 152, 159
Sudjirah, Zr. Yosephine >
Sukiyam, Zr. Magda >
Sullivan, Anne 149, 228
Sumarwati, Zr. Marwati >
Sumini, Zr. Theresia >
Sumiyati, Zr. Cecilia >
Sun Yat-sen 46
Sundari, Zr. Vincentia >
Susilowati, Zr. Assumpta >
Sutrismini, Zr. Rosa >
Sutriyani, Zr. Detta >
Swanenberg, Zr. Lisette >
Taen, Theo 140
Tatu, Eli 307, 310
Tchang, Jozef (martelaar) 109
Tchang, (Scheutist) 67
Tchang-Chen-fou, Louis 109
Tempels, Placide 258, 264, 303
Termeer, Zr. Innocence >
Terwindt, C.A.J. 19
The Bie Lan, Zr. Lucy >
Thérèse (Zuster van Sint Vincentius a Paulo) 322
Theresia van Lisieux 43, 89, 126, 185, 260
Tooten, Zr. Leonardo >
Triatmi, Zr. Alfonsa >
Triest, Petrus Jozef 136
Triningsih, Zr. Wahyu >
Trisnawati, Zr. Theresianne >
Triyani, Zr. Kristiana >
Tshibamba, Léon 342
Tshisekedi, Étienne 326, 327, 341
Tshisekedi, Félix Tshisekedi 327
Tsjombe, Moïse 303
Tumirah (lerares) 206
Ufa (lerares) 227
Ullfah, Maria 162
Urbanus VIII (paus) 252
Vall, Zr. Pia Maria van de >
Vanier, Jean 196
Vénard, Jean-Théophane 42
Venken, Johan 345
Verbiest, Ferdinand 40
Verbist, Theophiel 42
Verhaar, Zr. Immaculée >
Verhuizen, Zr. Simplicia >
Verrijt, Zr. Francisca >
Verrijt, Zr. Theodarda >
Versteden, Zr. Polycarpa >

Veuster, Jozef de, *zie Damiaan*
Vijfeijke, Zr. Henricia van de >
Vincentius a Paulo 244
Vink, Zr. Tine >
Visser, B.J.J. 135, 136, 142-144, 150, 154, 162-167
Vogels, Zr. Eugenia >
Vos, Hubert 47
Vrancken, Petrus 136, 138, 139
Wagenmans, Zr. Hilde >
Wahid (president) 202
Wahyuningrum, Zr. Crescentiana >
Waidacher, Zr. Angela >
Walu (Zuster van Sint Vincentius a Paulo) 322
Wees, Appie van 340, 342
Wert, Zr. Ancilla de >
Wessels, Zr. Cunera >
Westen, Gabriël van de >
Westen, Zr. Elise van de >
Widodo, Joko 219
Widhowati Zr. Emilia >
Widyaningsih, Zr. Brigitta >
Wiegers (pater) 179
Wiegers, Zr. Parenta >
Wigink, Zr. Rosa de Lima >
Wignyo Seputra, Aloisius Endro 139, 211
Wijayanti, Zr. Fransiska >
Wijnen, Zr. Felicitas >
Willekens, P.J. 131
Willem Alexander (prins/koning) 132, 142
Willem I (koning) 29, 253
Winarni, Zr. Ester >
Windhausen, Albin 21
Wing, Joseph Van 263-265, 294, 300, 330
Wit, Zr. Geertruida >
Wiyanty, Zr. Yuli >
Wouters, Antoon 269
Wouters, Zr. Hermine >
Wu, John 43
Xi Jinping 127
Yani (directrice) 214
Yudhoyono (president) 202
Yuniati Effendi, Yohanna 198
Zanden, Zr. Wenceslaus van der >
Zeegers, George 226
Zoetmulder, P.J. 179
Zwijsen, Joannes 24

Zr. Agnes Santi Kadaryati 223, 243, 247
Zr. Agustina Sarwiyati 206, 209, 246
Zr. Alfonsa Triatmi 190, 193, 200-202, 230, 247
Zr. Alfrida Martens 83, 87, 93, 97, 103, 129
Zr. Aloysia van den Bosch 74, 82, 97, 105, 110, 129
Zr. Alphonse van den Eerenbeemt 261, 263, 269-279, 292-297, 301, 305, 330, 350
Zr. Anastasia Ervin Sri Agustin 235, 238, 240, 244, 246, 247
Zr. Ancilla de Wert 57, 58, 67
Zr. Angela Waidacher 261, 272, 274, 287, 305, 318, 332, 333, 350
Zr. Angela Brigitta A. Oktaviana 206, 219, 246
Zr. Anke van Ewijk 323
Zr. Anna van Nistelrooij 287, 304, 305, 307, 312
Zr. Anna Catharina van Hees 198, 205, 233
Zr. Anna Maria Sri Rejeki 182, 183, 186, 187, 190, 194
Zr. Antoinette Bleeker 111, 112
Zr. Antonie Ardatin 184, 188, 190, 193, 195, 200-208, 212, 215, 218, 219, 223-227, 232, 234, 242, 247, 356
Zr. Assisia van Dinther 261, 272, 273, 288, 304, 350
Zr. Assumpta (Maria A.) Cecilia Dwi Susilowati 206, 246
Zr. Augusta de Groot 304, 334, 338, 350, 356
Zr. Augustina Arends 140, 160, 164
Zr. Bakhita (Sandra B.) Parada Costa 206, 209, 210, 219, 246
Zr. Beata van Lieshout 74, 79, 80, 97, 100, 129
Zr. Benita Bleeker 82
Zr. Bernadette Liem Song Liang 190, 200, 206, 214, 246
Zr. Birgitta Hoogeboom 298, 305, 316, 320, 325, 338-345, 350
Zr. Blandina Louwers 30, 34
Zr. Bonaventura Gomes 140, 160, 163, 164
Zr. Bonifacia van de Laak 26
Zr. Brigitta Eny Widyaningsih 230, 247
Zr. Casimira van der Linden 55-59, 97, 129
Zr. Casparina van Bragt 64, 79-83, 97, 113, 129
Zr. Cecilia Sumiyati 193, 201, 224, 225, 247
Zr. Cecilia van der Poel 189-194, 199
Zr. Charitas Gilberts 82, 83, 97, 110, 113-119, 129
Zr. Clementissima van der Linden 165, 166, 168, 298
Zr. Concordia Berendsen 31, 35
Zr. Corda van den Hout 39, 82, 83, 92, 93, 97, 102-110, 115-122, 126, 129, 261-263, 272, 274, 279, 281, 288, 298, 300, 305, 309, 315-322, 330, 350
Zr. Cordula Bleeker 111, 112
Zr. Cornelia Bleeker 111, 112
Zr. Crescentia Hak 56, 82, 97
Zr. Crescentiana Lidwina Tutut Wahyuningrum 195, 196, 204, 206, 246
Zr. Cunera Wessels 193, 194, 323, 325
Zr. Damascena van Nuland 30, 34
Zr. Denise van Asseldonk 304, 322, 325, 338, 351
Zr. Detta (Bernadetta) Anik Sutriyani 223, 243, 244, 247
Zr. Dominica Sterk 44, 53, 91-100, 140, 142, 150, 151, 154
Zr. Dosithea van Laerhoven 58, 68, 76, 82, 97, 113, 129
Zr. Edwarda Sol 194
Zr. Egidia van Grunsven 26
Zr. Elizabet Asilde Faria Sarmento 206, 246
Zr. Elise van der Westen 99, 110, 112, 164-181, 252, 260, 274, 281-285, 289, 291, 297, 298, 303
Zr. Emilia Fransiska Dian Widhowati 244, 247
Zr. Ester Tri Winarni 247
Zr. Eugenia Vogels 256, 261, 272, 274, 281, 305, 308, 314, 322, 338, 344, 351
Zr. Febronia Lemmens 30, 31, 34
Zr. Felicitas Wijnen 187, 190
Zr. Francisca Verrijt 261, 272, 305, 306, 340, 341, 344, 351
Zr. Fransis (Fransiska) Lumana 206, 246
Zr. Fransiska Dwi Wijayanti 206, 246
Zr. Frederica Gigengack 30, 31
Zr. Gaudeta Hamers 165, 176, 187, 190, 235
Zr. Gebbina, *zie Zr. Thecla*
Zr. Geertruida de Wit 140, 148, 154, 159-168, 173, 176, 182, 189, 190
Zr. Gertrudis Kunst 176, 177, 181, 184, 190, 193, 194
Zr. Giovanni van Lochem 199-202
Zr. Henricia van de Vijfeijke 165, 168-176, 182, 190, 193

Zr. Hermine Wouters 269
Zr. Hilaria Keukens 30-33
Zr. Hilde Wagenmans 305, 316, 325, 326, 329, 338, 340, 344, 351
Zr. Ignatia Caecilia Prima Rusyawati 235, 238, 240, 247
Zr. Ignatia van Gennep 31
Zr. Imelda Bleeker 111, 112
Zr. Immaculée Verhaar 58, 59, 67, 73-91, 97, 104, 108, 112-115, 122, 124, 129
Zr. In (Veronika) Indrawati 186, 190, 200, 233, 235, 247
Zr. Innocence Termeer 174-177
Zr. Irene Dankers 298, 304, 322, 330, 351
Zr. Irmina Hoeboer 306, 351
Zr. Jean Baptiste van Erp 304, 352
Zr. Jeanne Korte 165, 166, 173, 176, 182, 235
Zr. Jeanne d'Arc van der Leest 261, 272, 288, 297, 305, 322, 352
Zr. Johannio van Rosmalen 298
Zr. Josefo Klerx 64, 79-82, 97, 100, 110, 129
Zr. Jovita Kaffener 281-284, 304, 315, 352
Zr. Judoca van Beijsterveld 56, 73, 77, 86, 97, 129
Zr. Kristiana Triyani 212, 221, 246
Zr. Laeta Ponsioen 261, 272, 273, 277, 288, 299, 305, 306, 316, 320-322, 352
Zr. Lambertine Eijgenraam 186-189, 265, 281-285, 289-291, 298-303
Zr. Lebuïne Jansen 305, 329, 352
Zr. Leonardo Tooten 83, 97, 107, 113-124, 129, 143, 164, 167, 170-184, 190, 203
Zr. Lisette Swanenberg 283, 305, 306, 316, 322, 334-341, 352, 356
Zr. Lucy (Lusia) The Bie Lan 206, 214, 246
Zr. Magda (Magdalena) Sukiyam 227, 228, 247
Zr. Magdalene Dwi Apriliyanti 147, 197
Zr. Marcelline van der Loo 184
Zr. Marga (Margaretha) Sri Marganingsih 201, 204, 205, 235, 238, 240, 247
Zr. Maria Alacoque Hoorneman 140-154, 160, 161, 356
Zr. Marie Catharina Hulsen 74, 75, 82, 97, 113, 129
Zr. Marie Helena de Bruyn 64, 82, 97, 113, 129
Zr. Marie Magdalena Rabelink 64, 82, 87, 93, 97, 108, 112, 115, 122, 129
Zr. Marwati Theresia Sumarwati 193, 198-204, 224, 225, 247
Zr. Mechelina Eijsvogels 79-82, 97, 110, 129
Zr. Melanie Segeren 30-35, 56-62, 68, 69, 76-82, 97, 105, 113, 129
Zr. Myriam Thérèse Bruijns 171-176, 182, 184, 189, 190
Zr. Nel Dujardin 187
Zr. Odilia van Rooijen 298
Zr. Parenta Wiegers 186
Zr. Patricia Casiana Lestari 204, 226, 233, 247
Zr. Pauline van Bree 83, 96, 97, 113, 117, 129, 281, 288, 304, 306, 308, 352
Zr. Pia Maria van de Vall 39, 90
Zr. Polycarpa Versteden 58, 68, 76, 97, 105, 113, 129
Zr. Redempta Bleeker 111, 112
Zr. Rieka (Kalista Rosalia R.) Intirmanti 206, 246
Zr. Rosa Sutrismini 200, 230-233, 247
Zr. Rosa de Lima Wigink 204, 205, 284-288, 294, 305-309, 322-325, 329, 342, 352-356
Zr. Simplicia Verhuizen 50, 57-70, 75-78, 91
Zr. Stanisla Kurniasih 201, 206, 207, 246
Zr. Stefani Bernadetta Puspaningtyas 227, 246
Zr. Thecla Meijer 325, 326, 340, 341
Zr. Theodarda Verrijt 187, 190, 199
Zr. Theodosia Bleeker 79, 82, 86, 97, 108-112, 119, 129
Zr. Theresia Sumini 201, 206, 214, 215, 232, 246
Zr. Theresianne Trisnawati 203, 217, 247
Zr. Tine Vink 39, 326, 340, 341
Zr. Toos Haans 119-202, 305, 316
Zr. Venantia van Maanen 44, 53, 75-78, 90-100, 131, 140, 142, 150-154
Zr. Vera Lubbers 305, 318, 322, 325, 329, 338, 353
Zr. Veronie Franken 39
Zr. Vianney de Lange 189-193
Zr. Vincentia Anastasia Sundari 220, 221, 246
Zr. Wahyu (Veronica W.) Triningsih 197, 201-206, 226-229, 242, 246, 356
Zr. Wenceslaus van der Zanden 297, 305, 332, 353
Zr. Wiborada, *zie Zr. Gertrudis*
Zr. Xaveria Snijders 30-35
Zr. Yosefa Pungky Rahayu 227, 247
Zr. Yosephine Sudjirah 190, 201, 214, 235
Zr. Yuli Yuliana Sri Wiyanty 204, 206, 246
Zr. Zita Luciana Ahyu Hanli 220, 221, 246

Zr. Anastasia en kleine danseres, Baucau 2017.

De toekomst tegemoet.
Zr. Wahyu vergaart leeuwenmoed, Borobudur 2017.